Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

230.04
28

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय ३६,६०२
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय

विषय संख्या ५३०.०५ आगत नं०

लेखक २४

शीर्षक

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

५२०.०५
२४

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२६,६०२

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि न लगायें।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय

गुरूकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या ....

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वीक प्रकाशीज्ञान् १९८४-१९८५

530.05,24
36602

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विज्ञान महाविद्यालय पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

५३०.०५
२४

वर्ग संख्या ३६,६०२
संख्या

यह पुस्तक निम्नांकित अन्तिम तिथि को या उससे पूर्व पुस्तकालय में जमा हो जानी चाहिये। अन्यथा पाँच पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब शुल्क देना होगा।

2 DEC 1971
12018

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ress,
mbay 2.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DHAVANIDĀNA

BY

MĀDHAVAKARA,

with the Commentary

MADHUKOŚA

BY

AYARAKṢITA & SRĪKAṆṬHADATTA

AND

WITH EXTRACTS FROM

ATANKADARPAṆA

BY

VACHASPATI VAIDYA.

CHECKED 1973
Initial............

EDITED BY

AIDYA JĀDAVJĪ TRICUMJĪ ĀCHĀRYA

Fifth Edition.—3000 COPIES.

1955

RNAYA SAGAR PRESS, BOMBAY

Price 7 Rupees.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher & Printer:- Laxmibai Narayan Chaudhari, } at the Nirnaya-sagar P
26–28, Kolbhat Street, Bo

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निवेदनं

विमलविपुलबुद्धिरिन्दुकरात्मजः **श्रीमाधवकर**श्चरक-सुश्रुत-विदेह-वाग्भटादीनामनेकतन्त्राणां वचनानि संगृह्य **माधवनिदान**मिति नाम्ना प्रसिद्धं **रोगविनिश्चया**ख्यमिमं ग्रन्थं निर्मितवान्। अस्मिन् ग्रन्थे आयुर्वेदोक्तानां प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदान-पूर्वरूप-रूपोपशय-संप्राप्त्युपद्रव-साध्यासाध्यविचारप्रभृतयो विषयाः संक्षेपेणातिस्पष्टतयोपवर्णिताः। अयं च मन्दबुद्धीनामल्पेनापि परिश्रमेण रोगसमूहज्ञानसंपादनविद्यावद्धितीयो वरीवर्ति। भिषजामतीवोपयुक्तोऽयं ग्रन्थः, यदिमं भिषजः सर्वदा कण्ठोपस्थितमेव परिरक्षन्ति, अस्य च निर्मलज्ञानेन रोगसमूहान् विनिर्णयन्ति। अस्य महतीं लोकोपयोगितां निरीक्ष्य विद्वद्भिर्भिषग्भिर्बह्व्यष्टीका व्यरचिषत। यासु **मधुकोशातङ्कदर्पणाख्ये** द्वे टीके समुपलभ्येते। विमलविपुलबुद्धिः **श्रीमाधवकर**ष्टीकाकारः, **श्रीविजयरक्षितः**, **श्रीकण्ठदत्त**श्च कस्मिन् समये कतमं जनपदं जन्मना अलञ्चक्रुरिति दृढेन प्रमाणेन निश्चेतुमतीव दुःशकम्[1]। किन्तु **श्रीगोपीमोहनकविराज**कृत**मुक्तावल्या**ख्यग्रन्थस्थेन "पूर्वं लोकहिताय माधवकराभिख्यो भिषक् केवलं कोषान्वेषणतत्परः प्रविततायुर्वेदरत्नाकरात्। मालां रत्नमयीं चकार स यथालाभं न शोभाधिका साऽस्माभिः कमनीयभक्तिरचनद्वाराऽन्यथा ग्रथ्यते ॥" इति पद्येनैतावदेव निश्चीयते यन्माधवकरो निदानातिरिक्तं **रत्नमाला**भिधमन्यमपि ग्रन्थं निर्मितवानिति[2]। अयं च माधवकरो वेदभाष्यकर्तुः सायनोपनामकान्माधवाचार्यतो भिन्न एवेतीतिहासवेत्तॄणां सुविदितमेव। मधुकोशव्याख्याव्यतिरिक्तः श्रीविजयरक्षितविरचितोऽन्यग्रन्थो न क्वाप्युपलभ्यते। श्रीकण्ठदत्तेन वृन्दकृत**सिद्धयोगा**ख्यग्रन्थोपरि **कुसुमावल्य**भिधाना व्याख्या प्रणीता, येदानीं पुण्यपत्तने **आनन्दाश्रमग्रन्थावल्यां** मुद्रिताऽस्ति। पुस्तकस्यास्य शुद्धिकरणार्थं मत्संग्रहे मधुकोशव्याख्यासहितमाधवनिदानस्यैकं हस्तलिखितं शुद्धं पुस्तकमासीत् तस्य, तथा आतङ्कदर्पणव्याख्याया एकं हस्तलिखितं पुस्तकमस्मत्परमसुहृदां

---

१ स चायं **माधवकरः** खीस्तीयसप्तमशतके **विजयरक्षितश्च** त्रयोदशशतके संबभूवेति प्रत्यक्षशारीरोपोद्घाते **म. म. कविराजश्रीगणनाथसेनमहोदयाः**। २ श्रीमन्माधवकरविरचिता **पर्यायरत्नमाला** संप्रति **डॉ. श्री तारापद चौधरी महोदयैः** संपादिता पटनाविश्वविद्यालयद्वारा प्रसिद्धीभूता समुपलभ्यते। तस्यां ग्रन्थान्ते "भि[illegible] यत्नेन रचिता रत्नमालेन्द्र(न्दु)करसूनुना ॥" इति स्वप[illegible]

530.05,24
36602

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्व. वा. **वैद्य मुरारजी नथुभाई वाखु** इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तं, तस्य च साहाय्यमवलम्बितं, संदेहस्थलेषु चरकसुश्रुतादीन् ग्रन्थानवलोक्य निश्चिताः पाठभेदाः। मुद्रितपुस्तकेषु यत्र क्वचिन्मूलातिरिक्तः पाठ उपलब्धः स प्रक्षिप्त इति मत्वा ( ) एतादृक्-चिह्नमध्ये संनिवेशितः। ग्रन्थादौ माधवनिदानान्तर्गतानां विषयाणामनुक्रमणिका संयोजिता। मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणतयोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च तत्तत्स्थानोल्लेखपूर्वकं नामानि, तथा संप्रति भारतवर्षे 'यूनानी'चिकित्साशास्त्रस्य आधुनिकचिकित्साशास्त्रस्य च प्रचारबाहुल्यान्माधवनिदानोक्तरोगाणां यथोपलब्धानि अरबीभाषाया आङ्ग्लभाषायाश्च पर्यायनामानि संनिवेशितानि[1]। प्रथमसंस्करणे आतङ्कदर्पणव्याख्या समग्रैव मुद्रिता आसीत्, परमातङ्कदर्पणव्याख्यायां बहवोंऽशा मधुकोशव्याख्यातोऽविकला एवोद्धृताः सन्ति, अतः पुनरुक्तिदोषनिवारणाय पुस्तकस्याकारणकलेवरवृद्धिनिवारणाय चास्मिन् संस्करणे मधुकोशव्याख्यातो यावानंश आतङ्कदर्पणव्याख्यायामधिक आसीत्तावानेवोद्धृत्य मुद्रितः। एवं पुस्तकस्यास्य शुद्धिं विधाय निर्णयसागरयन्त्रालयस्वामिन्यै **लक्ष्मीबाई नारायण** इत्यभिख्यया प्रसिद्धायै श्रेष्ठिन्यै दत्तमिदं पुस्तकं, तया च स्वकीये निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम्। एवं महता यत्नेन संपादितेऽस्मिन् कार्ये प्रमादेन भ्रमेण वा जातं स्खलनं क्वचिद्दृश्येत तर्हि गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः क्षन्तव्यं, सफलयितव्यश्च ममायं प्रयासो ग्रन्थस्यास्य पठन-पाठन-पर्यालोचनादिनेत्यभ्यर्थयते

ता. २०।१२।५४
डॉ. विगास स्ट्रीट,
मुंबई २

भिषजामनुग्राह्यो
यादवशर्मा।

---

१ ग्रन्थस्यास्य प्रथमसंस्करणे प्रदत्तानां माधवनिदानोक्तानामाङ्ग्लभाषापर्यायनाम्नां पुनःसंशोधने असत्परमसुहृद्भिः डॉ. कृ. श्री. म्हसकर एम. डी; एम. ए., बी. एस्. सी, डी. पी. एच, डी. एम्. एम्. महोदयैः सुमहत्साहाय्यं प्रदत्तम्, अतस्तान् धन्यवादपुरःसरमभिनन्दयामि।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधुकोशव्याख्यायां प्रमाणत्वेन समुपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च नामानि ॥

अमरः २–१०	इत्यत्र
चरकः ३–१, ३–१९	इत्यादौ
सुश्रुतः ४–६	,,
गदाधरः ५–१६	,,
जेज्जटः ५–१७	,,
वररुचिः ५–१८	इत्यत्र
भट्टारहरिचन्द्रः ५–१७	इत्यादौ
न्यायदर्शनम् ६–१	इत्यत्र
तीसटाचार्यः ७–९	इत्यत्र
सुदान्तसेनः ८–१५	इत्यत्र
पराशरः १०–६	इत्यादौ
हारीतः १०–११	इत्यादौ
ईश्वरसेनः १२–२१	,,
वृद्धवाग्भटः १५–४	,,
वाप्यचन्द्रः १५–१८	,,
वाग्भटः १८–१४	,,
पालकाप्यः २५–७	इत्यत्र
हरिवंशः २५–२८	,,
वृद्धसुश्रुतः २८–९	इत्यादौ
कार्तिकः ३०–७	,,
भालुकितन्त्रम् ३४–१४	,,
दृढबलः ३५–१२	,,
गयदासः ३७–८	,,
विदेहः ३९–१७	,,
खरनादः ४१–१५	,,
हरिचन्द्रः ४२–२	,,
ईशानदेवः ४२–७	इत्यादौ
भेडः ४४–२	,,
नागभर्तृतन्त्रम् ४४–३	इत्यत्र
स्मृतिशास्त्रम् ४५–२०	,,
चक्रः ५४–१६	इत्यादौ
कार्तिककुण्डः ५४–१८	,,
चन्द्रिकाकारः ५४–२२	इत्यत्र
जतुकर्णः ५५–७	,,
अग्निवेशः ५८–२२	,,
क्षारपाणिः ६४–१२	,,
करवीराचार्यः ६६–५	,,
भोजः ७२–१४	,,
गौतमः ८०–७	इत्यत्र
नागार्जुनः ८५–२०	,,
वृद्धभोजः १२९–१९	,,
कामशास्त्रम् २७४–१२	,,
रविगुप्तः ३६१–६	,,
चक्षुष्यः ३६९–१९	,,
सात्यकिः ३५४–१५	इत्यादौ
कल्याणविनिश्चयः ३६१–५	,,
शालाक्यम् ३७४–९	,,
निमिः ३५२–२०	,,
हिरण्याक्षः ३८१–१२	,,
आलम्बायनः ४००–६	,,
वृद्धकाश्यपः ४०२–९	,,

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निदानोक्तानां रोगाणामरब्बीभाषायामाङ्ग्लभाषायां च नामानि ॥

ज्वर	हुम्मा	Pyrexia पायूरेक्सिआ. Fever फीव्हर.
सामान्यज्वर	हुम्मा योमी	Febricula फेब्रिक्युला.
सन्निपातज्वर		Typhoid Fever टायफॉइड फीव्हर.
विषमज्वर	हुम्मा अजामिया	Malarial fever मलेरिअल फीव्हर.
सन्ततज्वर	हुम्मा मुतफत्तिरा	Malarial Remittent fever मलेरिअल् रिमिटन्ट फीव्हर.
सततज्वर		Continuous Fever कोंटिन्युअस् फीव्हर.
अन्येद्युष्कज्वर	हुम्मा मुआजिबा	Quotidian Fe. कोटिडियन् फी.
तृतीयकज्वर	हुम्मा गिब्बं दायरा	Tertian Fever टर्शियन् फीव्हर.
चतुर्थकज्वर	हुम्मा रिबा	Quartan Fever कार्टन् फीव्हर.
चातुर्थकविपर्यय		Double Quartan Fever डबल् कार्टन फिव्हर.
अभिघातज्वर	हुम्मा जरबी	Traumatic fever ट्रॉमॅटिक् फी.
विदाहज्वर	हुम्मा वरमी	Inflammatory fe. इन्फ्लमेटरी फी.
सूतिकाज्वर	हुम्मा जच्चगी	Puerperal fever प्युएर्पेरल् फी.
स्तन्योत्थज्वर		Milk fever मिल्क फीव्हर. Fever of Lactation फीव्हर ऑफ् लॅक्टेशन्.
आगन्तुकज्वर		Adventitious fever ॲड्व्हेन्टिशिस् फीव्हर.
ओषधि-तृणगन्धज		Hay fever हे फीव्हर.
काम-भय-शोक-क्रोधज्वर		Pyrexia of emotions पायूरेक्सिआ ऑफ् इमोशन्स्.
भूताभिषङ्गज्वर		Fever of Evil Spirits फीव्हर ऑफ् ईव्हल स्पिरिट्स्.
प्रलेपकज्वर		Hectic fever हेक्टिक् फीव्हर.
अतिसार	इसहाल	Diarrhœa डायेरिया.
आमातिसार		Mucous-colitis म्यूकस् कोलायटिस्.
प्रवाहिका	ज़हीर	Dysentery डीसेन्ट्री.
ग्रहणी	इसहाल मुज्मिन	Chronic Diarrhœa, Sprue क्रॉनिक् डायेरिया, स्प्रू.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्श	बवासीर	Piles, Hæmorrhoids, पाइल्स; हिमॉरॉइड्स.
रक्तार्श	बवासीर उल दम	Bleeding piles ब्लीडिंग पाइल्स.
अग्निमान्द्य	जोफ़ उल मेदा	Dyspepsia डिस्पेप्शिया.
अजीर्ण	बुत्लान हज़्म	Indigestion इन्डिजेशन.
विसूचिका	हैज़ा	Cholera कॉलेरा.
आध्मान	नफ़ख़ उल मेदा	Tympanitis टिम्पॅनाइटिस्. Meteorism मीटिऑरिझम्.
कृमि	दीदान उल अमआ	Worms वर्म्स.
पाण्डुरोग	फ़क़रुद्दम	Anæmia ॲनिमिआ.
रक्तपित्त		Hæmorrhagic diseases हिमॉऱ्हेजिक डिझीजेस्. Scurvy स्कर्व्ही.
कामला	यरकान अस्फ़र	Jaundice जॉन्डिस्.
हलीमक	यरकान अख़्ज़र	Chlorosis क्लोरोसिस.
राजयक्ष्मा	हुम्मा दिक़	Phthisis, consumption, Pulmonary tuberculosis थायसिस्, कंझम्प्शन, पल्मनरी ट्युबर्क्युलोसिस्.
उरःक्षत	सिल	Pulmonary Cavitation पल्मनरी कॅव्हिटेशन्.
कास	सोआल	Cough कॉफ्.
हिक्का	फ़ुवाक	Hiccup, हिकप्.
श्वास	रबू, जीक उन्नफ़्स	Dyspnœa डिस्प्नीआ.
तमकश्वास		Asthma ॲस्थ्मा.
क्षुद्रश्वास		Breathlessness ब्रेथ्लेस्नेस्.
महाश्वास		Dyspnœa of failing heart or respiration डिस्प्निआ ऑफ् फेलिंग् हार्ट ऑर रेस्पिरेशन्.
स्वरभङ्ग	फ़साद उस्सौत	Hoarseness होर्सनेस्.
अरोचक		Loss of taste & appetite लॉस ऑफ् टेस्ट ॲन्ड ॲपेटाइट. Anorexia ॲनोरेक्सिआ.
छर्दि	कै	Vomiting व्हॉमिटिंग्.
तृषा	अतश मुफ़रत	Thirst थर्स्ट.
मूर्च्छा	ग़शी	Syncope, fainting, सिंकोप, फेन्टिंग्
भ्रम	सदर, दवार.	Giddiness, गिडिनेस्.
संन्यास	सक्ता	Apoplexy ॲपॉप्लेक्सी. Catalepsy कॅटॅलेप्सी.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदात्यय	खुम्र	Alcoholism अॅल्कॉहॉलिझम्.
उन्माद	जनुन	Insanity इन्सॅनिटी.
अपस्मार	सरआ	Epilepsy एपिलेप्सी.
आक्षेपक	तशन्नुज	Convulsions, कन्व्हल्जन्स.
धनुर्वात		Tetanus, टेटॅनस्.
धनुःस्तम्भ		Tetanic rigidity
पक्षवध } पक्षाघात }	इस्तिर्खाअ, फालीज	Hemiplegia, हेमिप्लीजिआ.
सर्वाङ्गवात		Diplegia डायप्लीजिआ.
अर्दित	लकवा	{ Facial Paralysis, फेशल पॅरॅलिसिस.
मन्यास्तम्भ	इस्तिर्खाय् उल चम्वर	{ Stiff neck स्टिफ् नेक्. Torticolis, Wry neck. टॉर्टिकोलिस्, राय् नेक्.
जिह्वास्तम्भ	इस्तिर्खाय् उल लसान	{ Paralysis of the Tongue, Glossal palsy. पॅरॅलिसिस् ऑफ् धी टंग्, ग्लॉसल् पॅल्सी.
पादहर्ष		{ Numbnes of feet, नम्बनेस् ऑफ् फीट्.
ऊरुस्तम्भ	इस्तिर्खाय् उल फखुझ.	Paraplegia पॅरॅप्लीजिआ.
अंतरायाम		Emprosthotonos एम्प्रॉस्थॉटोनस्.
बाह्यायाम		Opisthotonos ओपिस्थॉटोनस्.
दण्डापतानक		Plenosthotonos प्लेनॉस्थॉटोनस्.
हनुग्रह		{ Trismus, Lock jaw. ट्रिस्मस्, लॉक् जॉ.
खञ्ज		Limp लिम्प्.
पङ्गु		Paraplegia पॅरेप्लीजिआ.
कलायखञ्ज		Lathirism लॅथीरिझम्.
अंसशोष		{ Osteoarthritis of the shoulder joint ऑस्टिओआर्थ्राइ-टिस् ऑफ धी शोल्डर जॉइन्ट्.
क्रोष्टुकशीर्ष		Inflamed knee इन्फ्लेम्ड नी.
वेपथु	राअशा	{ Paralysis Agitans पॅरॅलिसिस् ॲजिटॅन्स्.
अपतन्त्रक	इख्तनाक उल रहम	Hysteria हिस्टेरिआ.
गृध्रसी	इर्कुन्निशा	Sciatica. सायेटिका.
विश्वाची	इस्तिर्खाय् उल यद	{ Radio-ulnar paralysis रेडिओअल्नर पॅरॅलिसिस्.
मूकत्व	बकीम	Aphasia अॅफेशिया.
वातरक्त		Gout गाऊट्.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओष्ठभेद	शकुल शिफतेन	Cracks of Lip क्रॅक्स् ऑफ् लिप्.
दन्तभेद	शकुल असनान	
नखभेद	शकुल अज्फार	Onychia ऑनीकिआ.
अरसज्ञता	बुत्लान उल झोक	Loss of sensibility to taste लॉस् ऑफ् सेन्सिबिलिटी टु टेस्ट्.
घ्राणनाश		Loss of Smell लॉस् ऑफ स्मेल्
जृम्भा	तशावुब	Yawning यॉनिंग्.
अस्वप्न (निद्रानाश)	सहर	Insomnia इन्सॉम्निआ.
अतिप्रलाप	हज़यान्	Delirium डिलीरियम्.
आमवात	वजअ ऊल् मुफासील	Rheumatism न्हूमॅटिझम्.
शूल	वजअ उल मेअदा, कुलंज	Colic कॉलिक्.
परिणामशूल		Gastralgokenosis, Hunger pain गेस्ट्रॅल्गोकेनोसिस्, हंगर पेन्.
हृद्रोग	वजअ उल कल्ब	Diseases of the Heart डिझीजेस् ऑफ् धी हार्ट्. Angina Pectoris अॅन्जायना पेक्टोरिस्.
अम्लपित्त		Acidity अॅसिडिटी.
आनाह		Constipation कॉन्स्टिपेशन्.
गुल्म		Abdominal tumour अॅब्डॉमिनल ट्यूमर्.
रक्तगुल्म		Ovarian or uterine tumour ऑव्हेरियन् ऑर युटेराइन ट्यूमर.
मूत्रकृच्छ्र	तक्तीर उर बौल	Dysuria डायस्यूरिया. Stranguary स्ट्रॅंग्युरी. Painful micturition. पेनफूल् मिक्च्युरिशन्.
मूत्राघात	एहतेबास उल बौल	Obstructed micturition. ऑब्स्ट्रक्टेड् मिक्च्युरिशन्.
वातकुण्डलिका		Spasmodic stricture स्पॅस्मॉडिक् स्ट्रिक्चर.
अष्ठीला		Enlargement of Prostate एन्लार्जमेन्ट् ऑफ् प्रॉस्टेट्.
वातबस्ति		Retention of urine रिटेन्शन् ऑफ् यूरिन्.
मूत्रातीत	इस्तिर्खाय् उल मसाना	Incontinence इन्कॉन्टिनन्स्.
मूत्रजठर	इन्तिफाख उल मसाना	Distended bladdar डिस्टेन्डेड ब्लॅडर.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मूत्रोत्संग		Stricture of Urethra स्ट्रिक्चर ऑफ् यूरीथ्रा.
मूत्रक्षय		Supression of Urine सप्रेशन् ऑफ यूरिन.
मूत्रग्रन्थि		Tumour of the bladder ट्यूमर ऑफ् धी ब्लॅडर्.
मूत्रसाद		Cystitis सिस्टायटिस्.
विड्विघात		Vesico–Intestinal Fistula व्हेसायको-इन्टेस्टायनल् फिस्चूला.
बस्तिकुण्डल		Atony of bladder एटोनी ऑफ् ब्लॅडर्.
खल्ली		Muscular Spasm of Hand and Feet. मस्क्युलर स्पॅझम् ऑफ् हॅन्ड् अन्ड् फीट्.
वातकण्टक		Sprain Ankle स्प्रेन अॅंकल्.
अश्मरी	हसात	Calculus कॅल्क्यूलस्.
वाताश्मरी		Uric acid calculus युरिक् एसिड् कल्क्यूलस्.
पित्ताश्मरी		Mixed calculus मिक्स्ड् कॅ.
कफाश्मरी		Stone of Phosphates, स्टोन् ऑफ् फॉस्फेट्स्.
शुक्राश्मरी		Seminal calculus सेमिनल कॅ.
शर्करा	रमल	Gravel ग्रॅव्हल्.
प्रमेह	जिर्यान	Diseases of the urine डिझीजेस् ऑफ् धी यूरिन्.
उदकमेह		Diabetes Insipidus डाएबिटिस् इन्सिपिडस्.
पिष्टमेह		Chylurea काइल्यूरिया.
हस्तिमेह		Anuresis ॲन्युरेसिस्. Incontinence of urine इन्कॉन्टिनन्स् ऑफ् यूरिन्.
लाला-वसा-मज्जा-मेह		Albuminuria ॲल्ब्यूमिन्यूरिया.
रक्तमेह	बौल उल दम	Hæmaturea हीमॅच्यूरिआ.
शुक्रमेह	जिर्यान मनी	Spermatorrhœa स्पॅर्मॅटोन्हिआ.
इक्षुमेह	झयाबीतुस	Diabetes Mellitus, डाएबिटिस् मेल्टिस्.
सान्द्रमेह		Mucous in urine म्युकस इन् यूरिन.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुरामेह		Phosphaturia फोस्फेचूरिआ.
सिकतामेह		Urates in urine यूरेट्स् इन् यूरिन्.
क्षारमेह		Alkaline urine ॲल्कलाइन यूरिन्,
हारिद्रमेह		Bile in urine बाइल इन यूरिन्.
प्रमेहपिडिका		Carbuncle कार्बन्कल.
मेदोवृद्धि	समन मुफरत	Obesity ओबेसिटी.
ऊर्ध्ववात		Eructation इरक्टेशन.
प्रत्यष्ठीला		Ovaritis ओव्हरायटिस्.
वाताष्ठीला		Typhlitis टायफ्लायटिस्.
प्लीहोदर	वरम उल तिहाल	Splenitis, splenic enlargement स्प्लेनायटिस, स्प्लेनिक् एन्लार्जमेन्ट.
यकृद्दाल्युदर	वरम उल कबिद	Hepatitis, Hepatic enlargement हेपेटायटिस, हेपॅटिक् एन्लार्जमेन्ट.
जलोदर	इस्तिस्काअ	Ascites ॲसायटिस्.
बद्धगुदोदर		Intestinal obstruction इन्टेस्टायनल ऑब्स्ट्रक्शन्.
शोथ	वरम	Swelling, Dropsy, Anasarca, Œdema स्वेलिंग, ड्राप्सी, ॲनासार्का, इडीमा.
क्षतोदर	कुरुह उल अमआ	Ulceration of the bowel अलसरेशन् ऑफ् धी बॉवेल.
मुष्क-वृषणवृद्धि		Scrotal Enlargement स्कोट्ल् एन्लार्जमेन्ट्.
मूत्रजवृषणवृद्धि	फिल्लतुल मेआ	Hydrocele हायड्रोसील.
दोषजवृषणवृद्धि	वरम उल उन्सियेन	Orchitis ऑरकायटीस्.
रक्तजवृषणवृणद्धि		Hæmatocele हीमॅटोसील.
वातजमुष्कवृद्धि		Chronic orchitis क्रॉनिक् ऑर्काइटिस्.
पित्तजमुष्कवृद्धि		Acute orchitis ॲक्यूट ऑर्काइटिस्.
कफजमुष्कवृद्धि		Tubercle Testes टयुबरकल् टेस्टिस.
मेदोजमुष्कवृद्धि	अज़ीम उल उन्सियेन	Elephantiasis of Scrotum एलिफन्टाएसिस् ऑफ् स्क्रोटम्.
अन्त्रवृद्धि	फिल्लतुल अमआ	Inguinal Hernia इन्ग्वायनल हर्निआ.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गलगण्ड		Goitre, गॉयटर.
गण्डमाला अपची	खनाझीर	Scrofula, स्क्रॉफ्यूला. Tubercle glands ट्युबरकल् ग्लॅन्डस्.
मेदोर्बुद		Fatty tumour फॅटी टयूमर.
मांसार्बुद	सरतान	Myoma मायोमा.
रक्तार्बुद		Cancer कॅन्सर्.
असाध्य अर्बुद	बरूर	Malignant Tumour मॅलिग्नन्ट ट्यूमर.
ग्रन्थि		Enlarged lymphatic Gland एन्लार्जड् लिंफॅटिक् ग्लॅन्ड.
श्लीपद	दाय् उल फील	Elephantiasis एलिफन्टाएसिस.
विद्रधि	दुबेला	Abscess ॲब्सेस्.
व्रणशोथ	यावला	Inflammation इन्फ्लमेशन्.
शारीरव्रण		Idiopathic Ulcer इडिओपॅथिक् अल्सर.
सद्योव्रण		Traumatic Wound ट्रॉमॅटिक वुन्ड.
छिन्न		Slashed स्लॅश्ड.
भिन्न		Punctured पंक्चर्ड.
विद्ध		Stab स्टॅब्.
क्षत		Contused wound कन्टयुज्ड वुन्ड.
पिच्चित		Crushed क्रश्ड.
घृष्ट		Excoriated एक्स्कोरिएटेड.
अस्थिभंग	कस्र	Fracture फ्रॅक्चर.
सन्धिविश्लेष	खलआ	Dislocation डिस्लोकेशन.
अश्वकर्ण		Spiral Fracture स्पायरल फ्रॅक्चर
मज्जागत		Impacted Fracture इम्पॅक्टेड फ्रॅक्चर्.
अस्थिच्छल्लिका		Green Stick fracture ग्रीन् स्टिक् फ्रॅक्चर्.
नाडीव्रण	नासूर	Sinus, Fistula सायनस्, फिस्चूला.
भगन्दर	नवासीर	Fistula in Ano फिस्चूला इन् एनो.
लिङ्गार्श	शालील उल कुजिब	Warts वॉर्ट्स.
कुष्ठ		Diseases of the skin डिझीझेस् आफ् धी स्किन्.
महाकुष्ठ	जुझाम	Leprosy, लेप्रसी.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सिध्म	खल्फ	Cloasma, क्लोआस्मा. Ptyriasis टिरिॲसिस्.
चर्मकुष्ठ		Zeroderma, झेरोडर्मा.
किटिभ		Psoriasis, सोराएसिस्.
वैपादिककुष्ठ		Rhagades, ऱ्हॅगेड्स.
अलसक		Lichen, लायकेन्.
कच्छु		Scabies, Itch स्केबीज्, इच्.
विस्फोटक		Impetigo, इम्पेटिगो.
शतारु		Rupia, रुपिया.
विचर्चिका		Pemphigus, पॅम्फिगस्.
दद्रु	कुबा	Ringworm रिंगवर्म.
किलास	वरस अब्यज	Leucoderma ल्यूकोडर्मा.
पामा	जर्ब	Eczema एक्झीमा.
विसर्प	हुमूरा	Erysipelas एरिसिपेलास्.
ग्रन्थिविसर्प		Erythema-Nodosum एरीथिमा-नोडोसम्.
कर्दमविसर्प		Cellulitis सेल्युलाइटिस्.
क्षतविसर्प		Traumatic erysipelas ट्रॉमॅटिक एरिसिपेलास्.
शीतपित्त		Urticaria, अर्टिकेरिआ.
विस्फोट		Exanthymeta एक्झॅन्थिमेटा.
मसुरिका	जुदरी	Small Pox स्मॉल् पॉक्स्.
रोमान्तिका		Measles, मीझल्स्.
इन्द्रलुप्त	इन्तशार उल शअर	Falling of Hair, Baldness फॉलिंग् ऑफ् हेअर, बॉल्डनेस्.
पाषाणगर्दभ		Mumps मम्प्स्.
विदारिका		Bubo ब्यूबो.
पलित	शेब	Premature grey hair प्रिमॅच्युअर ग्रे हेअर.
मुखदूषिका	बुसूर उल लुब्न	Acne ॲक्नी.
मषक	सालील	Mole मोल.
गुदभ्रंश	खरुज उल मुकअद	Prolapsus Ani प्रोलॅप्सस एनाय
तिलकालक	खाल	
चिप्प	दाखिस	Whitlow व्हिट्लो.
सन्निरुद्धगुद		Stricture of the Rectum स्ट्रिक्चर ऑफ् धी रेक्टम्.
कक्षा		Herpes Zoster हर्पीस झॉस्टर.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कदर		Corn कॉर्न्.
निरुद्धप्रकश		Phimosis फायमोसिस्.
परिवर्तिका		Paraphimosis पॅराफायमोसिस्.
अवपाटिका		Tear in the prepuce टेअर इन धी प्रेप्यूस.
अहिपूतना	हक उल मुकअद	Pruritus anii प्रूरायटिस् एनाय्.
उपदंश	आतशक	Soft chancre सॉफ्ट शँकर.
फिरङ्गोपदंश		Hard chancre, syphilis हार्ड् शँकर, सिफिलिस्.
खलिवर्धन	असनान उल झायदा	Extra Tooth एक्स्ट्रा टूथ्.
दन्तनाली	कुरुह उल लिस्सा	Sinus in the Gums सायनस् इन् धी गम्स्.
क्रिमिदन्तक	दीदान उल लिस्सा	Caries of Teeth कॅरीज् ऑफ् टीथ्.
दन्तहर्ष	जर्स	Irritation in the Tooth इरिटेशन् इन् धी टुथ.
दन्तशर्करा	हजर	Tartar टार्टर्.
श्यावदन्त		Black or Necrosed Tooth ब्लॅक् ऑर् नेक्रोझ्ड टुथ्.
कण्ठशुण्डी		Elongated Uvula एलँगेटेड् उव्युला.
उपजिह्वा	ज(द)फ्द उल लिस्सान	Ranulla रॅन्यूला.
मुखरोग(सर्वसर)		Stomatitis स्टोमॅटाइटिस्.
शीताद		Spongy gums स्पन्जी गम्स्.
दन्तवेष्ट		Pyorrhœa पायोन्हिआ.
दन्तपुप्पुट, शौषिर		Gum boil गम् बॉइल्.
अलास		Sublingual abscess सब्लिन्ग्वल ॲब्सेस्.
तालवर्बुद		Palatal cancer पॅलेटल कॅन्सर्.
कर्णनाद	तनीन, वदी	Noises in the Ear नॉयझेस् इन् धी इअर्.
कर्णस्राव	इन्फजार उल उज्न	Otorrhœa ओटोन्हिआ.
कर्णशूल	वजअ उल उज्न	Otitis, Otalgia आटायटिस्, ओटॅल्जिआ.
कर्णपाक	कुर्हतुल उज्न	Suppuration in the ear सप्युरेशन् इन् धी इअर्.
पूतिकर्ण		Fœtid discharge from the ear फीटिड् डिस्चार्ज फ्रॉम् धी इअर्.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्रिमिकर्णक	दीदान उल उज्न	Worms in ear वर्म्स् इन् इअर्.
कर्णशोथ	वरम उल उज्न	Inflammation of the ear इन्फ्लमेशन् ऑफ् धी इअर्.
बाधिर्य	कर	Deafness डेफ्नेस्.
अपीनस		Ozœna ओझीना.
नासापाक	बशूर उल अन्फ	Pustule in the Nose, Suppurative Rhinites पुस्चूल इन धी नोझ, सप्युरेटिव्ह हायनायटिस.
क्षवथु	अतस	Sneezing स्नीझिंग्.
नासाशोष	जफाफ उल अन्फ	Dryness of Nose ड्रायनेस् ऑफ् नोझ.
प्रतिश्याय	झुकाम	Catarrah or Cold in the Nose कॅटार्ह ऑर कोल्ड इन् धी नोज्
अभिष्यन्द	दमआ	Ophthalmia ऑफ्थेल्मिआ.
अक्षिपाकात्यय	रमद	
शिरोत्पात	सबल	Pannus पॅनस्.
शुक्र	व्याज	Corneal Ulcer कॉर्निअल् अल्सर.
पित्तविदग्ध-दृष्टि	जहर	Day Blindness, डे ब्लाइन्डनेस्, Hemaralopia हिमॅरॅलोपिआ.
पाददारी		Cracks in the sole. क्रॅक्स् इन् धी सोल्.
पद्मिनीकण्टक		Papilloma of the skin पॅपीलोमा ऑफ् धी स्किन्.
कर्णगूथक		Wax in the ear. वॅक्स् इन् धी इअर्.
तुण्डीकेरी, अध्रुष		Abscess of the palate. ॲब्सेस् ऑफ् धी पॅलेट.
मांसतान		Diphtheria. डिफ्थेरिआ.
श्लेष्मविदग्धदृष्टि	अशा	Night Blindness, Nyctalopia नाइट् ब्लाइण्डनेस्, निक्टॅलोपिया.
अर्म		Pterygium टेरिजिअम्.
नेत्रनाली	नासूर उल अइन्	Lachrymal Fistula लॅक्रीमल फिच्यूला.
लिङ्गनाश	नझुल उल माअ	Cataract कॅटॅरॅक्ट.
क्रिमिग्रन्थि		Parasites on Suppurated glands. पॅरॅसाइट्स, ऑन् सप्युरेटेड ग्लॅन्डस्.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वर्त्मार्श		Granular Conjunctivitis ग्रॅन्युलर कन्जन्क्टिव्हायटिस्.
अञ्जननामिका		Stye स्टाय्.
वातहतवर्त्म	इस्तिर्खाय् उल जुफ्न	Ptosis टोसीस्.
निमेष		Blepharospasm ब्लेफॅरोस्पॅझम्
कुञ्चन	इलतिसाक उल जुफ्न	Atrophy ॲट्रोफी.
पक्ष्मकोप	शअर मुन्कलब	Trichiasis ट्रिकिॲसिस्.
उपपक्ष्म	शअर ज्ञायद	
पक्ष्मशात	इन्तशार उल अहदाब	Tinea Tarsi टिनिआ टार्साय्.
शिरःशूल	सुदाअ	Headache हेड्एक्.
अर्धावभेद	शकीका	Hemicrania हेमिक्रेनिआ.
रक्तप्रदर	इस्तहाजा	Menorrhagia मेनोहेजिआ.
श्वेतप्रदर		Leucorrhea ल्युकोन्हिआ.
वन्ध्यात्व	अक्र	Sterility, Barrenness स्टेरिलिटी, बॅरनेस.
योनिकन्द		Vaginal Polypus व्हजायनल् पॉलिपस्.
गर्भस्राव	इस्कात हमल	Abortion, ॲबॉर्शन्.
मूढगर्भ		Difficult labour डिफिकल्ट् लेबर.
मक्कलशूल		After pains आफ्टर् पेन्स्.
स्तनरोग-कोप		Mammary Inflammation मॅमरी इन्फ्लॅमेशन.
स्तन्यदुष्टि		Diseased Milk डिझीज्ड मिल्क्.
सूतिकारोग		Peurperal fever प्युएर्पेरल् फी.
गति		Presentation प्रेझेंटेशन्.
संकीलक		Vertex. व्हर्टेक्स्.
प्रतिखुर		Hands & feet हॅंडस् ॲंड् फीट्.
बीजक		Head with both hands.
परिघ		Transverse. ट्रान्सव्हर्स.
बालरोग		Diseases of children. डिझीजेस् ऑफ् चिल्ड्रेन्.
कुकूणक		Ophthalmia in Children. ऑफ्थॅल्मिआ इन् चिल्ड्रेन्.
पारिगर्भिक		Pining पायनिंग्.
तालुकण्टक		Polypus on hard palate. पालिपस् ऑन हार्ड पॅलेट्
महापद्म विसर्प		Cellulitis सेल्युलाइटिस्.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

योनिव्यापद्	Disease of Vagina. डिझीज् ऑफ् व्हजायूना.
आर्तव	Menstruation मेनस्टुएशन्.
सर्पविष	Snake poison स्नेक पॉइझन
सर्पदंशविषविकृति	Snake Poisoning स्नेक पॉइझनिंग
आखुविष	Rat bite fever or poisoning रॅट बाइट् फीव्हर ऑर पॉइझनिंग्.
वृश्चिकदंश	Scorpion bite स्कॉर्पिअन बाइट
वृश्चिकदंशविकृति	Scorpion bite or poisoning स्कॉरपिअन् बाइट् ऑर पॉइझनिंग्.
स्नायुक	Guinea worm. गिनीवर्म.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माधवनिदानान्तर्गतविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
१ पञ्चनिदानलक्षणम् ।		
मङ्गलाचरणम्	१	७
ग्रन्थस्यास्याभिधेयादि ...	२	१४
व्याधेर्ज्ञानोपायाः	३	२५
निदानलक्षणम्	५	२६
पूर्वरूपलक्षणम्	९	२७
रूपलक्षणम्	१२	९
उपशयलक्षणम्	१४	१
संप्राप्तिलक्षणम्	१७	२१
तस्या औपाधिकभेदाः ...	१९	१
निदानपञ्चकोपसंहारः ...	२१	१२
वातादेः सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वम्... ...	२१	१८
रोगस्यापि निदानार्थकर्तृत्वम्	२३	१
तत्र दृष्टान्तः	२३	२
रोगाणां कदा निदानार्थकर्तृत्वं ?	२४	१
रोगजनकस्य व्याधेर्वैचित्र्यम्	२४	७
उक्तनिदानपञ्चकस्यावश्यज्ञातव्यता	२४	१५
२ ज्वरनिदानम् ।		
ज्वरोत्पत्तिः	२४	२६
ज्वरसंप्राप्तिः	२६	३
ज्वरसामान्यलक्षणम्	२७	५
ज्वरपूर्वरूपम्	२७	२४
वातज्वरलक्षणम्	२८	२२
पित्तज्वरलक्षणम्	२९	२१
कफज्वरलक्षणम्	३०	२२
वातपित्तज्वरलक्षणम् ...	३१	७
वातश्लेष्मज्वरलक्षणम् ...	३२	१
श्लेष्मपित्तज्वरलक्षणम् ...	३२	९
सान्निपातिकज्वरलक्षणम् ...	३२	१६
सन्निपातज्वरस्यासाध्यत्वकृच्छ्रसाध्यत्वलक्षणम् ...	३७	११
सन्निपातज्वरमर्यादा ...	३७	११
सन्निपातज्वरोपद्रवाः ...	३८	४
आगन्तुज्वरलक्षणम् ...	३८	८
आगन्तुजेषु दोषानुबन्धप्रदर्शनम्	३९	२६
विषमज्वरसंप्राप्तिः	४०	५
सन्ततादीनां प्रतिनियतदूष्या धातवः	४०	१५
संततज्वरलक्षणम्... ...	४१	१
सततज्वरलक्षणम्... ...	४१	३
अन्येद्युष्कज्वरलक्षणम् ...	४१	४
तृतीयकज्वरलक्षणम् ...	४१	५
चतुर्थकज्वरलक्षणम् ...	४१	५
विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिष्वङ्गजत्वम्	४२	११
उल्वणदोषभेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणान्तरम् ...	४३	१
चतुर्थकविपर्ययलक्षणम् ...	४४	२१
वातबलासकज्वरलक्षणम् ...	४५	२४
प्रलेपकज्वरलक्षणम् ...	४६	११
विषमज्वरविशेषाः ...	४६	२०
रसगतज्वरलक्षणम् ...	४९	४
रक्तगतज्वरलक्षणम् ...	४९	६
मांसगतज्वरलक्षणम् ...	४९	८
मेदोगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१०
अस्थिगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१२
मज्जगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१४
शुक्रगतज्वरलक्षणम् ...	४९	१५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिसुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं च	५०	२०
प्राकृतज्वराणामुत्पत्तिक्रमः	५१	६
कालस्य दोषविशेषे लक्षणत्वम्	५२	७
ज्वराणामुपशयानुपशयौ ...	५२	१२
अन्तर्वेगज्वरलक्षणम् ...	५२	१७
बहिर्वेगज्वरलक्षणम् ...	५२	२०
आमज्वरलक्षणम्	५३	४
पच्यमानज्वरलक्षणम् ...	५३	१०
निरामज्वरलक्षणम् ...	५३	१२
ज्वरस्य साध्यलक्षणम् ...	५५	१०
ज्वरस्यासाध्यलक्षणानि ...	५५	१६
ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपम् ...	५८	२७
ज्वरमुक्तलक्षणम्	५९	९

३ अतिसारनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अतिसारनिदानम्	६०	२
अतिसारसंप्राप्तिः	६१	९
अतिसारपूर्वरूपम्	६२	१५
वातातिसारलक्षणम् ...	६२	२३
पित्तातिसारलक्षणम् ...	६२	२८
श्लेष्मातिसारलक्षणम् ...	६३	४
त्रिदोषजातिसारलक्षणम् ...	६३	८
शोकातिसारलक्षणम् ...	६३	१३
आमातिसारलक्षणम् ...	६४	६
मलस्यामलक्षणं पक्वलक्षणं च	६४	१४
अतिसारस्यासाध्यलक्षणानि	६५	५
रक्तातिसारलक्षणम् ...	६६	२१
प्रवाहिकासंप्राप्तिः	६६	३०
वातजादिभेदेन प्रवाहिकाल०	६७	७
निवृत्तातिसारलक्षणम् ...	६७	१७

४ ग्रहणीनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
ग्रहणीसंप्राप्तिः	६८	५
ग्रहणीसामान्यलक्षणम् ...	६८	१७
ग्रहणीपूर्वरूपम्	६९	५
वातिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपम्	६९	१
पैत्तिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	७०	
श्लैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	७०	१
त्रिदोषग्रहणीलक्षणम् ...	७१	
संग्रहग्रहणीलक्षणम् ...	७१	
घटीयन्त्राख्यग्रहणीलक्षणम्	७१	१
ग्रहण्याः सामलक्षणं निरामलक्षणं च	७१	२
ग्रहण्या असाध्यलक्षणम् ...	७१	२

५ अर्शोनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अर्शसां षड्भेदाः	७२	
संप्राप्तिपूर्वकमर्शःस्वरूपम् ...	७२	१
वातार्शोनिदानम्	७३	
पित्तार्शोनिदानम्	७३	१
श्लेष्मार्शोनिदानम्	७३	२
द्वन्द्वजार्शोनिदानम् ...	७४	६
त्रिदोषजार्शोनिदानम् ...	७४	९
वातार्शोलक्षणम्	७५	१
पित्तार्शोलक्षणम्	७६	१
श्लेष्मार्शोलक्षणम्	७६	१
सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणम्	७७	१
रक्तार्शोलक्षणम्	७७	२
रक्तार्शसो वाताजदिभेदेन लक्षणानि	७८	९
अर्शसां पूर्वरूपम्	७९	१
अर्शसां समुत्पत्तौ वातादीनां सर्वेषामेव प्रकोपः ...	७९	१
अर्शसां साध्यासाध्यत्वादिविचारः	८१	१
याप्यार्शोलक्षणम्	८१	१५
अर्शसामुपद्रवादसाध्यत्वम्	८२	१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मेढ्रजादीनामर्शसां लक्षणम्	८२	११
चर्मकीलसंप्राप्तिः	८३	१
चर्मकीलस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि	८३	६
६ अग्निमान्द्याजीर्ण-विसूचिकालसक-विलम्बिकानिदानम् ।		
वाताद्याधिक्याज्जठरानलस्य चतुर्विधत्वम्	८४	३
विषमाद्यग्निभेदानां कार्यम् ...	८४	१०
समाग्निलक्षणम्	८४	१२
मन्दाग्निलक्षणम्	८४	१३
विषमाग्निलक्षणम्	८४	१४
तीक्ष्णाग्निलक्षणम्	८४	१५
अजीर्णभेदाः	८५	७
अजीर्णनिदानम्	८६	१८
आमाजीर्णलक्षणम् ...	८७	१
विदग्धाजीर्णलक्षणम् ...	८७	३
विष्टब्धाजीर्णलक्षणम् ...	८७	५
रसशेषाजीर्णलक्षणम् ...	८७	७
अजीर्णोपद्रवाः	८७	१४
उक्ताजीर्णकारणेष्वतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वम् ...	८८	१
अजीर्णेभ्यो विसूच्यादिसंभवः	८८	६
विसूचिकानिरुक्तिः	८८	१५
विसूचिकालक्षणम्	८९	१
अलसकलक्षणम्	८९	१०
विलम्बिकालक्षणम् ...	८९	२०
अजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरम्	९०	३
विसूच्यलसकयोरसाध्यलक्षणम्	९०	१३
जीर्णाहारलक्षणम्	९१	१
७ क्रिमिनिदानम् ।		
क्रिमीणां संख्या	९१	१७
बाह्यक्रिमिलक्षणम्	९२	५
क्रिमिनिदानम्	९२	१२
क्रिमिविशेषे निदानविशेषः	९२	१६
आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणम् ...	९२	२१
कफजक्रिमिलक्षणम्	९३	१
रक्तजक्रिमिलक्षणम् ...	९३	१६
पुरीषजक्रिमिलक्षणम् ...	९४	३
८ पाण्डुरोग-कामला-कुम्भकामला-हलीमकनिदानम् ।		
पाण्डुरोगस्यनिदानं भेदाश्च ...	९४	१९
पाण्डुरोगसंप्राप्तिः	९५	८
पाण्डुरोगपूर्वरूपम्	९५	१३
वातिकपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९५	१८
पैत्तिकपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९६	१
श्लैष्मिकपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९६	६
सान्निपातिकपाण्डुरोगलक्षणम्	९६	१०
मृज्जपाण्डुरोगसंप्राप्तिः ...	९६	१६
मृज्जपाण्डुरोगलक्षणम् ...	९७	३
पाण्डुरोगस्यासाध्यलक्षणम्	९७	१०
कामलाया निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	९८	१६
कुम्भकामलालक्षणम् ...	९८	२७
कामलाया असाध्यलक्षणम्	९९	४
कुम्भकामलासाध्यलक्षणम् ...	९९	१२
हलीमकलक्षणम्	९९	१५
९ रक्तपित्तनिदानम् ।		
रक्तपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	१००	२
रक्तपित्तपूर्वरूपम्	१००	२२
श्लैष्मिकरक्तपित्तलक्षणम् ...	१०१	२
वातिकरक्तपित्तलक्षणम् ...	१०१	५
पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणम् ...	१०१	८
द्वन्द्वजस्य त्रिदोषजस्य च रक्तपित्तस्य लक्षणम् ...	१०१	११
संसर्गविशेषेण मार्गभेदाः ...	१०२	१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मार्गभेदेन साध्यत्वादिकम्...	१०२	५
साध्यरक्तपित्तलक्षणम् ...	१०२	१३
दोषभेदेन साध्यत्वादिकम् ...	१०२	१९
रक्तपित्तोपद्रवाः	१०३	५
रक्तपित्तस्यासाध्यलक्षणम् ...	१०३	१८

१० राजयक्ष्म-क्षतक्षीणनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
राजयक्ष्मनिदानम्... ...	१०४	१९
राजयक्ष्मसंप्राप्तिः	१०५	१५
राजयक्ष्मपूर्वरूपम्	१०६	१५
त्रिरूपराजयक्ष्मणो लक्षणम्	१०७	८
राजयक्ष्मणः षड्रूपाणि ...	१०७	१८
उल्बणदोषभेदेन यक्ष्मण एकादश रूपाणि ...	१०७	२०
यक्ष्मिणोऽसाध्यलक्षणम् ...	१०८	३
यक्ष्मिणः साध्यलक्षणम् ...	१०९	१८
शोषभेदाः	१०९	२४
व्यवायशोषिणो लक्षणम् ...	११०	१
शोकशोषिणो लक्षणम् ...	११०	७
वार्धक्यशोषिणो लक्षणम् ...	११०	१२
अध्वशोषिणो लक्षणम् ...	११०	२१
व्यायामशोषिणो लक्षणम् ...	१११	४
व्रणशोषिणो लक्षणम् ...	१११	१९
सनिदानमुरःक्षतलक्षणम् ...	११२	३
उरःक्षतपूर्वरूपम्	११३	११
क्षतक्षीणयोरसाध्यलक्षणम्...	११३	१३
क्षतक्षीणयोः साध्यासाध्यविचारः	११३	१९

११ कासनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कासस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	११४	२
काससंख्या	११४	१८
कासपूर्वरूपम्	११५	१
वातिककासलक्षणम् ...	११५	५
पैत्तिककासलक्षणम् ...	११५	१०
कफजकासलक्षणम् ...	११५	१४
क्षतजकासलक्षणम्... ...	११५	१९
क्षयजकासलक्षणम्	११६	१२
कासस्य साध्यत्वादिलक्षणम्	११७	१

१२ हिक्का-श्वासनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
हिक्कानिदानम्	११७	१३
हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिश्च...	११८	९
हिक्कासंप्राप्तिः	११८	१८
हिक्कापूर्वरूपम्...	११८	२४
अन्नजाहिक्कालक्षणम् ...	११९	३
यमलाहिक्कालक्षणम्	११९	७
क्षुद्राहिक्कालक्षणम्... ...	११९	१२
गम्भीराहिक्कालक्षणम्... ...	११९	१७
महतीहिक्कालक्षणम् ...	११९	२३
हिक्काया असाध्यलक्षणम् ...	१२०	१
श्वासभेदाः	१२०	२७
श्वासपूर्वरूपम्	१२१	९
श्वाससंप्राप्तिः	१२१	११
महाश्वासलक्षणम्	१२१	१७
ऊर्ध्वश्वासलक्षणम्	१२२	७
छिन्नश्वासलक्षणम्... ...	१२२	२३
तमकश्वासलक्षणम्... ...	१२३	१०
प्रतमकश्वासलक्षणम् ...	१२४	६
तस्यैवापरकारणं लक्षणं च	१२४	७
क्षुद्रश्वासलक्षणम्	१२४	१९
श्वासानां साध्यासाध्यविचारः	१२५	१
उपेक्षणासम्यगुपक्रमाभ्यां हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वम्	१२५	८

१३ स्वरभेदनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
स्वरभेदस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	१२५	१६
वातिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६	१
पैत्तिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६	७
श्लैष्मिकस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६	१२
सान्निपातिकस्वरभेदलक्षणम्	१२६	१७
क्षयजस्वरभेदलक्षणम् ...	१२६	२४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मेदोजस्वरभेदलक्षणम् ...	१२७	३
स्वरभेदस्यासाध्यलक्षणम् ...	१२७	१०
१४ अरोचकनिदानम् ।		
अरोचकनिदानम्	१२७	२२
वातिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	६
पैत्तिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	९
श्लैष्मिकारोचकलक्षणम् ...	१२८	१३
आगन्तुजारोचकलक्षणम् ...	१२८	२३
त्रिदोषजारोचकलक्षणम् ...	१२९	३
वातजादिभेदेनारोचककृताऽन्यदेशविकृतिः ...	१२९	७
१५ छर्दिनिदानम् ।		
छर्द्या निदानं निरुक्तिश्च ...	१३०	२
छर्दिपूर्वरूपम्	१३०	१८
वातजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१३०	२३
पित्तजच्छर्द्या लक्षणम् ...	१३१	६
कफजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३१	१०
त्रिदोषजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३१	१७
त्रिदोषजच्छर्द्या असाध्यलक्षणं	१३१	२२
आगन्तुच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	६
क्रिमिजच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	१८
असाध्यच्छर्दिलक्षणम् ...	१३२	२३
छर्द्या उपद्रवाः	१३३	३
१६ तृष्णानिदानम् ।		
तृष्णाया निदानं संप्राप्तिश्च ...	१३३	७
वातजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	१
पित्तजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	८
श्लेष्मजतृष्णालक्षणम् ...	१३४	१५
क्षतजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	४
क्षयजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	७
आमजतृष्णालक्षणम् ...	१३५	१७
भुक्तोद्भवतृष्णालक्षणम् ...	१३५	२१
उपसर्गजतृष्णालक्षणम् ...	१३६	१
तृष्णोपसर्गाः	१३६	३
असाध्यतृष्णानां लक्षणम् ...	१३६	१०
१७ मूर्च्छा-भ्रम-निद्रा-संन्यास-निदानम् ।		
मूर्च्छाया निदानं संप्राप्तिश्च ...	१३६	१८
मूर्च्छापूर्वरूपम्	१३७	२४
वातजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३७	३०
पित्तजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३८	८
कफजमूर्च्छायलक्षणम् ...	१३८	१६
सान्निपातिकमूर्च्छायलक्षणम्	१३८	२३
रक्तजमूर्च्छायसंप्राप्तिः ...	१३९	११
विषजमूर्च्छायस्य मद्यजमूर्च्छायस्य च संप्राप्तिः	१४०	५
रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाणि	१४०	१६
मूर्च्छादीनां परस्परं भेदः ...	१४१	५
भ्रमलक्षणम्	१४१	८
तन्द्रालक्षणम्	१४१	१४
संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदः	१४२	४
संन्यासलक्षणम्	१४२	८
१८ पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रमनिदानम् ।		
मदात्ययनिदानम् ...	१४३	३
मद्यस्वभावः	१४३	१३
विधिनोपयुक्तमद्यफलम् ...	१४४	१
प्रथममदलक्षणम् ...	१४५	१
द्वितीयमदलक्षणम् ...	१४५	१०
तृतीयमदलक्षणम् ...	१४५	१४
चतुर्थमदलक्षणम् ...	१४६	३
अविधिकृतमद्यपानस्य विकारान्तर-हेतुत्वम्	१४६	२५
अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रुद्धत्वादि-कारणसहितस्य विकार-कारित्वप्रदर्शनम् ...	१४७	६
मद्योत्थविकारभेदाः ...	१४७	१४
वातिकमदात्ययलक्षणम् ...	१४७	२०
पैत्तिकमदात्ययलक्षणम् ...	१४७	२२
श्लैष्मिकमदात्ययलक्षणम् ...	१४७	२४

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
परमदलक्षणम्	१४८	९
पानाजीर्णलक्षणम् ...	१४८	१७
पानविभ्रमलक्षणम् ...	१४८	२२
पानात्ययादीनामसाध्यलक्षणम्	१४९	१
पानात्ययादीनामुपद्रवाः...	१४९	८
१९ दाहनिदानम् ।		
मद्यजदाहलक्षणम् ...	१४९	२६
रक्तजदाहलक्षणम् ...	१५०	४
पित्तजदाहलक्षणम् ...	१५०	११
तृष्णानिरोधजदाहलक्षणम्	१५०	१५
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहलक्षणम्	१५०	२१
धातुक्षयजदाहलक्षणम्	१५०	२९
क्षतजदाहलक्षणम् ...	१५१	३
मर्माभिघातजदाहलक्षणम्...	१५१	६
दाहानामसाध्यलक्षणम् ...	१५१	७
२० उन्मादनिदानम् ।		
उन्मादनिरुक्तिः	१५१	१८
उन्मादभेदाः	१५२	४
उन्मादसामान्यनिदानम् ...	१५२	१३
उन्मादसंप्राप्तिः	१५२	२२
उन्मादसामान्यलक्षणम् ...	१५३	७
वातिकोन्मादस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्... ...	१५३	१४
पैत्तिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	१५३	२३
श्लैष्मिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	१५४	९
सान्निपातिकोन्मादस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम् ...	१५४	२१
शोकादिजोन्मादस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१५५	५
विषजोन्मादलक्षणम् ...	१५५	१५
उन्मादस्यासाध्यलक्षणम् ...	१५५	२०
भौतिकोन्मादसामान्यलक्ष०	१५५	२५
देवजुष्टलक्षणम्	१५६	८
असुरजुष्टलक्षणम्	१५६	१७
गन्धर्वाविष्टलक्षणम् ...	१५६	२१
यक्षाविष्टलक्षणम्	१५७	५
पितृजुष्टलक्षणम्	१५७	११
नागाविष्टलक्षणम्... ...	१५७	२०
राक्षसाविष्टलक्षणम् ...	१५८	१
पिशाचाविष्टलक्षणम् ...	१५८	९
भौतिकोन्मादस्यासाध्यल०	१५८	१७
देवादीनां ग्रहणकालः ...	१५९	९
आविशतां देवादीनामनुपलब्धौ दृष्टान्तः	१५९	१७
ग्रहाणां तीव्रतपादिप्रभाववत्ताकथनम्	१६०	९
२१ अपस्मारनिदानम् ।		
अपस्मारसंप्राप्तिः	१६१	२
अपस्मारसामान्यलक्षणम्...	१६१	४
अपस्मारपूर्वरूपम्	१६१	११
वातिकापस्मारलक्षणम् ...	१६२	३
पैत्तिकापस्मारलक्षणम् ...	१६२	९
श्लैष्मिकापस्मारलक्षणम् ...	१६२	१५
सान्निपातिकापस्मारलक्षणम्	१६२	२०
अपस्मारस्यासाध्यलक्षणम्	१६२	२३
अपस्मारप्रकोपकालः ...	१६३	१
२२ वातव्याधिनिदानम् ।		
वातरोगस्य निदानं संप्राप्तिश्च	१६३	१९
वातव्याधेः पूर्वरूपादि ...	१६५	७
वातव्याधेः सामान्यलिङ्गम्	१६५	१८
वायोर्हेत्वादिविशेषाद्रोगविशेषकर्तृत्वम् ...	१६५	२४
कोष्ठाश्रितवातलक्षणम् ...	१६६	५
सर्वाङ्गकुपितवातलक्षणम् ...	१६६	७
गुदस्थितवातलक्षणम् ...	१६६	१३
आमाशयस्थवातलक्षणम्...	१६६	१५
पक्काशयस्थवातलक्षणम् ...	१६६	२०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
श्रोत्रादिगतवातलक्षणम् ...	१६६	२२
त्वग्गतवातलक्षणम् ...	१६७	४
असृग्गतवातलक्षणम् ...	१६७	११
मांसमेदोगतानिललक्षणम् ...	१६७	१९
मज्जास्थिगतवातलक्षणम् ...	१६७	२१
शुक्रस्थवातलक्षणम् ...	१६८	४
सिरागतवातलक्षणम् ...	१६८	९
स्नायुगतवातलक्षणम् ...	१६८	१०
सन्धिगतवातलक्षणम् ...	१६८	१६
पित्तकफावृतानां प्राणादीनां लक्षणानि	१६८	२०
आक्षेपकस्य सामान्यल०	१७०	१
अपतन्त्रकलक्षणम् ...	१७०	९
अपतानकलक्षणम् ...	१७०	१४
दण्डापतानकलक्षणम् ...	१७१	१
धनुःस्तम्भलक्षणम् ...	१७१	८
अभ्यन्तरायामलक्षणम् ...	१७१	११
बाह्यायामलक्षणम् ...	१७१	१६
अभिघातजाक्षेपकलक्षणम् ...	१७१	२६
अपतानकस्यासाध्यलक्षणम्	१७२	६
पक्षवधस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	१७२	१३
पक्षवधस्य साध्यासाध्यविचारः	१७२	२५
अर्दितस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	१७३	९
अर्दितस्यासाध्यलक्षणम् ...	१७३	२९
आक्षेपकादीनां वेगशान्तौ स्वस्थत्वम्	१७४	६
हनुग्रहस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	१७४	१०
मन्यास्तम्भलक्षणम् ...	१७४	१७
जिह्वास्तम्भलक्षणम् ...	१७४	२१
सिराग्रहस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	१७५	१

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
गृध्रसीलक्षणम्	१७५	८
विश्वाचीलक्षणम्	१७५	२२
क्रोष्टुकशीर्षलक्षणम् ...	१७६	६
खञ्जलक्षणम्	१७६	१३
कलायखञ्जलक्षणम् ...	१७६	२०
वातकण्टकलक्षणम् ...	१७६	२७
पाददाहलक्षणम् ...	१७७	४
पादहर्षलक्षणम्	१७७	९
अंसशोषलक्षणम्	१७७	१५
अवबाहुकलक्षणम्	१७७	१९
मूकादीनां लक्षणम् ...	१७८	१
तूनीलक्षणम्	१७८	८
प्रतितूनीलक्षणम्	१७८	१४
आध्मानलक्षणम् ...	१७८	१९
प्रत्याध्मानलक्षणम् ...	१७८	२१
अष्ठीलालक्षणम्	१७९	३
प्रत्यष्ठीलालक्षणम्	१७९	६
बस्तौ प्रतिलोमे वायौ विविधमूत्ररोधकविकारसंभवः ...	१७९	१५
वेपथुलक्षणम्	१७९	२०
खल्लीलक्षणम्	१७९	२३
ऊर्ध्ववातलक्षणम्	१७९	२४
अनुक्तवातरोगसंग्रहः ...	१८०	१
पूर्वोक्तवातरोगाणां साध्यासाध्यविचारः, उपद्रवाश्च ...	१८०	१०
प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं च	१८०	१८

२३ वातरक्तनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वातरक्तनिदानम्	१८१	२
वातरक्तसंप्राप्तिः	१८१	२३
वातरक्तपूर्वरूपम्	१८२	५
वातरक्तस्य दोषान्तरेण... संसर्गे लक्षणानि ...	१८२	१५
क्रुद्धस्य वातरक्तस्य सर्वदेहविसर्पितत्वं... ...	१८३	३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वातरक्तस्य साध्यासाध्यविचारः	१८३	११
२४ ऊरुस्तम्भनिदानम् ।		
ऊरुस्तम्भस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम् ...	१८४	२
ऊरुस्तम्भपूर्वरूपम् ...	१८५	१
ऊरुस्तम्भलक्षणम् ...	१८५	३
ऊरुस्तम्भस्य असाध्यलक्षणम्	१८५	९
२५ आमवातनिदानम् ।		
आमवातस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	१८६	२
आमवातस्य सामान्यलक्षणम्	१८७	३
प्रकुपितस्यामवातस्य लक्ष०	१८७	६
आमवातस्य विशेषलक्षणानि	१८७	१७
आमवातस्य साध्यासाध्यविचारः	१८८	१
२६ शूल-परिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।		
शूलस्य सन्निकृष्टनिदानम् ...	१८८	७
वातिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	१८८	१७
पैत्तिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	१८९	७
श्लैष्मिकशूलस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	१९०	१
सान्निपातिकशूललक्षणम् ...	१९०	११
आमशूललक्षणम्	१९०	१३
द्वन्द्वजशूललक्षणम् ...	१९०	१६
शूलस्य साध्यत्वादिलक्षणम्	१९१	४
परिणामशूलस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	१९१	९
परिणामशूलस्य वातादिभेदेन लक्षणानि	१९१	२१
अन्नद्रवशूललक्षणम् ...	१९२	८

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
२७ उदावर्तानाहनिदानम् ।		
उदावर्तनिदानम्	१९२	२०
वातनिरोधजोदावर्तलक्ष० ...	१९३	५
पुरीषनिरोधजोदावर्तलक्ष०	१९३	८
मूत्रनिरोधजोदावर्तलक्ष० ...	१९३	११
जृम्भोपघातजोदावर्तल० ...	१९३	१४
बाष्पनिरोधजोदावर्तल० ...	१९४	१
क्षवथुनिरोधजोदावर्तल० ...	१९४	४
उद्गारनिरोधजोदावर्तल० ...	१९४	७
छर्दिनिग्रहजोदावर्तलक्ष० ...	१९४	१०
शुक्रनिरोधजोदावर्तलक्ष०	१९४	१३
क्षुधानिरोधजोदावर्त० ...	१३४	१५
तृष्णाविघातजोदावर्तल० ...	१९४	१६
निःश्वासविनिग्रहजोदावर्तलक्षणम्	१९४	१७
निद्राभिघातजोदावर्तल० ...	१९४	१८
रूक्षादिकुपितवातजोदावर्तस्य निदान-संप्राप्ति-लक्षणानि	१९४	२७
आनाहलक्षणम्	१९५	१३
२८ गुल्मनिदानम् ।		
गुल्मस्य निदानभेदस्थानानि	१९६	२
सामान्यगुल्मरूपम्	१९६	१०
पञ्चविधगुल्मविवरणम्	१९६	२५
गुल्मपूर्वरूपम्	१९७	२७
सर्वगुल्मसाधारणं रूपम्	१९८	४
वातिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	१९८	७
पैत्तिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	१९८	२०
श्लैष्मिकगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	१९९	४
द्यात्मकेषु त्रिष्वेकजहेतुलक्षणातिदेशः... ...	१९९	११
सान्निपातिकगुल्मलक्षणम्...	१९९	१८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
रक्तगुल्मस्य निदानपूर्वकं लक्षणम्	२००	५
गुल्मिनोऽसाध्यलक्षणानि ...	२०१	५

२९ हृद्रोगनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
हृद्रोगनिदानम्	२०२	९
हृद्रोगस्य संप्राप्तिपूर्वकं ल०	२०२	१३
वातिकहृद्रोगलक्षणम् ...	२०२	२१
पैत्तिकहृद्रोगलक्षणम् ...	२०३	१
श्लैष्मिकहृद्रोगलक्षणम् ...	२०३	६
सान्निपातिकहृद्रोगलक्षणम् ...	२०३	११
क्रिमिजहृद्रोगलक्षणम् ...	२०३	११
हृद्रोगोपद्रवाः	२०४	१२

३० मूत्रकृच्छ्रनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	२०४	१९
मूत्रकृच्छ्रसंप्राप्तिः	२०४	२१
वातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ...	२०५	९
पित्तजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ...	२०५	१०
कफजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ...	२०५	११
सन्निपातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	२०५	१२
शल्याभिघातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	२०५	१४
शकृत्प्रतिघातजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम्	२०५	१७
अश्मरीजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ...	२०५	१८
शुक्रजमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् ...	२०५	२१
मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोरश्मरीशर्करयोः समानताऽवान्तरभेदश्च	२०६	५

३१ मूत्राघातनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मूत्राघातनिदानम्	२०७	२
वातकुण्डलिकालक्षणम् ...	२०७	८
अष्ठीलालक्षणम्	२०७	१६
वातबस्तिलक्षणम्	२०७	२०
मूत्रातीतलक्षणम्	२०८	४
मूत्रजठरलक्षणम्	२०८	८
मूत्रोत्संगलक्षणम्	२०८	१५
मूत्रक्षयलक्षणम्	२०८	२३
मूत्रग्रन्थिलक्षणम्	२०९	१
मूत्रशुक्रलक्षणम् ...	२०९	१०
उष्णवातलक्षणम्	२०९	१६
मूत्रसादलक्षणम्	२०९	२४
विड्विघातलक्षणम्	२१०	६
बस्तिकुण्डललक्षणम् ...	२१०	१२
तस्यैव दोषान्तरसंसृष्टस्य लक्षणम्	२१०	२२
बस्तिकुण्डलस्य साध्यासाध्यविचारः	२१०	२६
कुण्डलीभूतबस्तेर्लक्षणम् ...	२११	४

३२ अश्मरीनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अश्मरीनिदानम्	२११	११
अश्मरीसंप्राप्तिः	२११	१३
अश्मरीपूर्वरूपम्	२१२	१
अश्मरीसामान्यलक्षणम् ...	२१२	६
वातजाश्मरीलक्षणम् ...	२१२	१६
पित्तजाश्मरीलक्षणम् ...	२१३	४
श्लेष्मजाश्मरीलक्षणम् ...	२१३	९
पूर्वोक्ताश्मरीणां सुखसाध्य०	२१३	१३
शुक्राश्मर्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२१३	२३
शर्करालक्षणम्	२१४	१४
अश्मर्युपद्रवाः	२१४	१९
अश्मर्या असाध्यलक्षणम् ...	२१५	५

३३ प्रमेहनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
प्रमेहनिदानम्	२१५	१२
प्रमेहसंप्राप्तिः	२१६	३
प्रमेहाणां दोषदूष्यसंग्रहः ...	२१७	५
प्रमेहपूर्वरूपम्	२१७	२८
प्रमेहसामान्यलक्षणम् ...	२१८	६
उदकमेहलक्षणम्	२१८	२१
इक्षुमेहलक्षणम्	२१८	२३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
सान्द्रमेहलक्षणम्	२१८	२४
सुरामेहलक्षणम्	२१८	२५
पिष्टमेहलक्षणम्	२१९	१
शुक्रमेहलक्षणम्	२१९	२
सिकतामेहलक्षणम्... ...	२१९	३
शीतमेहलक्षणम्	२१९	४
शनैर्मेहलक्षणम्	२१९	५
लालामेहलक्षणम्	२१९	६
क्षारमेहलक्षणम्	२२०	१
नीलमेह-कालमेहयोर्लक्षणम्	२२०	२
हारिद्रमेहलक्षणम्	२२०	३
माञ्जिष्ठमेहलक्षणम् ...	२२०	४
रक्तमेहलक्षणम्	२२०	५
वसामेहलक्षणम्	२२०	१२
मज्जमेहलक्षणम्	२२०	१३
क्षौद्रमेहलक्षणम्	२२०	१४
हस्तिमेहलक्षणम्	२२०	१५
प्रमेहोपद्रवाः	२२०	२०
प्रमेहस्यासाध्यलक्षणम् ...	२२१	६
मधुमेहीजातस्य प्रमेहिणोऽसाध्यत्वम्	२२१	२६
उपेक्षया हि कफपित्तजानामपि मधुमेहत्वम्	२२२	२५
धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुमेहसंभवः ...	२२२	२८
सर्वेषां प्रमेहाणां मधुमेहवाचित्वे निमित्तम्	२२३	१५
प्रमेहोपेक्षया पिडकासंभवः	२२३	१९
शराविकालक्षणम्	२२४	४
सर्षपिकालक्षणम्	२२४	५
कच्छपिकालक्षणम्... ...	२२४	६
जालिनीलक्षणम्	२२४	७
विनतालक्षणम्	२२४	८
पुत्रिणीलक्षणम्	२२४	१०
मसूरिकालक्षणम्	२२४	११
अलजीलक्षणम्	२२४	१२
विदारिकालक्षणम्... ...	२२४	१३
विद्रधिलक्षणम्	२२४	१४
पिडकानामारम्भककारणम्	२२४	१८
असाध्यपिडकालक्षणम् ...	२२५	१५

३४ मेदोरोगनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मेदोरोगनिदानम्	२२६	२
मेदोरोगसंप्राप्तिः	२२६	४
मेदोरोगलक्षणम्	२२६	६
अतिस्थूललक्षणम्	२२६	१८

३५ उदरनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
उदरस्य वह्निदुष्टिजन्यत्वम्	२२७	१७
उदरसंप्राप्तिः	२२८	१
उदराणां सामान्यरूपम् ...	२२८	१४
वातोदरलक्षणम्	२२८	२५
पैत्तिकोदरलक्षणम्... ...	२२९	९
श्लैष्मिकोदरलक्षणम् ...	२२९	१७
सन्निपातोदरलक्षणम् ...	२२९	२२
प्लीहोदरलक्षणम्	२३०	१२
प्लीहोदरे दोषसम्बन्धेन लक्षणानि	२३०	१५
बद्धगुदोदरलक्षणम्	२३१	६
क्षतोदरलक्षणम्	२३१	१८
दकोदरस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२३२	८
उदरस्य साध्यासाध्यविचारः	२३२	२४
अवस्थाविशेषेणोदरस्यासाध्यत्वम्	२३३	१३

३६ शोथनिदानम् ।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
शोथसंप्राप्तिः	२३३	२६
शोथपूर्वरूपम्	२३४	१८
शोथनिदानम्	२३४	२१
शोथसामान्यलक्षणम् ...	२३५	३
वातशोथलिङ्गम्	२३५	७
पैत्तिकशोथलिङ्गम्	२३५	१९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कफजशोथलिङ्गम्	२३५	२५
द्विदोषजशोथलिङ्गम् ...	२३६	१
सन्निपातजशोथलिङ्गम् ...	२३६	२
अभिघातजशोथलिङ्गम् ...	२३६	९
विषजश्वयथुलिङ्गम्	२३६	१८
यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं कुर्वन्ति तन्निरूपणम् ...	२३७	६
शोथस्य साध्यासाध्यविचारः	२३७	१३

३७ वृद्धिनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
वृद्धेः संप्राप्तिः	२३८	१८
वातजवृद्धिलक्षणम्... ...	२३९	८
पित्तजवृद्धिलक्षणम् ...	२३९	९
कफजवृद्धिलक्षणम् ...	२३९	१०
रक्तजवृद्धिलक्षणम् ...	२३९	११
मेदोजवृद्धिलक्षणम् ...	२३९	१२
मूत्रजवृद्धिलक्षणम् ...	२३९	१३
अन्त्रवृद्धेर्निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२३९	२३

३८ गलगण्ड-गण्डमालापची-ग्रन्थ्यर्वुदनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
गलगण्डस्य सामान्यलक्षणम्	२४०	२३
गलगण्डसंप्राप्तिः	२४१	१
वातजगलगण्डलक्षणम् ...	२४१	१०
श्लेष्मजगलगण्डलक्षणम् ...	२४१	१९
मेदोजगलगण्डलक्षणम् ...	२४१	२४
गलगण्डस्यासाध्यलक्षणम् ...	२४२	४
गण्डमालालक्षणम् ...	२४२	९
अपचीलक्षणम्	२४२	२२
ग्रन्थेर्लक्षणम्	२४३	७
वातजग्रन्थिलक्षणम्	२४३	२१
पित्तजग्रन्थिलक्षणम्	२४३	२७
कफजग्रन्थिलक्षणम् ...	२४४	३
मेदोजग्रन्थिलक्षणम् ...	२४४	९
सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिः ...	२४४	१९
सिराजग्रन्थिलक्षणम् ...	२४४	२०
अर्बुदसंप्राप्तिः	२४५	६
रक्तार्बुदलक्षणम्	२४५	२१
मांसार्बुदस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२४६	४
असाध्यार्बुदम्	२४६	१४
अध्यर्बुदलक्षणम्	२४६	१९
अर्बुदानां पाकाभावे हेतुः	२४६	२६

३९ श्लीपदनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
श्लीपदसंप्राप्तिः	२४७	१२
वातजश्लीपदलक्षणम् ...	२४७	१४
पित्तजश्लीपदलक्षणम् ...	२४७	१६
श्लैष्मिकश्लीपदलक्षणम् ...	२४७	१७
असाध्यश्लीपदलक्षणम्... ...	२४७	२३
श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यम्	२४८	७
श्लीपदसंभवहेतुर्देशः ...	२४८	१३
श्लीपदस्यापरमसाध्यलक्षणम्	२४८	२०

४० विद्रधिनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
विद्रधिसंप्राप्तिः	२४९	२
वातजविद्रधिलक्षणम् ...	२४९	१८
पित्तजविद्रधिलक्षणम् ...	२४९	२४
कफजविद्रधिलक्षणम् ...	२५०	१
दोषविशेषेण विद्रधीनामास्रावभेदः	२५०	५
सन्निपातजविद्रधिलक्षणम् ...	२५०	८
आगन्तुविद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२५०	२२
रक्तजविद्रधिलक्षणम् ...	२५१	६
आभ्यन्तरविद्रधिलक्षणम् ...	२५१	१४
आभ्यन्तरविद्रधेरधिष्ठानविशेषेण विशेषलिङ्गानि ...	२५१	१९
विद्रधीनां स्रावनिर्गममार्गः	२५२	१६
विद्रधेः साध्यासाध्यविचारः	२५२	२२

४१ व्रणशोथनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
व्रणशोथस्य विशिष्टलक्षणम्	२५३	२०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
व्रणशोथस्य वातजादिभेदेन विशेषलक्षणम्	२५४	५
व्रणशोथस्यामलक्षणम् ...	२५४	९
पच्यमानव्रणशोथलक्षणम् ...	२५४	११
पक्वव्रणशोथलक्षणम्	२५५	१
एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसंबन्धः ...	२५५	१५
अविनिःसृतस्य पूयस्य विकारान्तरकर्तृत्वम्	२५६	११
आमशोथं छेदयतः पक्वं चोपेक्षतो वैद्यस्य निन्दा	२५६	१६
४२ शारीरव्रणनिदानम् ।		
व्रणस्य द्वैविध्यम्	२५७	२
वातजव्रणलक्षणम्... ...	२५७	४
पित्तजव्रणलक्षणम्... ...	२५७	६
कफजव्रणलक्षणम्	२५७	८
रक्तजव्रणलक्षणम्	२५७	१०
द्वंद्वजसंनिपातजव्रणलक्ष०...	२५७	१८
व्रणस्य साध्यासाध्यविचारः	२५८	१
दुष्टव्रणलक्षणम्	२५८	८
शुद्धव्रणलक्षणम्	२५८	१७
रूह्यमानव्रणलक्षणम् ...	२५९	१
सम्यग्रूढव्रणलक्षणम् ...	२५९	६
व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम् ...	२५९	१३
व्रणानां रिष्टरूपा गन्धविकृतिः	२५९	२४
व्रणस्यासाध्यलक्षणम् ...	२६०	३
४३ सद्योव्रणनिदानम् ।		
सद्योव्रणनिदानम्	२६०	१७
सद्योव्रणभेदाः	२६०	१९
छिन्नलक्षणम्	२६१	१
भिन्नलक्षणम्	२६१	६
कोष्ठनिरूपणं, तद्भेदलक्षणं च	२६१	१३
विद्धलक्षणम्	२६२	१०
क्षतलक्षणम्	२६२	१७
पिच्चितलक्षणम्	२६२	२३

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
घृष्टलक्षणम्	२६३	१
सशल्यव्रणलक्षणम् ...	२६३	७
कोष्ठगतशल्यलक्षणम् ...	२६३	१
असाध्यकोष्ठभेदलिङ्गम् ...	२६३	१५
मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिमर्मसु पञ्चसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गम्...	२६३	२१
मर्मरहितानां सिरादीनां विद्धलिङ्गम्	२६४	५
सिरादिमर्मविद्धलिङ्गम् ...	२६४	२१
मांसमर्मणो विद्धस्य लिङ्गम्	२६५	१
सर्वव्रणानामुपद्रवाः ...	२६५	६
४४ भग्ननिदानम् ।		
भग्नस्य द्वैविध्यम्	२६५	१५
सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गम्	२६६	१
उत्पिष्टलिङ्गम्	२६६	५
विश्लिष्टलिङ्गम्	२६६	६
विवर्तितलिङ्गम्	२६६	७
तिर्यग्गतलिङ्गम्	२६६	७
क्षिप्तलिङ्गम्	२६६	८
काण्डेभग्नस्य लिङ्गम् ...	२६७	१
काण्डेभग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वम् ...	२६७	२४
भग्नस्य साध्यासाध्यविचारः	२६७	२५
सर्वेषां भग्नानामनवधानतोऽसाध्यत्वम्	२६८	२६
अस्थिविशेषेण भग्नविशेषः ...	२६९	१
४५ नालीव्रणनिदानम् ।		
नालीव्रणस्य संप्राप्तिपूर्विका निरुक्तिः	२६९	१५
नालीव्रणसंख्या	२७०	१
वातजनालीव्रणलक्षणम् ...	२७०	११
पित्तजनालीव्रणलक्षणम् ...	२७०	१६
कफजनालीव्रणलक्षणम् ...	२७०	२१
त्रिदोषजनालीव्रणलक्षणम्...	२७१	१

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
शल्यनिमित्तजनालीव्रणलक्षणम्	२७१	९
नालीव्रणस्य साध्यत्वादिलक्षणम्	२७१	२०
४६ भगन्दरनिदानम्।		
भगन्दरपूर्वरूपपिडकालक्षणम्	२७२	२
वातिक(शतपोनक)भगन्दरस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	२७२	१२
पैत्तिक(उष्ट्रग्रीव)भगन्दरस्य निदानादिपूर्वकं लक्षणम्	२७२	२४
श्लैष्मिक(परिस्रावि)भगन्दरस्य लक्षणम्	२७३	१
सन्निपातज(शम्बुकावर्त)-भगन्दरलक्षणम्	२७३	५
आगन्तुक(उन्मार्गि)भगन्दरलक्षणम्	२७३	११
भगन्दरस्य साध्यासाध्यविचारः	२७३	२२
४७ उपदंशनिदानम्।		
उपदंशनिदानम्	२७४	९
वातिकोपदंशलक्षणम्	२७४	२०
पैत्तिकोपदंशलक्षणम्	२७४	२१
रक्तजोपदंशलक्षणम्	२७४	२३
कफजोपदंशलक्षणम्	२७४	२५
सन्निपातजोपदंशलक्षणम्	२७५	३
उपदंशस्यासाध्यलक्षणम्	२७५	६
लिङ्गार्शोलक्षणम्	२७५	१३
४८ शूकदोषनिदानम्।		
शूकदोषनिदानम्	२७६	२
सर्षपिकालक्षणम्	२७६	२३
अष्ठीलिकालक्षणम्	२७६	२९
ग्रथितलक्षणम्	२७७	३
कुम्भिकालक्षणम्	२७७	७
अलजीलक्षणम्	२७७	१२
मृदितलक्षणम्	२७७	१८
संमूढपिडकालक्षणम्	२७७	२२
अधिमन्थलक्षणम्	२७८	१
पुष्करिकालक्षणम्	२७८	७
स्पर्शहानिलक्षणम्	२७८	११
उत्तमालक्षणम्	२७८	१४
शतपोनकलक्षणम्	२७८	२०
त्वक्पाकलक्षणम्	२७९	१
शोणितार्बुदलक्षणम्	२७९	५
मांसार्बुदलक्षणम्	२७९	१२
मांसपाकलक्षणम्	२७९	१६
विद्रधिलक्षणम्	२७९	२१
तिलकालकलक्षणम्	२७९	२५
शूकदोषाणां साध्यासाध्यविचारः	२८०	४
४९ कुष्ठनिदानम्।		
कुष्ठनिदानम्	२८०	१५
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युल्बणदोषेण सप्तप्रकारता	२८१	३२
कुष्ठपूर्वरूपम्	२८२	४
कापाललक्षणम्	२८२	१६
औदुम्बरलक्षणम्	२८२	१८
मण्डललक्षणम्	२८२	२०
ऋष्यजिह्वलक्षणम्	२८२	२२
पुण्डरीकलक्षणम्	२८२	२४
सिध्मलक्षणम्	२८२	२६
काकणकलक्षणम्	२८३	२
एककुष्ठलक्षणम्	२८३	१९
चर्माख्यलक्षणम्	२८३	२०
किटिभलक्षणम्	२८३	२१
वैपादिकलक्षणम्	२८३	२२
अलसकलक्षणम्	२८३	२३
दद्रुलक्षणम्	२८४	१
चर्मदललक्षणम्	२८४	२
पामालक्षणम्	२८४	५

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कच्छुलक्षणम्	२८४	७
विस्फोटकुष्ठलक्षणम् ...	२८४	९
शतारुलक्षणम्	२८४	१०
विचर्चिकालक्षणम् ...	२८४	११
दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गम् ...	२८५	१४
त्वगादिसप्तधातुगतकुष्ठस्य लक्षणानि	२८५	२२
कुष्ठस्य साध्यासाध्यविचारः	२८६	२८
कुष्ठेषु प्रधानदोषव्यपदेशः ...	२८७	१३
किलासलक्षणम्	२८८	१
किलासस्य साध्यासाध्य-विचारः	२८९	१९
कुष्ठादीनां संसर्गजत्वम् ...	२८९	३०

५० शीतपित्तोदर्द-कोठनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
शीतपित्तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	२९०	११
शीतपित्तपूर्वरूपम्	२९०	१७
शीतपित्तलक्षणम्	२९०	२१
उदर्दस्य धर्मान्तरम् ...	२९१	१
कोठलक्षणम्	२९१	५

५१ अम्लपित्तनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अम्लपित्तस्य निदानपूर्वकं स्वरूपं	२९१	१९
अम्लपित्तलक्षणम् ...	२९२	१
अधोगतस्याम्लपित्तस्य लक्षणं	२९२	५
ऊर्ध्वगस्याम्लपित्तस्य लक्षणं	२९२	११
अम्लपित्तस्य साध्यत्वादि-विचारः	२९२	२५
अम्लपित्ते दोषान्तरसंसर्गः	२९३	१
दोषभेदेनाम्लपित्तलक्षणानि	२९३	३

५२ विसर्पनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
विसर्पनिदानं, संख्या, निरुक्तिश्च	२९३	१८
विसर्पदोषदूष्यसंग्रहः ...	२९४	१२
आग्नेयविसर्पलक्षणम् ...	२९५	१
ग्रन्थिविसर्पलक्षणम् ...	२९५	२०
कर्दमविसर्पलक्षणम् ...	२९६	६
क्षतविसर्पलक्षणम्	२९६	२२
विसर्पस्य साध्यासाध्यविचारः	२९७	६

५३ विस्फोटनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
विस्फोटनिदानम्	२९७	१८
विस्फोटसंप्राप्तिः	२९७	२०
विस्फोटसामान्यलिङ्गम् ...	२९८	१
वातजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८	४
पित्तजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८	६
कफजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८	८
द्वन्द्वजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८	१०
त्रिदोषजविस्फोटलक्षणम् ...	२९८	१८
रक्तजविस्फोटलक्षणम्	२९८	२४
विस्फोटस्य साध्यासाध्य-विचारः	२९८	२६

५४ मसूरिकानिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
मसूरिकाया निदानपूर्विका संप्राप्तिः	२९९	९
मसूरिकापूर्वरूपम्... ...	२९९	१४
वातजमसूरिकालक्षणम् ...	२९९	२५
पित्तजमसूरिकालक्षणम् ...	२९९	३०
रक्तजमसूरिकालक्षणम् ...	३००	३
कफजमसूरिकालिङ्गम् ...	३००	४
त्रिदोषजमसूरिकालक्षणम् ...	३००	१३
रोमान्तिकालक्षणम् ...	३००	१९
रसादिसप्तधातुगतमसूरिका-लिङ्गम्	३००	२३
मसूरिकायाः साध्यासाध्य-विचारः	३०१	२६
मसूरिकोपद्रवाः	३०२	२२

५५ क्षुद्ररोगनिदानम्।

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अजगल्लिकालक्षणम् ...	३०३	२
यवप्रख्यालक्षणम्	३०३	१८
अन्त्रालजीलक्षणम्... ...	३०३	२२
विवृतालक्षणम्	३०४	१

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
कच्छपिकालक्षणम्	३०४	५
वल्मीकलक्षणम्	३०४	१०
इन्द्रविद्धालक्षणम्	३०४	१७
गर्दभिकालक्षणम्	३०४	२१
पाषाणगर्दभलक्षणम्	३०४	२५
पनसिकालक्षणम्	३०४	२९
जालगर्दभलक्षणम्	३०५	७
इरिवेल्लिकालक्षणम्	३०५	१७
कक्षालक्षणम्	३०५	१९
गन्धमालालक्षणम्	३०५	२५
अग्निरोहिणीलक्षणम्	३०५	२९
चिप्पलक्षणम्	३०६	९
कुनखलक्षणम्	३०६	११
अनुशयीलक्षणम्	३०६	१६
विदारिकालक्षणम्	३०६	२१
शर्करार्बुदलक्षणम्	३०७	१९
पाददारीलक्षणम्	३०८	४
कदरलक्षणम्	३०८	९
अलसलक्षणम्	३०८	१७
इन्द्रलुप्तलक्षणम्	३०८	२२
दारुणकलक्षणम्	३०९	६
अरुंषिकालक्षणम्	३०९	१५
पलितलक्षणम्	३०९	१९
युवानपिडकालक्षणम्	३११	१४
पद्मिनीकण्टकलक्षणम्	३११	२०
जतुमणिलक्षणम्	३११	२४
मषकलिङ्गम्	३१२	१
तिलकालकलक्षणम्	३१२	९
न्यच्छलक्षणम्	३१२	२२
व्यङ्गलक्षणम्	३१३	१
नीलिकालक्षणम्	३१३	७
परिवर्तिकालक्षणम्	३१३	१४
अवपाटिकालक्षणम्	३१३	२९
निरुद्धप्रकशलक्षणम्	३१४	१०
सन्निरुद्धगुदलक्षणम्	३१४	२६

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
अहिपूतनलक्षणम्	३१५	१
वृषणकच्छूलक्षणम्	३१५	११
गुदभ्रंशलक्षणम्	३१५	१९
वराहदंष्ट्रलक्षणम्	३१५	२५
५६ मुखरोगनिदानम् ।		
मुखरोगनिदानम्	३१६	२
वातजोष्ठरोगलक्षणम्	३१६	८
पित्तजोष्ठरोगलक्षणम्	३१६	१३
कफजोष्ठरोगलक्षणम्	३१६	२१
सन्निपातजोष्ठरोगलक्षणम्	३१६	२६
रक्तजोष्ठरोगलक्षणम्	३१७	१
मांसजोष्ठरोगलक्षणम्	३१७	७
मेदोजोष्ठरोगलक्षणम्	३१७	१४
अभिघातजोष्ठरोगलक्षणम्	३१७	२०
शीतादलक्षणम्	३१७	२८
दन्तपुप्पुटलक्षणम्	३१८	५
दन्तवेष्टलक्षणम्	३१८	१०
शौषिरलक्षणम्	३१८	१५
महाशौषिरलक्षणम्	३१८	१९
परिदरलक्षणम्	३१८	२७
उपकुशलक्षणम्	३१९	२
वैदर्भलक्षणम्	३१९	७
खलिवर्धनलक्षणम्	३१९	११
कराललक्षणम्	३१९	१६
अधिमांसलक्षणम्	३१९	२०
दन्तनालीलक्षणम्	३२०	१
दालनलक्षणम्	३२०	८
क्रिमिदन्तलक्षणम्	३२०	१४
भञ्जनकलक्षणम्	३२०	२२
दन्तहर्षलक्षणम्	३२१	१
दन्तशर्करालक्षणम्	३२१	७
कपालिकालक्षणम्	३२१	१२
श्यावदन्तकलक्षणम्	३२१	२१
दन्तविद्रधिलक्षणम्	३२२	१
वातजजिह्वारोगलक्षणम्	३२२	३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पित्तजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३२२	४
कफजजिह्वारोगलक्षणम् ...	३२२	५
अलासलक्षणम्	३२२	११
उपजिह्विकालक्षणम्	३२२	२१
कण्ठशुण्डीलक्षणम्	३२३	४
तुण्डिकेरीलक्षणम्	३२३	११
अध्रुषलक्षणम्	३२३	१६
कच्छपलक्षणम्	३२३	२०
तालवर्बुदलक्षणम्	३२३	२५
मांससंघातलक्षणम् ...	३२३	२७
तालुपुप्पुटलक्षणम् ...	३२४	५
तालुपाकलक्षणम्	३२४	७
रोहिणीसंप्राप्तिः	३२४	१८
वातजादिभेदेन रोहिणी-लक्षणानि	३२५	१९
कण्ठशालूकलक्षणम् ...	३२६	१
अधिजिह्विकालक्षणम् ...	३२६	७
वलयलक्षणम्	३२६	१३
बलासलक्षणम्	३२६	१८
एकवृन्दलक्षणम्	३२६	२२
वृन्दलक्षणम्	३२७	३
शतघ्नीलक्षणम्	३२७	१९
गलायुलक्षणम्	३२७	२५
गलविद्रधिलक्षणम्	३२८	१
गलौघलक्षणम्	३२८	७
स्वरघ्नलक्षणम्	३२८	१२
मांसतानलक्षणम्	३२८	२०
विदारीलक्षणम्	३२८	२९
वातजसर्वसर (मुखपाक)-लक्षणम्	३२९	७
पित्तजसर्वसर (मुखपाक)-लक्षणम्	३२९	८
कफजसर्वसर-(मुखपाक)-लक्षणम्	३२९	९
ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्याः ...	३२९	१६
५७ कर्णरोगनिदानम् ।		
कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	३३०	[illegible]
कर्णनादलक्षणम्	३३०	[illegible]
बाधिर्यलक्षणम्	३३०	[illegible]
कर्णक्ष्वेडलक्षणम्	३३१	[illegible]
कर्णस्रावलक्षणम्	३३१	[illegible]
कर्णगूथकलक्षणम्	३३१	[illegible]
कर्णप्रतिनाहलक्षणम् ...	३३१	[illegible]
क्रिमिकर्णकलक्षणम् ...	३३२	[illegible]
कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गम्	३३२	[illegible]
कर्णविद्रधिलक्षणम्	३३२	[illegible]
कर्णपाकलक्षणम्	३३३	[illegible]
पूतिकर्णलक्षणम्	३३३	[illegible]
कर्णगतशोथार्बुदार्शसां लक्षणम्	३३३	[illegible]
कर्णरोगस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि	३३३	[illegible]
परिपोटकलक्षणम्	३३४	[illegible]
उत्पातलक्षणम्	३३४	[illegible]
उन्मन्थकलक्षणम्	३३४	[illegible]
परिलेहिलक्षणम्	३३५	[illegible]
५८ नासारोगनिदानम् ।		
पीनसलक्षणम्	३३५	[illegible]
पूतिनस्यलक्षणम्	३३५	[illegible]
नासापाकलक्षणम्	३३६	[illegible]
पूयरक्तलक्षणम्	३३६	[illegible]
दोषजक्षवथुलक्षणम् ...	३३६	[illegible]
आगन्तुजक्षवथुलक्षणम् ...	३३६	[illegible]
भ्रंशथुलक्षणम्	३३७	[illegible]
दीप्तलक्षणम्	३३७	[illegible]
प्रतिनाहलक्षणम्	३३७	[illegible]
नासास्रावलक्षणम्	३३७	[illegible]
नासाशोषलक्षणम्	३३७	[illegible]
पीनसस्यामपक्वलक्षणम् ...	३३७	[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
प्रतिश्यायस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	३३८	१२
प्रतिश्यायपूर्वरूपम्	३३९	१२
वातजप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३३९	२२
पित्तजप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३३९	२७
कफजप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३३९	३०
सन्निपातजप्रतिश्यायल० ...	३४०	५
दुष्टप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३४०	१३
रक्तजप्रतिश्यायलक्षणम् ...	३४०	२५
प्रतिश्यायस्यासाध्यलक्षणम्	३४१	१
प्रवृद्धप्रतिश्यायजन्या विकाराः	३४१	१२
नासागतार्बुद-शोथार्शो-रक्त-पित्तानां लक्षणम् ...	३४१	१९
५९ नेत्ररोगनिदानम्।		
नयनरोगहेतुः	३४२	२
वाताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	११
पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	१७
कफाभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	२२
रक्ताभिष्यन्दलक्षणम् ...	३४३	२८
अधिमन्थानामभिष्यन्दजत्वम्	३४४	१
अधिमन्थस्य सामान्यल० ...	३४४	८
” दोषभेदेन कालावधिः	३४४	१५
नेत्ररोगस्य सामत्वलक्षणम्...	३४४	२१
,, निरामत्वलक्षणम्	३४४	२८
सशोथनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३४५	३
अशोथनेत्रपाकलिङ्गम् ...	३४५	५
हताधिमन्थलक्षणम् ...	३४५	११
वातपर्ययलिङ्गम्	३४५	२४
शुष्काक्षिपाकलक्षणम् ...	३४५	२८
अन्यतोवातलक्षणम् ...	३४६	५
अम्लाध्युषितलक्षणम् ...	३४६	१३
सिरोत्पातलक्षणम्	३४६	१७
सिराप्रहर्षलक्षणम्	३४६	२२
सव्रणशुक्लक्षणम्	३४६	२६
अव्रणशुक्लक्षणम् ...	३४७	१८
अव्रणशुक्रस्यावस्थाभेदेन कृच्छ्रसाध्यत्वम् ...	३४७	२९
शुक्रस्यासाध्यलक्षणम् ...	३४८	१२
अक्षिपाकात्ययलक्षणम् ...	३४८	२८
अजकाजातलक्षणम् ...	३४९	१
प्रथमपटलस्थदोषलक्षणम् ...	३४९	९
द्वितीयपटलगतदोषलक्षणम्	३५०	१४
तृतीयपटलगतदोषलक्षणम्...	३५०	२९
अधऊर्ध्वादिप्रदेशस्थदोष-लिङ्गम्	३५१	१९
चतुर्थपटलगतदोषलक्षणम्	३५२	१
दोषविशेषेण रूपविशेष-दर्शनम्	३५३	५
परिम्लायिसंज्ञकतिमिर-लक्षणम्	३५३	२९
लिङ्गनाशस्य रागैः षड्विध०	३५४	१८
वातिकादिरागोद्देशः ...	३५४	२२
वातिकरागस्य विशिष्टल० ...	३५४	३०
परिम्लायिनो विशिष्टलिङ्गम्	३५५	४
वातिकादिरागाणामुद्दिष्टानां लक्षणम्	३५५	२२
पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३५६	१८
श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गम् ...	३५७	३
धूमदर्शिनो लिङ्गम् ...	३५७	१२
ह्रस्वजाड्यलक्षणम् ...	३५७	२०
नकुलान्ध्यलक्षणम् ...	३५७	२५
गम्भीरिकालक्षणम् ...	३५८	८
सनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३५८	१५
अनिमित्तलिङ्गनाशलक्षणम्	३५८	१७
प्रस्तार्यर्मलक्षणम्	३५९	१७
शुक्लार्मलक्षणम्	३६०	१
रक्तार्मलक्षणम्	३६०	६
अधिमांसार्मलक्षणम् ...	३६०	९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
स्नाय्वर्मलक्षणम्	३६०	१५
शुक्तिकालक्षणम्... ...	३६०	२०
अर्जुनलक्षणम्	३६१	१
पिष्टकलक्षणम्	३६१	९
सिराजाललक्षणम्	३६१	१५
सिराजपिडकालक्षणम् ...	३६१	२३
बलासग्रथितलक्षणम् ...	३६२	१
पूयालसलक्षणम्	३६२	१४
श्लेष्मोपनाहलक्षणम् ...	३६३	१
नेत्रस्रावसंप्राप्तिः	३६३	९
पूयस्रावलक्षणम्	३६३	२५
श्लेष्मस्रावलक्षणम्	३६४	१
रक्तस्रावलक्षणम्	३६४	४
पित्तस्रावलक्षणम्	३६४	१२
पर्वणीलक्षणम्	३६४	२४
अलजीलक्षणम्	३६५	३
क्रिमिग्रन्थिलक्षणम्	३६५	१४
उत्सङ्गपिडकालक्षणम् ...	३६६	२
कुम्भीकालक्षणम्	३६६	१९
पोथकीलक्षणम्	३६७	१
वर्त्मशर्करालक्षणम्	३६७	६
अर्शोवर्त्मलक्षणम्	३६७	१२
शुष्कार्शोलक्षणम्	३६७	१९
अञ्जननामिकालक्षणम् ...	३६७	२६
बहुलवर्त्मलक्षणम्	३६८	१
वर्त्मबन्धकलक्षणम् ...	३६८	६
क्लिष्टवर्त्मलक्षणम्	३६८	११
वर्त्मकर्दमलक्षणम्	३६८	२०
श्याववर्त्मलक्षणम्	३६९	६
प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणम् ...	३६९	१४
अक्लिन्नवर्त्मलक्षणम् ...	३७०	८
वातहतवर्त्मलक्षणम्	३७०	१८
वर्त्मार्बुदलक्षणम्	३७१	१
निमेषलक्षणम्	३७१	१०
शोणितार्शोलक्षणम् ...	३७१	१७
लगणलक्षणम्	३७१	२४
बिसवर्त्मलक्षणम्	३७२	४
कुञ्चनलक्षणम्	३७२	१५
पक्ष्मकोपलक्षणम्	३७२	२०
पक्ष्मशातलक्षणम्	३७३	१३
६० शिरोरोगनिदानम्।		
शिरोरोगभेदाः	३७४	२
वातजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७४	१८
पित्तजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७५	१
श्लेष्मजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७५	८
त्रिदोषजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७५	१५
रक्तजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७५	२४
क्षयजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७६	१
क्रिमिजशिरोरोगलक्षणम् ...	३७६	२२
सूर्यावर्तलक्षणम्	३७६	३०
अनन्तवातलक्षणम् ...	३७७	२९
अर्धावभेदलक्षणम् ...	३७८	१८
शङ्खकस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	३७९	१
६१ असृग्दरनिदानम्।		
असृग्दरनिदानम्	३७९	२०
असृग्दरस्य सामान्यरूपम् ...	३८०	३
आर्तवातिप्रवृत्तौ दोषाः ...	३८०	८
श्लैष्मिकादिभेदेनासृग्दरस्य विशेषलक्षणानि ...	३८०	१३
असृग्दरस्यासाध्यलक्षणम् ...	३८०	१८
शुद्धार्तवलक्षणम्... ...	३८१	१
६२ योनिव्यापन्निदानम्।		
योनिरोगनिदानम्	३८१	१७
वातिकयोनिरोगाणां लक्ष०	३८२	१
पैत्तिकयोनिरोगाणां लक्ष०	३८२	१५
श्लैष्मिकयोनिरोगाणां लक्ष०	३८३	४
सान्निपातिकयोनिरोगाणां लक्षणम्	३८३	१९

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
६३ योनिकन्दनिदानम् ।		
योनिकन्दस्य निदानपूर्वकं सामान्यलक्षणम् ...	३८४	९
योनिकन्दस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि ...	३८४	१७
६४ मूढगर्भनिदानम् ।		
गर्भस्य स्रावपातयोर्निदानपूर्वकं पूर्वरूपम्... ...	३८५	२
गर्भस्रावगर्भपातयोः कालभेदः	३८५	८
गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वको दृष्टान्तः	३८५	१९
मूढगर्भस्याष्टविधा गतिः ...	३८६	१
मूढगर्भस्यापरा चतुःप्रकारा गतिः	३८६	२२
असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणम्	३८७	१५
अन्तर्मृतगर्भलक्षणम् ...	३८७	२१
मानसागन्तुदुःख-व्याधिभेदेन द्विविधो गर्भमरणहेतुः ...	३८८	१
अपरमसाध्यगर्भिणीलक्ष० ...	३८८	६
६५ सूतिकारोगनिदानम् ।		
सूतिकारोगलक्षणम् ...	३८९	२
सूतिकारोगनिदानादि ...	३८९	७
६६ स्तनरोगनिदानम् ।		
स्तनरोगसंप्राप्तिः	३८९	२४
स्तनरोगाणां लक्षणम् ...	३९०	१
६७ स्तन्यदुष्टिनिदानम् ।		
दुष्टस्तन्याद्बालानां नानारोगोत्पत्तिः	३९०	९
वातादिदूषितस्तन्यलक्षणम्...	३९१	३
अविकृतस्तन्यलक्षणम् ...	३९१	१६
६८ बालरोगनिदानम् ।		
वातदूषितस्तन्यपानजन्यबालरोगलक्षणम्	३९१	२७
पित्तदूषितस्तन्यपानजन्यबालरोगलक्षणम् ...	३९१	२९
कफदूषितस्तन्यपानजन्यबालरोगलक्षणम् ...	३९१	३१
द्वन्द्वदुष्टत्रिदोषदुष्टस्तन्यपानजन्यबालरोगलक्षणम् ...	३९२	१
शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायाः ...	३९२	६
कुकूणकलक्षणम्	३९२	१५
पारिगर्भिकलक्षणम्... ...	३९२	२२
तालुकण्टकलक्षणम्... ...	३९३	५
महापद्मनाम्नो विसर्पस्य लक्षणम्	३९३	१२
अन्येऽपि ये विकारा बालानां संभवन्ति तेषामतिदेशेन लक्षणम्	३९३	२०-२३
ग्रहजुष्टानां सामान्यलक्षणम्	३९३	२७
स्कन्दग्रहगृहीतलक्षणम्... ...	३९४	१३
स्कन्दापस्मारलक्षणम् ...	३९४	२२
शकुनिग्रहगृहीतलक्षणम् ...	३९४	२६
रेवतीग्रहगृहीतलक्षणम् ...	३९५	८
पूतनागृहीतलक्षणम् ...	३९५	१०
अन्धपूतनागृहीतलक्षणम् ...	३९५	१२
शीतपूतनागृहीतलक्षणम् ...	३९५	१४
मुखमुण्डतिकागृहीतलक्षणम्	३९५	१६
नैगमेयग्रहगृहीतलक्षणम् ...	३९५	१८
६९ विषरोगनिदानम् ।		
विषस्य स्थावरजङ्गमभेदेन द्वैविध्यम्	३९६	२
जङ्गमविषस्य सामान्यलिङ्गम्	३९६	२५
स्थावरविषस्य ,, ...	३९६	२९
विषदातृलक्षणम्	३९७	२
मूलविषलक्षणम्	३९७	१८
पत्रविषलक्षणम्	३९७	१९
फलविषलक्षणम्	३९७	२०

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषयाः	पृष्ठं	पङ्क्तिः
पुष्पविषलक्षणम्	३९७	२१
त्वक्सारनिर्यासविषलक्षणम्	३९७	२२
क्षीरविषलक्षणम्	३९७	२३
धातुविषलक्षणम्	३९७	२५
विषलिप्तशस्त्रहतलिङ्गम् ...	३९८	६
भोगिमण्डलिराजिलानां वातपित्तकफात्मकत्वम् ...	३९८	१४
भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु वातादीनां लिङ्गम्	३९८	२६
विशिष्टदेशादिदष्टस्यासाध्यत्वम्	३९९	४
स्थावरजङ्गमविषाणां जीर्णत्वादिभिर्विशेषैर्दूषीविषत्वम् ...	४००	१५
गुणहीनतायाः कार्येण दर्शनं	४००	२२
दूषीविषस्य स्थानविशेषेण विशिष्टलिङ्गम्	४०१	१
रसादिधातुगतदूषीविषलक्षणम्	४०१	१०
दूषीविषकोपपूर्वरूपम् ...	४०१	१७
पूर्वरूपलक्षणे		
दूषीविषनिरुक्तिः	४०२	१
दूषीविषस्य साध्यासाध्यविचारः	४०२	३
गरलक्षणम्	४०२	१३
लूताया उत्पत्तिर्निरुक्तिश्च ...	४०२	२५
लूतानां सामान्यलक्षणम् ...	४०३	७
दूषीविषाणां लूतानां लक्षणम्	४०३	१८
असाध्यलूतानां लक्षणम् ...	४०३	२५
आखुदूषीविषलक्षणम् ...	४०४	३
प्राणहरमूषिकलक्षणम् ...	४०४	८
कृकलासदष्टलिङ्गम्	४०४	१५
वृश्चिकदष्टलिङ्गम्	४०४	१९
वृश्चिकदष्टस्यासाध्यलक्षणम्	४०४	२१
कणभदष्टलिङ्गम्	४०४	२९
उच्चिटिङ्गदष्टलक्षणम् ...	४०५	१
मण्डूकदष्टलक्षणम्	४०५	४
सविषमत्स्यदष्टलक्षणम् ...	४०५	६
सविषजलौकादष्टलिङ्गम् ...	४०५	७
गृहगोधिकादष्टलिङ्गम् ...	४०५	११
शतपदीदष्टलिङ्गम्	४०५	१४
मशकदष्टलक्षणम्	४०५	१७
मक्षिकादष्टलिङ्गम्	४०५	२२
चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिश्च कृतनखदन्तविषलक्षणम् ...	४०५	२६
विषोज्झितलक्षणम्	४०७	४
माधवनिदानान्तर्गतविषयानुक्रमणिका	४०८	१
७० स्नायुकनिदानम् ।		
स्नायुकस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणम्	४०९	१
स्नायुकस्य वातजादिभेदेन विशेषलक्षणानि	४०९	१०
७१ फिरङ्गनिदानम् ।		
फिरङ्गनिरुक्तिः	४०९	१६
फिरङ्गनिदानम्	४०९	१९
फिरङ्गस्य बाह्याभ्यन्तरादिभेदेन त्रैविध्यम्	४०९	२५
बाह्यफिरङ्गलक्षणम्	४०९	२६
आभ्यन्तरफिरङ्गलक्षणम् ...	४०९	२९
फिरङ्गोपद्रवाः	४१०	१
फिरङ्गस्य साध्यासाध्यविचारः	४१०	४
७२ सोमरोगनिदानम् ।		
सोमरोगस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणम्	४१०	९
७३ शीतलानिदानम् ।		
शीतलालक्षणं तदुपचाराश्च	४१०	२३

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीः

मधुकोशव्याख्यया आतङ्कदर्पणव्याख्यया विशिष्टांशेन च सहितं

रोगविनिश्चयापरनामकं

माधवनिदानम् ।

पञ्चनिदानलक्षणम् १ ।

*प्रणम्य जगदुत्पत्ति-स्थिति-संहारकारणम् ।
स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

शशिरुचिरहरार्धव्यक्तसक्तार्धदेहो दिशतु घनघनाभः पद्मनाभः श्रियं वः ।
त्रिदशसरिदशीतद्योतजावारिमध्यभ्रमिभवमिव नाभौ वारिजं यस्य रेजे ॥ १ ॥
भट्टार-जेज्जट-गदाधर-वाप्यचन्द्र-श्रीचक्रपाणि-बकुलेश्वरसेन-भोजैः ।
ईशान-कार्तिक-सुकीर-सुधीरवैद्यमैत्रेय-माधवमुखैर्लिखितं विचिन्त्य ॥ २ ॥
तन्त्रान्तराण्यपि विलोक्य ममैष यत्नः सद्भिर्विधेय इह दोषविधौ समाधिः ।
मल्लैरसर्वविदुरैर्विहिते क नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ॥ ३ ॥
तत्तद्ग्रन्थतरुभ्यो व्याख्याकुसुमरसलेशमाहृत्य ।
भ्रमरेणेव मयाऽयं व्याख्यामधुकोश आरब्धः ॥ ४ ॥
उपयुक्तमिहानुक्तं निदानं माधवेन यत् ।
ग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन मया तदपि लिख्यते ॥ ५ ॥

अथ प्रथितसर्वायुर्वेदबोधविशुद्धबुद्धिः श्रीमाधवकरो विकारनिकरहेत्वादितत्त्वबुभुत्सोत्सुकचिकित्सकजनानुजिघृक्षया विधित्सितग्रन्थसंदर्भारम्भे तत्प्रत्यूहव्यूहव्यपोहहेतुं परमा-

---

* 'तत्र ग्रन्थारम्भे प्रारब्धग्रन्थपरिसमाप्त्यर्थं ग्रन्थश्रोतॄणामपि प्रत्यूहव्यूहव्युदासार्थं शिष्टाचारपरिपालनार्थं ग्रन्थकारः प्राग्विशिष्टदेवताप्रणामं निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि । युग्मम् । मया रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यत इति संबन्धः । किं कृत्वा? प्रणम्य । अत्र प्रकर्षार्थद्योतकेन प्रशब्देन ग्रन्थकृद्भक्त्यतिशयं ख्यापयति । कं? शिवम् । सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य नामबाहुल्येऽपि तदध्यापकाध्येतॄणां कल्याणमभिलषन् ग्रन्थकारः शिवपदं निबद्धवान् ।' इति (आ० द०) ॥ १ ॥

---

१ "बाष्पचन्द्र°" इति क. । २ 'सुधीश्वरवीरवैद्यै' इति क. । ३ '°लेशमाकृष्य°' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शाचारपरम्परापरिप्राप्तं स्वेष्टदेवताप्रमाणं प्राक् प्राणैषीत्; ग्रन्थश्रोतॄणामपि[1] विश्वेश्वरमहेश्वरस्य प्रणामानुवादमात्रादपि सर्वविघ्नोपशमो[2] भवतीत्यभिप्रायेण तं ग्रन्थादौ निबद्धवान्—प्रणम्येत्यादि। अत्र प्रशब्दो भक्त्यतिशयख्यापकः। निबन्धनक्रियापेक्षया प्रणामस्य पूर्वकालभावित्वात् प्रणमेः क्त्वाप्रत्ययः। जगच्छब्देनोत्पत्तिमन्तः पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते; तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसमवाये, स्थितौ कतिचित्कालावस्थाने, संहारे प्रध्वंसे, कारणं कर्तारम्। स्वर्गः सुखं, अपवर्गो मोक्ष आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिलक्षणः, तयोर्द्वारमुपायं प्रधानकारणम्। एतेन सकलपुरुषार्थहेतुत्वमुक्तं, सुखावाप्ति-दुःखहानिव्यतिरिक्तस्य पुरुषार्थस्याभावात्। अत एव त्रैलोक्यशरणं त्रैलोक्यरक्षितारम्। न चोक्तजगत्स्थितिकारणत्वेन पौनरुक्त्यं, जगच्छब्देनोत्पत्तिमतामेवाभिधानात्। अत्र तु त्रैलोक्यशब्दो भुवनत्रयवर्तिचेतनाचेतनसमूहवाची, लोकशब्दस्य भुवन-जनयोरभिधायकत्वात्। तथा चामरः—"लोकस्तु भुवने जने" (अ. को. ३ का. ३ व.) इति। त्रैलोक्यमिति स्वार्थे ष्यञ्; चातुर्वर्ण्यवत्[3]। हरादिपर्यायान् परित्यज्य शिवपदनिर्देशेन ग्रन्थस्य तदध्येतॄणां च सकलकल्याणमभिलषन् शिवपदं निबद्धवान्; शिवकारित्वेनैव महेश्वरस्य शिवपदाभिधानमिति ॥ १ ॥

***नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सद्भिषजां नियोगात्।**
सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥ २ ॥
नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसाम्।
सुखं विज्ञातुमातङ्कमयमेव भविष्यति ॥ ३ ॥

अभिधेय-संबन्ध-प्रयोजनोपदेशमन्तरेण प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः, अतस्तदभिधानार्थं श्लोकद्वयमाह—नानेत्यादि। रोगाणां विशेषेण वातजत्वादिसाध्यासाध्यत्वादिरूपेण[4] निश्चयो ज्ञानं येन स रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यतेऽभिधीयते, 'अस्माभिः' इति शेषः। तस्य विशेषणं—सोपद्रवेत्यादि।—सह उपद्रवादिभिर्वर्तते यः स तथा; एतेनास्य विशेषणद्वारा उपद्रवारिष्ट-निदान-लिङ्गस्वरूपमभिधेयमुक्तं भवति, एतद्व्यतिरिक्तस्याभिधेयस्याभावात्[5]; तथोपद्रवादिभिरभिधेयैः सह ग्रन्थस्य वाच्य-वाचकलक्षणः संबन्धोऽप्यभिहितः। तत्र, उपद्रवो

*'अयं रोगविनिश्चयो ग्रन्थो निबध्यते विधीयते, रोगाणां विनिश्चयो ज्ञानं यस्मात् स तथा। निश्चीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम्। इदानीमिति—अस्माभिरेव प्राथम्येन नानामुनीनां वचनैरेवंविधो ग्रन्थः क्रियते; अन्यैराचार्यैरेवंविधो ग्रन्थो न कृत इत्यर्थः। ग्रन्थस्यास्योत्कृष्टत्वमाह—नानेत्यादि। उक्तं च—"रोगज्ञानार्थमेवादौ यत्नः कार्यो भिषग्वरैः। सति तस्मिन् क्रियारम्भः पुण्याय यशसे श्रियै ॥" इति (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ 'ग्रन्थाध्येतृणामपि' इति क.। २ 'सर्वविघ्नोपरमः' इति क.। ३ 'चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं' इति क. पुस्तकेऽधिकः पाठः। ४ 'वातादिजत्व°' इति ख.। ५. 'एतद्व्यतिरेकेणास्य ग्रन्थस्य' इति क.; 'एतद्व्यतिरेकेणाभिधेयाभावात्' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यविकारः, उक्तं च **चरके** (?)–"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमाविरोधी च स उपद्रव उच्यते ॥" इति; नियतमरणख्यापकं लिङ्गमरिष्टं; निदानं रोगोत्पादको हेतुः; लिङ्गं रोगख्यापको हेतुः । तेन 'लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते व्याधयोऽनेन' इति व्युत्पत्त्या पूर्वरूप-रूपोपशय-संप्राप्तयोऽभिधीयन्ते । यद्यपि निदानमपि रोगविशेषं बोधयति, तथाऽप्युत्पत्ति-ज्ञप्तिहेतुत्वेन कारणद्वैविध्यप्रतिपादनार्थं तस्य पृथगभिधानम् । एषां चोपद्रवादीनां विस्ताराभिधानं यथावसरं करिष्यते । ननु, रोगनिदानादितत्त्वमतिसूक्ष्मत्वेन नासर्वज्ञस्य ज्ञानविषयं, तत् कथं तदुपदेशे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्यत आह—नानामुनीनां वचनैरिति । एतेन ग्रन्थस्य प्रामाण्यं प्रवृत्त्यङ्गमुक्तं भवति; मुनयो हि तपो-योगर्धिबलात्त्रैकालिकनिखिलज्ञानशालिनः पुरुषातिशया उच्यन्ते । ननु, यद्येवंभूतः कस्यचिद्ग्रन्थोऽन्योऽप्यस्ति, तेनैव व्यवहारसिद्धेः कृतकार्यत्वेनास्य निष्प्रयोजनता स्यादित्यत आह—इदानीमिति ।—इदानीमस्माभिरेव प्रथमं नानामुनीनां वचनैरेवंविधो निबन्धः क्रियते । समासत इति संक्षेपतः । एतेनाल्पबुद्धीनामतिविस्तरत्वेना[2]प्रवृत्त्यङ्गतादोषः परिहृतो भवति । ननु, कृतेऽपि ग्रन्थेऽनुपादेयपुरुषप्रणीतत्वेन न कश्चिद्भिषक् प्रवर्तिष्यत इति ग्रन्थस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह—सद्भिषजां नियोगादिति । नियोगो नियोजनम् 'अस्मदुपकाराय ग्रन्थः क्रियताम्' इत्येवं प्रार्थनेत्यर्थः; अथवा नियोग आज्ञा, एतेनात्मनः सविनयत्वमुक्तं भवतीत्यर्थः । ननु, नानामुनिवचनबाहुल्यादल्पमेधसां कथं प्रवृत्तिरित्यत आह—नानातन्त्रेत्यादि । सुखं यथा भवति तथा आतङ्कं रोगं विज्ञातुमयमेव ग्रन्थो भविष्यति, 'कारणं' इति शेषः । एतेन रोगज्ञानं प्रयोजनमित्युक्तं, फलं चास्य चिकित्सितमिति मन्तव्यम् । यदुक्तं **चरके**—"रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥" इति (च. सू. स्था. अ. २०) । ननु, नानामुनीनां वचनैरेव रोगज्ञानं भविष्यति, किमनेन तदुपजीविना ग्रन्थेनेत्यत आह—अल्पमेधसामिति ।—अल्पबुद्धीनामित्यर्थः; महाबुद्धयो हि अतिविस्तरदुरधिगमनानातन्त्राध्ययनक्षमा भवन्ति, न त्वल्पबुद्धय इति । महाधियामप्यालस्यानासादितदुरुपपादाशेषसंहितानामयमेव रोगज्ञानाय भविष्यतीत्याह—नानातन्त्रविहीनानामिति ॥ २ ॥ ३ ॥

*** निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।**
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ४ ॥

(वा. नि. अ. १)

व्याधेर्ज्ञातव्यस्य पञ्च ज्ञानोपाया भवन्तीति तानाह—निदानमित्यादि । एते पञ्च

* "रोगाणां विज्ञानं विशिष्टज्ञानं, पञ्चधा पञ्चप्रकारेण, स्मृतं कथितं, 'मुनीन्द्रैः' इति शेषः । उपशयस्तथेति तथाशब्दस्तुल्यकक्षतां द्योत[3]यति, एवं संप्राप्तिश्चेत्यत्र चकारोऽपि । इति

१ अस्याग्रे 'न प्राक्' इत्यधिकं पठ्यते क. पुस्तके । २ 'अप्रवृत्तिदोषः' इति क. ।
३ यथा निदान-पूर्वरूप-रूपाणि रोगाणां विज्ञानाय तथोपशयोऽपीति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

व्यस्ताः समस्ताश्च व्याधिबोधकाः । न च समस्तपक्षे कृतकरणत्वं वाच्यं, [१]प्रमाणसंप्लवस्यापि दृष्टत्वात् । न यो ह्यनुमानेन [२]प्रतीतो वह्निः स एव प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपलभ्यते । [३]नैवा निदानादीनि प्रेक्षावन्तो ये नैवमालोचयेयुः; एकेनैव प्रतिपादितो व्याधिरिति वयमिहोदास्महे । किंच, एकेन प्रतिपादितेऽपि व्याधावपरेऽवश्यमभिधातव्याः, भिन्नप्रयोजनत्वात् । तथा हि–यदि निदानं नोच्यते तदा तत्परिवर्जनं कथं लभ्येत ?। उक्तं हि **सुश्रुते**–"वातादीनां प्रतीकारः प्रोक्तो विस्तरतः पुनः । संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ॥" इति (सु. उ. तं. अ. १) । किंच, यथा-मृद्भक्षणात् पाण्डुरोगः, मक्षिकाभक्षणाच्च छर्दिरवसीयते; न तु तथा निदानेन सर्वत्र नियतरोगाध्यवसायः, ज्वरगुल्मादीनामेककारणत्वात् । यदाह **चरकः**–"एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि । व्याधेरेकस्य [४]बहवो बहूनां बहवस्तथा ॥"इति (च. नि. स्था. अ. ८) । अपि च कदाचित् प्रत्यासन्नं निदानं बाधित्वा विप्रकृष्टनिदानकृतो दोषसंचयो व्याधिं कुर्यात्, तस्मात् केवलान्निदानान्न व्याधिज्ञानं भवतीति पूर्वरूपादीनामुपादानमिति **वाप्यचन्द्रः**[५] । असति पूर्वरूपाभिधाने तत्रोक्तः क्रियाविशेषो न संगच्छते । उक्तं हि **चरके**–"[६]ज्वरस्य पूर्वरूपे लघ्वशनमपतर्पणं वा ॥" इति (च. नि. स्था. अ. १) । तथा च **सुश्रुते**–वातिकज्वरपूर्वरूपे घृतपानमिति [७] । तथाऽसाध्यत्वं च नोपलभ्येत । उक्तं च **चरके**—"पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वर-

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

परिसमाप्तौ । तच्च निदानं सन्निकृष्ट-विप्रकृष्टभेदेन द्विधा भवति । सन्निकृष्टं यथा—वातादयः कुपिता ज्वरादिरोगमुत्पादयन्ति । विप्रकृष्टं यथा–हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति; तथाऽऽहारादिरपि, तत्र कट्वम्लदध्यादिकं पित्तज्वरस्य । पूर्वरूपं यथा—ज्वरस्यैवालस्यादयः । रूपं यथा–स्वेदावरोध इत्यादि; "आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् । वैषम्यं तत्र तत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ॥" इत्यादि च । उपशयो यथा–वातः स्नेहनमर्दनादिनोपशान्त उपलभ्यते, स 'उपशय' इत्युच्यते । संप्राप्तिर्यथा–यथा दुष्टेनेत्यादिलक्षणात । नन्वेकेनैव रोगनिश्चयेऽन्येषामुपादानं व्यर्थम् ? उच्यते—भिन्नप्रयोजनत्वान्नान्यतरवैयर्थ्यम् । उपशयेन विना संकीर्णलक्षणेऽनभिव्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषावबोधो न स्यात्, तथा च सुश्रुते–"अभ्यङ्गस्नेहस्वेदैर्वातरोगो न शाम्यति । विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमत्रास्ति शोणितम् ॥" इति; शोणितसेकस्तत्रोपशय इति । तस्मान्निदानादिपञ्चकविज्ञानेन सर्वे रोगा विशेषेणाववुध्यन्त इति" (आ० द०) ॥ ४ ॥

---

१ प्रमाणसंप्लवस्यापि दृष्टत्वादिति यतः प्रमातुः प्रमातव्येऽर्थे प्रमाणानां प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दानां संप्लवः समूहो दृष्टः, अतः समस्तपक्षे कृतकरणत्वं न च वाच्यम् । २ अनुमानेन प्रतीतो यो वह्निः स किं प्रत्यक्षागमाभ्यां नोपलभ्यते ? नहि, अपि तूपलभ्यत एव । ३ "न च निदानादीनि प्रेक्षावन्ति, येनैवमालोचयेयुरेकेनैव प्रतिपादितमिति, वयमिहोदास्महे इति" इति क. पुस्तके पाठः । ४ 'चानेको बहूनां बहवोऽपि च' इति चरके पाठः । ५ 'बाष्पचन्द्रः' इति क. । ६ 'तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा' इति चरके पाठः । ७ "ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् । पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥" इति (सु. उ. तं. अ. ३९) सुश्रुते पाठः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुरःसरः ॥ अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥" (च. इं. स्था. अ. ५) इति । तथा रक्तपित्तप्रमेहयोर्विशेषज्ञानं च न जायते । उक्तं च **चरके**–"हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥" इति (च. चि. स्था. अ. ६) । असति रूपाभिधाने व्याधेरशेषविशेषेण स्वरूपमेव न व्यवच्छिद्यते; किं च साध्यासाध्यत्वं च न ज्ञायते । तथा हि सुखसाध्यलक्षणे **चरकः**–"हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै । न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥" इति (च. सू. स्था. अ. १०); कष्टसाध्यलक्षणे **चरकः**–"निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।" (च. सू. स्था. अ. १०) इति; तथा—"सर्वसंपूर्णलक्षणः । सन्निपातज्वरोऽसाध्यः"– (च. चि. स्था. अ. ३) इति । असत्युपशयाभिधाने संकीर्णलक्षणेऽनभिव्यक्तलक्षणे वा व्याधौ विशेषबोधो न स्यात् । तदुक्तं **चरके**–"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां"– (परीक्षेत) (च. वि. स्था. अ. ४) इति । असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिप्रतीतस्यापि व्याधेश्चिकित्सोपयोगिनोंऽशांशविकल्पना-बलकालादेरप्रतीतेश्चिकित्साविशेषो न स्यात् । तस्मात् पञ्चापि निदानादयो वक्तव्याः । पञ्च-विधमप्येतद्व्याध्युत्पत्ति-ज्ञप्तिहेतुभूतं निदानशब्देनोच्यते । यदाह **सुश्रुतः**–"हेतुलक्षणनिर्देशा-न्निदानानि"– (सु. सू. स्था. अ. ३) इति । तत्रैवं निदानशब्दनिरुक्तिः—'निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानं'; "दिशेः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः ।" इति **गदाधरः**; "निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति निदानम् ॥" इति **जेज्जटः** । **भट्टारहरिचन्द्रे**णापि तन्त्रयुक्त्यादिविवरणप्रस्तावे एषैव निरुक्तिरुक्ता । निशब्दो निश्चये । तथा च वररुचे-रुपसर्गसूत्रं–"नि निश्चयनिषेधयोः ।" इति । लोकेऽपि 'अद्य ते निदानं करिष्यामि' इत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते[1] । निदानमिति करणे ल्युट्; तेन 'व्याधिनिश्चयकरणं निदा-नम्' इति निदानादिपञ्चकसामान्यलक्षणम् । निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे जातौ च वर्तते; यथा–तृणशब्दः तृणविशेषे तृणजातौ च वर्तते [illegible] स्थाने–"या गौः सुदोहा भवति न तां निर्दे[2]दीत"–इति व्यासप्रयागमुपन्यस्य निबन्धार्थो निदानशब्दो व्याख्यातः 'निदीयते निबध्यते हेत्वादिसंबद्धो व्याधिरनेन' इति कृत्वा; तत्तु निदानस्थानरूपग्रन्थाभिप्रायेण, नहि हेत्वादयो हेत्वादिसंबद्धं व्याधिं प्रतिपा[3]दयन्ति ॥ ४ ॥

***निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।**
निदानमाहुः पर्यायैः,

(वा. नि. अ. १)

एषां निदानादीनां मध्ये समानासमानजातीयव्यावर्तकं कारणरूपनिदानस्य लक्षण-माह—निमित्तेत्यादिना पर्यायैरित्यन्तेन । एतैः शब्दैर्योऽर्थोऽभिधीयते तन्निदानं; यथा–

*'निदानस्य पर्यायशब्दानाह–निमित्तेत्यादि । पर्यायैरिति निमित्तादिभिः षड्भिरेव पर्यायैर्निदानमाहुः, 'मुनयः' इति शेषः; तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायैर्बोद्धव्य-मिति ।' (आ० द०) ।

१ 'प्रतीयते' इति क. । २ 'निदीयेत' इति क. । ३ स्वात्मनि क्रियाविरोधादित्यर्थः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यर्थान्तरम्" (न्या. द. प्र. आ. सू. १५) इति । ननु, किं मिलितैरेकैकशो वा? नाद्यः, एकार्थाभिधायिनां शब्दानां मिलितानामप्रयोगात्; द्वितीयश्चेत्तदा सव्यभिचारः; निमित्तस्य शकुनादौ, हेतोः प्रयोजके कर्तरि, आयतनस्य स्थाने, प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनोत्सर्गयोश्च दर्शनात्। नैवं, शकुनादीनां निमित्तादिभिः सर्वैरनभिधानात्। अत एवाह–पर्यायैरिति । नहि तेषां ते पर्यायाः, यतः क्रमेणैकार्थवाचकाः शब्दाः परस्परं पर्याया उच्यन्ते । तस्मान्निमित्तादिशब्दैः पर्यायैरभिधीयमानत्वं निदानत्वम् । एतच्च पर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम् । इदं तु संक्षेपतो लक्षणं–'सेतिकर्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्' इति । यन्मते दोषेतिकर्तव्यतारूपा संप्राप्तिरिष्यते तन्मते संप्राप्तिव्युदासार्थं 'सेतिकर्तव्यताक' इति पदं, तस्या दोषेतिकर्तव्यतारूपायां इतिकर्तव्यतान्तराभावात् । यन्मते व्याधिजन्म संप्राप्तिः, तन्मते 'व्याध्युत्पत्तिहेतुर्निदानम्' इति लक्षणम् । उभयत्रापि 'उत्पत्ति'पदं ज्ञप्तिहेतुपूर्वरूपादिव्यवच्छेदार्थम् । स च हेतुरनेकधा; तत्र प्रथमं चतुर्विधः, यदाह उपकल्पनीयाध्याये **हरिचन्द्रः**–"सन्निकृष्ट-विप्रकृष्ट-व्यभिचारि-प्राधानिकभेदाच्चतुर्धा ।" इति । सन्निकृष्टो यथा–नक्तंदिनर्तुभुक्तांशा दोषप्रकोपस्य हेतवः, न ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्रकृष्टो यथा–"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत् ।" (सु. उ. तं. अ. ६४); किंवा सन्निकृष्टो ज्वरस्य रूक्षादिसेवा, विप्रकृष्टो रुद्रकोपः । व्यभिचारी यथा–यो दुर्बलत्वाद्व्याधिकरणासमर्थः । यदाह **चरकः**–"(निदानादिविशेषा) अबलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः ।" इति (च. नि. स्था. अ. ४) । प्राधानिको यथा–विषादिः; त्रिविधो वा, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणामभेदात् । तत्र, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽयोगातियोग-मिथ्यायोगयुक्ता रूप-रसादयः, प्रज्ञापराधो मिथ्याज्ञानादिः, परिणामोऽयोगादियुक्ता ऋतुस्वभावजाः शीतादयः । "अधर्मस्य च रोगहेतोरत्रैवान्तर्भावः"–इति **भट्टारहरिचन्द्रः**, तस्यापि कालान्तरपरिणतस्य दुःखकर्तृत्वात् । **चक्रस्तु** प्रज्ञापराधे तस्यान्तर्भावमाह; मिथ्याज्ञानकृतब्रह्मवधादिजन्मनोऽधर्मस्य प्रज्ञापराध एव मूलं; बलाबलं त्वत्र न निरूप्यते, रोगकारणत्वेनाधर्मस्य सर्वथा सिद्धत्वादिति । दोष-व्याध्युभयहेतुभेदाच्च स त्रिविधः । दोषहेतवो यथा–चय-प्रकोप-प्रशमनिमित्ता यथर्तूत्पन्ना मधुरादयः । व्याधिहेतवो यथा–मृद्भक्षणं पाण्डुरोगस्य कारणम् । यद्यपि मृदपि दोषं प्रकोपयत्येव; यदुक्तं **चरके**–"कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम् ।" इति (च. चि. स्था. अ. १६) तथाऽपि तज्जैर्दोषैः पाण्डुरोग एवारभ्यते न त्वन्यो विकार इति व्याधिहेतुता भवति । उभयहेतुर्यथा—वातरक्ते–"हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च" (सु. नि. स्था. अ. १)–इत्यादि । तत्र यद्यपि दोषप्रकोप-

---

१ 'धूमवत्त्वादित्यादिवचने' इति क. । २ 'उद्गमनोत्सवयोः' इति क. । ३ 'पर्यायेण' इति क. । ४ 'तस्यां दोषेतिकर्तव्यतारूपायां' इति ख. । इतिकर्तव्यतान्तराभावादिति इतिकर्तव्यता व्यापारः, इतिकर्तव्यतान्तरस्य व्यापारान्तरस्याभावात्, व्यापारे व्यापारान्तरं न तिष्ठतीति भावः । 'किंच' इति क. । ६ 'दोषा अबलीयांसो यदा वाऽनुबध्यन्ते न तदाऽवश्यं विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति' इति क. । ७ 'बलाबलत्वं तत्र' इति क., 'बलाबलत्वमत्र च' इति ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वकमेव व्याधिजननं, तथाऽपि दोषवद्याधावपि तस्य कारणत्वमिति बोधयति । तेन तत्र न व्याधिहरमात्रं भेषजं प्रयोज्यं, किंतूभयप्रत्यनीकम् । न च वाच्यं कारणभूतदोषनिवृत्त्यैव कार्यभूतस्य व्याधेर्निवृत्तिरिति; यतः प्रतिनियतशक्तिकानि भेषजद्रव्याणि भवन्ति; कथमन्यथा श्लैष्मिकतिमिरे श्लेष्महरमेव वमनं न प्रयुज्यते । यदुक्तं **सुश्रुते**–"न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम् ।" (सु. चि. स्था. अ. ३३) इति । स एवोत्पादक-व्यञ्जकभेदाच्च द्विधा । तत्रोत्पादको यथा—हेमन्तजो मधुररसः कफस्य । व्यञ्जको यथा–तस्यैव कफस्य व्यञ्जको वसन्ते सूर्यसन्तापः–इति **भट्टारहरिचन्द्रः** । तत्र व्यञ्जकः प्रेरक इत्यर्थः । बाह्याभ्यन्तरभेदाच्च द्विधा । तत्र बाह्या आहाराचार-कालादयः । एतदभिप्रायेण **तीसटाचार्यः**–"व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागराद्वेगानां च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्हेऽपराह्णेऽपि च ॥ कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्याह्ने च तथाऽर्धरात्रिसमये पित्तं प्रकोपं व्रजेत् ॥ गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिष्प्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥" (चि. क. श्लो. २९-३१)–इति । आभ्यन्तरा यथा–दोषा दूष्याश्च । तत्र दोषोऽपि प्रकुपितः प्राकृतादिभेदादनेकधा । प्राकृतो यथा वसन्ते श्लेष्मा, शरदि पित्तं, प्रावृषि वायुः । वैकृतस्तु यथा–वसन्ते पित्तं वायुर्वा, वर्षासु कफः पित्तं वा, शरदि कफो वायुर्वा । अस्य प्रयोजनं सुखसाध्यत्वादि । यदुक्तं **चरके** "प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि । अनुबन्ध्यानुबन्धभेदाच्च द्विधा । अनुबन्ध्यः प्रधानम्, अनुबन्धोऽप्रधानम् । यदाह **चरकः**–"स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानोपशमो भवत्यनुबन्ध्यः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वनुबन्धः ।" (च. चि. स्था. अ. ६) इति । अस्य प्रयोजनं संसर्गजे व्याधावनुबन्ध्यो विशेषेण चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेन । तदुक्तं **चरके**–"तत्रोपद्रवस्य प्रायः प्रधानप्रशमात् प्रशमः ।" (च. चि.-स्था. अ. २१) इति उपद्रवोऽनुबन्धः । प्रकृतिविकृतितो यथा–वातप्रकृतेर्वातरोगः कष्टसाध्यो भवति, कफ-पित्तप्रकृतेस्तु सुखसाध्यः । यदाह सुखसाध्यलक्षणे **चरकः**–"न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ।" (च. सू. स्था. अ. १०) इति । आशयापकर्षतो यथा–यदा स्वमानस्थितमेव दोषं स्वाशयादाकृष्य वायुः स्थानान्तरं गमयति तदा स्वमानस्थोऽपि स विकारं जनयति । यदाह **चरकः**–"प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये । स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः । गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥" इति (च. सू. स्था. अ. १७)। अस्य प्रयोजनं वातस्यैव तत्र विगुणस्य स्वस्थानानयनं कार्यं, नतु पित्तस्य ह्रासनं; "ये त्वेनां पित्तस्य स्थानाकृष्टिं न विदन्ति, ते दाहोपलम्भेन पित्तवृद्धिं मन्यमानाः पित्तं ह्रासयन्तः

---

१ 'कार्यस्य' इति क. । २ 'कफचयस्य' इति क. । ३ 'अभिव्यक्तिकारकः' इति क. ख. । ४ 'वर्षासु' इति क. । ५ 'तोदश्च' इति क. । ६ 'नतु पित्तस्य ह्रासनेन स्वाशयापकर्षणम्' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तक्षयलक्षणं रोगान्तरमेवोत्पादयन्त आतुरमतिपातयन्ति ।' इति **भट्टारहरिचन्द्रः**। अन्ये त्वाहुः–भ्राजकादिभेदेन सर्वदेहस्थिते पित्ते यदा स्वाशयाकृष्टं पित्तमवयवान्तरमनिलेन प्रापितं तदा तदवयवान्तरस्थं पित्तमागन्तुपित्तसंबन्धेनाधिकमेव जातं, ततो वृद्धिलक्षणैवेयं दुष्टिर्न दुष्ट्यन्तरम्, अन्यथा दाह एव न स्यात्; नहि स्वमानस्थो दोषो विकार जनयतीति । **भट्टारहरिचन्द्र**स्य त्वयमभिप्रायः–यद्यप्येवं तथाऽपि चिकित्साभेदार्थं वृद्धि-क्षयव्यतिरिक्तस्थानान्तरगतिरूपो दुष्टिविशेषोऽवश्यमेवेष्टव्यः, अन्यथा वृद्धं पित्तमिति मत्वा विरेचनं पित्तह्रासनं वा कार्यं, नच तत्तत्र योग्यं, किं तु स्वस्थानानयनम् । यच्चोक्तं **चरकेण**–"क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादि, तत् प्रायिकमिति । गतितो यथा–गतिर्दोषाणां क्षीण-वृद्धत्वादयः । यदुक्तं **चरके**–"क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधा परा ॥ त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । अत्र स्थानमिति समत्वम् । तत्र क्षयादिलक्षणं यथा–"दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् । क्षीणा जहति स्वं लिङ्गं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥" (च. सू. स्था. अ. १७)–इति । स्वं लिङ्गमिति कुपितस्य वायो रौक्ष्यादयो धर्माः, कर्माणि च स्रंसशूलादीनि । यदाह चरकपाठसंवादी **सुदान्तसेनः**[1]–"आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः कण्ठध्वंसावसादौ श्रमकविलपनं[2] स्रंसशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषमपरिणतिभ्रंशदृष्टि-[3] प्रमोहा, विस्पन्दोद्धट्टनानि[4] ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनं च ॥ नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिपतनं[5] जृम्भणं रोमहर्षौ, विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरताश्छेदनं वेष्टनं च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा तृडपि च महती स्वापविश्लेषसङ्गा, विद्यात् कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च ॥ विस्फोटाम्लकधूमकाः प्रलपनं स्वेदस्रुतिर्मूर्च्छनं, दौर्गन्ध्यं दरणं मदो विसरणं[6] पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । ऊष्माऽतृप्तिजन्यप्रवेशदहनं कट्वम्लतिक्ता रसा, वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता कर्माणि पित्तस्य वै ॥ तृप्तिस्तन्द्रा गुरुता स्तैमित्यं कठिनता मलाधिक्यम् । स्नेहापक्त्युपलेपाः शैत्यं कण्डूः प्रसेकश्च ॥ चिरकर्तृत्वं शोथो निद्राधिक्यं रसौ पटुस्वादू । वर्णः श्वेतोऽलसता कर्माणि कफस्य जानीयात् ॥ द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रिलिङ्गकः ।" इति । लिङ्गज्ञानप्रयोजनं च चिकित्साभेदार्थम् । यदाह **सुश्रुतः**–"क्षीणा वर्धयितव्याः, वृद्धा ह्रासयितव्याः, समाः पालयितव्याः" (सु. चि. स्था. अ. ३३)–इति । ऊर्ध्वादिगतिर्यथा–ऊर्ध्वगं रक्तपित्तमित्यादि । अस्य प्रयोजनं रक्तपित्तस्योर्ध्वगस्य विरेचनम्, अधोगस्य वमनम् । यथोक्तं **चरके**–"प्रतिमार्गं[7] च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ।" (च. नि. स्था. अ. २) इति । यस्तु गतिभेदानभिज्ञः सः "विरेकः पित्तहराणां" (च. सू. स्था. अ. २५) इति वचनादधोगे रक्तपित्ते विरेकं प्रयुञ्जान आतुरस्यानर्थमेवापादयति; ज्वरादिषु

---

१ 'सुदत्तसेनः' इति क. । २ 'तकमविलपनं' इति क. । ३ 'विषयपरिणतिभ्रंश॰' इति क. । ४ 'विस्पन्दाच्छादनानि' इति क. । ५ 'भ्रमपरिसदनं' इति क. । ६ 'विशरणं' इति क. ख. । ७ 'प्रतिलोमं' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिर्यग्दोषगतिषु यथोक्तं चिकित्सितमिति। वृद्धा दोषाः कदाचित् कोष्ठं, कदाचिच्छाखाः, कदाचिन्मर्मास्थिसन्धीनाश्रित्य रुजन्ति; मर्मास्थिसन्धिषु गतिः कृच्छ्रसाध्यत्वापादकत्वादेकत्वेन निर्दिष्टा। कोष्ठ आमाशयादिः, शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्चेति, चरककृतैवैता संज्ञाः। कोष्ठाद्यभिधानप्रयोजनं चिकित्साभेदार्थम्। यथोक्तं **चरके**–"आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते। रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च॥" (च. सू. स्था. अ. १४); तथा-"सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः।" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि; तथा—"नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च।" (च. चि. अ. २५) इति। एते च दोषाः सामत्व-निरामत्वाभ्यामपि ज्ञातव्याः। यदुक्तं-"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्। दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते॥ आमेन तेन संयुक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः। सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः॥ स्रोतोरोध-बलभ्रंश-गौरवानिलमूढताः। आलस्यापक्ति-निष्ठीव-मलसङ्गारुचि-क्लमाः॥ लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः।" (वा. सू. स्था. अ. १३)। "वायुः सामो विबन्धाग्निसादतन्द्रान्त्रकूजनैः॥ वेदना-शोथ-निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत्। विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम्। स्नेहाद्यैर्वृद्धिमाप्नोति सूर्यमेघोदये निशि। निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽल्पवेदनः॥ विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः। दुर्गन्धं हरितं श्यावं पित्तमम्लं स्थिरं गुरु॥ अम्लिका-कण्ठ-हृद्दाहकरं सामं विनिर्दिशेत्। आताम्रं पीतमत्युष्णं रसे कटुकमस्थिरम्॥ पक्वं विगन्धं विज्ञेयं रुचि-पक्ति-बलप्रदम्। आविलस्तन्तुलः स्त्यानः कण्ठदेशेऽवतिष्ठते। सामो बलासो दुर्गन्धः क्षुदुद्गारविघातकृत्॥ फेनवान् पिण्डितः पाण्डुर्निःसारोऽगन्ध एव च। पक्वः स एव विज्ञेयश्छेदवान् वक्त्रशुद्धिकृत्॥"–इति। अस्य प्रयोजनं सामे पाचनं, निरामे शमनमिति। एते च दोषाः परस्परसंबद्धास्तरतमादिभेदेन द्विषष्टिधा भवन्ति। तदुदाहरणानि विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिख्यन्ते, सौश्रुतदोषभेदविकल्पाध्याये (उ. तं. अ. ६६) द्रष्टव्यानि। उक्तहेतु-दोषभेदयोः संग्रहश्लोकौ—"चत्वारो व्यभिचारि-दूर-निकट-प्राधानिकत्वात्, पुनस्तेऽसात्म्येन्द्रियकार्थयुक्परिणति-प्रज्ञापराधात्त्रिधा। तद्दोषोभयकारणादपि तथा, द्वौ व्यञ्जकोत्पादकौ, बाह्याभ्यन्तरभेदतोऽपि कथिता हेतोः प्रभेदा अमी॥ दोषस्य च प्रकृत-वैकृताभ्यां, भेदोऽनुबन्ध्यादपि चानुबन्धात्। तथा प्रकृत्यप्रकृतित्वयोगात्तथाऽऽशयाकर्षवशाद्गतेश्च॥" इति निदानम्॥—

*प्राग्रूपं येन लक्ष्यते॥ ५॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः।
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम्॥ ६॥

(वा. नि. अ. १)

* प्राग्रूपलक्षणमाह–प्राग्रूपमित्यादि। येन जृम्भालस्यारुच्यादिना उत्पित्सुरुद्बुभूषुरामयो

१ "यथायथं यद्यस्य व्याधेर्ज्वराद्यन्यतमस्य आत्मीयमात्मीयम्; अतश्च प्राग्रूपं त्रिधा दृश्यते किंचिच्छारीरं, किंचिन्मानसं, किंचिच्छारीरमानसं चेति। तत्र शारीरं यथा–ज्वरस्यालस्यास्यवैरस्यगात्रगौरवजृम्भासास्राकुलाक्षतेत्येवंप्रायं; मानसं च—"अरतिर्हितोपदेशेष्वक्षान्तिः" इत्येवंप्रायं; किंचिच्छारीरमानसं यथा–"प्रीतिरम्ले पटूषणे, द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु" इत्येवं प्रायं, शारीरमानसदोषजनितत्वात्" इति वाग्भटटीकायामरुणदत्तः (वा. नि. स्था. अ. १)॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वरूपादीनां तदनन्तरं प्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति-सामान्यं, विशिष्टं च । तत्र सामान्यं येन दोष-दूष्यसंमूर्च्छनावस्था-जनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा- 'श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं'-(सु. उ. तं. अ. ३९); इत्यादि, तथा गुरुवाक्यबालप्रद्वेषादि; सामान्याभिप्रायेणैवत न्त्रान्तरं-"व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः किमात्मकत्वं च लक्ष्यते लक्षणेन हि ॥" इति । तथाऽऽह **पराशरः**-"पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेषः ।" इति । विशिष्टं यथा-उरःक्षतादौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव-"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।" (च. चि. अ. ११) इति तथा **सुश्रुतः**-"सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥" इति (सु. उ. त. अ. ३९) **हारीतेऽप्युक्तं**-"इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतः, विशेषतस्तु जृम्भाङ्गमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम् ।"-इत्यादि । ननु, चात्यर्थं व्यक्तत्वं ततश्च जृम्भादेरपि रूपत्वं प्रसज्येत; यद्वक्ष्यति-"तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।"-(वा. नि. अ. १) इति । उच्यते- यथा श्रमादय इतररोगव्यतिरिक्तं भाविज्वरमात्रं बोधयन्ति न तु वातजत्वादिविशेषमित्य-तस्तेषामव्यक्तत्वं, तथा पित्तादिज्वरव्यतिरिक्तं भविष्यद्वातज्वरमात्रं बोधयन्ति जृम्भादयः, न तु वातस्य रूक्षशीतधातुक्षयावरणादिजन्यत्वरूपविशेषं बोधयन्ति; इत्यतोऽव्यक्तवात-ज्वरबोधकत्वादव्यक्तत्वमेव जृम्भादीनामिति **जेज्जट-वाप्यचन्द्र-माधवकर-कार्तिककुण्डा**दयो व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः-प्रभूताव्यक्तपूर्वरूपसहचरितस्य व्यक्तस्यापि जृम्भादेः पूर्वरूपव्यपदेशः; यथा-माषराशिः, छत्रिणो गच्छन्तीत्येवमादि । न च व्यक्तत्वेन

ज्वरादिर्लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपं भाविव्याधिबोधकलिङ्गमित्यर्थः । किंभूत आमयः ? दोष-विशेषेण वातादिना, अनधिष्ठितः अनासादितः । तर्हि वातादिदोषेणानधिष्ठितस्य व्याधे-रुत्पित्सुतैव न घटते, कारणाभावात्; न हि वातादीन् विहाय व्याधेः प्रायेणान्यतः संभवः संभाव्यते, तथा हि-"सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।"-इति; तस्माद्दोषविशेषेणान-धिष्ठितत्वमुत्पित्सोरामयस्य यदुच्यते तदव्यक्तरूपदोषापेक्षयाऽवगन्तव्यमिति । तत् प्राग्रूपम् उत्पित्सूनां ज्वरादीनाम्, अल्पत्वादनासादितबलवत्त्वात्, अव्यक्तलिङ्गमस्पष्टलक्षणम् । यथायथ-मिति यथा यस्य व्याधेः ज्वराद्यन्यतमस्यात्मीयमात्मीयमवगन्तव्यम् । तच्च प्राग्रूपं द्विविधं-सामान्यं, विशिष्टं च । येन दोषदूष्यधातुसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः, तत् सामान्यं; यथा-ज्वरस्य 'श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं' इत्यादि; येन भाविव्याध्यारम्भकदोषचिह्नप्रदेशमात्रं प्रतीयते तद्विशिष्टं, यथा-"जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः, कफान्नान्नाभिनन्दनम् ।" इति । अत्र तु विशिष्टे प्राग्रूपे जृम्भादिरूपं दृष्ट्वा रूपत्वमेव न वक्तव्यं, व्याध्यारम्भकदोषमात्रसूक्ष्मचिह्नरूपत्वात्; तथा हि तृणादिचये पतितेऽग्निकणे सूक्ष्मत्वाद् धूममात्रव्यक्तिं ज्ञात्वा करवस्त्रादिताडनप्रतीकारैस्तदुपशमः शक्यते, न तु प्रज्वलिते वह्नौ; तथा-भविष्यद्रोगारभकदोषलक्षणमात्रैर्व्यक्तं विशिष्टं प्राग्रूपं ज्ञात्वा भाविव्याधे-रुपशमः कर्तुं पार्यत इति । अतस्तु पूर्वरूप-रूपयोर्भेद एव । तद्वयमपि क्वचिच्छारीरं दृश्यते, क्वचिन्मानसं च । तत्र शारीरं यथा—ज्वरस्य आलस्यास्यवैरस्यगात्रगौरवसास्राकुलाक्षते-त्यादिकम् । मानसं यथा-अरतिर्हितोपदेशेष्वक्षान्तिरित्यादिकम् ।" (आ० द०) ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रूपादभेदः; नियमेन पूर्वरूप-रूपयोर्भावि-वर्तमानव्याधिबोधकत्वादिति। तत्र विशिष्टं प्राग्रूपं रूपावस्थायामनुवर्तत एव, तस्यैवाभिव्यक्तस्य रूपत्वात्; न तु दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्था-जनितं रोमहर्षगुरुवाक्यवालप्रद्वेषादिकं नियमेनानुवर्तते, यद्यनुवर्तेत तदा सर्वज्वराणाम-साध्यत्वं प्रसज्येत। एतदभिप्रायेण, "पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया। यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः॥" (च. इ. स्था. अ. ५)-इति **चरक**वचनमित्याहुः। तदेवं द्विविधे पूर्वरूपे व्यवस्थिते सामान्यपूर्वरूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि। येन श्रमादिना, उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुः, आमयो रोगः, दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वा-दिना, अनधिष्ठितोऽसंबद्धो, लक्ष्यते ज्ञायते, तत् प्राग्रूपमिति। विशिष्टप्राग्रूपमाह—लिङ्गम-व्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथमिति। प्राग्रूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन संबन्धः। लिङ्गं लक्षणम्; अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तम्, अत्र हेतुरल्पत्वादणुत्वात्, नत्वावरणादियोगादव्यक्तमित्यर्थः; यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्वरूपमित्यर्थः। अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः—"स्थानसंश्रयिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम्। दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते॥" इति। तन्नातियुक्तं, राजयक्ष्मणः पूर्वरूपस्य तृणकेशनिपातादेरदृष्टजन्यस्याव्यापकत्वात्। यदाह **चरकः**—"यक्ष्मिणां घूणकेशानां तृणानां पतनानि च। प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम्॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति। न च तदपि दोषजं, दोषाणां तृणादिभिरसंबन्धात्, असंबद्धस्य च भावस्य कारणत्वेनादृष्टत्वात्; परम्परया तु संबन्ध-कल्पनयाऽतिप्रसङ्गात्, सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात्। एतद्दोषपरिजिहीर्षयैव परमकुशलेन **वाग्भटे**नादृष्ट-दोषजसकलपूर्वरूपसंग्राहकं येनेतिपदं निबद्धमिति मत्वा तदीयपूर्वरूपलक्षणमेव **माधवकरो** लिखितवान्। संक्षेपतस्तु लक्षणं "भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्" इति। एवकारेण निदानोपशययोः संप्राप्तेश्च दोषेतिकर्तव्यतारूपाया व्यवच्छेदः, तेषां तज्जातीयाना-मुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वात्। तथा हि-निदानं मृद्भक्षणरूपं भाविपाण्डुरोगमनुपशयरूपं च वर्तमानविशिष्टव्याधिं बोधयति; उपशयोऽपि पूर्वरूपावस्थाप्रयुक्तो भाविविशिष्टव्याधिं, रूपावस्थाप्रयुक्तश्च वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति; संप्राप्तिश्च पूर्वरूपस्य मध्याह्नादावुत्पत्ति-प्रकोपाभ्यां भविष्यद्विशिष्टव्याधिं, रूपस्य च मध्याह्नप्रकोपादिना वर्तमानविशिष्टव्याधिं ज्ञापयति; इत्येषामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वम्। ननु, यदा पूर्वरूपैर्विशेषं स्मृत्वोत्पन्नव्या-धेर्विशेषावधारणं तदा पूर्वरूपमपि वर्तमानव्याधिबोधकं, यथोक्तं रक्तपित्तप्रमेहरूपसंदेहे **चरकेण**—"हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः।" (च. चि. स्था. अ. ६)-इत्यादि। अत्रोच्यते-किं व्याधिजन्मनः पूर्वं पूर्वरूपं गृहीतं न वा? आद्ये भाविव्याधिबोधकत्वमेव; द्वितीये स्मरणोत्पत्तिरेव न स्यात्, अनुभवाभावात्। अथोच्यते—पूर्वरूपं दन्तादीनां मलाढ्यत्वादिरूपं स्वरूपेणानुभूतमेव, किंतु प्रमेहपूर्वरूपतया न प्रति-

१ 'गमयति' इति क.। २ 'रूपं' इति क., 'रूपे' इति ख.। ३ 'पूर्वरूपं' इति क.। ४ 'प्रमेहलिङ्गतया' इति क. ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भातम्; उत्पन्ने तु व्याधौ तत् स्मृतं प्रमेहविशेषमवधारयति । ऐवं पूर्वरूपस्मरणं तर्हि कारणं न तु पूर्वरूपं, रूपावस्थायां तस्य व्यपगतत्वात् । स्मरणं न प्रमाणमिति चेत्, सत्यं; किंतु पूर्वानुभवजनितसंस्कारोपस्थितस्मरणसहकृतं पूर्वरूपं व्याधिविशेषबोधकं न तु केवलं स्मरणं; यथा-संस्कारोपस्थापितस्मरणसहकृतं चक्षुः प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्ट-घटावबोधकं-सोऽयं घट इति । एवं स्मरणवदाप्तोपदेशोऽपि वाच्यं, तस्य च लिङ्गपदेन व्युदासः; भाविपदेन रूपस्य; लिङ्गपदेन चक्षुरादेः, तस्य घटज्ञानादिसाधारणत्वेनालिङ्ग-त्वात्; असाधारणं हि लिङ्गं भवति । एतच्च पूर्वरूपमविद्यमानस्यापि व्याधेर्लिङ्गं भवत्येव; यथा-विशिष्टमेघोदयो वृष्टेः । इति पूर्वरूपम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

***तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।**
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ७ ॥
(वा. नि. अ. १)

यद्यपि पूर्वरूपानन्तरं संप्राप्तिर्भवति, तथाऽपि व्याधिस्वरूपज्ञानार्थं रूपमाह-तदेवे-त्यादि । तदेव पूर्वरूपमेव । व्यक्ततामुद्भूतताम् । ननु व्यक्तत्वं पूर्वरूपस्य किं कार्त्स्न्येन, एकदेशेन वा? आद्ये सर्वज्वराणामसाध्यत्वं स्यात्; यदुक्तं **चरके**-"पूर्वरूपाणि सर्वाणि" (च. इं. स्था. अ. ५)-इत्यादि; द्वितीये हि "जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयो-र्दाहः" (सु. उ. तं. अ. ३९)-इत्यादेरपि पूर्वरूपस्य रूपत्वप्रसङ्गः? नैवम्, अनभ्युपगमात्, कृत्स्नस्य नाप्येकदेशस्य, किंत्वनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधि-लिङ्गत्वं; यथा-तार्ण-पार्णादिविशेषविरहेण धूममात्रस्य वह्निबोधकत्वम् । एवं व्यवस्थिते यदा सर्वस्याभिव्यक्तिस्तदा न साध्यत्वम्, अन्यथा तु साध्यत्वम् । न च जृम्भादे रूपत्व-प्रसङ्गः, तस्य प्रागेव व्यक्तत्वात्; अव्यक्तं सद्व्यक्ततां यातं तस्य रूपत्वेनाभिधानात्; अपर-प्रभूताव्यक्तलिङ्गसहचरितत्वेन पूर्वरूपरूपयोरसमानकालत्वेन च रूपत्वायोगादिति । **ईश्व-रसेन**स्त्वाह-"व्याधेः स्वरूपमव्यक्तं पूर्वरूपं, यद्व्यक्तं तद्रूपम्"-इति । तन्न, विकल्पासह-त्वात् । तथा हि-स्वरूपमिति किं स्वं रूपं स्वरूपम्? आहोस्वित् स्वीयं रूपं स्वरूपं? स्वीय-मपि धर्मः, कार्यं वा? । न तावत् स्वरूपं, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्; रूपं हि व्याधिप्रतिपत्ति-निमित्तमुक्तं, तच्चेद् व्याधिस्वभाव एव तर्हि व्याधिस्वभावादेव व्याधिस्वभावः प्रतीयत इति व्यक्तः स्वात्मनि क्रियाविरोधः । नापि धर्मः, चरकोक्तकृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रत्वादेरर्शोरूपत्व-

* 'संस्थानमित्यादि । संस्थानाद्याकृत्यन्ताः षड्रूपस्य पर्यायवाचकाः, तथा पूर्वरूपस्यापि यथा-पूर्वसंस्थानं, पूर्वव्यञ्जनमित्याद्यपरेऽपि ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

१ 'मैवं इति क. । २ 'रूपं' इति क. ख. । ३ "तदेवेत्येवशब्देनैतद् द्योतयति-यदेव शारीरं प्राग्रूपं पूर्वोपवर्णितं तदेवेह ग्रहीतव्यं, स्थायित्वात्; तच्चामयानुबन्धि । मानसं शारीरमानसं वाऽस्थायित्वान्न ग्रहीतव्यं, तद्धि द्वयमुत्पित्सुव्याधिसमनन्तरं प्रायेण नश्यतीति तद्व्यक्ततां न याति । अतः शारीरमेवोत्पित्सुव्याधिप्राग्रूपमिह तदा परामष्टुं युक्तम्"-इति वाग्भटटीकायामरुणदत्तः (वा. नि. स्था. अ. १) । ४ 'सर्वज्वरादेः' इति क. । ५ 'रूपा-भिधानत्वाभ्युपगमात्' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ऽनुपपत्तेः। नहि कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रत्वादिकमर्शोधर्मः, अतन्निष्ठत्वात्; धर्माणां च धर्मिनिष्ठत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। नापि कार्यम्, उपद्रवादेरपि रूपत्वप्रसङ्गात्। तदपि कृच्छ्रसाध्यासाध्यव्याधेर्लिङ्गमिति चेत्, नैवम्; असाध्यत्वादेरेव तल्लिङ्गं, न तु व्याधेः; [1]तस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात्, भेदेनोपादानाच्च; तदुक्तं,–"सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो निबध्यते रोगविनिश्चयोऽयम्।" इति, ननु, उपद्रवो न व्याधेः कार्यं, किंतु व्याध्यारम्भकदोषस्य; यदुक्तं **सुश्रुते**–"स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः।" इति (सु. सू. स्था. अ. ३५); व्याचक्षते च टीकाकृतः–"तन्मूलं तद्दोषरूपं[2] मूलं यस्य स तन्मूलः"–इति। नैवम्, अपचारेण मूलभूतदोषोपबृंहणलब्धबलश्चेद्व्याधिरुपद्रवं करोति तेन 'तन्मूल' इत्युक्तवान्। अत एवाह **चरकः**–"कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति।" (च. नि. स्था. अ. ८) इत्यादि। सर्वमेवैतत्स्वरूपशब्दवाच्यं[3] क्वचित्किंचिदिति; तथा सति न व्यभिचार इति केचित्। तदपि व्यवस्थामात्रं स्यान्न तु लक्षणम्, एकस्य सकलरूपसंग्राहकस्य धर्मस्याभावात्[4], उपद्रवस्य च व्याधिस्वरूपत्वापत्तेश्चेति। तस्मात् 'उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिङ्गं रूपम्' इति लक्षणम्। 'उत्पन्न' इति पदं पूर्वरूपव्यवच्छेदार्थम्; एवकारोऽपि निदानसंप्राप्त्युपशयान् व्यवच्छिनत्ति, तेषामुत्पन्नानुत्पन्नव्याधिबोधकत्वात्; तच्च दर्शितमेव; लिङ्गपदेन चक्षुरादेर्व्युदासः; यन्मते व्याधिजन्मरूपा संप्राप्तिस्तन्मते तस्या लिङ्गपदेन व्यवच्छेदः, न हि सा व्याधिज्ञाने लिङ्गं, किंतु कारणमात्रम्। शास्त्रे व्यवहारार्थं निदानैव[5]लक्षणार्थं च रूपपर्यायानाह—संस्थानमित्यादि। ननु, रूपेण[6] व्याधिर्ज्ञायते, न च रूपव्यतिरेकेण व्याधिरुपलभ्यते; यतो मिलिता अरुच्यादय एव ज्वरः, कासाद्येकादशरूपाण्येव राजयक्ष्मा। उच्यते–नैवं, तथाविधदोषदूष्यसंमूर्च्छनाविशेषो ज्वरादिरूपो व्याधिः, तत्कार्याश्चारुच्यादयः[7]; किंच अरुच्यादय एव प्रत्येकशो रूपाणि, तत्समुदायो व्याधिः, यतः समुदायिभ्योऽन्य एव समुदायः, यथा–खदिरतरूणां वनमिति; अन्ये तु राहोः शिरः, शिलापुत्रस्य शरीरमितिवदसत्यपि भेदे भेदविवक्षया समर्थयन्ति; नैयायिकास्तु तत्रापि भेदमापादयन्ति। ननु, "विकारो दुःखमेव च।" इति (च. सू. स्था. अ. ९) **चरक**-वचनाद्दुःखस्यात्मगुणस्य कथमरुच्यादिसमुदायत्वं? नैवं, दुःखयतीति दुःखमिति व्युत्पत्त्या दुःखहेतोर्धातुवैषम्यादेर्व्याधित्वस्वीकारात्। अरुच्यादयस्तु स्वरूपेण विकारा एव, यदा त्वन्यप्रतिपादकास्तदा लिङ्गान्येवोच्यन्ते। यदाह **चरकः**—"ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे। व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामया॥" इति (च. नि. स्था. अ. ८)। इति रूपलक्षणम्॥ ७॥

---

१ 'तस्य कृच्छ्रसाध्यासाध्यस्य पूर्वरूपेणैव ज्ञातत्वात्' इति क.। २ 'तद्दोषरूपं' इति ख. पुस्तके न पठ्यते। ३ 'स्वरूपशब्दवाच्यं कार्यं क्वचित्किञ्चिदाश्रीयते' इति क.। ४ 'धर्मस्याभावात्; धर्मस्यान्वयव्यतिरेकेण तन्निष्ठत्वात्; उपद्रवस्य च' इति क.। ५ 'लक्षणार्थं च निदानवत्' इति क. ख.। ६ 'ननु रूपेण व्याधिर्ज्ञायेत, यदि रूपव्यतिरेकेणान्यो व्याधिरुपलभ्येत' इति क.। ७ अस्याग्रे क.पुस्तके 'एवं कासादिरूपातिरेकेणैव यक्ष्मा, तत्कार्याणि कासादय इति' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ८ ॥
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ९ ॥
(वा. नि. अ. १)

उपशयमाह—हेतुव्याधीत्यादि । हेतुर्बाह्य आभ्यन्तरश्च, व्याधिर्ज्वरादिः, एतयोर्हेतुव्याध्योर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता विपरीताः, एतयोरेव व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्तार्थकारिणो निदानसमानधर्मिणोऽपि प्रभावाद्रोगप्रशमकारिणः; एवंविधा ये औषधान्नविहारा भेषजाहाराचारास्तेषामुपयोगमाचरणं सुखावहं सुखकरमुपशयं विद्यादुपशयाख्यं जानीयाद्व्याधेः । तस्य पर्यायमाह-स हि सात्म्यमिति स्मृत इति । **चरके**ऽप्युक्तं-"सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः" इति (च. नि. स्था. अ. १) । हिशब्दः पादपूरणे । सुखावहमिति सुखं रोगनिवृत्तिलक्षणं;

---

* "अथोपशयलक्षणमाह-हेतुव्याधिविपर्यस्तेत्यादि । युग्मम् । उपयुज्यत इत्युपयोगः । सुखमावहति सम्यगनुबन्धेन सुखमुत्पादयतीति सुखावहः । ईदृशो य उपयोगः सुखावहस्तमुपशयं विद्यात् जानीयात् । केषामुपयोगः सुखावहः ? औषधान्नविहाराणाम् ।-औषधं हरीतक्यादि, अन्नं रक्तशाल्यादि, विहारो वाग्देहमनोनिर्वर्तितश्चेष्टाविशेषो व्यायामजागरणाध्ययनादिरूपः; औषधं च अन्नं च विहारश्च औषधान्नविहाराः, तेषाम् । किंभूतानां ? हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।-हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी, तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता निदानरोगयोर्विपरीताः; तथा विपर्यस्तानामर्थो विपर्यस्तार्थः, तयोर्व्यस्तसमस्तयोरेव विपरीतमर्थं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः; हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थकारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणः, तेषाम् । तेषां[1] विपर्यस्तानामर्थं कुर्वन्तीति प्रकृतत्वाद्धेतुव्याधिविपर्यस्तानाम् । तदाऽयमर्थः-निदानरोगयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीता अपि कारणरूपा इव भासमाना व्याधिरूपा इव भासमाना हेतुव्याधिविपरीतानामर्थं व्याध्युपशमलक्षणं कुर्वन्तीति । यथा हेतुविपरीतैरौषधान्नविहारैर्व्याध्युपशमः क्रियते प्रतिपक्षत्वात्; एवं विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः । तथा च हेतुविपरीतानां, व्याधिविपरीतानां, हेतुव्याधिविपरीतानां, हेतुविपरीतार्थकारिणां, व्याधिविपरीतार्थकारिणां, हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणाम्, औषधान्नविहाराणां यः सुखावह उपयोगः स उपशय इति पिण्डार्थः । अथ क्रमेणोदाहरणानि...... । व्याधिविपरीतो विहारो यथा-उदावर्ते प्रवाहणं; सशब्दं हृत्कण्ठबलेन वायोरधोऽधो नयनं प्रवाहणम् । हेतुव्याधिविपरीतमन्नं यथा-वातकफग्रहण्यां तक्रं वातकफहरं ग्रहणीहरं च । हेतुव्याधिविपरीतो विहारो यथा-स्निग्धायां दिवास्वप्नजायां तन्द्रायां तन्द्राविपरीतं स्निग्धताहरं च रात्रौ जागरणमिति । व्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा-छर्द्यामङ्गुष्ठोत्पलनालादिना वमनम् । वमनविरेकाभ्यां छर्द्यतीसारयोर्वृद्धिरेव कर्तुं युक्ता, इह तु शमनकरणाद्विपरीतार्थकारित्वम्[2] । हिशब्दः पादपूरणे । स उपशयो व्याधेरामयस्य सात्म्यमिति स्मृतः । एवंविधगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च स व्याधिसात्म्यः । उक्तं च **चरके**-"देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः । सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥" इति । उपशयकथनप्रस्तावादनुपशयोऽपि वाच्य इत्याह-विपरीत इत्यादि । अतो यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयाख्याद्यो विपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोगोऽसुखावहः सोऽनुपशय इत्युच्यते, स एव व्याधेरसात्म्यमिति संज्ञितः आभिमुख्येन संकेतित इति ।" (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

१ 'केषां' इति ग. । २ 'समानकारित्वात्' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यथा व्यपदिशन्ति लोके 'भारापगमे सुखिनः संवृत्ताः स्म' इति, तद् सुखमावहति सम्य-गायत्याऽनुबन्धेन च करोतीति सुखावहम्। एतेन सदाहतृष्णानवज्वरिणः शीतलजलपानं तदात्वसुखकरमपि नो[1]पशय इति तात्पर्यार्थः । अत्र, औषधान्नविहाराणामित्युपलक्षणं; तेन देशकालावपि बोद्धव्यौ। अत एव **वृद्धवाग्भटेन** व्याध्यादिविपरीतमभिधाय "एतेन देशकालावपि व्याख्यातौ"-(वृ. वा. नि. स्था. अ. १) इत्याख्यातम् । **सु[2]दान्त-सेनो**ऽप्याह-"सुखानुबन्धो यो हेतुव्याध्यादिविपरीतकः । देशादिकश्चोपशयो ज्ञेयोऽनुपशयोऽन्यथा ॥" इति। संक्षेपतस्तु लक्षणम्-'औषधादिजनितः सुखानुबन्ध उपशयः' इति। स्रक्चन्दनवनितादिजनितसुखनिवृत्त्यर्थमौषधादिपदम्, अनुबन्धशब्दश्चापथ्यजनिततदात्व-सुखव्यवच्छेदार्थः । एतदप्युदाहरणदर्शनपरं, न तु लक्षणम्; औषधादीनां हेतुविपरीता[3]-दीनां च परस्परव्यभिचारेण लक्षणत्वायोगात् । तस्मात् 'सम्यग्व्याधिजदुःखोपशमहेतु-रुपशयः', 'सात्म्यमुपशयः' इति वा लक्षणम्; 'औषधजनितः सुखानुबन्ध उपशयः' इति वा लक्षणं; **चरके** आहाराचारदेशकाललङ्घनादीनां द्रव्याद्रव्यभूतानामौषधत्वेना-भिधानात् । अथैषामुदाहरणानि; तत्र हेतुविपरीतानि । औषधं यथा-शीतज्वरे शुण्ठ्या-द्युष्णं भेषजम् । यदुक्तं-"शीतेनोष्णकृतान्रोगान् शमयन्ति भिषग्वराः । ये तु शीतकृता रोगास्तेषामुष्णं भिषग्जितम् ॥" इति (च. वि. स्था. अ. ३)। अन्नं यथा-श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः । विहारो यथा-दिवास्वप्नोत्थे कफे रात्रौ जागरणमिति । अथ व्याधि-विपरीतानि । औषधं यथा-अतिसारे स्तम्भनं पाठादि, तथा शिरीषो विषं हन्ति, खदिरः कुष्ठं, हरिद्रा प्रमेहमिति; नैते दोषमपेक्षन्ते प्रभावाद्रोगप्रशमकारि[4]णे इति । **वाप्यचन्द्र-**स्त्वाह-"ज्वरादिव्याधिहरं यद्द्रव्यं तदपि दोषप्रत्यनीकं, किं[5]तु दोषप्रत्यनीकादस्यायं भेदः-यद्दोषप्रत्यनीकं तन्नावश्यं व्याधिहरं; यथा-वमनलङ्घने कफहरे न कफगुल्मं हरतः; उक्तं हि-"कफे लङ्घनसाध्ये तु कर्तरि ज्वरगुल्मयोः । तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न च संमतम् ॥" इति; तथा-"न वामयेत्तैमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डूदररोगपीडितम्।" इति; (सु. चि. स्था. अ. ३३); "यत्तु व्याधिहरं तदवश्यं दोषहरं, तद्व्याधिं [6]शमयत्तदारम्भकदोषमपि शमयतीति; अन्यथा स रोगो जित एव न स्यात्, कारणस्य तादवस्थ्यात्" इति । तन्नातिसङ्गतमित्यन्ये; यतो दोषस्तत्र समवायी निमित्तं वा; न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन कार्याभावः, किंत्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तोऽपि; यथा-कपालमालासंयोगस्यासमवायिकारणस्य विनाशादपि घटाभावः; तथा-रोगेऽपि संप्राप्तिलक्षणस्य संयोगस्य विना[7]शाद्रोगस्यापि विनाशः, दोषस्तु स्वतः क्रियान्तरेण वा निवर्तते; यदि व्याधिप्रत्यनीकमवश्यं दोषं निवर्तयेदिति स्वीक्रियते, तदोभयप्रत्यनीकाद्भेदो दुरुपपादः स्यादिति । ननु, यदि निमित्तकारणं दोषस्तत्कथं तदारब्धविकारे वमनादिना दोषहरणं विधीयते? नहि दण्डकुलालाद्युच्छेदे घटोच्छेद इति । उच्यते, यत्र यावन्निमित्तकारणस्थायि

१ 'नोपशयकरं इति क. । २ 'सुदत्तसेनोऽप्याह' इति क. । ३ 'हेत्वादिविपरीतानां' इति क. । ४ 'रोगप्रशमकारिणः' इति क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ 'किंतु' इति क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ 'शमयेदेतदारम्भकदोषं च' इति क. । ७ 'विनाशादपि' क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कार्यं तत्र निमित्तकारणोच्छेदादपि कार्यनाशः; यथा-वर्तितैलनाशादपि प्रदीपनाशः; तथाभूताश्च दोषाः प्रायश[१] इति। अन्नं यथा-अतिसारे स्तम्भनं मसूरादि। विहारो यथा-उदावर्ते प्रवाहणं; मन्त्रौषधिधारणबल्युपहारनियमप्रायश्चित्तहोमगुरुदेवशुश्रूषादयोऽपि व्याधिविपरीता विहारा इति **वाप्यचन्द्रः**। अथ हेतुव्याधिविपरीतानि।-औषधं यथा-वातशोथे दशमूलं वातहरं शोथहरं च। यदुक्तं **चरके** षड्विरेचनशताश्रितीयेऽध्याये-"पाटला"-इत्यादि यावत्-"दशेमानि शोथहराणि"—इति (च. सू. स्था. अ. ४)। अन्नं यथा-शीतकफग्रहण्यां तक्रं, शीतवातोत्थे ज्वरे पेया; सा ह्युष्णवीर्यत्वाद्वातं हन्ति प्रभावाज्ज्वरं च। यदुक्तं **चरके**-"ज्वरघ्यो ज्वरसात्म्यत्वात्"- इति (च. चि. स्था. अ. ३); **सुश्रुतेऽपि**-"ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता।"इति (सु. उ. तं. अ. ४०)। विहारो यथा-स्निग्धदिवास्वप्नप्रजातायां तन्द्रायां रूक्षं तन्द्राविपरीतं रात्रिजागरणमिति। अथ हेतुविपरीतार्थकारीणि। औषधं यथा-पित्तप्रधाने व्रणशोथे पित्तकर उष्ण उपनाहः। अन्नं यथा-पच्यमाने व्रणशोथेऽन्नं विदाहि। विहारो यथा-वातोन्मादे त्रासनमिति। अथ व्याधिविपरीतार्थकारीणि। औषधं यथा-छर्द्यां वमनकारकं मदनफलादि। अन्नं यथा-अतिसारे विरेचनं क्षीरम्[२]। विहारो यथा-छर्द्यां वमनार्थं प्रवाहणमिति। अथ हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीणि। औषधं यथा—अग्निप्लुष्टे उष्णोऽगुर्वादिलेपः, विषे वा विषम्। अन्नं यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये मदकारकं मद्यम्। विहारो यथा—व्यायामजनितसंमूढवाते जलप्रतरणरूपो व्यायाम इति। ननु छर्द्यां बहुश्लेष्मजायां वमनयोग्यायां[३] यदि वमनं न क्रियते तदा चिरानुवर्ती[४] रोगोऽनुच्छेद्यो वा स्यात्, ततश्च वमनं प्रयुक्तं दोषप्रत्यनीकमेव भवति; यदुक्तं **सुश्रुते**—"छर्दिषु बहुदोषासु वमनं हितमुच्यते।" (सु. उ. त. अ. ४९) इति, तथा आमातिसारे क्षीरस्य विरेकित्वेनामनिःसरणाद्धेतुप्रत्यनीकमेव भवति; एवमग्निप्लुष्टेऽप्युष्णक्रियया रक्तस्य विलयनेन स्थानान्तरगमनाद्धेतुप्रत्यनीकतैव; अन्यथा दाहप्रकुपितं रक्तं तत्रस्थं पाकमारभेत्; यदुक्तं **सुश्रुते**—"अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति[५]। ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्यते॥" इति (सु. सू. स्था. अ. १२); शीतक्रिया च तत्र निषिद्धा, रक्तस्य स्त्यानत्वहेतुत्वात्; यदाह **सुश्रुतः**—"प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कन्दयत्यति शोणितम्। तस्मात् सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथंचन॥" इति (सु. सू. स्था. अ. १२)। स्कन्दयति स्त्यानीकरोति; तथा जङ्गमविषे ऊर्ध्वगस्वरूपे मौलविषमधोगस्वरूपं हेतुविपरीतमेव; यदुक्तं **चरके**-"विषं विषघ्नमुक्तं यत् प्रभावस्तत्र कारणम्। ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत् प्रभावप्रभावितम्।" इति (च. सू. स्था. अ. २६); अस्यायमर्थः—

---

१ 'प्रायशः' इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते। २ उक्तं हि-"बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति। पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत्"-इति (च. चि. स्था. अ. १९)। ३ 'संशमनायोग्यायां' इति क. ख.। ४ 'चिरानुवृत्तिः, रोगानुच्छेदो वा'—इति क.; 'विकारानुवर्ती दोषो रोगानुच्छेदो वा' इति ख.। ५ 'प्रधावति' इति क. ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषत्वाविशेषेऽपि कुतो गतिभेद इत्यत उक्तं—तत् प्रभावप्रभावितमिति; तथा मद्यकृते मदात्यये यन्मद्यं तदपि मातुलुङ्गचुक्रादियुतं सुश्रुतादिभिर्विहितं केवलाच्च द्रव्यान्तरसंयुक्तमन्यदेव, अथवा वातमदात्यये रूक्षमाध्वीकादिना जनिते स्निग्धपैष्टिकादिमद्यं प्रयुज्यमानं हेतुविपरीतमेव; यच्चोक्तं **सुश्रुते**—"यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः। ध्रुवं तथा मद्यहतस्य देहिनो भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः॥" इति (सु. उ. तं. अ. ४७), तन्मद्यजातीयाभिप्रायेणैव; यच्चोरुस्तम्भे जलप्रतरणं, तत्रापि जलस्य शैत्येन बहिरगच्छन् देहोष्मा कुम्भकारपवनन्यायेनान्तःपिण्डितौ मेदःश्लेष्माणौ [1] विलाययति, व्यायामश्च तौ शोषयति, ततस्तु निरावरणो वायुः स्वमार्गप्रतिपन्नो भवतीति हेतुप्रत्यनीककैव; अनेन न्यायेन सर्वमेव तदर्थकारि यथासंभवं हेतुप्रत्यनीकादावेवान्तर्भवतीति। उच्यते—यद्यप्येवं तथाऽप्यवान्तरवैधर्म्यप्रतिपादनार्थमाचार्यैः पृथग्दर्शितम्। तथा **चरके**ऽप्युक्तं—"उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणां चौषधाहारविहाराणामुपयोगः सुखानुबन्धः।" इति (च. नि. स्था. अ. १)। वैधर्म्यं च हेतुसमानधर्मकत्वेऽपि रोगप्रशमकत्वमिति। विपरीतोऽनुपशय इति औषधादीनां दुःखकर उपयोगोऽनुपशय इत्यर्थः। तत्पर्यायमाह—व्याध्यसात्म्यमिति स्मृत इति। व्याधिग्रहणेन दोषोऽपि बोध्यः। ननु, अनुपशयः किं व्याधिविशेषं बोधयति नो वा? नेति चेत्, निदाने तदुपन्यासो व्यर्थः; प्रतिपादयतीति चेत्, 'विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्'—इति व्याहन्यते, तस्य षष्ठत्वापत्तेः। नैवं, प्रतिपादयत्येव; यदाह **चरकः**—"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत।" इति (च. वि. स्था. अ. ४)। किंतु निदाने तस्यान्तर्भावः, दोषस्य रोगस्य वा वर्धकत्वात् (इत्यनुपशयस्य [3] निदानेऽन्तर्भावान्न षष्ठत्वापत्तिः, वक्ष्यति च-"निदानोक्तानुपशयः"-इति।)। इत्युपशयलक्षणम्॥ ८॥ ९॥

***यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता।**
निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः॥ १०॥

(वा. नि. अ. १)

* "अथ संप्राप्तिलक्षणमाह–यथेत्यादि। येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वाताद्यन्यतमो दोषो यथादुष्टस्तेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रत्यामयं या निर्वृत्तिरुत्पत्तिर्निर्दिष्टा सा संप्राप्तिः। सा च जातिरागतिश्च कथ्यते पर्यायशब्देन। व्याधिजन्म संप्राप्तिरित्येके। यथा–ज्वरस्य "मलास्तत्र" (वा. नि. अ. २) इत्यादिलक्षणलक्षिता, अत्र मलानामामाशयप्रवेशेन, तथा चामानुगमनेन, तथा स्रोतोनिरोधेन, तथा च पक्तिस्थानाज्ज्वलननिरसनेन, तथा च तेनैव जाठरेण वह्निना तेषामभिसरणेन, तथा सकलदेहतापेन सकलं गात्रमत्युष्णं कुर्वता, एवंविधया संप्राप्त्या ज्वरोऽयमिति निश्चीयते। एवमतीसारादिष्वप्येवंविधैव चिन्त्या संप्राप्तिः।" (आ० द०)॥ १०॥

---

१ अस्याग्रे 'यथा शाल्यर्थं प्रवृत्तया कुल्यया क्रियमाणं बीजान्तराधानं तन्नान्तरीयकं, तदुभयहेतुत्वं साधर्म्योदाहरणवत्' इति क. पुस्तकेऽधिकः पाठः। २ 'औषधादीनां दुःखवैधर्म्यं' इति क.। ३ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संप्राप्तिमाह—यथेत्यादि । नानाविधा हि दोषाणां दुष्टिः प्राकृती वैकृती वा, अनुबन्ध्यरूपा अनुबन्धरूपा वा, एकशो द्विशो वा समस्ता वा, रौक्ष्यादिभिः सर्वैर्भागैरल्पैर्वा, एवमादिदुष्टिदुष्टेन दोषेण या आमयस्य रोगस्य निर्वृत्तिरुत्पत्तिः सा संप्राप्तिरुच्यते । यथा चानुविसर्पतेति अनेकधा दोषाणां विसर्पणं गतिरूर्ध्वाधस्तिर्यगादिभेदेन, तथा विसर्पता । संप्राप्तिपर्यायावाह शास्त्रे व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च—जातिरागतिरिति ।—जात्यादिभिः शब्दैर्याऽभिधीयते सा संप्राप्तिरिति । "जातिरागतिरिति जन्मापि ज्ञानकारणम्, अजातस्य ज्ञानाभावात्" इत्याह **भट्टारहरिचन्द्रः** । एतेनैतदुक्तं भवति–नहि निदानादिवद्बोधकत्वेन ज्ञानकारणत्वं, किंतु बोधविषयत्वेन[2] । तन्न—इत्यन्ये, आलोकचक्षुरादेरिव एवंविधसंप्राप्तेश्चिकित्सायामनुपयोगात् । न चास्ति नियमः जातमेव विज्ञायत इति, अजातस्य व्याधेर्निदानपूर्वरूपाभ्यां वृष्ट्यादेरिव मेघादिना ज्ञायमानत्वात् । अथ जातमिति जन्मावच्छिन्नमुच्यते, वृष्ट्यादिकं च भविष्यज्जन्मावच्छिन्नमेव, यस्य तु कालत्रयेऽपि जन्म नास्ति तन्न ज्ञायत एव; तथाऽपि न व्याधिजन्म संप्राप्तिः[3]; जन्मवदालोकचक्षुरादेरपि वाच्यत्वापत्तेः[4], तैरपि विना ज्ञानाभावात्[5] । तस्मात् 'दोषेतिकर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिः न तु केवलं जन्म' इति भट्टारहरिचन्द्राभिप्रायः । **वाग्भटे**नापि "यथादुष्टेन"-(वा. नि. स्था. अ. १) इत्यादि वदता विशिष्टमेव व्याधिजन्म संप्राप्तिरुक्ता; तथा च सति क्रियाविशेषो लभ्यते; यथा—ज्वरे आमाशयदूषणाग्निहननादिबोधे लङ्घनपाचनस्वेदादिकरणमिति । संप्राप्तिश्चैवंविधा यद्यपि दोषाणामवान्तरव्यापारत्वेन दोषग्रहणेनैव प्राप्यते, तथाऽपि चिकित्साविशेषार्थमेव पृथक् क्रियते; यथा—ज्ञापकत्वाविशेषेऽपि पूर्वरूपमेव रूपात् पृथगिति । तस्मात् 'दोषेतिकर्तव्यतोपलक्षितं व्याधिजन्म संप्राप्तिः, इत्येव लक्षणम्[1] ॥ १० ॥

---

१ "अत्रैके व्याधिजन्ममात्रमन्त्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्तिर्यद्यपि निदानादिवद्व्याधिबोधिका न भवति, तथाऽपि नानुत्पन्नस्य व्याधेर्लिङ्गं भवतीति कृत्वा उत्पत्तेर्व्याध्युपलम्भकत्वं वर्णयन्ति । एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते, यतो नैवं सति संप्राप्तितः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः–यदुत्पन्न एव परं व्याधिरुपलभ्यते, यतो निदानपूर्वरूपाभ्यामनुत्पन्नोऽपि व्याधिर्भावित्वेनोपलभ्यते; तस्माद्व्याधिजनकदोषव्यापारविशेषयुक्तं व्याधिजन्मेह संप्राप्तिशब्देन वाच्यम्, अत एव पर्याये 'आगतिः' इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्पादककारणस्य व्याधिजननपर्यन्तं गमनम् । इयं च संप्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव, यथा ज्वरे "स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्"–इत्यारभ्य "तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति"–इत्यन्तेन या संप्राप्तिरुच्यते, तया ज्वरस्यामाशयदूषकत्वाग्न्युपघातकत्वरसदूषकत्वादयो धर्माः प्रतीयन्ते । न च वाच्यं–दोषाणामयमामाशयदूषकत्वादिर्धर्मः, ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति; यतः कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः संप्राप्तिशब्देन विशेषबोधनार्थं पृथक्कृत्वोच्यते; यथा–लिङ्गत्वाविशेषेऽपि भाविव्याधिबोधकत्वविशेषात् पूर्वरूपं पृथगुच्यते । अत एव वाग्भटेनाप्येवमेव संप्राप्तिलक्षणमुक्तं–"यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥" इति चरकटीकायां निदानस्थाने (अ. १) संप्राप्तिविवरणे चक्रः । २ 'विषयत्वेन' इति क. । ३ 'तथाऽपि न व्याधिजन्मसंप्राप्तिः–इत्यत्र 'न' इत्येव क. ख. पुस्तकयोः पठ्यते । ४ 'वाध्यत्वापत्तेः' इति क. । ५ 'जातमिति विज्ञानाभावात्' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते यथाऽत्रैव वक्ष्यतेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ११ ॥
दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १२ ॥
हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १३ ॥
(वा. नि. अ. १)

तस्या औपाधिकभेदानाह—संख्येत्यादिना सा भिद्यत इत्यन्तेन । अत्र च प्राधान्योपादानादप्राधान्यं च तत्प्रतियोगितया बोद्धव्यम्, अत एव च विवरणे स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति वक्ष्यति । एवं बलेऽपि व्याख्येयम् । संख्यादिकमेव विवृणोति—यथेत्यादि । अष्टौ ज्वरा इति संख्याविवरणम् । अष्टत्वं च वातादिकारणभेदात्; एकजास्त्रयो, द्वन्द्वजास्त्रयः, सन्निपातज एक, आगन्तुजश्चैकं[1] इति । यद्यपि वृद्धैर्दोषैः सन्निपातास्त्रयोदश, यदुक्तं **चरकेण**—"द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट् । समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति; तथाऽप्यत्र त्रिदोषजत्वसामान्यात् सान्निपातिक एकत्वेन गणितः । एवं कामशोकभयाद्यनेककारणजोऽप्यागन्तुज आगन्तुजत्वसामान्यादेकत्वेन निर्दिष्ट इत्यष्टौ ज्वरा इति । विकल्पं विवृणोति—दोषाणा-

*"अथ संप्राप्तेर्भेदानाह—संख्येत्यादि । सा च संप्राप्तिः संख्यादिविशेषेण भिद्यते । संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यं च बलं च कालश्च त एवं, तेषां विशेषः संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषः, तस्मात् संप्राप्तिर्बहुधा भिद्यते । तत्र संख्याविशेषो यथा—इहैवास्मिन् ग्रन्थे वक्ष्यते—अष्टौ ज्वरा इति, एवं पञ्च कासा इति, पञ्च गुल्मा इत्यादि, एवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदाः । संख्यानन्तरं विकल्पं विवृणोति-दोषाणामित्यादि । दोषाणां वातादीनां, समवेतानामेकस्मिन् व्याधौ संघट्टितानां, यः अंशांशविभागेन कार्यानुमेयेनानुमानेन निरूपणं स विकल्पः । अंशश्च अंशश्च अंशांशौ, ताभ्यां कल्पना अनेकविधो विशेषो वातादिगतरौक्ष्यादिकः, यथा—किमयं वातः सर्वैर्गुणैः कुपितः किं द्वाभ्यां किं वैकेन; किमिदं पित्तं सर्वैर्गुणैः कुपितं किं द्वाभ्यां किमेकेन; किमयं श्लेष्मा सर्वैर्भावैः कुपितः किं द्वाभ्यां किमेकेनेत्यादिका कल्पना । दोषाणामिति बहुत्वं पृथग्ग्रहणार्थम् । समवेतानामिति द्वन्द्वसन्निपातयोर्ग्रहणम् । अथ प्राधान्यं विवृणोति—स्वातन्त्र्येत्यादि । स्वातन्त्र्यं च पारतन्त्र्यं च ताभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्, 'अप्राधान्यं च' इति शेषः । तत्र स्वतन्त्रस्य व्याधेः स्वनिर्दिष्टोपक्रमसाध्यत्वात् प्राधान्यं, यथा ज्वरस्य । अथ बलाबलं विवृणोति—हेत्वादीत्यादि । कृत्स्नस्य भावः कार्त्स्न्यं, कार्त्स्न्यं च अवयवाश्च कार्त्स्न्यावयवाः, तैः । बलं च अबलं च बलाबले व्याधिसंबन्धिनी, तयोर्विशेषण विशिष्टता बलाबलविशेषणम् । तद्यथासंख्येन कार्त्स्न्यावयवैरादिशेत् । आदिशब्देन प्राग्रूपादयो गृह्यन्ते । तेषां साकल्याद् व्याधेर्बलत्वं, तेषामेवावयवैकदेशेनाबलत्वम् । तत्र प्रतिरोगं यन्निदानमुद्दिष्टं तत् किं कार्त्स्न्येन व्याधेरुत्पादकमुतैकदेशेन ? एवं प्राग्रूपमपि किं समस्तं व्याधेर्लक्ष्यते उतावयवेन च ?, उपशयोऽप्यस्य व्याधेस्तर्पणातर्पणरूपः, स किं कार्त्स्न्येन सुखानुबन्धं करोति उतावयवेन ?; तत्र कार्त्स्न्येन यथा—रक्तशाल्यादिमांसघृतक्षीरदधिवसामज्जातैलादिना, अवयवेन यथा—रक्तशालिना मांसाद्यन्यतमैकेन वा; एवमन्यदपि चिन्त्यम् ॥" (आ० द०) ॥ ११–१३ ॥

[1] 'एकजा द्वन्द्वजाश्च त्रयः' इत्येव पठ्यते क. ख. पुस्तकयोः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मिञ्झादि। समवेतानां परस्परसंबद्धानां; तेन द्वन्द्वसन्निपातयोर्ग्रहणम्। अंशांशकल्पनेति अंशा वातादिगतरौक्ष्यादयः, तैरेकद्वित्र्यादिभिः समस्तैर्वा वातादिकोपावधारणकल्पना। यदुक्तं **सुश्रुते**—"सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वाऽपि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः। संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुधावति॥" इति (सु. सू. स्था. अ. २१)। एवंविधश्च दोषकोपो निदानवैचित्र्याद्भवति। तद्यथा—वातस्य रौक्ष्यशैत्यलाघववैशद्यादिगुणस्य एवंगुणः कषायरसः कलायश्च सर्वैर्भावैर्वर्धकः, रौक्ष्यशैत्यलाघवैस्तण्डुलीयकः, रौक्ष्यशैत्याभ्यां काण्डेक्षुः, रौक्ष्येण सीधुः; तथा पित्तस्य सर्वैर्भावैर्वर्धकः कटुको रसो मद्यं च, हिङ्गु कटूष्णतीक्ष्णत्वैः, दीप्यकस्तैक्ष्ण्यौष्ण्याभ्याम्, औष्ण्येन तिलाः; तथा श्लेष्मणः सर्वैर्भावैर्वर्धको मधुरो रसो माहिषं च पयः, स्नेहगौरवमाधुर्यै राजादनफलं, कशेरुः शैत्यगौरवाभ्यां, शैत्येन क्षीरिणां फलानीति। अपरगुणोदाहरणप्रकारा **जेज्जटगदाधरवाप्यचन्द्र**व्याख्याविशेषाश्च विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिखिताः। प्राधान्यं विवृणोति—स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यामिति।—अनुबन्ध्यानुबन्धभावेनेत्यर्थः। अत्रापि 'दोषाणां समवेतानाम्' इत्यनुवर्तनीयम्। 'अप्राधान्यं च' इति शेषः, गम्यमानत्वान्नोपदर्शितम्। तेन स्वातन्त्र्यात् प्राधान्यं, पारतन्त्र्यादप्राधान्यमिति सिध्यति। बलं विवृणोति—हेत्वादीत्यादि।—हेतुपूर्वरूपरूपाणां साकल्याद्व्याधेर्बलवत्त्वं, तेषामवयवेनैकदेशेनाबलवत्त्वम्। कालं विवृणोति—नक्तमित्यादि।—नक्तं रात्रिः, दिनमहः, ऋतवो वसन्तादयः, भुक्तमाहारः, एषामंशैरेकदेशैः; व्याधिकालो व्याधिवृद्धिहानिहेतुः कालः। अत्र, ऋतोरंशाः कतिपयान्यहोरात्राणि, यदाह **वाग्भटः**—"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसंधिरिति स्मृतः।" इति (वा. सू. स्था. अ. ३); संवत्सररूपस्य कालस्य ऋतुरूपोऽशः ऋत्वंश इत्येवमपि योज्यं; नत्वेकस्य ऋतोर्दिनादिवदादिमध्यान्ता ऋत्वंशाः, ऋतोः समुदितस्य तत्र कारणत्वेनोक्तत्वात्। यथामलं यथादोषं; तद्यथा—रात्रेरादौ श्लेष्मा, मध्ये पित्तं, शेषे वायुः; एवं दिनस्य; वसन्ते कफस्य, शरदि पित्तस्य, वर्षासु वायोः; एवं भुक्तादौ भुक्तमात्रे कफस्य, मध्ये पच्यमानावस्थायां पित्तस्य, अन्ते सम्यक्परिणते भुक्ते वायोः प्रकोप इति। तदुक्तं **वाग्भटेनैव**—"ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्॥" इति (वा. सू. स्था. अ. १)। अत्र ते इति क्रमेण वातपित्तश्लेष्माणः। ननु, संप्राप्तिभेदे चरकेण संख्यादिवद्विधिरप्युक्तः; यथा—"द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन" (च. नि. अ. १), "त्रिविधं रक्तपित्तम्" (च. सू. स्था. अ. १९)-इत्यादि; तत् कुतोऽत्र विधिर्नोक्तः? उच्यते, संख्याग्रहणेन विधेरवरोधः, तस्याव्यभिचरितसंख्यायोगित्वात्। विधिसंख्ययोश्चायं

---

१ 'कट्वम्लतीक्ष्णोष्णगुणस्य पित्तस्य' इत्यातङ्कदर्पणे। २ 'स्नेहमाधुर्यशैत्यगुणस्य श्लेष्मणः' इत्यातङ्कदर्पणे। ३ 'शैत्येनैकेन मृणालं' इति आतङ्कदर्पणे। ४ 'जेज्जटादीनां ग्रन्थे ज्ञातव्याः। "सर्वैरंशैः कषायश्च कलायो वातवर्धनः। पित्तस्य कटुको दीप्यः, श्लेष्मणो माहिषं पयः॥"; विशेषेण ग्रन्थस्य विस्तरत्वापत्तेरत्र न लिखिताः।' इति क.। ५ 'ऋत्वोरंशाः' इति क. ख.। ६ 'ननु ऋतुरूपकालस्यांशा व्याध्युत्पादका न भवन्ति, विशिष्टस्य व्याधिहेतुत्वात्; ततोऽशशब्दस्य कथमृतुशब्दप्रयोगः? तन्न, संवत्सररूपस्य च कालस्य ऋतुरूपोंऽशः ऋत्वंश इति योज्यं, नत्वेकस्य ऋतोर्दिनानि मध्यान्ताद्यंशाः' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भेदः—विधिर्हि प्रकारः, स चाभिन्नजातीयानामेव कस्यचिद्धर्मान्तरस्यान्वयाद्भवति, यथा—रक्तपित्तत्वाविशेषेऽप्यूर्ध्वगादिप्रकारो भवति; संख्या तु भिन्नत्वमात्रेऽपि; यथा—चत्वारो घटाः, अष्टौ ज्वरा इति । अत्रैव विधिर्हि प्रकारः, स च भिन्नेषु न युक्तः, अतः संख्यादिभिन्नेषु व्याधिषु कारणधर्मानुगतः प्रकारो युज्यते । तथा च न्यायविदो ब्रुवते—"समानेन धर्मेण परिग्रहो भेदानां यत्र क्रियते स विधिः, संख्या तु भेदमात्रम् ।" इति; वैयाकरणा अपि व्याचक्षते—"अन्वयवान् प्रकारः, निरन्वयो भेदः" इति **वाप्यचन्द्रो** लिखितवान् । ननु यथांऽशांशविकल्पनादिना ज्वरो ज्ञायते न तथा संख्यया । उच्यते-संख्याभेदेन व्याधेर्दोषभेदो ज्ञायते, यतो ज्वरादिकं स्वरूपतो ज्ञात्वा चिकित्सार्थं विशेषो जिज्ञास्यः, कतमोऽयं ज्वरः ? इति; तस्मिन् ज्ञाते विशेषो भवतीति परंपरया कारणत्वं संख्यायाः । तत्र यद्युत्पद्यमान एवासौ दोषभेदाद्भिन्नो जा(ज्ञा)तस्ततो युक्तमस्य पर्येषणं-कतमोऽयमिति । कुतः ? चिकित्साविशेषार्थम् । इति संप्राप्तिलक्षणम् ॥ ११–१३ ॥

***इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ।**
(वा. नि. अ. १)

उक्तं निदानपञ्चकमुपसंहरति—इतीत्यादि । इतिशब्दः समाप्तौ । निदानशब्दोऽत्र सामान्यवचनः, अर्थोऽभिधेयः । तन्निदानं संक्षेपेण स्वरूपलक्षणमात्रेणोक्तम्, अधुना व्यासेन विस्तरेणोपदेक्ष्यते कथयिष्यते; सकलेन ग्रन्थेन प्रतिरोगं निदानपूर्वरूपादय एव तत्तद्विशेषैर्वक्तव्या इत्यर्थः ॥

†सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १४ ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
(वा. नि. अ. १)

द्विविधं हि रोगस्य कारणं विप्रकृष्टं सन्निकृष्टं च; तत्र विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि, सन्निकृष्टं वातादि, तस्य वातादेः सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामित्यादि । यदुक्तं **सुश्रुते**-"नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधि-मुपाचरेत् ॥" इति (सु. सू. स्था. अ. ३५)। आगन्तुव्याधिषु यद्यप्युत्पत्तौ दोषकोपो नास्ति,

* "इतिशब्दः प्रकारे, अनेन संक्षेपाख्येन प्रकारेण, यथानिर्दिष्टो निदानार्थो निदानाभिधेयः, समासतः संक्षेपतः कथितः । निदानशब्दोऽत्र सामान्यः प्राग्रूपादिषु । य एव निदानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेव व्यासेन विस्तरेण उपदेक्ष्यते कथयिष्यते ।" इति (आ० द०) ।

† "सन्निकृष्टकारणत्वेन वातादीनां सर्वरोगेष्वव्यभिचरितकारणत्वमाह—सर्वेषामित्यादि । कुपितत्वेन हि धातूनां मलिनीकरणाद्दोषा एव 'मला' इत्युच्यन्ते । कुपिता विकृतिमापन्ना वातपित्तकफाः, सर्वेषामपि रोगाणां, निदानं कारणम् । तत्प्रकोपस्येति तदित्यनेन वातादयः परामृश्यन्ते; तस्य तु वातादिप्रकोपस्य, निदानं कारणं, विविधं नानाप्रकारम्, अहितसेवनमहितानुष्ठानं, प्रोक्तं कथितमिति ।" (आ० द०) ॥ १४ ॥

१ 'आहारादि' इति क. ख. । २ अस्याग्रे क. पुस्तके 'ननु, आगन्तुके कथं दोषपूर्वकत्वं ? यतस्तत्प्रकोपकारणमाहारादिकं नास्ति ? उच्यते—अभिचाराभिषङ्गादिना व्यथोत्पद्यते, तेन दोषोत्पत्तिः, तथा च व्याधिरिति; तथाऽभिचारादिनाऽदृष्टप्रेरितदोषोत्पत्तिः, एवंप्रकारेण दोषपूर्वकत्वम्' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ३ 'संक्षेपेण' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथाऽप्युत्पत्त्यनन्तरमवश्यंभावी; उत्पन्नद्रव्ये गुणयोगवत्। यदुक्तं **चरके**–"आगन्तुर्हि व्यथापूर्वसमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति ।" इति (च. सू. स्था. अ. २०)। निदानं कारणम् । मला दोषाः, मलिनीकरणात् । ननु, वातादीनां किमिदं दोषत्वम् ?; अत्राहुरेके—स्वातन्त्र्येण दूषकत्वं दोषत्वं; रसादिदूष्यव्यवच्छेदार्थं 'स्वातन्त्र्येण' इति पदं, ते हि वातादिदुष्टाः सन्तो दूष्यान्तरदूषकाः । अत्राहुरन्ये—किमिदं स्वातन्त्र्यं ? किं दोषान्तरनिरपेक्षत्वं ? हेत्वन्तरनिरपेक्षत्वं वा ? आद्ये वातस्यैव दोषत्वं स्यात्, ननु वातसापेक्षयोः कफपित्तयोः; यदुक्तं–"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥" इति; द्वितीये वातस्यापि न दोषत्वं, कफपित्तयोरिव निदानसापेक्षस्यैव तस्य दूषकत्वात्; तस्मात् 'प्रकृत्यारम्भकत्वे सति दुष्टिकर्तृत्वं[1] दोषत्वम्' इति लक्षणम् । रसरक्तादिनिवृत्त्यर्थं 'प्रकृत्यारम्भकत्वं' इति विशेषणम् । नहि वातादिप्रकृतिवच्छास्त्रे रसरक्तादिप्रकृतिरुक्ता[2]; वातादिप्रकृतित्वं च शारीरस्य वातादिदूषितशुक्रशोणितारब्धत्वम्[3] । यदाह **चरकः**–"दोषानुशायिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ।"; तथा–"वातलाद्याः सदाऽऽतुराः ।" इति (च. सू. स्था. अ. ७)। **सुश्रुते**नापि प्रकृतिलक्षणे "वातप्रकृतिः स्फुटितकरचरणो जागरूकोऽनवस्थितचित्तः–" (सु. शा. स्था. अ. ४) इत्याद्युक्तम् । प्रकृतिरोगयोश्चायं भेदः—प्रकृतिरपथ्यसेवया नात्यन्तं बाधते, यदुक्तं–"विषजातो यथा कीटो विषेण न विपद्यते । तद्वत् प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वान्न बाध्यते ॥" (सु. शा. स्था. अ. ४) इति संक्षेपः । विस्तरस्तु सुश्रुतश्लोकवार्तिके **प्रश्नविधानाख्ये**[4] टीकासु च द्रष्टव्यः । ननु, 'प्रकृत्यारम्भकत्वं दोषत्वम्' इत्येवास्तु । सत्यं, विपक्षाद्व्यावृत्तिर्भवत्येव, किंतु दोषस्वरूपं नोक्तं स्यादिति । सुश्रुतादिभिर्वातादेरिव प्रकोपकाल-प्रकोपण-निर्हरण-स्थानविशेष-रोगविशेष-लिङ्गविशेष-चिकित्साविशेषाणामभिधानाद्रक्तस्यापि दोषत्वं पूर्वटीकाकारै**राषाढधर्मस्वामिदासा**दिभिः स्वीकृतं तदप्येतेन व्यवच्छिन्नम्, अधुनातनैरस्वीक्रियमाणत्वात् । ननु, दोषाश्चेत् कारणं तर्हि तेषां सर्वदा देहे सद्भावात् सर्वदा रोगोत्पादकत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—कुपिता इति; विकृतिमापन्नाः । ननु, तत्प्रकोपः स्वभावात्, कारणान्तराद्वा ? नाद्यः, पूर्ववत्प्रसङ्गात्; अथ कारणान्तरादिति किं तदित्याह—विविधाहितसेवनमिति ।—विविधस्य नानाविधस्य, अहितस्य असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग-प्रज्ञापराध-परिणामलक्षणस्य सेवनमिति ॥ १४ ॥—

---

१ 'दुष्टिकारणत्वं' इति क. ख. । २ 'रसरक्तादिप्रकृतिरुक्तः पुरुषः, रक्तदूषितशुक्रादेरसाध्यत्वेन देहारम्भकत्वं नास्ति; रक्तस्य देहारम्भकत्वे सत्यपि प्रकृत्यारम्भकत्वं नास्ति, अनभिधानात्; शास्त्रे न रक्तप्रकृतिरुक्तः पुरुषः' इति क. । ३ अस्याग्रे क. पुस्तके 'तत्र वातादिदूषितत्वं नाम शुक्रशोणितसंयोगकाले शुक्रशोणितयोरधिकतरदोषाधिकरणत्वम्, अन्यथा दुष्टयोस्तयोर्देहारम्भकत्वमेव न स्यात्; उक्तं च–"वातपित्तकफादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः ।" इति । तत्रोभयोरेकाधिकरणत्वेन एकदोषा प्रकृतिः, भिन्नाधिकरणत्वेन द्वन्द्वजा त्रिदोषजा वा । वातादिप्रकृतित्वं शरीरस्य वातादिदूषितशुक्रशोणितारब्धत्वात्' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ४ 'प्रश्नसहस्रनिदानाख्ये' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥
*तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।
रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ॥ १६ ॥
प्लीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।
अर्शोभ्यो जाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥
(दिवास्वापादिदोषैश्च प्रतिश्यायश्च जायते ।)
प्रतिश्यायादथो कासः कासात् संजायते क्षयः ।
क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥
(च. अ. नि. ८)

ननु, किमेतदेव निदानम्, उतान्यदप्यस्तीत्यतश्चरकवचनमुपन्यस्यति–निदानार्थकर इत्यादि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । रोगोऽपि निदानार्थकरो रोगस्य । अस्यायमर्थः–निदानेन योऽर्थः क्रियते व्याध्याख्यः, स रोगेणापीति । रोगो रोगकर इति वाच्ये यन्निदानार्थकर इत्यकरोत्, तेनैवं गमयति–रोगोऽपि रोगान्तरं कुर्वाणो निदानान्तरोपबृंहितबल एव करोतीति; (एवं रोगो रोगस्य निदानमुपजायत इत्येव योजना)। अत्रैव दृष्टान्तमाह— तद्यथेत्यादि । ताभ्यामिति रक्तपित्तात् ज्वराच्च । दुःखमिति दुःखयतीति दुःखं पीडाकरम् । अयं च दुःखशब्दो लिङ्गविपरिणामेन सर्वेष्वेव ज्वरादिषु योज्य इति **वाप्यचन्द्रः** । गुल्मश्चाप्युपजायत इति अर्शोभ्य एव । कासात् संजायते क्षय इति 'ओजःप्रभृतीनां' इति शेषः । स च क्षयो रोगस्य हेतुत्वे उपजायते । कस्य रोगस्येत्याह—शोषस्येति, राजयक्ष्मणः । अत्र केचित् **हरिचन्द्रा**दिभिर्व्याख्यातं पाठान्तरं पठन्ति,–"क्षयोरोगस्य हेतुत्वे शोषश्चाप्युपजायते ।" इति । अस्यार्थः—क्षयो राजयक्ष्मा, उरोग उरःक्षतं, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनं, तस्य हेतुत्वे शोषो धातुक्षय उपजायत इति । ननु, चरके सर्वं निदानं त्रैविध्येन संगृहीतं "असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग"–(च. सू. अ. ११) इत्यादिना, ततश्च रोगस्यापि निदानत्वमाचक्षाणः स्वोक्तं निदानत्रैविध्यसंग्रहं कथं न विरुणद्धि ?; अत्रैके समाधिमभिदधति–त्रिविधं यन्निदानमुक्तं तत् सर्वव्याधिविषयम्, इदं तु प्रतिनियतविषयं, यतो न सर्वे रोगा रोगाज्जायन्ते, किं तर्हि कश्चिदेव व्याधिः कुतश्चिद्रोगादिति चतुर्थमेवैतन्निदानं रोगाख्यमिति । अन्ये त्वाहुः—रोगोऽपि रोगस्य निदानं भवत्त्रिविधनिदानव्यतिरेकेण न भवत्येव; यतो यावदयं ज्वरोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिरुपबृंहितबलो न भवति न तावद्रक्तपित्तमारभते, तस्माद् व्याध्युत्पादे त्रिविध एव हेतुः साक्षात् पारम्पर्येण वेति ॥ १६–१८ ॥

* "कारणभूताद् ज्वरसन्तापात् रक्तपित्तमुदीर्यते उत्पद्यते, कारणभूताद्रक्तपित्ताज्ज्वरः समुपजायते, ताभ्यां रक्तपित्तज्वराभ्यां शोषश्चोपजायते, प्लीहाभिवृध्या जठरमुदरविकारः, तस्माज्जठराद् शोथः, अर्शोभ्य एव जठरं गुल्मश्चाप्युपजायते, अथ प्रतिश्यायात् कासो जायते, कासाद् क्षयः संजायते, स च क्षयः रोगस्य हेतुत्वे उपजायते, कस्य रोगस्येत्याह–शोषस्येति ।" (आ० द०) ॥ १५–१८ ॥

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ 'त्रैविध्यं कथं' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद्धेत्वर्थकारिणः ।
(च. अ. नि. ८)

ननु, य इमे रोगा रोगान्तरस्य निदानत्वेनोक्तास्ते किमुत्पन्नमात्रा एव रोगं जनयन्ति उतानन्तरकालमित्यत आह—ते पूर्वमित्यादि ।-ते व्याधय उपबृंहकहेत्वलाभात् प्राक् केवलाः स्वतन्त्राः सन्तो रोगा एव रुजाकर्तृत्वात्; पश्चादुपबृंहकहेतुलाभात्, हेतोर्निदानस्य योऽर्थो यत् प्रयोजनं व्याधिजननाख्यं तत् कुर्वन्ति । यथा ज्वरो रक्तपित्तमिति ॥

*कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ १९ ॥
न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ।
एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ २० ॥
(च. अ. नि. ८)

तस्यैव रोगजनकस्य व्याधेर्वैचित्र्यमाह—कश्चिदित्यादि । एवमुक्तप्रकारेण, व्याधिसंकरा व्याधिमेलकाः, दृश्यन्ते । यथा—प्रतिश्यायो न निवर्तते कासश्चोत्पद्यते, अर्शो न निवर्तते जठरगुल्मौ भवत इति । कृच्छ्रतमत्वं चैषां बहुविधदुःखजनकत्वात्, प्रायो विरुद्धोपक्रमाच्चेति ॥ १९ ॥ २० ॥

†तस्माद्यत्नेन सद्वैद्यैरिच्छद्भिः सिद्धिमुद्धताम् ।
ज्ञातव्यो वक्ष्यते योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

उक्तनिदानपञ्चकस्य रोगनिवृत्तिलक्षणसिद्धिहेतुत्वेनावश्यं ज्ञातव्यतामाह—तस्मादित्यादि । उद्धतां बहुविषयत्वेन महतीम् । विनिश्चयो निदानमिति । अथ वक्ष्यमाणविकारे प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवायादिज्ञानार्थं **चरकोक्ता** वातादिगुणा लिख्यन्ते,—"रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥ सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु । विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः । श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥" इति (च. सू. स्था. अ. १) ॥ २१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पञ्चनिदानलक्षणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ ज्वरनिदानम् ।

‡दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससंभवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसंघातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥

---

*"कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते; कथं? कश्चिद्रोगो रोगान्तरस्य कारणं भूत्वा स्वयं प्रशाम्यति अन्यश्च न प्रशाम्यति ।" (आ० द०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† "तस्मादित्यादि । तस्मात् कारणात्, उत्तमां बहुविषयत्वेन महतीं, सिद्धिमिच्छद्भिर्वैद्यैर्योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयो वक्ष्यते कथ्यते स यत्नेन ज्ञातव्यः ।" (आ० द०) ॥ २१ ॥

‡ "बहुविधमपि ज्वरं संक्षेपेणाह—ज्वरोऽष्टधेति । अष्टधात्वं विवृणोति—वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिकः, एवं पृथक् त्रयः; वातपैत्तिकः, वातश्लैष्मिकः, पित्तश्लैष्मिकः, एवं द्वन्द्वजास्त्रयः; सांनिपातिक एकः; आगन्तुज एकः; एवमष्टौ ज्वरा इति ।" (आ० द०) ॥ १ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ सर्वरोगप्राधान्यात् प्रथमं ज्वरो वाच्यः । प्राधान्यं चास्य सर्वशारीररोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात्, बलवत्त्वात्, देहेन्द्रियमनस्तापित्वात्, जन्मनिधनयोरवश्यंभावित्वात्, स्थावरजङ्गमरूपसर्वभूतव्यापित्वाच; नैवमन्ये विकाराः । यदुक्तं **चरके**—"देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि यावद् "भगवन्! वक्तुमर्हसि" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । तथा–"ज्वरेणाविशता भूतं न हि किंचिन्न तप्यते ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि । उक्तं च **पालकाप्ये**–"पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम् । गवामीश्वरसंज्ञश्च मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत् । हारिद्रो महिषीणां तु मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः । पक्षपातः पतङ्गानां व्याडेष्वक्षिकसंज्ञितः ॥" इत्यादि । तथाऽन्यत्र–"जलस्य नीलिका भूमेरूपरो वृक्षस्य कोटरः ।" इत्यादि । तस्य प्रागुत्पत्तिमाह—दक्षापमानेत्यादि । दक्षापमानेन दक्षप्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य रुद्रस्य निःश्वासात् संभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । निःश्वासोऽत्र क्रोधलिङ्गत्वेन निर्दिष्टः, अत एव सुश्रुतेन "रुद्रकोपाग्निसंभूतः" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्तम् । क्रुद्धेन रुद्रेण ललाटे तृतीयमाग्नेयं चक्षुः सृष्ट्वा ततोऽप्याग्नेयो बाणो निर्मितः । यदाह **चरकः**–"सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः । बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् सत्रनाशनम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति; अत्र सत्रनाशनं यज्ञनाशनम् । एषा ज्वरोत्पत्तिकथा चरकचिकित्सिते सविशेषा[२] श्रोतव्या । एतेन रुद्रकोपस्य विप्रकृष्टकारणत्वमुक्तं; यदि हि ततो ज्वरो नोदपत्स्यत[३][४] तदधुनाऽप्यपचारान्नोत्पद्येत इति **भट्टारहरिचन्द्रः** । एतदभिधानस्य चिकित्सानुपयोगित्वेनान्ये टीकाकृतोऽन्यथा व्याचक्षते–कोपोद्भवत्वेन तैजसत्वं प्रकाश्यते; क्रोधो ह्याग्नेयः; यदाह **चरकः**–"क्रोधात् पित्तं" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । तेन सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रिया कार्येति सिध्यति । यदुक्तं **वाग्भटेनैव**—"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना । तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ॥" (वा. चि. स्था. अ. १) इति । अत एव चरके कट्वम्ललवणान् परित्यज्य तरुणज्वरे पाचकत्वेन तिक्तको रसः पित्तघ्नो निर्दिष्टः । यदाह–"लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः । पाचनान्यविपक्कानां दोषाणां तरुणज्वरे ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । (कालोऽत्राष्टाह इति)[५] । अन्ये त्वाहुः—रुद्रकोपसंभवत्वेन देवतात्मकत्वात् पूजार्हत्वमुपदर्शितम् । यदाह **विदेहः**—"ज्वरस्तु पूजनैर्वाऽपि सहसैवोपशाम्यति ॥" इति । **हरिवंशे**ऽपि—"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो[६] रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥" इति मूर्तिमाने-

---

१ पालकाप्यविरचिते हस्त्यायुर्वेदे महारोगस्थाने नवमाध्यायेऽयं विषयो गद्येन पठ्यते । २ 'सावशेषा' इति क. ख. । ३ 'नोदपतत' इति क. । ४ 'नोदपत्स्यते, उत्पन्नश्च तस्मात्, ततो रुद्रसंतोषार्थं जपहोमपूजाशिवार्चनादिकं कार्यं, तेन स न पीडयिष्यति' इति क. । ५ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते. । ६ "मूर्तिमान् हरजो ज्ञेयः पापिनां ताडकारकः ।" इति क. पुस्तके पाठः । ख. पुस्तके उत्तरार्धो न पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वोक्तः। बहुविधमपि ज्वरं संक्षेपेणाह—ज्वरोऽष्टधेत्यादि। अष्टत्वं विवृणोति—पृथगित्यादि। तच्च संप्राप्तौ विवृतम् ॥ १ ॥

***मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः।**
बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥

संप्राप्तिमाह—मिथ्येत्यादि। आहारस्य मिथ्यात्वं प्रकृत्यादीनामाहारोपयोगहेतूनां विरुद्धत्वेनोपयोगः। यदाह **चरकः**—"तत्र खल्विमान्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भवन्ति; तद्यथा–प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्त्रष्टमानि।" (च. वि. स्था. अ. १) इति। अत्र प्रकृतिर्द्रव्याणां स्वाभाविकगुरुत्वलघुत्वादिगुणयोगः, यथा माषमुद्गयोः; करणं संस्कारः, यथा—व्रीहेर्गुरोर्लघवो लाजाः; संयोगः संहतीभावः, यथा-क्षीरमत्स्ययोः; राशिहारद्रव्यस्यावयवेन समुदायेन च परिमाणं; देशो द्रव्योत्पत्तिप्रचारादिस्थानं; कालो नित्यगश्चावस्थिकश्च; उपयोगसंस्था उपयोगनियमः, यथा–जीर्णान्न एव भुञ्जीत; उपयोक्ता स्वयं निरुपितात्मप्रकृत्यादिकः पुरुष इति। विहारस्य मिथ्यात्वमयथाबलमारम्भादि। आमाशयाश्रया इत्यनेनामाशयप्राप्तिव्यतिरेकेण दोषा ज्वरं नारभन्त इति प्रतिपादयति। आमाशयश्च "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः।" (च. वि. स्था. अ. २) इति **चरकेणोक्तः**। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निमिति कोष्ठाग्निरेव दोषोत्क्षिप्तो बहिर्निर्गत ऊष्मतया प्रतिभाति। कोष्ठाग्निमिति धात्वाद्यग्निनिरासार्थम्। ज्वरदा ज्वरकारिणः। रसानुगा रससंबद्धाः, अवश्यं रसं दूषयित्वा ज्वरोत्पादका इति। 'एषा च संप्राप्तिः शारीराणामेव नत्वागन्तूनां, तेषां व्यथापूर्वकत्वं ततो वाताद्यनुबन्धः।' इति **जेज्जटः**। अत एव सुश्रुते आगन्तुसंप्राप्तिः पृथगेव पठ्यते। यथा–"श्रमक्षताभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः। पूरयित्वाऽखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशमूज्ञ ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति। अत्र न आमाशयगत एव वायुः, किंतूर्ध्वाधस्तिर्यग्रसवाहिस्रोतश्चरः। **चरकेऽ**प्युक्तं–"तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन्। सव्यथाशोथवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। ननु, आगन्तुज्वरेऽप्यूष्मोपलभ्यते, "ऊष्मा च पित्तादृते नास्ति" (वा. चि. स्था. अ. १) इत्युक्तम्, अत आगन्तुरपि शारीरः स्यात्। नैवम्, उत्तरकालं तदुत्पत्तेः। यदुक्तं– "आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो ज्वरोऽष्टमो भवति; स किंचित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते।" (च. नि. स्था. अ. १.); तथा–"आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तथाऽऽगन्तुमतिप्रवृद्धः।" (च. सू. स्था. अ. १९) इति। ननु, मिथ्याहारेत्यादिनैवं

* "ज्वरस्य संप्राप्तिमाह–मिथ्याहारेत्यादि। "अकाले चातिमात्रं च ह्यसात्म्यं यच्च भोजनम्। विषमं चापि यद्भुक्तं[3] मिथ्याहारः स उच्यते॥" इति, मिथ्याहारो देशकालप्रकृत्यादिविरुद्धः संयोगविरुद्धश्च क्षीरमत्स्ययोरिव। मिथ्याविहारोऽयथाबलमारम्भः। "अशक्तः कुरुते कर्म शक्तिमान्न करोति यः। मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा तं परिवर्जयेत्।" इति। ईदृशस्य पुरुषस्य आमाशयाश्रया दोषा वातपित्तश्लेष्माणः कोष्ठाग्निं बहिर्निरस्य ज्वरदाः स्युः ज्वरिणो भवेयुः।" (आ० द०) ॥ २ ॥

१ 'आहारस्य द्रवाद्रवस्य' इति मु.। २ 'आगन्तुर्हि व्यथापूर्वो जायते, पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते' इति क. ख.। ३ 'विषमाशनं च यच्चोक्तं' इति ग.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संप्राप्तिरुक्ता; एतच्च न युक्तं, यतः संप्राप्तिः संयोगभेदः, संयोगभेदश्च संयोगिभेदनिबन्धनः, संयोगिनश्चात्र वातादयो नानाविधाः, ततश्च संप्राप्तेरपि नानात्वं स्यात्; न हि वातपित्तयोर्यः संयोगः स एव कफपित्तयोरिति। उच्यते—अनेकैव संप्राप्तिः किंत्वेकजातीत्रा, आशयदुष्ट्यादेः सर्वत्राविशेषेणाभिधानात्; एवमागन्तुसंप्राप्तिरपि संयोगभेदाद्भिन्नेति ॥२॥

*स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा।
युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

ज्वरलक्षणमाह—स्वेदावरोध इत्यादि। स्वेदावरोधो घर्मानिर्गमः। ताप इति वक्तव्ये[1] संतापग्रहणाद्देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति। तदुक्तं **चरके**—"देहेन्द्रियमनस्तापी" (च. चि. स्था. अ. ३) इति; "इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम्।" (च. चि. अ. ३) इति; तथा—"वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनःसन्तापलक्षणम्।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवेदना। युगपदिति मिलितमेतल्लक्षणं, प्रत्येकशो व्यभिचारात्; स्वेदावरोधो हि कुष्ठपूर्वरूपे, तथा संतापो दाहाख्ये रोगे[2], सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गवातरोगे इति। ननु पैत्तिके स्वेदागमात्, वातिके विषमारम्भविसर्गित्वात् सर्वाङ्गग्रहणाव्यवस्थितेश्चाव्यापकं लक्षणमिति। अत्र **जेज्जट-कार्तिककुण्डा**दयः समादधुः—उत्सर्गापवादभावेन व्यवस्थेति। तन्न संगतमित्यन्ये; विधौ ह्युत्सर्गापवादभावो न तु लक्षणे, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्लक्षणदोषात्; तस्मात् स्वेदोऽग्निः 'स्विद्यतेऽनेन' इति व्युत्पत्त्या; तस्यावरोधो दोषव्याप्तिः। वातज्वरे यद्यपि वायोश्चलत्वेनारम्भविसर्गयोर्वैषम्यं, तथाऽपि सर्वदेहगतज्वरारम्भकदोषदुष्ट्यनिवृत्तेरनुद्भूतसर्वाङ्गग्रहणस्य विद्यमानत्वैवेति न व्यभिचारः[3]। **चरके** तु ज्वरलक्षणं "ज्वरप्रत्यात्मिकं[4] लिङ्गं सन्तापो देहमानसः।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। ननु, "शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति **चरक**वचनाद्देहमनसोरन्योन्यव्यभिचारादलक्षणमिति चेत्; न, सूक्ष्मतरकालव्यवहितस्यान्यतररूपस्यावश्यंभावित्वात्। यथा—गुणवद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमिति ॥ ३ ॥

†श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः।
इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥
जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः।
अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ ५ ॥

*"ज्वरलक्षणमाह—स्वेदेत्यादि। यत्र यस्मिन् रोगे, युगपदेककाले, ईदृशलक्षणं दृश्यते स ज्वरः कथ्यते। संतापेत्यत्र संशब्दो देहेन्द्रियमनसां तापं लक्षयति। 'स्वेदावरोध' इत्यत्र 'वेगावरोध' इत्यन्ये पठन्ति। तत्र वेगावरोधो वातमूत्रपुरीषादीनामनिर्गमनं; तदयुक्तं, पित्तज्वरे पुरीषादीनां निर्गमनेन तत्राव्याप्तेः।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† "पूर्वरूपमाह—श्रम इत्यादि। शीतवातातपादिषु विषयेषु इच्छाद्वेषौ अभिलाषविद्वेषौ। जृम्भा जृम्भणम्। अङ्गमर्दोऽङ्गमोटनम्। गुरुता गात्राणाम्। रोमहर्षो रोमाञ्चः। अरुचिर्भोज्ये। अप्रहर्षः आनन्दाभावः। शीतेत्यादि शीतादौ मुहुर्मुहुरिच्छाद्वेषाविति सिद्धे पुनरपि

१ 'कर्तव्ये' इति क. ख.। २ 'दाहाख्यो रोगः'. इति क. ख.। ३ '०दोषदूष्यानुवृत्तेः०' इति क.। ४ 'ज्वरप्रत्यायकं' इति क.। 'ज्वरप्रत्यात्मकं' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्दाहः कफादन्नारुचिर्भवेत्॥ ६॥
रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः।
सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे॥ ७॥)
(सु. उ. तं. अ. ३९)

पूर्वरूपमाह—श्रम इत्यादि। श्रमः श्रान्तत्वमिव। अरतिरनवस्थितचित्तत्वम्, अरतिः क्रीडाभाव इति **कार्तिकः**। विवर्णत्वं म्लानगात्रत्वम्। यत्तु "दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः" इत्यारभ्य "स्वकालेषु ज्वरागमम्। जनयन्त्यथ वृद्धिं च स्ववर्गाश्च त्वगादिषु॥" (सु. चि. स्था. अ. ३९) इति संप्राप्तौ **वृद्धसुश्रुत**वचनं, तदत्यर्थं जृम्भादिवद्विशिष्टपूर्वरूपाभिप्रायेण, संप्राप्त्यवस्थापन्नदोषजन्यत्वात् पूर्वरूपस्येति। वैरस्यमिति मुखस्य विरुद्धरसता। नयनप्लवोऽश्रुपूर्णनेत्रत्वम्। यदुक्तं **चरके**-"आलस्यं नयने सास्रे" (च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि। आदिशब्दादम्बुज्वलनयोरप्यनिश्चितेच्छाद्वेषयोर्ग्रहणम्। उक्तं हि **चरके**-"ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। अन्ये तु शैत्यौष्ण्यसाधर्म्याज्जलानलौ ग्राहयन्ति, आदिशब्देन च शयनादिकम्। तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवासंवित्तिः। अप्रहर्षः प्रीत्यभावः। ज्वलनेच्छया शीते लब्धे शीतं चेति वचनं शीतस्य विशेषेण बोधनार्थम्। चकारेण बालविद्वेषादिग्रहणमित्याहुः। उत्पत्स्यतीति भविष्यति ज्वरे। उत्पत्स्यतीति आत्मनेपदानित्यत्वेन; तच्च चक्षिङ इकारेण "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" (पा.अ.१।३।१२) इत्यात्मनेपदे सिद्धे तदर्थं ङित्करणेन ज्ञापितमिति शाब्दिकाः। **गदाधरस्तु**-'उत्पित्सति' इति पठित्वा 'पद गतौ' इत्यस्य सन्नन्तस्य "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदाम्।" (पा. अ. ७ पा.४ सू.५४) इत्यादिना इसि कृते 'पूर्ववत् सनः' (पा. अ.१ पा.३ सू.६२) इत्यत्र भिन्नवाक्यतया परस्मैपदमिति व्याचष्टे इति॥४-७॥

*वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम्।
निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च॥ ८॥
शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता।
शूलाध्माने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे॥ ९॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

शीतवचनं विशेषेण शीतप्रादुर्भावदर्शनार्थम्। उत्पत्स्यति भाविनि ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति। अत्र तु माधवेन सामान्यपूर्वलक्षणं सुश्रुतोक्तं लिखितं, न तु विशिष्टं पूर्वरूपलक्षणं; तच्चास्माभिरिहैव लिख्यते—सामान्यत इत्यादि। सामान्यत इति पूर्वपद्येन संबध्यते। भाविनि वातिके ज्वरेऽत्यर्थं जृम्भा, पैत्तिके नयनयोर्दाहः, कफजे नान्नाभिनन्दनमिति नान्नाभिलाषः।' (आ० द०)॥ ४-७॥

*"वेपथुः कम्पः। विषमो वेगो ज्वरस्य हीनाधिकभावेन, अङ्गेषु चोष्मावनियतत्वम्।

१ 'कफान्नान्नाभिनन्दनम्' इत्यातङ्कदर्पणसंमतः पाठः। २ 'द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः।" इति मुद्रितसुश्रुतपुस्तके पाठः। ३ 'विरुद्धमुखरसता' इति क.। ४ "गौरवं" इति क. ख.। ५ 'इच्छाभावे' इति पा०। ६ 'क्षुतः स्तम्भः' इति डल्हणसंमतः पाठः। ७ 'शिरोरुक् गात्ररुक्' इति क. पुस्तके पाठः; "शिरसः पृथगुपादानमत्यर्थं शिरसि रुग् भवतीति ज्ञापनार्थम्, अन्यथा गात्ररुगित्यनेनैव तत्प्राप्तेः" इति सुश्रुतटीकायां डल्हणः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातपित्तकफानां यथापूर्वं भूरिदारुणविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यं; यदुक्तं **चरके**-"अशीतिर्वातविकाराश्चत्वारिंशत्पित्तविकारा, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ।" (च. सू. स्था. अ. २०) इति; तथा दारुणाश्च वातविकारा आक्षेपकपक्षाघातादयः; अतः प्राधान्यात् प्रथमं वातज्वरलक्षणमाह-वेपथुरित्यादि । एवमन्यत्रापि वातादिक्रमनिर्देशे वेदितव्यम् । विषमो वेग इति वेगो ज्वरस्य प्रवृत्तिर्वृद्धिर्वा, तस्य वैषम्यमनियतकालत्वम्, अङ्गेषु चौष्ण्याद्यनियतत्वम् । क्षवश्छिक्का, स्तम्भो गात्राणां जडिमा, रौक्ष्यमपि गात्राणामेवेति **गदाधरा**दयो व्याचक्षते; तच्चानवधानाद्व्याख्यातमिति लक्ष्यते; क्षवस्य स्तम्भः क्षवस्तम्भ इत्येकपदताऽत्र युज्यते । यदाह **वाग्भटः**—"हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः । भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विलापश्चानिलज्वरे ॥" (वा. नि. स्था. अ. २) इति । **चरके**ऽपि निदाने "क्षवथूद्गारविनिग्रहः" (च. नि. स्था. अ. १) इति पठितम् । विनिग्रहशब्दस्तु तत्र तत्र निरोधार्थ एवाचार्येण निर्दिष्टः; यथा वातगुल्मनिदाने—"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।" (च. चि. स्था. अ. ५) इति; तथाऽन्तर्वेगज्वरलक्षणे "दोषवर्चोविनिग्रहः" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । एतेन, ज्वरमुक्तिलक्षणे क्षवस्य पाठात् कथमेतल्लक्षणमिति[1] यदाशङ्कितं **कार्तिककुण्डेन** तदपि निरस्तम् । आध्मानं वायुना सवेदनमुदरपूर्णत्वम् । शिरोहृद्गात्ररुगित्यत्र गात्रग्रहणेन शिरोहृद्ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि हृदि च वेदनार्थम्[2] । एतानि रूपाणि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि **सुश्रुतेन**, तेन चकारेणान्यान्यपि **चरको**क्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव गद्येनोक्तानि सुखग्रहणार्थं श्लोकेन मया प्रदर्श्यन्ते—'भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता । पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता ॥ ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः संधिजानुनोः । शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ ॥ अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट्प्रलापोष्णकामिताः ।" इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

***वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।**
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

तथा क्षवस्तम्भः क्षवः छिक्का तस्याः स्तम्भोऽनिर्गमनम् । केचित्तु 'क्षवः स्तम्भः' इति भिन्नं पदं पठन्ति, तन्मते क्षवः छिक्का, स्तम्भो गात्राणामिति व्याख्यानयन्ति; तन्न युक्तम् । रौक्ष्यं गात्राणामेव । चकारात् कृष्णविण्मूत्रनेत्रत्वं समुच्चीयते । अन्ये तु 'गात्राणां रौक्ष्यमेव च' इत्यत्र स्थाने 'श्यावाङ्गमलमूत्रता' इति पठन्ति । शिरसि हृदि गात्रेषु रुक् पीडा । वैरस्यं विरसता । गाढविङ्कता बद्धमलता । शूलाध्माने शूलमुदरशूलम् । जृम्भणं जृम्भाबाहुल्यम् । अनिलजे ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति । एतानि प्रकृतिसमसमवेतानि ।" (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

*"पैत्तिकमाह—वेग इत्यादि । वेगस्तीक्ष्णः तीव्रवेगः । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाक इति सुगमम् । वक्त्रकटुता मुखतिक्तत्वम् । यदुक्तमभिधाने—"कटुः स्यात् कटुतिक्तयोः ।" इति । पैत्तिके ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

---

१ 'कथमत्र लक्षणत्वं' इति क. ख. । २ 'शिरोरुग्गात्ररुगित्यत्र गात्रग्रहणेण शिरोग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि वेदनासूचनार्थम्' इति क.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तज्वरलक्षणमाह—वेगस्तीक्ष्ण इत्यादि। अतिसारः पित्तस्य सरत्वेन सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतिसार एव, तस्य ज्वरोपद्रवत्वात्। निद्राल्पत्वं स्वल्पनिद्रात्वम्। उक्तं हि **सुश्रुते**- "निद्रानाशोऽनिलात् पित्तात्" (सु. शा. स्था. अ. ४) इत्यादि। वमिः पित्तस्य कफस्थानगमनात्। स्वेदो घर्मागमनं, प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात् सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः, अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्याज्ज्वरप्रभावाद्वा स न भवति। प्रलापोऽसंबद्धभाषणम्। वक्त्रकटुता मुखतिक्तत्वं, चरके हि पैत्तिकनानात्मजचत्वारिंशद्विकारेषु तिक्तास्यतायाः पाठादनुभवाच्च। **कार्तिकस्त्व**रोचके "कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम्।" (च. चि. अ. २६)–इति वचनं दृष्टान्तमुपन्यस्य[1] कटुमुखत्वमपीच्छति। तन्न, तत्रापि संदेहात्। यदुक्तं-"कटु स्यात् कटुतिक्तयोः।" इति। तस्मात् "योऽम्लं भृशोष्णं कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा। सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषं सा पित्तकोपप्रभवा हि छर्दिः॥" (सु. उ. तं. अ. ४९) इति सुश्रुतवचनात् कटुमुखत्वमप्येष्टव्यमिति। मूर्च्छेति मूर्च्छा रूपाद्यविज्ञानं, तमःप्रवेशो विस्मृतिरित्याहुः। मदो मत्तत्वमिव, यथा—पूगकोद्रवधत्तूरभक्षणादौ। भ्रमश्चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमित्याहुः; अन्ये तु स्वदेहभ्रमणज्ञानम्। ननु, भ्रमस्याशीतिवातविकारपठितस्य वातनानात्मजत्वात् कथं पित्तविकारे पाठः? उच्यते, "न रोगोऽप्येकदोषजः।" इति वचनात् पैत्तिके वातानुबन्धाद्भ्रम इति **जेज्जटः** समाधानमुक्तवान्। अथवा दोषदूष्यसंमूर्च्छनप्रभावात् कारणादृष्टस्यापि[2] रूपस्य कार्ये उपलम्भः; यथा[3]—अरूपवातारब्धातिसारादाविवारुणत्वं, हरिद्राचूर्णसंयोगे[4] इव लौहित्यम्। यत्तूक्तं **सुश्रुते**-"रजःपित्तानिलाद्भ्रमः।" (सु. शा. स्था. अ. ४) इति, तत्रापि वातानुगतपित्तजत्वमेव बोद्धव्यम्, अन्यथा भ्रमस्य वातिकनानात्मजत्वमेव न स्यादिति। अपरे तु पित्तदूषितनेत्रत्वेन विपर्यस्तज्ञानं भ्रमः, 'पीतः शङ्ख' इत्यादिवत्। चकारः पूर्ववदनुक्तसमुच्चयार्थः। तद्यथा—तीव्रोष्मता रक्तकोठाः शीतेच्छताऽरुचिरिति॥ १० ॥ ११ ॥

***स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता।**
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च॥ १२॥
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता।
[स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको लवणास्यता।
नात्युष्णगात्रता च्छर्दिर्लालास्रावोऽविपाकता॥]
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता॥ १३॥
(सु. उ. त. अ. ३९)

*"मधुरास्यता मधुरवक्त्रत्वम्। मूत्रपुरीषयोः शौक्ल्यम्। गौरवं गुरुगात्रता। शीतं शीताविर्भावः। उत्क्लेदः श्लेष्मनिष्ठीवनम्। रोमहर्षो रोमाञ्चः। अतिनिद्रता निद्राधिक्यम्। प्रतिश्यायः नासास्रवणम्। स्रोतोरोधो रसवाहिनां स्रोतसां रोधः। कासः प्रसिद्धः। अविपाकता अन्नाविपाकः। कफजे ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति।" (आ० द०[5]) ॥१२॥१३॥

१. 'पठित्वा, तदुपन्यस्य' इति क. ख.। २ 'कारणादृष्टदोषस्यापि' इति क.। ३ 'यथा' इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते। ४ '°संयोगतो यथा' इति क. ख.। ५ आतङ्कदर्पणसंमतोऽयं पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कफज्वरलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्तैमित्यमङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव । स्तिमितो वेगो मन्दो वेगः । आलस्यमिति "समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ।" (सु. शा. स्था. अ. ४) इत्यालस्यलक्षणमाहुः । स्तम्भः अङ्गस्तब्धता । तृप्तिः तृप्तस्येवान्नानभिलाषः । उत्क्लेदः कण्ठोपस्थितवमनत्वमिव । अरुचिरत्र सत्यप्यभिलाषे अभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः । चकारः पूर्ववत् । तेन "तथाऽङ्गे पीडकाः शीतं प्रसेकश्छर्दितन्द्रिके । हृदुपलेप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवम् ।" इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

*तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।
(सु. उ. तं. अ. ३९)

वातपित्तज्वरलक्षणमाह—तृष्णेत्यादि । पर्वाणि भिद्यन्त इव वेदना पर्वभेदः[1] । एतानि च लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य बोद्धव्यानि । विकृतिविषमसमवायारब्धत्वं चैषां केवलवातिकपैत्तिकज्वरलक्षणानां मध्ये केषांचिदेव नियमेन पाठात्तदतिरिक्तलक्षणपाठाच्च बोद्धव्यम् । यथा—अत्रैव वातपत्तिकेऽरुचिरोमहर्षौ, वक्ष्यमाणवातश्लैष्मिके स्वेदः संतापश्च, एवं कफपैत्तिके अनवस्थितशीतदाहौ, एवं सन्निपातजे सास्रकलुषादिनेत्रत्वशिरोलोटनादि । प्रकृतिसमवायारब्धे तु वातजादिज्वरलिङ्गान्येव समस्तानि कतिपयानि वा भवन्ति । अत एव चिकित्सिते चरको विकृतिविषमसमवायारब्धानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणानि साक्षात् पठित्वा निदानस्थानोक्तवातादिज्वरलिङ्गातिदेशेन प्रकृतिसमसमवेतानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां[2] लक्षणमुक्तवान् । यदाह—"निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्जे[3]-ज्वराकृतिः । संसर्गसन्निपातानां तया चोक्तं स्वलक्षणम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । एवं वक्ष्यमाणं द्वन्द्वसन्निपातलक्षणं व्याख्येयम् । प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवाययोश्चायमर्थः—प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसंबन्धः प्रकृतिसमसमवायः, कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः; यथा—शुक्लतन्तुसमवायारब्धस्य पटस्य शुक्लत्वम् । विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायो विकृतिविषमसमवायः, यथा—हरिद्राचूर्णसंयोगजं लौहित्यमिति ॥ १४ ॥—

*"तृष्णाद्याः शिरोरुजान्ताः सुगमाः । कण्ठास्यशोषः कण्ठशोषो मुखशोषश्च । वमथुश्छर्दिभेदः थुगथुगीति लोके । रोमहर्षः रोमाञ्चः । अरुचिः प्रसिद्धा । तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवार्थासंवित्तिः । पर्वभेदः पर्वाणि भिद्यन्त इति संधिषु वेदनाभेदः । द्वन्द्वजेषु सान्निपातिकेषु च कानिचिल्लक्षणानि विकृतिविषमसमवायारब्धानि भवन्ति, कानिचित्प्रकृतिसमसमवायारब्धानि भवन्ति । दोषाणामेव लक्षणानि दृश्यन्ते प्रकृतिसमसमवायारब्धानि, विपरीतानि तु विकृतिविषमसमवायारब्धानि । प्रकृतिसमसमवायो यथा—कफपित्तजे लिप्ततिक्तास्यत्वं; वातपित्तयोर्लक्षणेषु अरुचिरोमहर्षौ तु विकृत्यारब्धौ दृश्येते; वातश्लेष्मणोर्लक्षणेषु संतापो नास्ति, सान्निपातिकज्वरलक्षणे दृश्यते सोऽपि विकृत्यारब्धः; शिरसो लोटनं वातपित्तश्लेष्मणां लक्षणेषु न दृश्यते सान्निपातिकज्वरलक्षणे दृश्यते तदपि विकृत्यारब्धम् । एवं द्वन्द्वजसन्निपातजेषु सर्वेष्वपि रोगेषु बोद्धव्यम् ।" (आ० द०) ॥ १४ ॥—

१ 'पर्वभेदः पर्ववेदना' इति क. ख. । २ 'द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां' इति क. ख. पुस्तकयोर्न पठ्यते । ३ 'पृथक्त्वात्' इति ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ॥ १५ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य आ समन्तादकारणेन प्रवर्तनं विकृतविषमसमसमवायारब्धत्वादिति **कार्तिकः** । युक्तं चैतत्; यदाह **हारीतः**—"शिरोग्रहः स्वेदभवो ज्वरस्य कासश्च लिङ्गं कफवातजस्य ।" इति । स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः । मध्यवेगो नातितीक्ष्णो नातिमृदुरिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

†लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा ।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ १७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

श्लेष्मपित्तज्वरलक्षणमाह—लिप्तेत्यादि । श्लेष्मणा लिप्तं पित्तेन तिक्तं च आस्यं मुखं यस्य, तस्य भावो लिप्ततिक्तास्यता । तन्द्रा निद्रावत्[१]क्लान्तिः । मोहो मूर्च्छा । एतानि लिङ्गानि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि[२], तेनान्यान्यपि **चरको**क्तानि बोद्धव्यानि । यथा—"तथा स्तम्भश्च संस्वेदः कफपित्तप्रवर्तनम् ।" इति ॥ १७ ॥

‡क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ १८ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥
शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥
(च. चि. अ. ३)

---

*"स्तैमित्यमार्द्रवस्त्रावगुण्ठितत्वमिव, अन्ये निश्चलत्वं ज्वरितस्य । पर्वणां भेदो वेदनाविशेषः संधिषु । निद्रा प्रसिद्धा । गौरवमङ्गानाम् । शिरोग्रहः शिरो गृहीतमिव मन्यते । प्रतिश्यायो वासास्रावः । स्वेदाप्रवर्तनम् इदमपि लक्षणं विकृतिविषमसमवायारब्धम् । संतापोऽपि विकृतिविषमसमवायारब्धः ।" (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

† तन्द्रा निद्रावत्क्लान्तिः । तन्द्रालक्षणमाह—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥" इति (आ० द०) ॥ १७ ॥

‡ "रुजाशब्दोऽस्थ्यादिभिः संबध्यते । कर्णौ सस्वनौ सशब्दौ, सरुजौ पीडान्वितौ

---

१ 'लोचनक्लान्तिः' इति क. ख. । २ 'लिखितानि' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साम्निपातिकज्वरलक्षणमाह—क्षणे दाह इत्यादि। रुजा शूलम्, अस्थ्यादिभिः संबध्यते। सास्रावे साश्रुणी। कलुषे आविलवर्णे। निर्गतं भुग्नं संकुचितता ययोस्ते निर्भुग्ने, "विस्फारिते इत्यर्थः" इति **जेज्जटः**; "अन्तःप्रविष्टे"–इत्यन्ये, "अतिकुटिले"–इति **चक्रः**। शूकैः शूकशिम्बि(म्बा)धान्यादेः। परिदग्धा दग्धवत्कृष्णवर्णा। खरस्पर्शा खरो गोजिह्वावत् स्पर्शो यस्यां सा तथा। स्रस्ताङ्गता निःसहावयवता। ष्ठीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन स्वल्पोद्गिरणम्। शिरसो लोटनमितस्ततश्चालनम्। कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन। प्रततं निरन्तरम्। कोठो **भालुकितन्त्रे** पठितः। तद्यथा–"वरटीदष्टसंकाशः कण्डूमांल्लोहितोऽस्रकफपित्तात्। क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः॥" इति। मूकत्वं मन्दवचनता, अवचनता वा। गुरुत्वमुदरस्य च उदरगौरवम्, चिरात् पाकश्च दोषाणामिति अतिसामतारब्धत्वेन। चकारादन्यान्यपि बोद्धव्यानि। यदाह **वाग्भटः**–"तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि। सदा वा नैव वा निद्रा महान् स्वेदोऽथवा न वा॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम्।" (वा. नि. स्था. अ. २) इति। एतच्च लक्षणं त्रयोदशसन्निपातेषु मध्ये स्वमानाद्वृद्धैर्दोषैस्तुल्यैरारब्धस्य ज्वरस्य चरकेण पठितं; द्युल्बणैकोल्बणादीनां च द्वादशानां लक्षणं[1] तत्रैव द्रष्टव्यम्। तथाच **काश्मीरपाठे चरकः**–"भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक्। वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे॥ शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहहृद्व्यथाः[2]। वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः॥ छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना। मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे॥ सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः। वातोल्बणे स्याद्व्यनुगे

भवतः। कण्ठः शूकैर्धान्याग्रतीक्ष्णकण्टकाकारैः, अन्ये कपिकच्छूशूकैरिवावृतः व्याप्त इव। तन्द्रा प्रसिद्धा, मोहोऽचैतन्यं, प्रलापोऽसंबद्धभाषणम्[3]। भ्रमश्चक्रारूढस्येव, अन्ये तु विपरीतपदार्थज्ञानं स्थाणौ पुरुषज्ञानवत्। खरस्पर्शा कर्कशा। स्रस्ताङ्गता विकलाङ्गत्वम्। ष्ठीवनं मुखेन रक्तपित्तस्येषत्कफमिश्रितस्योद्गिरणम्। तृष्णा पिपासा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिरेणाल्पशो दर्शनं चिरात् स्रुतिः। कण्ठकूजनं कण्ठेनाव्यक्तशब्दः। कृशत्वं नाति नातिदुर्बलत्वम्। कोठानां श्यावरक्तानां दर्शनं शरीरे, मण्डलानां सकलानां च दर्शनम्। स्रोतसां मुखनासाकर्णादीनां पाकः। चिरात् पाकश्च दोषाणामिति अतिसामत्वारब्धत्वेन दोषाणामेकत्र मिलितानां चिरकालेन पाको निरामता। प्रकृतिसमसमवाये सन्निपाते पृथग्वातादिज्वरस्यैव लक्षणं ज्ञेयम्। हीनमध्याधिकक्रमेण सन्निपाताः षट्, द्युल्बणेन त्रयः, एकोल्बणेन त्रयः, समत्वेनैकः, एवं त्रयोदशसन्निपाताः प्रकृतौ। अत्र सुश्रुतस्तु दोषोत्कर्षापकर्षतारतम्येन धात्वाद्यावरणभेदेन च सन्निपातभेदानामानन्त्यात् पृथक् पृथग्लक्षणं नोक्तवान्; किंतु तुल्यकुपितैर्दोषैरेकमेव सन्निपातलक्षणं पठितवान्। तद्यथा–"नात्युष्णशीत" इत्यादि। अथ भालुकितन्त्रे द्युल्बणैकोल्बणादिलक्षणमन्यथा पठितम्। तद्यथा–"आमो ह्याहारदोषात् प्रथममुपचितो हन्ति वह्निं शरीरे श्लेष्मत्वं याति भुक्तं सकलमपि ततोऽसौ कफो वायुदुष्टः। स्रोतांस्यापूर्य रुन्ध्यादनिलमथ मरुत् कोपयेत् पित्तमन्तः संमूर्च्छ्यान्योन्यमेते प्रबलमिति नृणां कुर्वते सन्निपातम्॥" इति; तथा 'वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति' इत्यादि (आ० द०)॥ १८–२३॥

१ 'लक्षणं बोद्धव्यम्' इति क. ख.। २ '°दाहरुक् तथा' इति क. ख.। ३ 'अनिर्बद्धभाषणम्' इति ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृष्णा बलक्षयः । मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः । कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यग्निमार्दवम् । हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकाः । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ शीतता गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥ वर्चोभेदो[1]ऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् । कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । विकृतौ नियमो नास्ति; तेन विकृतिविषमसमवायादनेकप्रकारा भवन्ति[2] । अतः **सुश्रुते**नाप्यन्यादृशं सन्निपातलक्षणं पठितं—"नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥ साश्रुनिर्भुग्ननयनो भक्तद्वेषी हतस्वरः । श्वसन्निपतितः शेते प्रलापोपद्रवान्वितः ॥ अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । तथा **भालुकितन्त्रे** द्व्युल्बणैकोल्बणादिलक्षणमन्यथा पठितम् । तद्यथा[3]—"वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्तालुशोषप्रमीलकाः ॥ आध्मानतन्द्रारुचयः श्वासकासभ्रमश्रमाः । पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तन्द्रा च बाधते । तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहाः ॥ निष्ठीवेत् कफपित्तं च तृष्णा कण्डूश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च बाधन्ते सप्रमीलकाः ॥ **विभुफल्गू**[4] च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ । श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा[5] पार्श्वनिग्रहः । शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तम्भप्रमीलकाः ॥ उदरं दह्यते चास्य कटिर्बस्तिश्च दूयते । सन्निपातः स विज्ञेयो **मकरी**ति सुदारुणः ॥ वातोल्बणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति । तस्य तृष्णाज्वरग्लानिपार्श्वरुग्दृष्टिसंक्षयाः ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं दाह ऊरुसादो बलक्षयः । सरक्तं चास्य विण्मूत्रं शूलं निद्राविपर्ययः ॥ निर्भिद्यते गुदं चास्य बस्तिश्च परिकृत्यते । आयम्यते भिद्यते च हिक्कते विलपत्यपि ॥ मूर्च्छते स्फायते रौति नाम्ना **विस्फुरकः** स्मृतः । पित्तोल्बणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य दाहो ज्वरो घोरो बहिरन्तश्च वर्धते । शीतं च सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतौ ॥ ततश्चैनं प्रधावन्ते हिक्काश्वासप्रमीलकाः ।

---

१ 'पर्वभेदोऽग्निदौर्बल्यं' इति क. ख. । २ अस्याग्रे क. पुस्तके "प्रकृतिसमसमवाये तु सन्निपाते पृथग्वातादिज्वरलक्षणं ज्ञेयं; हीनमध्याधिकक्रमेण सन्निपाता एव षट्, द्व्युल्बणत्वेन त्रयः, एकोल्बणत्वेन त्रयः, समत्वेनैकः, एवं त्रयोदश प्रकृतौ" इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ३ अस्याग्रे क. पुस्तके "वातः पित्ताधिकोऽयं प्रथममुपचितो हन्ति वह्निं शरीरे श्लेष्मत्वं याति भुक्तं सकलमपि ततोऽसौ कफो वायुदुष्टः । स्रोतांस्यापूर्य रुन्ध्यादनिलमथ मरुत् कोपयेत् पित्तमन्तः संमूर्च्छ्यान्योन्यमेते प्रबलमिति नृणां कुर्वते संनिपातम्' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते।" ४ 'विभुः फल्गुश्च' इति क. ख. । ५ ख. पुस्तके तृष्णेत्यत्र चिन्तेति पाठः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विसूचिका पर्वभेदः प्रलापो गौरवं क्लमः ॥ नाभिपार्श्वरुजा तस्य खिन्नस्याशु विवर्धते । खिद्यमांनस्य रक्तं च स्रोतोभ्यः संप्रवर्तते ॥ शूलेन पीड्यमानस्य तृष्णा दाहश्च वर्धते । असाध्यः सन्निपातोऽयं **शीघ्रकारीति** कथ्यते ॥ नहि जीवत्यहोरात्रमेतेनाविष्टविग्रहः । कफोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरस्वप्नगौरवालस्यतन्द्रयः । छर्दिमूर्च्छातृषादाहतृट्स्यरोचकहृद्ग्रहाः ॥ ष्ठीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्रवाग्दृष्टिनिग्रहः । श्लेष्मणो निग्रहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥ तदा तस्य भृशं पित्तं कुर्यात् सोपद्रवं ज्वरम् । निगृहीते तु पित्ते च भृशं वायुः प्रकुप्यति ॥ निराहारस्य सोऽत्यर्थं मेदोमज्जास्थि बाधते[1]। अथात्र स्नाति भुङ्क्ते वा त्रिरात्रं न हि जीवति ॥ मेदोगतः सन्निपातः **कफफणः**[2] स उदाहृतः । कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयाच्चायं प्रपद्यते ॥ मध्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् । तस्य रोगास्त एवोक्ताः प्रायो दोषबलाश्रयाः ॥" इत्यादि । ननु, वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः; विरुद्धगुणानां च संभूयैककार्यारम्भकत्वं नोपपद्यते, परस्परोपघातात्तुहिनदहनयोरिव; तत् कथं सान्निपातिकविकारोत्पत्तिरिति[3] ?। अत्र समाधानमुक्तं **दृढबलेन**; यथा—"विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्घोरं विषमहीन-

१ 'धावति' इति क. ख. । २ 'फम्फणः इति क. ख. । अस्याग्रे क. पुस्तके "तद्यथा—वातस्य शीतरूक्षादिगुणयुक्तस्य उष्णस्निग्धादिगुणयुक्तेन पित्तेन, तथा कफस्य गौरवस्निग्धात्मकस्योभाभ्यां विरोधः । "तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः । पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् । स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ॥ कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्दुष्टोऽनुमानतः ॥" इति । किंच, मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा युगपदुत्पद्यन्ते आहोस्वित्कालव्यवधानेन ? आद्ये समबलत्वेन तारतम्येन वा ? नाद्यः, सर्वेषां समबलत्वेन परस्परघातकानां युगपदुत्पत्तिर्न स्यात् । अथ भिन्नाश्रयतया साऽस्तु; तदपि न, कुपितानां सर्वदेहव्यापित्वेन परस्परसंबन्धात् । तदुक्तं—"व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।" इति । किंच ज्वरोत्पत्तौ तावत् कुपितानामामाशयगतानां रसदूषकाणां ज्वरोत्पादकत्वं, तन्मिलितानामेव स्याद्यथादुष्टेनेति । न द्वितीयः, पूर्वदोषाधिकत्वात्[1] । किंच तारतम्येनोत्पत्तौ मूषकमार्जारवद्विरोधे प्रागेव तेन प्रबलेन दुर्बलाघातः सुकरः; दृश्यते च मात्स्यो न्यायः । अथ युगपदुत्पादका आहारादयो न भवन्ति; तत्र युगपदुत्पादकद्रव्यमेकमनेकं वा ? तस्य पाञ्चभौतिकत्वेन विरुद्धगुणाधिकार(करण)स्य त्रिदोषोत्पादकत्वं न स्यात् । अस्तु वाऽविचारितरमणीयम् । एकमेवाभ्यवह्रियत इति कथम् ? अस्तु वा साधकत्वेन सहकारिणि द्रव्याभ्यवहारे तस्य विरुद्धगुणवत्त्वेन दोषान्तरघातकत्वेनानुत्पत्तिः; तदवस्थतयैव जायमानः केवलैकदोषजो न संसर्गसन्निपातजो ज्वर इति । अथादृष्टाधीनत्वेन सहकारिणो भावे (संभवे) एकाभ्यवहारे सन्निपातः, तर्हि सर्वेषां समबलत्वेनेत्यत्रोक्तदोषः स्यात् । अथानेकद्रव्याणामभ्यवहारे त्रिदोषप्रकोपणं न संभवति । तत्र तुल्यानामेवाभ्यवहारः कथं ? यतो भिन्नरुचित्वात् । यथारुच्यभ्यवहारे तारतम्यसंबन्धात् । तारतम्येनैव भवति प्रकोपो न युगपदिति प्रतिज्ञाहानिः । अत्राप्यदृष्टाधीनत्वात्तुल्याभ्यवहारे प्रतिघातकत्वाभावेऽपि यौगपद्यं; तर्हि स एव दोषः । अथ कालव्यवधानेन, तत्र पूर्वस्मादुत्तरस्य

१ 'पूर्वदोषोऽधिकः स्यात्' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निव ॥" इति (च. चि. स्था. अ. २६)। एतच्चान्ये दूषयन्ति—सहजत्वादित्यनैकान्तिकं, यतः सहजानपि धातून् दोषा उपघ्नन्ति; सात्म्यत्वादित्यपि साध्याविशिष्टं, यतः सात्म्यत्वमबाधकत्वं, तदेव च दोषाणामिह साध्यम्। अत्रोच्यते-दोषा नोपघ्नन्तीति कोऽयमनुपघातः साध्यते? विकृतेरकारकत्वं वा, अविनाशकत्वं वा? नाद्यः, दोषाणां परस्परं विकृतिकर्तृत्वात्। यथोक्तं **चरके**–"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा। यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव[1] रोचना गोः ॥" इति (च. चि. स्था. अ. २६); तथा चोक्तं **वाग्भटेन**–"सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसंचितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च। तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥" (वा. नि. स्था. अ. १५) इति[2]। अविनाशकत्वं तु विद्यत एव, धातुदोषयोः परस्परं च दोषाणां सर्व-

---

भिन्नः कालो भवेत्; समबलो वा न्यूनाधिकबलो वा? नाद्यः, उपसंजातविरोधित्वेनोत्पत्तुमेव न शक्नोति। न द्वितीयः, न्यूनबलत्वेन पूर्वप्रबलेनैव विनाशितत्वात्, अकिंचित्करत्वाच्च। न तृतीयः, विचारासहत्वात्। तत्र वक्तव्यमधिकबलत्वमुत्पत्तेः पूर्वं पश्चाद्वा? नाद्यः, अनुत्पन्नस्याधिक्याभावात्। अधिकत्वं धर्मः, स तु सति धर्मिणि चिन्त्यः। अथ पश्चात्? तन्न, उत्पत्त्यधिके अधिकेन घातस्योपसंजातविरोधिन उत्पत्तिरेव न, कुतोऽधिकत्वम्। अत्राप्यधिकत्वं न संभवति। तस्माद्विरुद्धगुणानां संभूय कर्तृत्वं घटघटाभावयोरिव घटघटप्रध्वंसयोरिव सहावस्थायित्वं नास्ति दहनतुहिनवत्। अत्रोच्यते–सर्वे विकल्पा अनङ्गीकारपाशहताः, सन्निपातस्तु स्यादेव; मिथ्याहारादिना कुपिता दोषा युगपत् कालव्यवधानेन वा समबलत्वेन तारतम्येन वा परस्परविरुद्धा अपि स्वस्थानादामाशयमागत्य रसं दूषयित्वा द्वन्द्वसन्निपातोत्पादका भवन्ति, उक्तं च–मिथ्याहारेत्यादि। कालव्यवधानेनोत्पन्नानामपि कालान्तरेण यौगपद्यमेव भवतीति न कदा(का)चिदनुपपत्तिः। ननु, कथमादिपश्चाद्भावेनोत्पन्नानां यौगपद्यमिति चेत्? तन्न, दोषाद्दोषान्तरोत्पत्तेः। तदुक्तं—"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्। एकः प्रशमितो दोषः सर्वान् दोषान्निवारयेत् ॥" इति। तथाच चरकः–"कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥" इति। अत्र रुजाकरत्वाद्दोषोऽपि रोग इति टीकाकृतो व्याचक्षते, 'विकृतो दोषो रोग' इति समुदायसमुदायिनोरभेदवादिनां मतं पूर्वमेवोक्तम्। अन्यच्च तथा–"विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च।" इति। विकृतानां घातकत्वं रोगरूपेणैव भवति, या विकृतिः स एव रोग इति न दोषरोगयोर्भेदः। अस्तु वा भेदः, मिलितैर्दोषै रोगः क्रियत इति। कथंचिदपि एकानेकद्रव्याभ्यवहारे सहकारिणो दैवात्त्रयाणां प्रकोपो भवत्येव। उक्तं च–"दृष्टापराधजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः। तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥" इति। तथा–"पित्तक्षोभे तिलाभ्यङ्गो रात्रौ च दधिभोजनम्। अनिद्रा मैथुनं यस्य सन्निपातो भवेद्ध्रुवम् ॥" इति। ननु दोषाणां बाध्यबाधकभावेनादिपश्चाद्भावेनोत्पत्तिर्दोषाद्दोषान्तरोत्पत्तिर्वा न संभवतीत्यनुपदमेवोक्तम्।" इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते।

---

१ 'पित्तादिव' इति क.। २ अस्याग्रे क. पुस्तके–'न द्वितीयः, दोषाद्दोषान्तरोत्पत्तिर्दर्शितैवानुपदम्, 'एकः प्रकुपितो दोष' इत्यादिना; अतो दोषस्य देशान्तरविल(ग)ति (?) कारणत्वादन्य एवानुपघातः' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ोच्छेदप्रतिपादकागमाभावात्, मरणप्रसङ्गाच्च[1]; दोषाणामपि देहधारकत्वात्; तस्मात् सर्वथोच्छेदनिरासाभिप्रायेणैव दृढबलवचनमिह द्रष्टव्यं; ततः कुतोऽनैकान्तिकता । न चैवं सति विषस्य विषादकर्तृत्वेन दृष्टान्तविफलत्वं, विषस्य विषादादवान्तरै[2]र्व्यापारस्य प्राणविनाशकत्वात्; न च सर्वात्मना दृष्टान्तो भवतीति । सात्म्यत्वादित्यस्यायमर्थः-सात्म्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । दोषाः परस्परं नोपघ्नन्ति, अनुपघातकत्वेन प्रतीयमानत्वात्; यद्यथा प्रतीयते तत्तथा निर्दिश्यते, यथाऽग्निकार्यो धूमोऽग्निकार्यत्वेनेति, तत् कुतः साध्याविशिष्टत्वमिति । **चक्रस्तु** सहजसात्म्यत्वादित्येकमेव हेतुं व्याख्यातवान्-सहजं स्वाभाविकं दोषाणां सात्म्यत्वमिति । दृढबलोक्तहेतुद्वयास्वरसेन **गयदासस्तु** हेत्वन्तरमुक्तवान्-"दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके । विरुद्धैः स्वगुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम् ॥" इति सङ्क्षेपः ॥ १८-२३ ॥

***दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।**
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः, कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥
(च. चि. अ. ३)

तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह-दोषे विबद्ध इत्यादि । दोषो मलं पित्तादिश्च; **जेज्जटस्तु** मल[3]मेवाह, विबद्ध इति वचनात् । नष्टाग्नित्वमाहारापाकगम्यम्[4] । यदुक्तं **चरके**-"अग्निं जरणशक्त्या" (च. वि. स्था. अ. ४) इति । असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् । उक्तं हि **चरके**-"सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्"

* 'संक्षेपतः सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह-दोषे इत्यादि । सर्वाणि संपूर्णानि लक्षणानि यस्य स तथा । ईदृशोऽसाध्यः, ततोऽन्यथा विसदृशः अविबद्धदोषोऽल्पलक्षणः कृच्छ्रसाध्यः । उक्तं च **भालुकिना**—"मृत्युना सह योद्धव्यं संनिपातं चिकित्सता । यस्तु तत्र भवेज्जेता स जेताऽऽमयसंकुले ॥ संनिपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् । कस्तेन न कृतो धर्मः कां वा पूजां न सोऽर्हति ॥" इति । **सुश्रुते**ऽपि सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोरवधिकालो दर्शितः-"सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । **भालुकिना**ऽप्युक्तं—"सप्तमी द्विगुणा यावद्दशम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥" इति । उक्तं च—"पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽपि त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥" इति । वाताधिकः सप्तमे दिने, पित्ताधिको दशमे, श्लेष्माधिको द्वादशे, मलपाकाद्विमुञ्चति, धातुपाकाद्धन्ति । धातुपाकलक्षणं तन्त्रान्तरोक्तं-"संबाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रे[5]षु वा पाकरुजान्वितेषु । पक्वेषु वा तेषु रुजाज्वरार्तः स धातुपाकी कथितो भिषग्भिः ॥" इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तं-"दश-द्वादश-सप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । पक्त्वो[6]ष्मणा धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः ॥" इति (आ० द०) ॥ २४ ॥

१ अस्याग्रे क. पुस्तके 'अतः सात्म्यत्वात् सहजत्वादविरोधित्वमिति यदुक्तमनैकान्तिकत्वं तन्न, उपघातशब्दस्य न्यूनाधिकपर्यायविरोधित्वात् । आहारं दोषा उपघ्नन्तीति दूष्यरसधातुदूषकत्वं दोषाणां; तच्च रसदूष्यप्रकृत्यन्यथापादकत्वं नान्यदिति कुतो नाशः । साध्याविशिष्टता तु निरस्ता स्पष्टतरा' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । २ 'विषादावान्तरव्यापारस्य' इति क. । ३ 'मलं पुरीषमाह' इति आ० द० । ४ 'आहारापाचकत्वम्' इति क. । ५ 'नेत्रेषु' इति ग. । ६ 'दग्ध्वोष्मणा' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(च. सू. स्था. अ. २५) इति । तथा भालुकिः-"मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥" इति । सर्वसंपूर्णलक्षण इति सर्वाणि समग्राणि, संपूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स तथा ॥ २४ ॥

*सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
(च. चि. अ. ३)

सन्निपातज्वरोपद्रवमाह—सन्निपातेत्यादि ॥ २५ ॥

†अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥
श्यावास्यता विषकृते तथा[1]ऽतीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ २७ ॥
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम् ॥ २८ ॥
हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ २९ ॥
भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्य-रोदन-कम्पनम् ।
(सु. उ. तं. अ. ३९)

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातोऽभिहननं शस्त्र-लोष्ट-मुष्टि-लगुडादिभिः; अभिचारः श्येनादियागकृतः, अथवा विपरीतैर्मन्त्रैर्लोहस्रुचा सर्षपादिहोम इत्याहुः। अभिषङ्गः कामादीनां भूतानां च संबन्धः; यदुक्तं चरके-"कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य

* 'सन्निपातज्वरस्य अन्ते अवसाने सन्निपातक्षपितशरीरस्य पुंसः कर्णमूले कर्णपर्यन्ते सुदारुणः कष्टतमो रागरुजादियुक्तः शोफः संप्राप्तिविशेषात् कर्मवैचित्र्यात् संजायते, तेन शोफेन कश्चिदेवातुरो विमुच्यते, प्रायो मारयतीत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ २५ ॥

† 'अथागन्तुकज्वरलक्षणमाह–अभिघातेत्यादि । अभिघातो लोहशस्त्रकाष्ठादिना । आगन्तुज्वराणां वैचित्र्यमाह–श्यावेत्यादि । विषस्य त्रिदोषकर्तृत्वेऽप्यत्यन्तपित्तकरत्वाच्छ्यावमुखत्वम् । अतिसारः स्थावरविषस्याधोगत्वात् । तोदो व्यथा । शेषं सुगमम् । तीव्रौषधिगन्धघ्राणजे वमथुः छर्दिः, क्षवः छिक्का । चित्तविभ्रंशः किंकर्तव्यतामूढत्वम् । यदुक्तं वाग्भटे—"कामाद्भ्रमोऽरतिर्दाहो ह्री-निद्रा-धी-धृतिक्षयः । ध्यान-निःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥" इति । शेषं सुबोधम् । भय-शोक-कोपाभिषङ्गज्वरानाह–भयादित्यादि । प्रलापः असंबद्धभाषणम् । वेपथुः कम्पः । अभिचाराभिशापाभ्यां जाते ज्वरे मोहोऽचैतन्यं जायते; अभिचारो मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः, अभिशापो ब्रह्मर्षिगुरुसिद्धादीनामभिशपनमाक्रोशः । भूतानां देवादिग्रहाणामभि समंततो भावेन संगः भूताभिषङ्गः' (आ० द०) ॥ २६–२९ ॥—

१ 'शोथोऽतीसार एव च' इति ग. । २ 'प्रकृतिकर्मवशादित्यर्थः' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । अभिशापो ब्राह्मण-गुरु-वृद्ध-सिद्धानामनिष्टाभिशपनम् । तं चागन्तुज्वरं यथास्वं दोषैर्जानीयात् । यदुक्तं—"काम-शोक-भयाद्वायुः"—इत्यादि । अयं च दोषसंबन्धः पश्चाद्भावी न त्वारम्भक इति संप्राप्त्यवसरे निरूपितम् । श्यावास्यतेत्यादि । श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः; [1]श्यामवर्ण इत्यन्ये । विषकृते स्थावरविषभक्षणादिकृते; अतीसारः तद्विषस्याधोगत्वात् । ओषधिगन्धज इति तीव्रौ[2]षधिगन्धघ्राणजे, "पुष्पेभ्यो गन्धरजसी ओजे[3]भ्यो यदाऽनिलः ।" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादिना वृद्धसुश्रुतेन पठितं तृणपुष्पाख्यं ज्वरमत्रैवान्तर्भावयन्ति । कामज इत्यादि अभिमतकामिन्यप्राप्तिनिमित्ते । चित्तविभ्रंशो भ्रमादिः । यदाह **वाग्भटः**—"कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्री-निद्रा-धी-धृतिक्षयः ।" (वा. नि. स्था. अ. २) इति । भयादिति भयाज्जाते ज्वरे । एवं शोकात् कोपादित्येतयोर्बोद्धव्यं; शोकात् प्रलाप इति संबन्धः; प्रलापश्चात्र वातकार्यः, तस्य वातपित्तकार्यत्वात् । (विशेषनिश्चयस्तु[4] निदानात्, निदानमपि लक्षणं भवति ।) उक्तं च—"कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इत्यादि । यद्येवं तत् कुतः क्रोधजे वेपथुः ? तस्य वातकार्यत्वात् । उच्यते—"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् ।" इति वचनात् पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः, क्रुद्धश्च वेपमानो दृश्यत इति न हि दृष्टेरनुपपन्नं नामेति **जेज्जटः** । क्रोधः पित्त[5]मिव वातं च कोपयतीति, तद्युक्तम् । यदाह **विदेहः**—"क्रोध-शोकौ स्मृतौ वात-रक्त-पित्तप्रकोपणौ ।" इति । कोपाच्चेति चकारेण शिरोरुजं समुच्चिनोति । यदाह **वाग्भटः**—"क्रोधात् कम्पः शिरोरुक् च, प्रलापो भयशोकजः ।' (वा. नि. स्था. अ. २) इति । मानसत्वाविशेषेऽपि भयजादीनां पृथगुपादानं हेतुभेदात्; हेतु[6]भेदाच्च भेदाभिधानं हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थमिति । अभिचारेत्यादि । तृष्णा चेति चकारेणाभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति । यदुक्तं हारीतार्थानुवादिना **वाग्भटेन**—"तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोट-तृड्भ्रमैः ॥ सदाह-मूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ।" (वा. नि. अ. २) इति । भूताभिषङ्गादिति भूता देवग्रहादय उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणाः, तेषामभिषङ्गः संबन्धः । उद्वेग उद्विग्नचित्तता ॥ २६–२९ ॥

***काम-शोक-भयाद्वायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ॥ ३० ॥**
भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
(च. चि. अ. ३)

आगन्तुज्वरेष्वपि प्रतिनियतदोषानुबन्धदर्शनार्थमाह—कामशोकेत्यादि । त्रयो मला भूताभिषङ्गात् कुप्यन्तीति भूतप्रभावात् । यच्च **चरकेण** निदानस्थाने "अभिषङ्गजः पुनर्वात-पित्ताभ्यां" (च. नि. स्था. अ. १) इत्युक्तं, तत् प्रायिकं मन्तव्यमिति **जेज्जटः** ।

* 'कामशोकभयैर्वायुः कुप्यति, क्रोधेन पित्तं, भूताभिषङ्गात्त्रयो दोषाः कुप्यन्ति । भूतसामान्यलक्षणं वक्ष्यमाणे उन्मादनिदाने द्रष्टव्यम् ।' (आ० द०) ॥ ३० ॥—

१ 'शाकवर्णः' इति ख. । २ 'औषधिगन्धघ्राणजे' क. ख । ३ 'ओषधीभ्यः' इति क. ख. । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोः नोपलभ्यते । ५ 'पित्तमथ' इति क. । ६ 'हेतुभेदाभिधानं च' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चक्रस्त्वाह–"अभिषङ्गज इत्यनेन कामाद्यभिषङ्गज उच्यते, न तु भूताभिषङ्गजः ।" इति। भूतसामान्यलक्षणा इति यस्य भूतस्य देवग्रहादेरभिषङ्गात् कुप्यन्ति तस्य यल्लक्षणं रोदनादि तेन सह सामान्यं लक्षणं येषां ते तथा, इति व्याचक्षते जेज्जटादयः; दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥—

†दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ ३१ ॥
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।
(सु. उ. तं. अ. ३९)

अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह—दोषोऽल्प इत्यादि । अल्प इत्यनेनाबलत्वात् कालविशेषमवाप्य लब्धबलो ज्वरयति, यस्तु बलवान् स नित्यज्वरमेव करोति । अहितसंभूत इति अहिताहाराचारादिसंभूतो वृद्धः । ज्वरोत्सृष्टस्य सहसा निवृत्तज्वरस्य । वाशब्देन प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवतीति दर्शयति । यदुक्तं–"आरम्भाद्विषमो यस्तु"–इत्यादि । धातुमन्यतमं रस-रक्तादिकम् । विषमज्वरं तृतीयकादिकम् । विषमज्वरसामान्यलक्षणं च भालुकिना पठितं–"यः स्यादनियतात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥" इति ॥ ३१ ॥—

‡सन्ततं रसरक्तस्थः, सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३२ ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि, त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्यान् धातूनाह—सन्ततमित्यादि । सन्ततशब्दः सततस्योपलक्षणः[2] । तेनैतदुक्तं भवति—रसस्थः सन्ततं, रक्तस्थः सततकमिति; यदुक्तं चरके—"रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः[3] सततकं ज्वरम् ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति (प्रायोग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तं रसधातुमाश्रयते[4]) । रसग्रहणं चात्र विशेषपरं, सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यदूष्यत्वात् । अन्ये तु सततग्रहणार्थं 'सन्ततौ रसरक्तस्थौ'- इति पठन्ति । तन्नातिसुकम्, अत्र हि सन्तत-सततशब्दौ संज्ञापरौ, न तु सातत्यवचनौ; तेन सन्ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेष इति दोषः । अन्येद्युरिति अन्येद्युष्कम् । घोरं दुःसहम् । अन्तकं यममिव, मारकत्वात् । रोगसंकरम् अनेकरोगसंकुलम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

† 'ज्वरोत्सृष्टस्य पुंसोऽल्पो दोषः पुनरहितसंभूतः सन् अन्यतमं धातुं प्राप्य विषमज्वरं करोति । एते धातुगताः ।' (आ० द०) ॥ ३१ ॥—

‡ 'रसस्थो दोषः संततं कुर्यादित्यनेन संबन्धः । यो दोषो रक्ताश्रयः स सततं ज्वरं करोति । अन्ये तु सततं सातत्यार्थकं मन्यमानाः 'संततौ रसरक्तस्थौ' इति पठन्ति । तन्न सुकम् । अत्र हेतुः—संतत-सततशब्दौ चात्र संज्ञापरौ न तु सातत्यवचनौ, तेन संततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेषः ? भिन्नरूपयोः समानार्थयोरेवैकशेषविधानात् । तथा च वार्तिकं—"विरूपाणामपि समानार्थानाम् ।" इति । केचित्तु 'सततं रसरक्तस्थः' इति पाठं पठित्वा रसरक्तस्थो दोषः सततकं ज्वरं करोतीति । अन्ये त्वत्र सततमिति लुप्तं वर्णयित्वा संततं

१ '°चारादिचयितः' इति क. ख. । २ 'उपलक्षणम्' इति क. ख. । ३ 'रक्तधात्वाश्रितो दोषः कुर्यात्' इति क. । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥ ३४ ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि, चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।
(सु. उ. तं. अ. ३९)

अथैषां लक्षणान्याह—सप्ताहमित्यादि । एते विकल्पा यथाक्रमं वात-पित्त-कफोल्बणत्वेन ज्ञेयाः । यथोक्तं—"पित्त-कफानिलवृद्ध्या दशदिवस-द्वादशाह-सप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽऽशु त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥" इति । अयं च सन्ततस्त्रिदोषज एव द्वादशाश्रयत्वेन । यदुक्तं **चरकेण**—"यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः । युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । सन्तत्या अविच्छेदेन सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अपरित्यागी, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ननु, यद्येवं कथमस्य विषमज्वरे पाठः ? मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वं, तच्चात्र नास्ति । नैवम्, अस्यापि तथाभावात् । तथा च तल्लक्षणे **चरकः**—"विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । यत्तूक्तं **खरनादेन**—"ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः ॥" इति; तत् सन्तते मुक्तानुबन्धित्वस्यैकदाभावित्वेनाल्पत्वान्न तद्व्यपदेशः, एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनशब्दस्य व्यपदेशवत्; न हि तृतीयकादिवदावृत्त्या मुक्तानुबन्धि-

रसस्थः सततं रक्तस्थः कुर्यादित्याचक्षते । सोऽन्येद्युरिति स इति दोषः, पिशिताश्रितो मांसाश्रितः । दोषोऽस्थिमज्जगतश्चतुर्थेऽह्नि चातुर्थकं कुर्यात् । घोरं कष्टकारकम् । रोगसंकरं प्रभूतरोगोत्पादकं, यतो गम्भीरस्थानत्वाच्चिरक्लेशनत्वाच्च रोगानन्यानप्यावहति ।" (**आ० द०**) ॥३२॥३३॥

* 'इदानीमेकदोषजस्य संततज्वरस्य विसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह—सप्ताहमित्यादि । संतत्या नैरन्तर्येण सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अत्यागशीलः स ज्वरः संततः । अयं सुखसाध्यः; तदुक्तं तन्त्रान्तरे—"संततज्वर एवान्यः स्वल्पदुर्बलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा सुखसाध्यः प्रकीर्तितः ॥" इति । तथा च—"वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः । श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रगच्छति[1] ॥" इति, प्रकृतिसमसमवेतत्वात् । ननु कथमस्य विषमज्वरे पाठः ? यदुक्तं **खरनादेन**—"ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वं संततकादयः । चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः ॥" इति; मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वं, विमुच्यानुबध्नातीति, तच्चात्र नास्ति । नैवं, अस्यापि तथाभावात् । सततकादीनां कालानुवर्तनत्वेन लक्षणमाह—अहोरात्र इत्यादि । कालाः षट् पूर्वाह्ण-मध्याह्नापराह्ण-प्रदोषार्धरात्र-प्रत्यूषाः; पूर्वाह्णप्रदोषयोः कफस्य कालः, मध्याह्नार्धरात्रयोः पित्तस्य, अपराह्णप्रत्यूषयोर्वातस्य । पूर्वाह्णादीनां षण्णां कालानां मध्ये कालद्वयमनुवर्तते वेगं करोति स सततः; अह्नि एककालं रात्रावेककालं वा, अह्नि द्वौ कालौ रात्रौ द्वौ कालौ वा, एवं द्वौ कालावितीशानो यदुक्तवान् तत्र दोषोत्कर्षापकर्षाभ्यामधिककालत्वं हीनकालत्वमपि ज्ञातव्यं, न तु नियमः । अन्येद्युष्को ज्वर एककालमनुवर्तते वेगं करोति अहोरात्रादन्यस्मिन्नहोरात्रे एककालमागच्छतीत्यर्थः । तृतीयकः तृतीयेऽह्नि एककालमिति संबध्यते । चातुर्थकश्चतुर्थेऽह्नीत्यत्राप्येकं कालमिति । एते चत्वारो विषमज्वराः । एषां

१ 'नियच्छति' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अथवा विषमज्वरोल्लेखेन या चिकित्सोक्ता सा सन्ततवर्ज्ये[1] सततादिषु कार्येति प्रतिपादनार्थम् । **हरिचन्द्रेणा**पि किल "कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ।" इति (च. चि. स्था. अ. ३) चरकवचनाद्विषमज्वरोक्तचिकित्सा तृतीयक-चतुर्थकयोरेव, अन्येषु दोषप्रत्यनीकचिकित्सा कार्येत्यभिव्याख्यातम्[2] । अस्यां हरिचन्द्रव्याख्यायां कर्म साधारणं सर्वत्रैव विषमज्वरे कार्यं, विशेषेण तृतीयक-चतुर्थकयोरिति द्रष्टव्यम्; अन्यथोक्ततन्त्रान्तरविरोधः । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तत इति अह्नि द्वौ कालौ रात्रौ कालौ वा; अह्नि एककालं रात्रावेककालमेवं वा; द्वौ कालौ—इतीशानदेवः, नियमानभिधानात्तथा दर्शनाच्च[3] । अनुवर्तते वेगं करोति । तृतीयेऽह्नि तृतीयक इति वेगदिनापेक्षया तृतीयेऽह्नि यो भवति स तृतीयको भवति, एवं चतुर्थकेऽपि वाच्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

*केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ३६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिषङ्गजत्वमाह—केचिदित्यादि । परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं सुश्रुतेन; अत एव विषमज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोमादि भूतोचितं, युक्तिव्यपाश्रयं कषायपानादि दोषोचितं च विधीयते । यदाह **चरकः**—"कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ॥" इति (च. चि. स्था. अ. ३) । अत्र साधारणमिति दैव-युक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षत इति ॥ ३६ ॥

चोत्पत्तिक्रमो **वृद्धसुश्रुता**दवगन्तव्यः; स यदाह—"अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ कृशानां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् । दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्क-त्र्याख्य चतुर्थान् सप्रलेपकान् ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । अस्यायमर्थः—आमाशय-हृदय-कण्ठ-शिरः-संधय इति पञ्च कफस्थानानि, एषु स्थितैर्दोषैर्यथासंख्यमहोरात्राव स्थानात् स्थानं प्रपद्य आमाशयं गत्वा सततादयः क्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततः क्रियते परं द्विकालं नच सर्वदा; न चामाशयप्राप्त्या सर्वदाऽस्य संभवप्रसंगः, अहोरात्रेषु कालेषु प्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्पत्तेः । हृदयस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने आमाशयमागत्यान्येद्युः क्रियते, सततारम्भकदोषापेक्षयास्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने हृदयमागम्यते, अन्यस्मिन् दिने आमाशयमागत्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एवं शिरसि स्थितेन दोषेण कण्ठहृदयामाशयान् त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थेऽह्नि चातुर्थः क्रियते । पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां कृतवेगत्वेन लाघवाद्वेगदिन एव भवति । संधिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः, संधयश्चामाशयेऽपि सन्तीति स सर्वदा भवति । अविषमोऽप्ययं विषमसहचरितः पठितः, कफस्थानोत्पादानुरोधात् । उक्तं हि **सुश्रुते**—"प्रलेपकस्त्वविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम् ।" इति । विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्यय इति अत्र तन्त्रान्तरे—"अस्थि-मज्जोभयगते चातुर्थकविपर्ययः । मध्येऽहनी ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" इति । आदावेकदिनं न भूत्वा मध्ये दिनद्वयं भूत्वा अन्ते एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते **जेज्जटा**दयः । "अस्थि-मज्जोभयगते चातुर्थकविपर्ययः । त्र्यहाद् द्व्यहं ज्वरयति ह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥" इति तन्त्रान्तरम् ।' (आ॰ द॰) ॥ ३४ ॥ ३५ ॥—

* 'परकीयमतमाह—केचिदित्यादि । केचन आचार्या विषमज्वरं भूताभिषङ्गोत्थं कथयन्ति ।' (आ॰ द॰) ॥ ३६ ॥

---

१ 'संतते वर्ज्या' इति क. ख. । २ 'कार्येत्यभिधाय व्याख्यातम्' इति क. । ३ 'तृतीयआनानभिधानात्' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

†कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ३७ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ३८ ॥

(च. चि. अ. ३)

उल्वणदोषभेदेन तृतीयक-चतुर्थकयोर्लक्षणान्तरमाह—कफपित्तादित्यादि । त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, त्रिकस्य वातस्थानत्वेन तद्गतौ पित्तकफावन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलौ तृतीयदिने वेगं कुरुतः, यदि तु स्वस्थानस्थितौ स्यातां तदा सन्ततज्वरमेव कुर्यातामिति **जेज्जटः** । एवं शिरसि कफस्थाने, पृष्ठे च पित्तस्थाने बोद्धव्यम् । पृष्ठादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, पृष्ठं वेदनया व्याप्येत्यर्थः । न च वाच्यं यदि त्रिकं वातस्थानं तत् कथं तत्र पित्त-कफाविति; प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमो न तु प्रकुपितानां, तेषां सर्वदेहगतत्वात् । यदाह **सुश्रुतः**—"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् । यत्र सङ्गः खवैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते ॥" इति (सु. सू. स्था. अ. २४) । एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषदौर्बल्यादि चतुर्थकेऽपि वाच्यम् । प्रभावं रुजारूपां शक्तिम् । द्विविधं विवृणोति—जङ्घाभ्यामित्यादि । जङ्घाभ्यां शिरस्त इति एतच्च पञ्चमीद्वयं पूर्ववत् । पूर्वमिति प्रथमं, तत्र भूत्वा निखिलं देहं व्याप्नोति । श्लैष्मिक इति श्लेष्मोल्वणः, सन्तत-सततकान्येद्युष्क-तृतीयक-चतुर्थकानां पञ्चानां सान्निपातिकत्वात् । यदुक्तं **चरके**—"प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः । सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । अथवा प्रायोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—विकृतिविषमसमवायारब्धाः सन्ततादयः सन्निपातजाः, तेषामेवोद्भूतदोषेण व्यपदेशः; प्रकृतिसमसमवायारब्धास्तु एकदोषज-द्विदोषजा अपि भवन्तीति **जेज्जटः** । प्रकृतिसमसमवायारब्धश्चतुर्थकस्तु पित्तेन न क्रियत एव, व्याधिस्वभावात्; पित्तजगलगण्डवत् । ननु, अस्ति पैत्तिकोऽपि चतुर्थकः; तथा च **हारीताचार्यो** व्याहरति—"चतुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः । शोषणः सर्वधातूनां बल-वर्णाग्निनाशनः ॥ त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैवं स्वभावतः ॥ शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालं चानुवर्तते । सन्निपातसमुद्भूतो विषमो विषमज्वरः ॥ ऊर्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः । पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मवृद्धश्चतुर्थकः ॥" इति । अत्राहुः—अनुबन्धरूपमत्र पित्तं, न त्वारम्भकं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, स्थानविशेषानभिधानात्; अत एव **हारीते**नापि स्थानं नोदाहृतमेव जङ्घादिवदिति चरकटीकाकृतो व्याचक्षते ।

† 'तृतीयको ज्वरस्त्रिविधो भवति । कफपित्तात्त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, वातकफात्मको ज्वरो वेदनया पृष्ठग्राही, वातपित्तात्मको वेदनया शिरोग्राही, एवं त्रैविध्यम् । चातुर्थिको द्विप्रकारां शक्तिं दर्शयति—जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः, अनिलसंभवः शिरसः, वेदनयेत्यर्थः । चातुर्थिकः पित्तेन न क्रियते इत्येके, व्याधिस्वभावात् पित्तजगलगण्डवत् । हारीतस्तु चातुर्थिकोऽपि पैत्तिकोऽस्तीति वदति ।' **(आ० द०)** ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किंत्वेषा व्याख्या तदा संगच्छते यदि पित्तलिङ्गं नोद्भूतं दृश्येत, दृश्यते च; तथा कथ्यते-ऽन्येऽपि पैत्तिकः पठ्यते—"आमाशयस्थः पवनो ह्यस्थि-मज्जगतोऽपि वा । कुपितः कोपयत्याशु श्लेष्माणं पित्तमेव च ॥" इति । किंच नागभर्तृतन्त्रे स्थानमप्युक्तमेव-"ऊर्ध्वकायं तु यः पूर्वं गृह्णाति सोऽनिलात्मकः । मध्यकायं तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मवृद्धश्चतुर्थकः ॥" इति । तस्मात् प्रायेण कफ-वाताभ्यां भवतीति पैत्तिकश्चतुर्थकश्चरकादिभिर्नोदाहृतः, नत्वसंभवादिति मन्तव्यम् । एषां चोत्पत्ति-क्रमो वृद्धसुश्रुतादवगन्तव्यः । स यदाह—"अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्क-त्र्याख्य-चतुर्थान् सप्रलेपकान् ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । अस्यायमर्थः—आमाशय-हृदय-कण्ठ-शिरः-सन्धयः पञ्च कफस्थानानि, एषु स्थितैर्दोषैर्यथा-संख्यं सततादयः क्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततकः क्रियते द्विकालं न च सर्वदा; न चामाशयप्राप्तौ सर्वदा प्रसङ्गः, अहोरात्रेषु कालेषु स्वप्रकोपकालापेक्षया ज्वरो-त्पत्तेः । हृदयस्थितेन दोषेणामाशयमागत्यान्येद्युष्कः क्रियते एककालं, नच सर्वदा, सततारम्भकदोषापेक्षयाऽस्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने हृदयमा-गम्यते, अपरस्मिन्नामाशयमागत्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एवं शिरःस्थितेन दोषेण कण्ठहृदयामाशयान् त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थकः क्रियते । पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां हृतवेगत्वेन लाघवाद्वेगदिन एव भवति । सन्धिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः क्रियते, सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्तीति स सर्वदा भवति । अयं चाविषमोऽपि विषमसहचरितः पठितः कफस्थानोत्पादानुरोधात् । उक्तं हि सुश्रुते—"प्रलेपकस्त्वविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम् ॥" इति (सु. उ. तं. अ. ३९) ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

***विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।**
त्र्यहाद् द्व्यहं ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति ॥ ३९ ॥
(च. चि. अ. ३)

चतुर्थकविपर्ययमाह—विषमेत्यादि । अत्र तन्त्रान्तरम्—"अस्थि-मज्जोभयगते चतुर्थक-विपर्ययः । त्र्यहाद् द्व्यहं ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" इति । आदावेकदिनं मुक्त्वा, मध्ये दिनद्वयं भूत्वा, अन्ते एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते जेज्जटादयः । "अस्थि-

* "चातुर्थकविपर्ययोऽन्यो विषमज्वरः । त्र्यहाद्द्व्यहमिति त्र्यहाद्द्व्यहं द्विदिनं ज्वरयति एकं दिनं विमुञ्चति, एवं तृतीयकविपर्ययो वाच्यः । सुश्रुते विषमज्वराणामुपशान्तवेगानामपि देहेऽवस्थानं दर्शितम् । तद्यथा—"स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरव-(वैरस्य)कार्श्येभ्यः स यस्मान्न विमुच्यते ॥ वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । गौरवं शिरसो ग्लानिर्नातिश्रद्धा च भोजने ॥ माधुर्यमथ वैरस्यं तिक्तत्वमथवा पुनः । वक्त्रस्य जायते यस्मात् प्रवेगेऽपि गते सति । तस्मात्तु नियतो ज्ञेयः शरीरे विषमज्वरः ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति ।" (आ० द०) ॥ ३९ ॥

१ "सर्वेषु कफस्थानेषु व्यवस्थितो दोषः संततं करोतीति ज्ञेयं, तन्त्रान्तरोक्तत्वात्"—इति वृन्दटीकायां श्रीकण्ठदत्तः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मध्योभयगते चतुर्थकविपर्ययः । त्र्यहाद्व्यहं ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति ॥" इति **पराशर-**वचनस्यापि स एवार्थः; त्र्यहादिति त्र्यहस्यादिदिनं विमुञ्चति, दिनद्वयं ज्वरयति, त्र्यहस्यान्ते चतुर्थदिनं मुञ्चतीति तात्पर्यार्थं व्याचक्षते । **हरिचन्द्रस्त्वाह**—द्वे अहनी निरन्तरं ज्वरयित्वा उपरम्यैकमहः पुनर्ज्वरयतीत्येवं चतुर्थकविपर्यय इति । आदिदिनाभावश्चोत्तरोत्तरपातिदिवसेष्ववधार्यः । चतुर्थकविपर्ययस्योपलक्षणत्वेन तृतीयकादिविपर्ययोऽप्यूह्य इत्याहुः । तद्यथा—मध्ये एकदिनं ज्वरयति, आद्यन्तयोर्मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः; एककालं विमुच्य सर्वमहोरात्रं व्याप्नोतीत्यन्येद्युष्कविपर्ययः; (कालद्वये मुञ्चति, सर्वमहोरात्रं ज्वरयतीति सततकविपर्ययः) । अत्र दोषविकृतिरेव नानाविधा हेतुरिति । "कफस्थानेषु वा तिष्ठन् दोषो द्वि-त्रि-चतुर्षु च । विपर्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति **वृद्धसुश्रुतवाक्यं** व्याचक्षाणो **जेज्जटो**ऽन्येद्युष्क-तृतीय-चतुर्थकमात्रस्य विपर्ययमुदाहरति, तद्यथा—आमाशय-हृदयस्थदोषेण यथोदाहृत एवान्येद्युष्कविपर्ययः; आमाशय-हृदय-कण्ठस्थितेन तृतीयकविपर्ययः; तत्रैकस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य तत्स्थेन सह ज्वरयति, तद्दिने कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने सोऽप्यामाशयमागत्य ज्वरयति, एवं दिनद्वयं भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति तृतीयकविपर्ययः; आमाशय-हृदय-कण्ठ-शिरःस्थेन दोषेण चतुर्थकविपर्यय इति तत्र यस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य ज्वरयति तस्मिन् दिने कण्ठस्थो हृदयं शिरस्थश्च कण्ठमायाति, अपरदिने हृदयस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने हृदिस्थ एवामाशयमागत्य ज्वरयति, एवं दिनत्रये भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति चतुर्थकविपर्यय इति । एते च सर्वे एव ज्वरा न विरुद्धाः, सर्वेषामेव मुनिप्रणीतत्वात् । यथोक्तं **स्मृतिशास्त्रे**—"स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ मतौ ॥" (म. स्मृ. अ. २ श्लो. १४) इति । दृश्यन्ते च नानाविधा एव विषमज्वराः; एष एव न्यायश्चरक-सुश्रुतयोः कुष्ठवैषम्ये **वाप्यचन्द्रेण** दर्शितः; न वा चिकित्साभेदोऽप्येषामुक्तः; सैव तृतीयकादौ चिकित्सा सैव तद्विपर्ययेऽपीति ॥ ३९ ॥

***नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।**
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकी ॥ ४० ॥

(अ. सं. नि. अ. २)

---

* 'वातबलासकज्वरमाह—नित्यमित्यादि । कीदृशः ? नित्यं मन्दज्वरो मन्दवेगज्वरैः; स्तब्धाङ्गश्लेष्मभूयिष्ठ इति स्तब्धाङ्गश्च श्लेष्मभूयिष्ठश्च; तदुक्तं सुश्रुते—"प्रलेपकं वातबलासकं वा कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ।" इति; अन्यत्र तु वाताधिकत्वेन दर्शितः, तत्कथमत्र श्लेष्मभूयिष्ठत्वमुक्तम् ? अत्रोच्यते—वातेरितसर्वसंधिगतकफारब्धत्वात् । वातबलासकस्तु यथार्थः आमवातेरितो बलासक आरम्भको यस्येति ।' (आ० द०) ॥ ४० ॥

---

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ अस्याग्रे ग. पुस्तके 'न च श्लेष्मा रूक्ष इति पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम् । न श्लेष्मणोऽपि पित्तासक्तस्य रूक्षत्वं वातस्य पित्ताभिभूतत्वाद् व्याधिस्वभावाद्वा' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तसंगत्या प्रलेपकादनूपद्रवत्वेन तत्सधर्मिणि वातबलासके वाच्ये प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या वातबलासकमेवाह—नित्यमित्यादि । वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्तीति वातबलासकी नरः, तेन ज्वरेण, शूनकः शोथी, सीदति अवसन्नो भवति; शोथिनः स उपद्रव इत्यर्थः 'शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति' इति पाठान्तरे 'तेन' इति शेषः । वातबलासमेके कुम्भाह्वयपाण्डुरोगविषयमाहुरिति गदाधरः[1] । वातबलासकारब्धत्वाद्वातबलासकः; बलासकः श्लेष्मा, पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति। स शिरस्थः शिरःशूलम् ॥" इत्यादि । यच्चोक्तं सुश्रुतेन—"प्रलेपकं वातबलासकं च कफाधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति, तत्तु श्लेष्मणो नित्यानुषक्तत्वेनेति जेज्जटः । रूक्षत्वं चास्य वातपित्ताभिभूतत्वात् कफस्नेहस्य व्याधिप्रभावाद्वेति ॥ ४० ॥

*प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥ ४१ ॥
(अ. सं. नि. अ. २)

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पन्नित्यादि । मन्दज्वरश्चासौ विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी, विलेपित्वं[2] चास्य यस्माद्धर्म-गौरवाभ्यां लिम्पति संबध्नातीत्यर्थः । अयं च कफपित्तजः । यदुक्तं सुश्रुतेन—"प्रलेपकं वातबलासकं च"–(सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । तथा यक्ष्मणि "ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥" (सु. उ. तं. अ. ४१) इत्युक्तं, यक्ष्मणि चायं भवतीति । अन्ये तु त्रिदोषजयक्ष्मजनितत्वेन त्रिदोषज एवायम्, उद्भूतत्वेन तु कफपित्तव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

†विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।
तेनार्धं शीतलं देहमर्धमुष्णं प्रजायते ॥ ४२ ॥
काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ४३ ॥

* "विलेपित्वं चास्य घर्मेण आतपेनेव गौरवेण गुरुत्वेनेव लिम्पति संबध्नाति गात्राणि इ प्रलेपकाख्यो ज्वरः । सशीतः शीतयुक्तः । गात्राणि प्रलिम्पतीवेति प्रलेपकोऽन्वर्थसंज्ञः ॥" (आ० द०) ॥ ४१ ॥

† "काये इत्यादि । यदा मध्यकाये पित्तं दुष्टं भवति, श्लेष्मा चान्ते दुष्टो व्यवस्थितो भवति, तेन हेतुना गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः शीतत्वम् । विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये इत्यादि। विपरीतत्वं तु पूर्ववद्व्याख्येयम् । अतः परं संततादीनां शीतदाहपूर्वकत्वेन भेदमाह—त्वक्स्थावित्यादि । यदा श्लेष्मानिलौ त्वचि कुपितौ भवतस्तदा ज्वरस्यादौ त्वचि शीतं जनयतः द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ कथितौ 'मुनीन्द्रैः' इति शेषः । एतौ कौ? ज्वरादौ पूर्वं कफवातौ त्वक्स्थौ सन्तौ शीतमुत्पादयतः, तयोः श्लेष्मानिलयोः प्रशान्तयोः सतोरन्ते पित्तं दाहं करोति; तथा तेनैव प्रकारेण आदौ पित्तं त्वक्स्थं सदतीव दाहं करोति, तस्मिंस्तु पित्ते प्रशान्ते सति इतरौ वातकफौ शीतं कुरुतः । तयोः श्लेष्मानिलयोः प्रशान्तवेगयोः स्वकालापगमात् प्रत्यनीकप्राप्त्या वा यदा तौ प्रशान्तवेगौ भवतस्तदा पित्तमन्ते

१ 'गयदासः' इति ग. । २ 'मन्दज्वरत्वं' क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कायें श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ४४ ॥
(अ. सं. नि. अ. २)

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ४५ ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ४६ ॥
द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ४७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

विषमज्वरविशेषानाह—विदग्ध इत्यादि। विदग्धेऽन्नरसे दुष्टे आहाररसे तथा दुष्टे श्लेष्मणि पित्ते दुष्टे देहे व्यवस्थिते भवतः, तेन हेतुना देहमर्धं शीतलं कफेनार्धं चोष्णं पित्तेन प्रजायते। अर्धत्वं चार्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा, यथादोषं व्यवस्था-नियमहेतोरभावादिति। काय इत्यादि। काये अन्तरग्नौ, कोष्ठे इति यावत्। अन्ते हस्त-पादयोः। उक्तार्थस्य विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये श्लेष्मेत्यादि। त्वक्स्थावित्यादि।—त्वक्शब्देन त्वक्स्थो रस उच्यते, तत्स्थस्य तदुपचारेणेति **गदाधरः**; **जेज्जटस्तु** त्वचमेवाह। एतदभिप्रायेणैव **चरकेण** ज्वरेऽभ्यङ्गार्थं तैलादीन्यभिधायोक्तं—"तैराशु प्रथमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः॥" इति (च. चि. स्था. अ. ३)। तयोः श्लेष्मा-निलयोः। प्रशान्तयोरिति प्रशान्तवेगयोरित्यर्थः; नहि विषमेषु दोषस्य प्रशान्तिर्भवति, पुन-र्वेगागमात्। यदाह **सुश्रुतः**—"स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति। ग्लानि-गौरव-कार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते॥ वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्त-रस्थो लीनत्वात् सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति। इतरौ वातकफौ। दाहशीतादीति एको दाहादिः, अपरः शीतादिः। ननु, एतयोः संप्राप्तौ त्रिदोषजत्वमुक्तं; तत् कथं संसर्गजावित्युक्तं, संसर्गो हि द्वयोर्भवति त्रयाणां सन्निपात इति स्थितिः। उच्यते—संसर्गः संबन्धः, स च द्वयोर्बहूनां च भवति, अत्र त्रयाणामुक्तः[1], न चैवं सर्वत्र; अथवा संसर्गः[2] सौम्याग्नेयदोषकोटिद्वयमेलापः। तत्र शीतादौ ज्वरे पित्तमनुबन्धः, दाहादौ वात-कफावनुबन्धौ; अनुबन्ध्यश्च प्राधान्येन चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेनेति

करोति। चकारान्मूर्च्छादीन्। यदा तु पित्तं त्वक्स्थं भवति तदा त्वचि अतीव दाहं करोति, त्वग्दाहकारके पित्ते प्रशान्ते गतवेगे सति इतरौ श्लेष्मानिलौ अन्ततः शीतं कुरुतः। आदि-शब्दाद्वमथुतन्द्रादीन्। द्वावेतौ दाहशीतादी संसर्गजौ कथितौ। तयोर्दाहशीतपूर्वकयोर्ज्वर-योर्मध्ये दाहपूर्वकः कष्टोऽत्यन्तदुःखप्रदः, कष्टः कृच्छ्रसाध्यतम इति विशेषणद्वयोपादानादत्यर्थं दुःसाध्यत्वं दर्शितं, शीतपूर्वस्य सुखसाध्यत्वं; कुतः? रोगशक्तेरचिन्त्यत्वात्। अनु-बन्धश्चाप्राधान्येन चिकित्स्यत इत्यनुबन्धात् संसर्गजावित्युक्तमिति न विरोध इति।" (आ० द०) ॥ ४२–४७ ॥

१ 'त्रयाणामाहुः' इति क.। २ 'संसर्गः साम्यात्' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयोजनमेतस्य । तयोर्दाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वो दाहादिः कष्ट इति दुःखप्रदः। दाहादेः कष्टसाध्यत्वाभिधानेन शीतादेरर्थतोऽकष्टत्वमिति । उक्तविषमज्वराणामुपलक्षणत्वादन्येऽपि विषमज्वरा रात्रिज्वरादयो बोद्धव्या इति जेज्जटः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—"समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः । प्रायो रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ॥" इति । सर्वेषु च विषमज्वरेष्ववश्यंभावी वायुः । यदाह वृद्धसुश्रुतः—"नर्तेऽनिलाद्वै विषमज्वरः समुपजायते । कफपित्ते हि निश्चेष्टे चेष्टयत्यनिलः सदा ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । तथा विदेहेऽपि—"पवनो गतिवैषम्याद्विषमज्वरकारणम् ॥" इति । एषां च ज्वराणामृत्वादिहेत्वन्तरलाभादन्यथाभावोऽपि दृश्यते । तद्यथा-सन्ततः स्वरूपं त्यक्त्वा सततादीनामन्यतमत्वं प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादित्वम्[1] । यदाह चरकः—"ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् । कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । अस्यार्थः—बलाबलादिति ऋत्वादिमनोन्तेन संबध्यते, बलं चाबलं च बलाबलम् । अर्थशब्दोऽत्र प्राक्तनकर्मवाची । तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रतिपद्यत इति योजना । उदाहरणं च ऋत्वहोरात्रबलाबलाद्यथा—यदा निदाघोत्पन्नो वातप्रधानश्चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनर्तुनाऽऽप्यायितबलस्तृतीयकान्तानां[3] सततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात् । एवं वर्षात्समुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबलः सततादीनामन्यतमत्वमेत्यपकर्षात् । एवं पित्तकफयोरप्युत्कर्षापकर्षावृतुकृतौ व्याख्येयौ । अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्राणि गृह्यन्ते, नह्येकस्मिन्नहोरात्रे सततादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यथाभाव उपपद्यते; किंतु कतिपयैरेव । यदा वर्षा-शरद्वसन्तप्रारम्भे वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते तदा मध्यानि कतिपयदिनान्यवाप्य स एव तृतीयकपूर्वत्वेन[4] विपरिणमते उत्कर्षात्; अपकर्षात्तु यदाऽन्यानि[5] दिनान्याप्नोति तदा सन्ततो (वातारब्धः प्रावृषः,) पित्तारब्धः शारदो, वसन्तस्य च श्लेष्मारब्धः, प्रतनुकत्वाद्दोषस्य सततादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमत इति । दोषबलाबलाद्यथा—यदा सततादीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुरस्निग्धादीन् दिवास्वप्नादींश्च हेतूनाप्नोति तदा सन्ततकादीन् करोति । एवं वातपित्तयोरप्यूह्यम् । मनोबलाबलाद्यथा—यदा सन्ततज्वरी सत्त्वगुणोद्रेकात् प्रहर्षविष्टम्भबहुलो भवति तदा सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति यदा चतुर्थकज्वरी तमोगुणभूयिष्ठत्वाद्विषादादभिभूयते तदा तृतीयकादीनामन्यतमं भवति, "विषादो रोगवर्धनानाम्" (च. सू. स्था. अ. २५) इत्यागमात् । अन्ये तु मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति, कारणे कार्योपचारात् । तस्याश्च बलाबलं यथा—यदा चतुर्थकज्वरी प्रज्ञापराधाद्देवादीनभिभूयाहितान्याचरति तदा तृतीयकपूर्वेषामन्यतमत्वमाप्नोति; यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षाद्विवेकिन्या बुद्ध्या युक्तः स्यात्तदा शुभानि देवताराधनेष्टिबल्युपहारादीन्याचरति तदा सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति । अर्थवशाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वे

---

१ 'प्रपद्यते' इति क. । २ 'तृतीयकचतुर्थकादिरूपत्वं' इति क. ख. । ३ 'तृतीयकादीनामन्यतमत्वं' इति ख. । ४ तृतीयकत्वेन' इति क. । ५ 'अन्यानि' इति क. ख. । ६ नं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विपरिणमते; अथ चतुर्थकज्वराविष्टस्य यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति तदा सन्ततत्वेन परिणमते । एतच्च कर्मवशत्वमृत्वहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तन्निर्देशादिति ॥ ४२-४७ ॥

*गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दन-विभ्रमौ ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ४९ ॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्र-पुरीषता ।
ऊष्माऽन्तर्दाह-विक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ५० ॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५१ ॥
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ५२ ॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ५३ ॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ५४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ३९)

(रस-रक्ताश्रितः साध्यो मांस-मेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः, शुक्रस्थस्तु न सिध्यति ॥ १ ॥)
(च. चि. अ. ३)

उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतयाऽधिकलक्षणानि भवन्ति; यदुक्तं—"वात-पित्त-कफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा । तथा तेषां भिषग्ब्रूयाद्रसादिष्वपि बुद्धिमान् ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति; एतदभिधानं च रसादिधात्वविरोधेन वातादिचिकित्सा-

---

* 'अथ रसादिधातुगतज्वरानाह–गुरुतेत्यादि । गुरुता गात्राणां, सदनमङ्गग्लानिः; रसस्थे रसधातुगते ज्वरे । यद्यपि रसैकधातुप्राप्त्या संतत एवायं तथाऽप्यनुक्रमधातुगतकथनार्थमत्र निर्देशः । रक्तगं ज्वरमाह–रक्तेत्यादि । मोहो विगतचित्तता । मांसगतमाह–पिण्डिकेत्यादि । अस्थिगते भेदोऽस्थ्नामिति भेद इव भेदः, भङ्गवत्पीडेत्यर्थः । कूजनं कुन्थनं, कुञ्चनमिति केचन पठन्ति; तच्च सान्निध्यादस्थ्नामित्यनेन संबध्यते । ननु शुक्रगे ज्वरे मरणमित्युक्तं, तच्च शुक्रं सर्वदेहगं, ततश्च रसादिधात्वभिभवेऽपि शुक्रप्राप्तेस्तद्गतेऽपि मरणमिति । नैवं—सर्वशरीरगतस्यापि शुक्रस्य कलान्तरितत्वेन क्रमेण त्वचि प्राप्तेः । क्रमेणापि शुक्रं ज्वरेण कथं प्राप्यमिति चेत्, धात्वन्तरादतिक्रम्य शुक्रगमनादिति । उक्तं च सुश्रुते—"दग्धेन्धनो यथा वह्निर्धातून् हत्वा यथा विषम् । कृतकृत्यो व्रजेच्छान्तिं देहं हत्वा तथा ज्वरः ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । ग्रन्थान्तरेऽपि–"रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतस्तथा । अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थाने न जीवति ॥" इति' (आ० द०) ॥ ४८–५४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करणार्थम्; अतस्तानाह—गुरुतेत्यादि । हृदयोत्क्लेशः हृदयस्थितदोषस्योपस्थितवमन-त्वमिव, रसस्य हृदयस्थत्वात् । रसस्थ इत्यनेन विशेषेणात्र रसो दूष्यः, सर्वेषामेव ज्वराणां रसानुगतत्वात् । दैन्यं क्लान्तचित्तत्वम् । पिण्डिकेत्यादि । पिण्डिका जान्वधो जङ्घामांसपिण्डः, तस्या उद्वेष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव वेदना पिण्डिकोद्वेष्टनम्; एवमन्यत्रापि । सृष्टमूत्र-पुरीषता प्रवर्तमानमूत्र-पुरीषता । ऊष्मा बहिः, एतच्च विशेषपरं, प्रायः सर्वज्वरेषु तथाभावात् । 'ऊष्माऽन्तर्मोह-विक्षेपौ' इति पाठान्तरे ऊष्माऽन्तः अन्तर्दाह इत्यर्थः, विक्षेपो हस्तादिचालनम् । भृशं स्वेद इति घर्मस्य मेदोमलत्वात्; तद्विकृत्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रे । असहिष्णुता वेदनाया असहत्वं, क्रोधन-त्वमिति **कार्तिकः** । मेदोऽस्थामिति भेद इव भेदः भङ्गवत्पीडेत्यर्थः, (परपदार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वृत्ति(वति)मन्तरेणापि वृत्त्य(वत्य)र्थं गमयन्ति) यथा—अग्निर्माणवकः । एवमन्यत्रापि भेदादौ द्रष्टव्यम् । कूजनं कुन्थनं; 'कुञ्चनं' इति पाठा-न्तरेऽस्थामेव संकोच इत्यर्थः । तमःप्रवेशनम् अन्धकारप्रविष्टस्येवासंवित्तिः । महा-श्वासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः । मर्मशब्देन हृदयमुच्यते, प्राधान्यादिति **कार्तिकः**; तस्य छेद इव मर्मच्छेदः । मरणमित्यादि शुक्रगतस्य । तत्रैतेषु रसादि-धातुगतज्वरेषु मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्राप्नुयादिति योज्यम् । शुक्रं च तत्स्थानं चेति शुक्रस्थानं; (नतु शुक्रस्य स्थानं शुक्रस्थानं,) शुक्रस्य सर्वदेहगत्वेन नियतस्थाना-संभवादिति **कार्तिकः** । (यदुक्तं—"यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा । शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विद्याद्भिषग्वरः ॥" (सु. शा. स्था. अ. ४) इति ।) विशेषत इति पदेन शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गः, अन्यस्यापि रक्तादेरिति वदन्ति ॥ ४८–५४ ॥

*वर्षा-शरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ ५५ ॥
(वा. नि. अ. २)

(उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं चाह—) वर्षेत्यादि । वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः; वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते श्लैष्मिकः । अस्मादन्यो वैकृतः, यथा—वर्षासु पैत्तिक इत्यादि । स इति वैकृतो दुःसाध्यः, अर्थात् प्राकृतः सुखसाध्य इति । यदुक्तं—"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । अत्र वाग्भटेन वातजस्य प्राकृतत्वप्रणयनं यत् कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृतादभिन्नत्वात् । **जतूकर्णेना**प्यसौ न पठितः । यदाह—"वसन्तशरदोः प्रायः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः ।" इति । अत्रोच्यते—न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वख्यापनपरा संज्ञा, किंतु कुम्भकारादि-

* 'अथ कालभेदेन ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणमाह—वर्षेत्यादि । अनिलोद्भवस्तु प्राकृतो दुःसाध्यः ।' (आ० द०) ॥ ५५ ॥

१ अस्याग्रे 'रोगप्रभावात्' इत्यधिकमातङ्कदर्पणे । २ अयं पाठः ख. पुस्तके नोपलभ्यते । ३ 'अस्फुटध्वनिः' इति पा० । ४ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ 'गूढश्चेक्षौ रसो' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वद्यौगिकत्वं; यतो यथर्तुप्रकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तत उद्भूतं प्राकृतः; तेन प्राकृतत्वेऽपि दोषस्वभावाद्वातिकस्य दुःखसाध्यत्वं वैकृतवदिति दुःखसाध्यत्वेन वैकृतसाधर्म्याच्चरकजतूकर्णाभ्यां नोक्तः, न तु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो **वाग्भटस्ये**ति। अन्यरोगेषु प्राकृतत्वेन दुःसाध्यत्वं, ज्वरस्य तु व्याधिप्रभावात् सुखसाध्यत्वम् । तन्त्रान्तरं हि–"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥" इति ॥ ५५ ॥

*वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्त-श्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
कुर्यात्, पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ५६ ॥
तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५७ ॥

(वा. नि. स्था. अ. २)

तेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिक्रममाह—वर्षास्वित्यादि । दुष्ट इति कुपितः, ग्रीष्मे संचितत्वात् । पित्त-श्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्त-कफानुबन्धः । यदुक्तं–"भूवाष्पान्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च । वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ।" (च. सू. स्था. अ. ६) इति । कुर्यादिति छेदः । पित्तमित्यादि पित्तं च शरदि दुष्टं ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तेन संबध्यते; एवं कफो वसन्ते इत्यत्रापि योज्यम् । पित्तदुष्टिश्च शरदि वर्षासु संचितत्वात् । अनुबलोऽनुबन्धः, तस्य च हेतुर्वार्षिकक्लेदानुवृत्तिरेव । तत्प्रकृत्येत्यादि तयोः पित्त-श्लेष्मणोः प्रकृत्या स्वभावेन, तत्कृतयोर्ज्वरयोरनशनाल्लङ्घनान्न भयं भवति । यदुक्तं–"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमेतो वायुर्न सहते क्षणम् ॥" इति । विसर्गाच्च हेतोर्नानशनाद्भयम् । वर्षा-शरद्धेमन्ता विसर्गः, तत्रोपचितबलाः प्राणिनो भवन्ति, सोमस्य बलवत्त्वात्; शिशिर-वसन्त-ग्रीष्मास्त्वादानं, तत्रापचितबलाः प्राणिनः, सूर्यस्य बलवत्त्वादिति व्युत्पादितं शास्त्रे । 'तत्प्रकृत्या विसर्गस्य'

* ("एतस्य च वर्षासु संचितस्य शरदि प्रकुपितस्य पित्तस्य पित्तज्वरं कर्तुमुद्यतस्य शरदि अनुबलो अनुबन्धः कफो भवति । अनु बलमिवानुबलं, यथा–स्वतन्त्रस्य कस्यचिद्राज्ञो गजरथतुरगपुरुषादिबलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्यबलं तच्छक्तेरनुबृंहणार्थमागच्छति, एवं स्वतन्त्रस्य पित्तस्य ज्वरं कुर्वतो बलोपबृंहणं शरदि कफः करोति । **चन्द्रनन्दन**स्त्वेवं व्याचष्टे–"तत्र शरदि पित्तज्वरेऽनशनाल्लङ्घनाद्भयं न भवति, केन कारणेन ? तत्प्रकृत्या, तयोः पित्त-कफज्वरयोर्लङ्घनसाध्यत्वेन; तथा विसर्गाच्च कालस्य विसर्गाख्यभावात्तत्र लङ्घनात् प्रत्यवायशङ्का नोत्पद्यते, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । पित्त-श्लेष्मणोर्लङ्घनसाध्यत्वे वचनं च–"कफपित्ते द्रवत्वाच्च सहेते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥" इति । **अरुणदत्त**स्त्वेवं व्याचष्टे–"तत्प्रकृत्येति तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूतौ वातज्वरपित्तज्वरौ परामृश्येते, तयोः प्रकृतिस्तत्प्रकृतिस्तया तत्प्रकृत्या तत्स्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरेऽनशनाद्भयं न 'भवति' इति शेषः; विसर्गाच्च वर्षाशरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः सौम्यस्वभावः, अस्माच्च कारणात् तस्मिन् काले ज्वरे उत्पन्ने लङ्घनात् प्रत्यवायशङ्का न तथा भवति, यथाऽन्यस्मिन् काले ज्वरे आदानकालस्वभावाद्वातपित्तानुबलत्वाच्चानशनाद्भयं भवतीत्यर्थः ।)" (आ० द०) ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

१ 'तथाभूतः' इति क. ख. । २ '"मपि' इति पा० । ३ अयं पाठो ग. पुस्तके नोपलभ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्या कफ-वात-पित्तप्रकृत्या, विसर्गस्य च प्रकृत्येति योज्यम्। कफ इत्यादि। तं कफमनु वातपित्ते भवतः, अनुबन्धरूपे भवत इत्यर्थः। हेतुश्चात्र वसन्तस्यादानमध्यत्वेनाग्नेयरूक्षत्वेन वातपित्तप्रकोपकत्वम्। यदुक्तं चरके–"आदानमध्ये तस्यापि वात-पित्तं भवेदनु (च. चि. स्था. अ. ३) इति। अत्र कफ-पित्तप्रकृत्या लङ्घनं युक्तमेव, किंत्वादानमध्यत्वेन न निर्भयं तत् कार्यम्। अत एव 'तत्र नानशनाद्भयम्' इत्येतस्मात् पूर्वमेव पठितम्, अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा।

(वा. नि. स्था. अ. २)

कालोऽपि दोषविशेषस्य लक्षणमित्याह—काल इत्यादि। यथास्वं काले यस्य वातादेः प्रकोपकालस्तत्र तज्जन्यज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादो वृद्धिर्वा भवति; अथवा प्रवृत्तिर्नित्यज्वरस्य, वृद्धिर्विषमज्वरस्येति ॥—

***निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५८ ॥**

(वा. नि. स्था. अ. २)

(यथा कालो दोषविशेषस्य लक्षणं) तथोपशयानुपशयावपि लक्षणमित्याह—निदानेत्यादि। निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्तैरनुपशयो दुःखं निदानोक्तानुपशयः। विपरीतैर्दोषादिविपरीताहारा[१]चारैरुपशायिता सुखजननशीलत्वं विपरीतोपशायितेति ॥५८॥

†अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोष-वर्चोविनिग्रहः ॥ ५९ ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्।
संतापो ह्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ६० ॥
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च।

(च. चि. स्था. अ. ३)

उक्तज्वराणां मध्ये संप्राप्तिवशात् कश्चिदन्तर्वेगो भवति कश्चिद्बहिर्वेगस्तयोर्लक्षणमाह—अन्तर्दाह इत्यादि। श्वसनं श्वासः; 'सदनं' इति पाठान्तरं, तन्न युक्तमिति जेज्जटः; यतोऽन्तर्वेग एव सुश्रुते गम्भीराख्यया पठितः, तत्र च श्वास एव पठित इति। विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः। संताप इत्यादि। तृष्णादीनामित्यादिशब्देनोक्तप्रलापादीनां

* "निदानेत्यादि। निदानत्वेनोक्तेनाहाराचारादिना दोषजनकत्वेनानुपशयो, विपरीतेन त्वाहाराचारादिना दोषानुत्पादकत्वादुपशय इति पिण्डार्थः।" (आ० द०) ॥ ५८ ॥

† "अन्तरित्यादि। एतैर्लिङ्गैरन्तर्वेगं ज्वरं लक्षयेत्। दोषस्य वायोर्वर्चसः पुरीषस्य च विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः। बहिर्वेगस्य लक्षणमाह–सन्ताप इत्यादि। एतैर्लिङ्गैर्बहिर्वेगं लक्षयेत्।" (आ० द०) ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

१ "दोषाहाराचाराद्यैः" इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रहणम् । मार्दवं स्वल्पत्वम् । अस्य सुखसाध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतां सूचयति; असाध्यतां वा, "गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति सुश्रुतवचनादिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥—

*लालाप्रसेको हृल्लास-हृदयाशुद्ध्यरोचकाः ॥ ६१ ॥
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः ॥ ६२ ॥
आमज्वरस्य लिङ्गानि, न दद्यात्तत्र भेषजम् ।
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ६३ ॥
(शोधनं, शमनीयं च करोति विषमज्वरम्[1])
ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो[2] निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६५ ॥
(च. चि. स्था. अ. ३)

चिकित्साविशेषार्थमाम-पच्यमान-निरामलक्षणान्याह—लालेत्यादि । ननु, न दद्यात्तत्र भेषजमिति विरुद्धं, द्विविधं हि भेषजमुक्तं चरकेण द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं चेति; तत्र द्रव्यभूतं कषायादि, अद्रव्यभूतं लङ्घन-स्वेदादि; अत्र लङ्घनादिकं षडङ्गार्धशृतं च प्रयुज्यते । उच्यते—भेषजशब्देनात्रान्नपानसाधनव्यतिरिक्ता कल्पनोच्यते, न तु सामान्येनौषधमात्रं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, तरुणज्वरे भेषजपाननिषेधेऽपि भेषजविधानदर्शनात् । एवं पच्यमानेऽपि बोद्धव्यं, तत्रापि सामतायाः सद्भावात् । क्षुदित्यादि असमासकरणात् क्षुदादयो व्यस्त-समस्ता अष्टाहश्च पक्वलक्षणमिति[3] जेज्जटः । हरिचन्द्रस्त्वाह—असत्यप्यष्टाहे क्षुदादिभिर्निरामत्वं दोषप्रवृत्त्या वा क्षुदाद्यभावेऽप्यष्टाहेनैव शिष्यहितैषितया कालं लक्षणं च निर्दिष्टवानिति । द्विविधा हि सामता—एका रसस्य, अपरा दोषस्य; रससामता तु

* "लालेत्यादि । लालाप्रसेको लालास्रावः, हृल्लास उपस्थितवमनत्वमिव, हृदयाशुद्धिः हृदयं पूर्णमिव, गुरु इवेत्यपरे । क्षुन्नाशः छिक्काया अनिःसरणं, अथवा क्षुत् क्षुधा तस्या नाशः । एतानि लक्षणानि आमज्वरे भवन्ति, तत्र भेषजं पाचनादि न देयं, यदि दत्तं भेषजं तदा भूयो ज्वरं वर्धयति शोधनं यत्, यच्च शमनीयं तच्च विषमज्वरं कुर्यात् । पच्यमानज्वरलक्षणमाह—ज्वरेत्यादि । ज्वरवेगोऽधिको भवति, यथा निर्वाणावस्थायां दीपः प्रज्वलति तद्वत्पच्यमानावस्थायां ज्वरस्य वेगाधिक्यं भवति, मलप्रवृत्तिश्च भवतीति पच्यमानस्य दोषस्य लक्षणं जानीयात् । अथ निरामज्वरलक्षणमाह—क्षुदित्यादि । क्षुच्छिक्का तस्याः प्रादुर्भावः । अन्ये क्षुत् क्षुधा । क्षामता कृशत्वं, ज्वरमार्दवं ज्वराल्पत्वं, दोषप्रवृत्तिः वायोः प्रवर्तनं 'गुदेन' इति शेषः । अन्ये 'उत्साह' इत्यत्र 'अष्टाह' इति पठन्ति, अष्टदिनेभ्यः परतः । एतन्निरामज्वरलक्षणं, तत्रौषधं देयम् ।" (आ० द०) ॥ ६१–६५ ॥

१ आतङ्कदर्पणसंमतोऽयं पाठः । २ 'दोषप्रवृत्तिरुत्साह' इत्यातङ्कदर्पणसंमतः पाठः । ३ 'लक्षणमिति' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुखवैरस्यादिलक्षणा, दोषसामता तरुणत्वरूपा, साऽष्टाहेनैवापैति। अत्र च **हरिचन्द्रेण** हेतुरुक्तः—("सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि॥" इति।) सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकादष्टाहेनैव निरामत्वमिति। रससामता त्वष्टाहात् परतोऽप्यनुवर्तते। एनमर्थं जेजटोऽपीच्छति, यदेवं लिखति चरक-सुश्रुतटीकायां-"तरुणा सामताऽष्टाहादपैति, रससामता तु परतोऽप्यनुवर्तते" इति। एतत्प्रयोजनं च तरुणसामतायामौषधं नोपयुज्यते, रससामतायां तु पाचनं दीयते। अत एवाह **चरकः**-"ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम्। पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। तथा—"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यभिधायापि यत् **सुश्रुतेनोक्तं**—"सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्। दशरात्रात् परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति, तेनैवं ज्ञापयति-सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न दीयत इति **कार्तिककुण्डेना**पि व्याख्यातमिति। ननु, "ज्वरितं षडहेऽतीते" (च. चि. स्था. अ. ३) इति **चरक**वचनस्य "सप्तरात्रात् परं" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादिना सुश्रुतवचनेन विरोधः, यतः षडहेऽतीते सप्तमदिनं भवति, तत्र कषायं विधत्त इति। उच्यते—षडहेऽतीते सप्तमे लघ्वन्नप्रतिभोजितमष्टमे कषायं पाययेदित्यष्टमपदलोपा[२]द्योज्यं रसौदनवदिति **चक्रः**, "भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति दोषश्रुतेरुक्तसुश्रुतविरोधाच्च। प्रकारान्तरेणैनमर्थं **कार्तिककुण्डोऽ**प्याह, तद्यथा—षडहेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणनात्, बस्तिदानदिनपरिहारेण परिहार-कालगणनावत्[३]। एवं "पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने। शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत्॥" इत्येतदपि वचनं व्याख्येयम्। **भट्टारहरिचन्द्रेणा**पि सप्तमदिने कषायपानं यद्व्याख्यातं तस्यायमेवाभिप्रायो गवेषणीयः, सुश्रुतादिविरोधात्। **चन्द्रिकाकारेणा**पि व्याख्यातम्,-"अक्षिरोगे दिनचतुष्टयवज्ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमन-शोधने" इति। यत्तु पेयाद्यनन्तरं **हारीतेनो**क्तम्—"एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगाञ्ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्॥" इति; तथा-"इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। अतः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्।" इति **खरनाद**वचनं च पूर्ववदष्टाहप्रतिपादकं द्रष्टव्यम्। अथवा **पित्तज्वराभिप्रायेणैतद्वचनद्वयम्**। यदाह **सुश्रुतः**—"सप्तरात्रात्परं"—इत्यारभ्य, यावत् "पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दोषपाकतः[४]॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति। सप्ताहा[५]दर्वागपि यदेतत्पाचनकषायपानमुक्तं तन्नात्युद्धूतसाम-

---

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते। २ 'पदलोपात्' इति क. ख.। ३ 'बस्ति-कालपरिहारेण कालगणनावत्' इति क.। 'बस्तिकालपरिमाणेन परिहारकालगणनावत्' इति ख.। "यथा सुश्रुतोक्तत्र्यहपरिहारकाल एव बस्तिदानदिनं त्यक्त्वा चरकेण द्विगुणः परिहारकाल उक्तः" इति वृन्दटीकायां **श्रीकण्ठदत्तः**। ४ 'दोषपाचनम्' इति क. ख.। ५ 'सप्ताहात् परतोऽपि' इति क. ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तायां द्रष्टव्यम्। यदाह वाग्भटः—"सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः। दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्॥" (वा. चि. स्था. अ. १) इति। "अयमर्थोऽभियुक्तैश्च कैश्चिदुक्तश्चिकित्सकैः। सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे॥ निरामे शमनं, स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्।" इति संक्षेपः। विस्तरस्तु कषायनिर्णयप्रकरणे द्रष्टव्यः। पक्वज्वरलक्षणेन जीर्णज्वरलक्षणमपि चिकित्सोचितं बोद्धव्यम्। यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"आसप्तरात्रं"—इत्यादि। जतूकर्णेनाप्युक्तं—"जीर्णस्त्रयोदशदिवसः" इति। "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते॥" इति तु तन्त्रान्तरमतिपुराणाभिप्रायेण[१] द्रष्टव्यम्॥ ६१-६५॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः।

(च. चि. स्था. अ. ३)।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—बलवत्स्वित्यादि। बलवत्सु पुरुषेषु साध्यः, यदुक्तं—"बलाधिष्ठानमारोग्यं" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। अल्पदोषेषु नातिप्रबलदोषेषु। अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवाः कासादयः। यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"कासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसार-विड्ग्रहाः। हिक्का-श्वासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश॥" इति॥—

***हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः॥ ६६॥**
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः।
ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः॥ ६७॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः।

(च. चि. स्था. अ. ३)।

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया॥ ६८॥
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च।

(सु. उ. तं. अ. ३९)।

आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः॥ ६९॥
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम्[२]।
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा॥ ७०॥
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः।
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्॥ ७१॥

* "यो ज्वरो बलिभिः प्रबलैर्हेतुभिः कारणैर्जातोऽत एव बहुलक्षणः संपूर्णलक्षण इत्यर्थः, स त्वसाध्यः; यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनो भवति सोऽपि ज्वरः प्राणान्तकृत् मारक इत्यर्थः। अपरमसाध्यलक्षणमाह—शूनस्य शोथयुक्तस्य पुरुषस्य, क्षीणस्य ज्वरेण। सुश्रुतोक्तं गम्भीरज्वरलक्षणमाह—गम्भीरस्त्वित्यादि। आनद्धत्वेनेति दोष-पुरीषविबन्धेन। अपरमसाध्यलक्षणमाह—आरम्भादित्यादि। लक्षणान्तरमाह—हृदेत्यादि। गम्भीरोऽन्तर्वेगः, तीक्ष्णोऽतिदुःसहो बहि-

१ 'तन्त्रान्तरवचनं पुराणाभिप्रायेण' इति क.। २ 'हन्ति मानवम्' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ।
हिक्का-श्वास-तृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥ ७२ ॥
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ।
"हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीडितम् ॥ ७३ ॥
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।"
(सु. उ. तं. अ. ३९)।

ज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—हेतुभिरित्यादि। ननु, यो हेतुभिर्बहुभिर्बहुभिश्चोपजायते स बहुलक्षण एव भवति, तत् किं बहुलक्षणवचनेन? उच्यते—यथास्वहेतुकुपिता दोषाः सर्वस्यैव रोगस्य हेतवो भवन्ति, प्राक्तनकर्मापेक्षया तु यदा विशिष्टां सामग्रीं संप्राप्तिलक्षणाः मासादयन्ति तदा ज्वरमापादयन्ति, तथा दूष्यादिसहकारिकारणसान्निध्यासान्निध्याभ्यां बहुलक्षणतामल्पलक्षणतां च कुर्वन्ति । तथा हि तन्त्रान्तरं—"एकं द्वौ त्रीन् बहून् वाऽपि देहे धात्वादियोगतः। दर्शयन्ति विकारांस्ते कुपिताः पवनादयः॥" इति। अथवा विकृतिविषमसमवायाद्बहुहेतुरप्यल्पलक्षणोऽल्पहेतुरपि बहुलक्षण इति । प्राणान्तकृदिति छेदः। शीघ्रमिन्द्रियनाशन इति उत्पन्नमात्र एव चिकित्स्यमानोऽपीन्द्रियशक्तिं रूपादिग्रहणलक्षणामुपहन्ति सोऽप्यसाध्यो नतूपेक्षया; अन्येऽपि रोगा उपेक्ष्यमाणा इन्द्रियशक्तिमुपघ्नन्ति असाध्यतां चाधिरोहन्ति । एवं बहुलक्षणोऽप्यादावेव चिकित्स्यमान एव बोद्धव्यः। इन्द्रियाणि चैकादश बोद्धव्यानि सांख्यसिद्धान्तेन, तथा चरक-सुश्रुतनिर्दिष्टत्वात्; "चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति बुद्धीन्द्रियाणि, हस्तपादगुदोपस्थजिह्वाः कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः॥"; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। ज्वरः क्षीणस्य शूनस्येत्यपरमसाध्यलक्षणम्। गम्भीरो दैर्घरात्रिक इति गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः; अथवा गम्भीर इव गम्भीरः, यत्र वातादीनां निश्चयो न शक्यते कर्तुम्; अन्ये त्वाहुः—गम्भीरोऽन्तर्वेगः । दैर्घरात्रिक इति "दीर्घरात्रानुबन्धी" इति **जेज्जटः**, "दीर्घां मरणरूपां रात्रिमनुवर्तते इति दैर्घरात्रिकः" इति **चक्रः**, असाध्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे दैर्घरात्रिक इति पूर्वेण संबध्यते, असाध्य इति परेण। केशसीमन्तकृदिति अकस्मात् केशेषु सीमन्तान् यः करोति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिरायाति मृत्यवे॥" इति। गम्भीरार्था ये जेज्जटादिभिर्व्याख्यातास्तेषु मध्येऽत्र गम्भीरोऽन्तर्वेग इत्ययमर्थो **माधवकर**स्याभिमतः; अत एवासौ तदनन्तरं

रन्तश्च, ताभ्यामन्योन्यमार्तं पीडितं, क्षामं क्षीणमित्थंभूतं ज्वरितं स्वार्थविद्यायशोहानिभयाद साध्यत्वात् परिवर्जयेत्। एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्यान्यपि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि। तद्यथा—"आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणितमांसं च नरं क्षपयति ज्वरः॥ यस्ताम्यति स्वपिति शीतलगात्रयष्टिरन्तर्विदाहसहितः स्मरणादपेतः। सोच्छ्वासवान् कुपितरोपमचयः सशूलस्तं वर्जयेद्भिषगिह ज्वरितं विधिज्ञः॥" इति' (आ० द०)॥ ६६-७३॥

---

१ 'क्षामं' इति पा० । २ 'अपि च' इति पा० । ३ 'चलन्ति' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सौश्रुतं गम्भीरलक्षणं लिखति—गम्भीर इत्यादि । य एव **चरके**ऽन्तर्वेगः स एव सुश्रुते गम्भीरः पठितः; तुल्यलक्षणत्वात्, पृथक्पाठाभावाच्चेति । आनद्धत्वेन चेति बद्धदोषत्वेन । आरम्भादित्यादि । आरम्भादुत्पादात् प्रभृति यस्य विषमज्वरः सोऽसाध्यः, यस्य तु नित्यज्वरिणो ज्वरोत्सृष्टस्य वाऽपचारादिना विषमः स साध्य एव । एतच्च विषमत्वं सततादिरूपं बोद्धव्यं, नतु विषमत्वमात्रेण, वातिकज्वरेऽपि प्रसङ्गादिति । दैर्घरात्रिको व्याहृत एव; न चास्य पुनरुक्तत्वं, तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वादधिकार्थप्रतिपादनार्थं बुद्धाऽपि लिखितम्; एवं गम्भीरेऽपि वाच्यम् । 'अतिरूक्षस्य' इत्यत्र 'अनिमेषस्य' इति पाठान्तरे सदा स्फारितनेत्रस्येत्यर्थः । विसंज्ञः विह्वलः, ताम्यते मुह्यति । शेते निपतित इति शयितो निपतित एवास्ते न चोत्थातुं समर्थः । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्चेति शीतार्दितो बहिः, अन्तरुष्णोऽन्तर्दाहवान् । हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः । हृदि संघातशूलवानिति संघातरूपेण वस्तुना अष्ठीलिकादिनाऽऽक्रान्तमिव हृदयं मन्यते यः स तथा; अन्ये त्वाहुः—नानाप्रकारकशूलवानिति । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसितीत्येवकारेण नासिकां व्यवच्छिनत्ति व्यादितास्यप्रतिपादनार्थं, खरश्वास इत्यर्थः । हिक्केत्यादि । हिक्कादिभिर्मिलितैरेकेनापि बलवताऽसाध्यत्वम् । मूढं मोहयुक्तम् । विभ्रान्तलोचनं भ्रान्तप्रेक्षणं, चलितनेत्रं वा । सन्ततोच्छ्वासिनं निरन्तरखरश्वासयुक्तम् । हतेत्यादि । हतप्रभाणि हतशक्तीनि स्वविषयाग्राहीणि चक्षुरादीनि यस्य स तथा; अथवा हता प्रभा दीप्तिरिन्द्रियाणि च यस्य स तथा । 'अरोचकनिपीडितम्' इत्यत्र **जेज्जटः** पाठान्तरद्वयं पठति—'दुरात्मानमुपद्रुतम्' इति, व्याचष्टे च—दुरात्मानं दुष्टान्तःकरणम्, उपद्रुतमिति श्वासादिभिरुपद्रवैः; 'दुरात्मभिरुपद्रुतम्' इति पाठान्तरे तु राक्षसादिभिर्जुष्टमित्यर्थः । एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्यान्यपि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि । तद्यथा—"प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना । सुघोरं ज्वरमासाद्य स³ जीवमपसृज्यते ॥ ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः । बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः । विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे⁴ वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् । लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वाच्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् । स्वेदो ललाटे हिमवन्नरस्य शीतार्दितस्यातिसुपिच्छिलश्च ॥ कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ स्रुतस्वेदो ललाटाद्यः श्लथसन्धानबन्धनः । मुह्येदुत्थाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति ॥ यस्य स्वेदोऽतिबहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः । रोगिणः शीतगात्रस्य तदा मरणमादिशेत् ॥" इति । "आधानजन्मनिधने प्रत्यराख्ये⁵ विपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा । ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥" (वृ. वा. नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन नक्षत्रभेदेन ज्वरस्य साध्यत्वासाध्यत्वं यदभिहितं, **तद्धारीत-वृद्धवाग्भटयोर्**द्रष्टव्यम्, इह तु विस्तरभयान्न लिखितम् । सन्निपाता-

---

१ 'विबद्धमलत्वेन' इति पा० । २ 'निरन्तरोच्छ्वासिनम्' इति क. ख. । ३ 'न जीवेन्न च मुच्यते' इति क. ख. । ४ गोसर्गे प्रत्यूषे । ५ 'निधनं जन्मतः सप्तमं, प्रत्यरं पञ्चमं, विपत्करं तृतीयम्' इत्यष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायामिन्दुः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साध्यप्रकरणं यथा—"पित्त-कफानिलवृद्ध्या दशदिवस द्वादशाह-सप्ताहात्। हन्ति विमुञ्चति वाऽऽशु त्रिदोषजो धातु-मलपाकात् ॥" इति। सप्ताहाद्वाताधिकः, दशाहात् पित्ताधिकः, द्वादशाहात् कफाधिकः; पित्ताधिकवद्वातपित्ताधिकः, कफाधिकवद्वातकफाधिकः, योगवाहित्वाद्वायोः। (यदाह चरकः—"योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्। दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् ॥" इति (च. चि. स्था. अ. ३))। धातुपाकाद्धन्ति, मलपाकाद्विमुञ्चतीति व्यवस्थितविकल्पः; धातु-मलपाकविकल्पे च दैवमेव हेतुः। उत्तरोत्तररोगवृद्धि-बलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रादिना च धातुपाको ज्ञेयः, अन्यथा तु मलपाकः; यदुक्तं—"निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची। अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम् ॥ दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वर-देहयोः। इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम् ॥" इति। ननु, तरतमभावात् स्थिर-शीघ्र-मध्यमशक्तित्वाद्दोषाणां कथं सप्ताहादिनियम इति चेत्। न, तथास्वभावाद्व्याधेः, विचित्रा हि प्रतिरोगं स्वभावाः; यथाऽग्निरोहिणी सप्ताहेन हन्ति न तथाऽन्ये विकारा इति। तत्र "सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥" (वा. नि. स्था. अ. २) इति हारीतवचनसंवादार्थमेवं व्याचक्षते—दशमीप्रत्यासत्त्या नवमी, द्वादशीप्रत्यासत्त्या एकादशी च गृह्यते; ततो वृद्ध्येति पदमावर्त्य सर्वत्र द्वैगुण्यं कार्यम्। एवं, "सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा। पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥" (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यत्र सुश्रुतवाक्ये पुनःशब्देन द्वैगुण्यमिति कार्तिककुण्डो व्याख्यातवान्। एवं "दश-द्वादश-सप्ताहैः पित्त-श्लेष्मानिलाधिकः। दग्ध्वोष्मणा धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः ॥" (वा. नि. स्था. अ. २) इत्यत्राधिकशब्दमावर्त्य क्रियाविशेषणं कृत्वा द्वैगुण्यं व्याख्यातम्। तथा "वात-पित्त-कफैः सप्त-दश-द्वादशवासरान्। प्रायोऽनुयाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥" (वा. नि. स्था. अ. २) इत्यत्राग्निवेशमते प्रायोग्रहणेन द्वैगुण्यमिति। ननु, सप्तमीत्यादौ कथं तर्हि दश-विंशति-द्वादश-चतुर्विंशतीनां ग्रहणमिति चेत्। उच्यते—एकादशीत्यत्र एकेति पदमावर्तनीयं, तेन नवमी एकेति दशमी लभ्यते, एकादशी एकेति द्वादशी लभ्यते, ततः सर्वत्र द्वैगुण्यम्। तथाशब्दः समुच्चये, तेन सप्तमी गृह्यते सा द्विगुणा च; एवं नवम्यादिषु योज्यम्। चतुर्विंशत्यधिकस्तु मर्यादादिवसो नास्ति, तत्प्रतिपादकागमादर्शनात् ॥ ६६–७३ ॥—

***दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्प-विड्भेदसंज्ञता।**
कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७४ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि विड्भिदिति विड्भेदः; संपदादिपाठात्

---

* "ज्वरमुक्तस्य पूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि। ज्वरमोक्षकाले एतादृश्याकृतिर्लक्षणं 'भवति' इति शेषः।" (आ० द०) ॥ ७४ ॥

---

१ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते। २ 'धातुमलपाकभेदे' इति क. ख.। ३ 'तरतमादिभावव्यवस्थितशीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वात्' इति पा०। ४ 'तत्र' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भावे क्विप्। असंज्ञता संज्ञानाशः। कूजनं कुन्थनम्। यदुक्तं-"ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजेद्रमति चेष्टते॥" (च. चि. अ. ३) इति। **वाग्भटो**ऽप्याह—"धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते। ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन् वमति चेष्टते॥" (वा. नि. स्था. अ. २) इति। वैगन्ध्यं दुर्गन्धता गात्रे। ज्वरमोक्षणे भविष्यति आकृतिर्लक्षणं 'भवति' इति शेषः। ननु, दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः, क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं लक्षणं कुर्यात्? उच्यते—कश्चिद्भावः क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति, यथा—निर्वाणावस्थो दीपो विशेषात् प्रज्वलति; अथवा दोषाभिभूतानां धातूनां दोषापगमे क्षोभाद्दाहादयः तरलतरवानरपरिहीयमानतरुणतरुवल्लरीशिखरकम्पवदिति॥ ७४॥

***स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च।**
क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्॥ ७५॥

(सु. उ. तं. अ. ३९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं समाप्तम्॥ २॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—स्वेद इत्यादि। स्वेदो घर्मागमनं, स्रोतसां स्फुटत्वात्। लघुत्वं गात्रस्य। शिरसः कण्डूरिति सर्वो हि ज्वरस्तैजसः, विरोधिव्यपगमात् सौम्यः श्लेष्मा लब्धबलः सञ्छिरसि स्वस्थानेऽसाधारणात्मलक्षणं कण्डूं करोति, व्याधिमहिम्ना नान्यत्र कफस्थाने इति वदन्ति। पाको मुखस्येति ज्वरोष्मकोपितपित्तात्, यत्तु पूर्वं नाकार्षीदन्यत्र वा तदपि व्याधिमहिम्नैव। एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदोषजेऽन्तर्वेगे ज्वरे भवति, नतु सर्वत्र। तथा चैतदनन्तरं **भालुकिः** प्राह-"त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे। लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्॥" इति। ननु, ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्याभावोऽपि प्रत्यक्षः, तत् किं तल्लक्षणपाठेन? तथाऽपि वा पठितव्यं, तर्हि सर्वविकारेषु पठ्यताम्? उच्यते-विषमज्वरशङ्कानिरासार्थं, विषमज्वरो निवृत्तोऽपि पुनरायाति, दोषाणां धातुलीनत्वात्; एतल्लक्षणे तु निःशेषदोषनिवृत्त्या न पुनरागमः। यत्र चैवंविधा शङ्का तत्रैव लक्षणं पठति न सर्वत्र, यथा प्रमेहातीसारादिष्विति सर्वं सुस्थम्॥ ७५॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ज्वरनिदानं समाप्तम्॥ २॥

* "ज्वरमुक्तस्य पुरुषस्यैवंविधं लक्षणं भवति। क्षवथुः छिक्का। परमते—"देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्। स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि॥" (वा. नि. अ. २) इति" (आ० द०)॥ ७५॥

१ 'अस्फुटध्वनिः' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथातीसारनिदानम् ।

*गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।
शोकाद्दुष्टाम्बु-मद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः ।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४०)

पित्तज्वरेऽतीसारपाठाज्ज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानन्तरमतीसारमाह-गुर्वित्यादि । गुरुशब्देन मात्रागुरु गृह्यते, यथाऽतिमात्रोपयुक्तो रक्तशाल्यादिः; तथा स्वभावगुरु च माषादि; अथवा गुणतः पाकतश्च । अतिशब्दः स्थूलान्तैः सह संबध्यते। स्थूलं संहतावयवं, यथा—लड्डुक-पिष्टकादि । शीतलं स्पर्शाद्वीर्याच्च । विरुद्धमिति संयोग-देश-काल-मात्रादिभिर्विरुद्धं, यथा—क्षीरमत्स्यादि; तच्च बहुप्रकारं **सुश्रुते** हिताहितीयेऽध्याये (सु. सू. स्था. अ. २०), **चरके** चात्रेयभद्रकाप्यीयाध्याये[1] (च. सू. स्था. अ. २६) द्रष्टव्यम् । अध्यशनं पूर्वदिनाहारेऽजीर्णे भोजनम् । उक्तं हि **चरके**—"भुक्तं पूर्वान्नशेषे[2] तु पुनरध्यशनं मतम् ।" (च. चि. स्था. अ. १५) इति; एवं सर्वत्र। अजीर्णम् अपक्वमन्नम् । विषमम् अकालादिभोजनम् । उक्तं हि **सुश्रुते**—"बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम् ।" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । एवं सर्वत्र । 'विषमैः' इत्यत्र स्थाने 'असात्म्यैः' इति पाठान्तरम् । भोजनैरिति विरुद्धादिभिः सर्वैः संबध्यते । स्नेहाद्यैरिति स्नेहः स्नेहपानं, स्नेह आद्यो येषां ते स्नेहाद्याः स्वेद-वमन-विरेचनानुवासन-निरूहाः; तैरतियुक्तैरिति अतियोगयुक्तैः । एतच्च यथायोग्यं बोध्यं, वमनातियोगस्यातिसारकारणत्वा-योगात् । मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोगयुक्तैः, वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगाभावात्, हीनयोगाद्धि ते दोषानुत्क्लेश्यातीसाराय स्युः । ननु, कदाचिद्वमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां मिथ्यायोगः संभवत्येव । न, सोऽप्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं **चरके**—"योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥" (च. सि. स्था. अ. ६) इति । विषमत्र स्थावरमुच्यते, अधोगत्वात्; **कार्तिक**स्त्वाह—विषं दूषीविषं, तल्लक्षणेष्वतीसारपाठात् । दुष्टाम्बु-मद्यातिपानैरिति दुष्टं व्यापन्नं, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात्, अदुष्टयोरप्यतिपानात् । यदा **चरकः**—

* " गुर्वित्यादि । अजीर्णमपक्वमन्नं चर्वणादि, अन्येऽजीर्णमामविदग्धादि । शोको बन्धुवियोगादिना । दुष्टाम्बु व्यापन्नजलं, मद्यं प्रसिद्धं, तयोरतिपानम् । जलाभिरमणैः पानीयातिक्रीडनैः । वेगविघातैरिति मूत्र-पुरीषादीनां वेगनिरोधनैः ।" (आ० द०) ॥ १–३ ॥

१ 'भद्रकालीयाध्याये' इति क. ख. । २ 'पूर्वाह्नशेषे' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"दुष्टमद्य-पानीयातिपानात्"[1] (च. चि. स्था. अ. १९) इति । सात्म्यर्तुपर्ययैरिति सात्म्यविपर्ययैर्ऋतुविपर्ययैश्च, सात्म्यविपर्ययोऽसात्म्यम् । नच पूर्वोक्तेन 'असात्म्यैः' इत्यनेन पौनरुक्त्यम्; उक्तं हि चरके आत्रेयभद्रकाप्यीये—"द्विविधं हि सात्म्यं प्रकृतिसात्म्यमभ्याससात्म्यं च ।" (च. सू. स्था. अ. २६) इति; आहाराचारभेदादन्नपानभेदाद्वा न पौनरुक्त्यमित्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलक्रीडादिभिः । वेगविघातैरिति मूत्र-पुरीषादीनाम् । क्रिमिदोषत इति क्रिमिभिः पक्वामाशयदूषणात्, क्रिमिजनितवातादिकोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासंभवं वातादीनां बोद्धव्यानि, दोष-व्याधिहेतुत्वख्यापनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे प्रायो द्रष्टव्यमिति ॥ १–३ ॥

***संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो[2] वायुनाऽधः प्रणुन्नः ।**
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं[3] तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ४ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४०)

सर्वातीसारसाधारणीं संप्राप्तिमाह—संशम्येत्यादि । संशम्य शमयित्वा; अत्रान्तर्भावितो ण्यर्थ इति **गदाधरः**, अग्निं मन्दीकृत्येत्यर्थः । प्रवृद्धः प्रदुष्टः । अपां धातुरित्यसमासकरणेन रस-जल-मूत्र-स्वेद-मेदः-कफ-पित्त-रक्तादयो ग्राह्याः । **चरके**ऽप्युक्तं—"शोणितादीन् धातून् दूषयन्तः" (च. चि. स्था. अ. १९) इति । अधः प्रणुन्नः प्रेरितः, सरति गच्छत्यतीवेत्यनेन निरुक्तिमुक्तवान्; गुदेन बहुद्रवसरणमतिसार इत्यर्थः । निरुक्तिरपि लक्षणं भवति; एतेनाधोद्रवसरणत्वाविशेषेऽपि ग्रहण्यादीनां व्यवच्छेदः; वातातीसारे त्वल्पत्वं कफ-पित्तातीसारापेक्षया, नतु ग्रहण्यपेक्षयेति । उक्तषड्विधत्वं विभजते—एकैकश इत्यादि । ननु चरकादौ दोषैरेकैकशस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, भयशोकजौ द्वौ, एवं षड्विधः, अत्र त्वन्यथेति कोऽभिप्रायः ? उच्यते—चरके भय-शोकजौ लक्षण-संज्ञा-कार्यभेदाद्द्विधावुक्तौ[4], आमजस्त्वन्नाजीर्णकुपितत्रिदोषजत्वेन सन्निपातेनावरुद्ध इति न संख्यातिरेकः; सुश्रुते तु हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजत्व-सन्निपातजत्वाभेदेऽपि, यथा वातादिजत्वाभेदेऽपि मृत्तिकाजः[5] पाण्डुरोग इति; एवं भय-शोकजावपि चरके हेतुप्रत्यनीक-

* "संशम्येत्यादि । यस्माद्वायुनाऽधः प्रणुन्नः प्रेरितः; अपां धातुः कफरसमूत्रस्वेदमेदःपित्तरक्तादिकः, प्रवृद्धो दुष्टः, अन्तराग्निं संशम्य मन्दीकृत्य, वर्चोमिश्रः पुरीषयुक्तः, अतीवाधः सरति, आचार्या घोरं तं व्याधिमतीसारमाहुः; तं पुनः षट्प्रकारं वदन्ति । उक्तषड्विधत्वं विभजन्नाह-वातेन पित्तेन श्लेष्मणा त्रयः, सन्निपातेन चतुर्थः, शोकेन पञ्चमः, आमेन षष्ठः, एवं षडतीसाराः । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां षडिति संख्याकरणं नियमार्थं; तेन द्वन्द्वजा अतीसारा न भवन्ति व्याधिस्वभावादिति सूचितम् । नन्वत्र भयशोकाभ्यां वायुः प्रकुप्यति तर्हि द्वयोर्वातजे निरोधः, पृथग्ग्रहणं किमर्थं कृतम् ? उच्यते—सुश्रुतेन हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं पृथक् पठितम् ।" (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ 'प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानीयपानात्' इति वर्तमानचरकपुस्तके पाठः । २ 'वर्चोमिश्रो' क. । ३ 'षट्' क. । ४ 'लक्षणशक्त्या कार्य' इति क. ख. । ५ 'मृत्तिकायाः' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चिकित्सार्थं पठितौ, सुश्रुते भयजः केवलवातिकेऽवरुद्धः मानसत्वाविशेषाद्वा शोकजेऽवरुद्ध इति जेज्जटः । ननु, षष्ठ आमेन चोक्त इति पृथक्करणमसंगतं; यतः सर्वेषामेवातीसाराणां प्रागवस्था आमशब्दवाच्या, जीर्णावस्था पक्कशब्दवाच्या; अत एव सर्वातीसारगोचर-मुदाहरन्ति—"आमपक्कक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता । अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥" (सु. उ. तं अ. ४०) इति । नैवम्, आमेनैवारभ्यत इति आमजः, दोषास्तु संसर्गिणः प्रेरयितारश्च, नत्वारम्भकाः । आमश्च दुष्टान्नकार्यो दोष-धातु-मल-व्यतिरिक्तो वातादिसंसृष्टो वातादिप्रेरितो वा रक्तादिवद्व्याध्यारम्भक इति । द्वन्द्वजास्त्वतीसाराः प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वात् पृथङ्नोक्ताः; विकृतिविषमसमवायारब्धास्तु न संभवन्त्येव, व्याधिस्वभावात् । शैली चेयमाचार्याणां प्रायः प्रकृतिसमसमवायारब्धान् द्वन्द्वान् सन्निपातांश्च न गणयन्ति, विकृतिविषमसमवायारब्धांश्चावश्यं लिखन्ति । यथा **चरके**—"पञ्च गुल्मा" (च. सू. अ. १९) इत्यभिधाय, "संसृष्टरूपानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ।" (च. चि. स्था. अ. ५) इत्युक्तं; तथा **सुश्रुते**—"षडर्शांसि" इत्यभिधाय, "अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात् संसर्गः षड्विधश्च सः ॥" (सु. नि. स्था. अ. २) इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

***हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।**
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

सर्वातीसारपूर्वरूपमाह—हृन्नाभीत्यादि । तोदः सर्वैर्हृदादिभिः संबध्यते । अत्र कुक्षिशब्द उदरैकदेशवाची, तेन न पौनरुक्त्यम् । अनिलसन्निरोध इति वाताप्रवृत्तिः । विट्सङ्गः पुरीषाप्रवृत्तिः; एतच्च दोष-दूष्यसंमूर्च्छनावस्थाप्रतिनियतं पूर्वरूपं, तेन रूपावस्थायां नानुवर्तते, (यद्यनुवर्तेत तदा तत्र व्याधिरेव नोत्पद्येत, विट्सङ्गातिप्रतिषेधात्) । अविपाकोऽन्नस्य । पुरःसराणि पूर्वरूपाणीति ॥ ५ ॥

†अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥

वातिकमाह—अरुणमित्यादि । अरुणमिति वायोररूपस्यापि दोष-दूष्यसंमूर्च्छनाद्भवति, एवमन्यत्रापि । फेनिलं सफेनं; फेनादिलच् । शकृत् पुरीषम् । सरुक्शब्दमिति सशूलं, सशब्दं चेति ॥ ६ ॥

‡पित्तात् पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा-मूर्च्छा-दाह-पाकोपपन्नम् ।
(सु. उ. तं. अ. ४०)

---

* "हृन्नाभीत्यादि । भविष्यतो भाविनोऽतीसारस्य हृत्तोदादीनि पुरःसराणि पूर्वरूपाणि भवन्ति । तोदो हृदयादिषु व्यथा एव । गात्रावसादो देहग्लानिः ।" (आ० द०) ॥ ५ ॥

† "वातातीसारलक्षणमाह—अरुणमित्यादि । मारुतेन वायुना अरुणादियुक्तं शकृत् पुरीषमतिसार्यते । रूक्षं निःस्नेहम्, अल्पमल्पं स्तोकं, मुहुर्मुहुर्वारंवारम्, आममपरिपक्वम् ।" (आ० द०) ॥ ६ ॥

‡ "पित्तातिसारलक्षणमाह—पित्तादित्यादि । पीतं पीतवर्णं, नीलं नीलवर्णम्, आलोहितमीषल्लोहितम । तृष्णेत्यादि मूर्च्छा प्रसिद्धा ।' (आ० द०) ॥

---

१ 'गणयन्ति' इति क. ख. । २ अयं पाठः क. ख. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैत्तिकमाह—पित्तादित्यादि । दाह-पाकोपपन्नमिति दाहः सर्वाङ्गे, पाको गुद एव । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"तृष्णा-दाह-स्वेद-मूर्च्छा-बुध्नसन्तापपाकपरीतः ॥" इति; बुध्नः गुदः । अत्राप्यतिसार्यते शकृदित्यनुवर्तते; एवं श्लैष्मिकेऽपि ॥—

*शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

श्लैष्मिकमाह—शुक्लमित्यादि । शुक्लमित्यादिना हृष्टरोमा इत्यन्तेन श्लैष्मिकः । विस्रमामगन्धि ॥ ७ ॥

वराहस्नेह-मांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम् ।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥

सान्निपातिकमाह—वराहेत्यादि । वराहस्नेहः शूकरस्य मेदो मज्जा वा, मांसाम्बु मांसप्रक्षालनोदकं, तैः सदृशम् । सर्वरूपिणमिति उक्तवाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तम् । एवंविधमतीसारं दोषत्रयोद्भवं विद्यात्; तं च कृच्छ्रसाध्यं, त्रिदोषजत्वादेव ॥ ८ ॥

†तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य
वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ९ ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ १० ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

शोकजमाह—तैस्तैरित्यादि । तैस्तैर्भावैर्धन-बन्धुनाशादिभिः । शोचतः शोकं कुर्वतः । अल्पाशनस्य शोकादेवाल्पं भुञ्जानस्य; एतेन धातुक्षयोऽप्यस्य स्यादित्युक्तम् । बाष्पोऽश्रु-[1]द्रुतनेत्र-नासा-गलादिगतं जलं, तत्सहित ऊष्मा शोकजं देहतेजो वाष्पोष्मा; स कोष्ठं गत्वा, वह्निमाविश्य व्याकुलीकृत्य, क्षोभयेत्तस्य रक्तम् ऊष्मत्व-द्रवत्वाभ्यां समानगुणत्वात्; तच्च रक्तं काकणन्तीप्रकाशं गुञ्जाफलसंकाशम्, अधस्तान्निर्गच्छेत्। 'पक्तिमाविश्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः । **गदाधरस्तु** वह्निशब्देन पित्तमाह । तच्च रक्तं विड्विमिश्रं निर्गच्छेत्; अविड्वा अल्पविट्, अल्पाशनत्वात् । निर्गन्धं गन्धवद्वेति विकल्पोऽविट्सविड्भ्यामिति **कार्तिकः**; अन्ये तु पित्तस्य [2]पूतित्वात् प्रबलगन्धवत्ता, तस्य नातिदुष्ट्या निर्गन्धत्वमिति; गन्धश्च

* 'श्लेष्मातिसारमाह—शुक्लमित्यादि । हृष्टरोमा मनुष्यः कण्टकितदेहः पुमान्, शुक्लादि-गुणयुक्तं पुरीषमतिसार्यते । शुक्लं श्वेतवर्णं, सान्द्रं घनं, श्लेष्मसहितं, विस्रम् आमगन्धि, शीतं शीतलमिति ।' ॥ ७ ॥ (आ० द०)

† "तैस्तैर्भावैरित्यादि । तस्य एवंविधस्य जन्तोः । तच्च रक्तं निर्गन्धं गन्धवद्वेति विकल्पः; पित्तस्य दूषितत्वादतिगन्धता, तस्य नातिदुष्ट्या निर्गन्धत्वमिति । एष शोकोत्पन्नोऽतिसारो विकारो वैद्यैः कष्टो दारुणः प्रदिष्टः ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

१ 'मन्यूद्भवनेत्र-नासा-गलादिगतं' इति ख. । २ 'पूतित्वात्' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विस्र इत्याहुः । क्षोभयेत्तस्य रक्तमित्यत्र 'शोषयेत्तस्य भुक्तम्'-इति पाठान्तरमयुक्तं, काकगन्तीप्रकाशत्वे हेत्वन्तराभावात्; तस्मादाद्य एव पाठो ज्यायान्, व्याख्यातश्च जेज्जटादिभिः सर्वैरेव । अयं वातपित्तज उक्तः । दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रमिति शोकापनोदं विना केवलेन भेषजेनानुपशमात् । अत एवाह-कष्ट एष प्रदिष्ट इति । वैद्यैर्ब्रह्मादिभिः । गदाधरस्त्वाह-'एष' इत्यनेनै ंसंप्राप्तिक एव कष्टो न त्वन्यः शोकज इति ॥ ९ ॥ १० ॥

*अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ ११ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४०)

आमातीसारमाह—अन्नाजीर्णादित्यादि । अन्नं च तदजीर्णं चेति अन्नाजीर्णम् । अत एवाह क्षारपाणिः-"यथाभुक्तमशनमुपविशति" इति । प्रद्रुता विमार्गगाः । क्षोभयन्तो दूषयन्तः । धातुसंघान् रक्तादीन् । मलान् पुरीषादीन् । नैकशो बहुशः ॥ ११ ॥

†संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम् ॥ १२ ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।
लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४०)

सर्वातिसाराणां चिकित्सोपयोगित्वेनामलक्षणं पक्वलक्षणं चाह—संसृष्टमित्यादि । संसृष्टं संबद्धम्, एभिर्दोषैर्दुष्टैरुक्तवातातीसारलिङ्गैः । दुष्टयश्चात्र यथासंभवं व्यस्ताः समस्ताश्च बोद्धव्याः; तेन सर्वातिसाराणां न सान्निपातिकत्वप्रसङ्गः । न्यस्तमप्सु जले क्षिप्तम्; अवसीदति निमज्जति, आमस्य गौरवात् । भृशशब्दः पिच्छिलेनापि संबध्यते । दुर्गन्धि विस्रम् । पिच्छिलमामसंबन्धात् । एतानीति जलनिमज्जनादीनि । लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य

* 'अन्नत्यादि । अन्नं च तदजीर्णं चेति अन्नाजीर्णं, तस्मात् प्रद्रुता उदीरिता दोषाः, कोष्ठं क्षोभयन्तो दूषयन्तः, कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते, तत्र गता इत्यर्थः । ते नानावर्णं सारयन्ति । 'भूयसा' इति पाठान्तरे बहुवेगत्वं सूचितम् । शूलोपेतं शूलयुक्तम । अत्र पुनः 'षष्ठ' इति संख्यावचनं नियमार्थं, तेन भयस्नेहाजीर्णविसूचिकाशोंजीर्णादिनिमित्ता अतीसारा न पृथग्गणनीयाः; यतस्ते दोषजेष्वेवान्तर्भूताः । प्रसंगादामलक्षणं लिख्यते-"आहारस्य रसः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । स हेतुः सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते ।" इति ।" (आ० द०)॥ ११ ॥

† 'अथामलक्षणमाह-संसृष्टमित्यादि । एभिः पूर्वनिर्दिष्टैः । पक्वलक्षणमाह-एतानि जलनिमज्जनादीनि यस्य पुरीषस्य विपरीतानि जले प्लवनं, गन्धरहितत्वम्, अपिच्छिलत्वमित्यर्थः । यस्येति मनुष्यस्येति केचिद् व्याख्यानयन्ति । चकारात् कफदुष्टं पुरीषं समुच्चायते । यदुक्तं-"मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले । विनाऽतिद्रवसंघाताच्छैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥" इति । ननु, कफसंसृष्टं पक्वमपि जले निमज्जति तत् कथं पक्वकफातीसारज्ञानम्? उच्यते, तदितरलक्षणैरेव ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ 'मूलं' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च, चकारेण कफशैत्यदुष्ट्यादिकं विनाऽप्यम्बुनिमज्जनं लक्षणमिति समुचीयते। यदुक्तं—"मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले। विनाऽतिद्रवसंघातश्लेष्मशैत्यप्रदूषणात्॥" इति। अथवा आमलिङ्गवैपरीत्येनैव लाघवे सिद्धे पुनर्लाघवकरणं तत् कफदुष्ट्यादिव्यतिरेकं बोधयतीति॥ १२॥ १३॥

*पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्खण्डनिभं तनु।
घृत-तैल-वसा-मज्ज-वेशवार-पयो-दधि—॥ १४॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम्।
मेचकं स्निग्धकर्बूरं चन्द्रकोपगतं घनम्॥ १५॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि कुथितं बहु।
तृष्णा-दाह-तमः-श्वास हिक्का-पार्श्वास्थि-शूलिनम्॥ १६॥
संमूर्च्छारति-संमोहयुक्तं पक्वलीगुदम्।
प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम्॥ १७॥
"असंवृतगुदं क्षीणं दूराध्मातमुपद्रुतम्।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत्॥ १८॥"
(सु. उ. तं. अ. ४०)

"श्वास-शूल-पिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम्।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत्॥ १९॥"
(सु. सू. स्था. अ. ३३)

†शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां कासं श्वासमरोचकम्।
छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत्॥

असाध्यलक्षणान्याह—पक्वेत्यादि। पक्वजाम्बवसंकाशं पक्वजम्बूफलसदृशवर्णं स्निग्धकृष्णमित्यर्थः। यकृत्खण्डनिभं कृष्णलोहितम्। तनु स्वच्छम्। घृतादीनां मांसधावनतोयान्तानामिवाभाः प्रतिभासो यस्य तत्तथा। वेशवारो "निरस्थिपिशितं पिष्टं दधिक्षार-

* 'पक्वेत्यादि। भिषक् पक्वजाम्बवसंकाशादिपुरीषं तथा तृष्णादियुक्तमतिसारिणं पुरुषं च वर्जयेदिति संबन्धः। यत्कृत्पिण्डनिभं कालखण्डसदृशं कृष्णलोहितमित्यर्थः। वेसवारमिश्रमम्बु तत्सदृशम्। मेचकं मृदङ्गमुखप्रलेपनपिण्डवदीषत् कृष्णरूक्षम्। स्निग्ध चिक्कणं धातुस्नेहयोगात्। घनं धात्ववयवमिश्रत्वात्। कुणपं शवगन्धि, शीतमृतकगन्धमित्यर्थः। सुगन्धं गन्धयुक्तम्। बहु मात्राधिकत्वात्। यादृशमतिसारिणं त्यजेत्तादृशमाह—उपद्रुतं अतीसारोपद्रवैः। यदाहुः—"तृष्णा दाहोऽरुचिः शोथः पार्श्वशूलोऽरतिर्वमिः। गुदपाकः प्रलापश्च ह्याध्मान श्वासकासकौ॥ मूर्च्छा हिक्का मदः शूलं बहुवेगो ज्वरस्तथा। एतैरुपद्रवैर्जुष्टमतिसारिणमुत्सृजेत्॥" इति। अन्यच्च—'हस्तपादाङ्गुलीसंधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः। पुरीषस्योष्णता चैव मरणायातिसारिणाम्॥" इति। अत्र श्लोकद्वयं केचन पठन्ति—"श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम्। विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत्॥ बाले वृद्धे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः। अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु॥" इति। एतत्तु माधवेन संग्रहीतत्वान्मधुकोशकृता च स्पष्टीकृतम्।

† 'अतीसारोपद्रवानाह—शोथमित्यादि। सुकरव्याख्यानम्।' (आ० द०)॥ १४–१९॥

१ 'यकृत्पिण्डनिभ' इति ग.। २ 'दुर्गन्धं' इति क.। ३ 'दाहरुचे' इति क.। °दाह-भ्रम° इति ग.। ४ 'अतिसारिणमुत्सृजेत्' इति ग.। ५ आतङ्कदर्पणसम्मतोयं पाठः। ६ 'रोधो' इति ग.। ७ '°युक्तं' इति ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समन्वितम् ॥ एलामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥" इत्यादिपरिभाषितमांसप्रकारः। कृष्णमञ्जनप्रख्यम् । एतच्च कृष्णत्वादिकं पित्तातिसारवर्ज्यं बोद्धव्यं, तत्र रूपत्वेन पठितत्वात् । नीलारुणं चाषपक्षवर्णम् । मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीषत्कृष्णरूक्षम् । कर्बूरं नानावर्णं, तच्च स्निग्धं स्नेहद्रवधातुयोगात् । चन्द्रकोपगतं मयूरपिच्छचन्द्रकैरिव धातुस्नेहैरुपगतम् । उक्तं हि **करवीराचार्येण**—"चन्द्रकैः शिखिपिच्छाभैर्नीलपीतादिराजिभिः । आवृतं वेशवाराम्बुमज्जक्षीरोपमं त्यजेत् ॥" इति । तदेव घनं धात्वन्तरव्यामिश्रत्वात् । कुणपं शवदुर्गन्धि । मस्तुलुङ्गाभं मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः घृतकेति ख्यातं, तत्सदृशम् । कुथितं पूति । तृष्णेत्यादि ।—तृष्णादीनां पार्श्वास्थिशूलान्तानां द्वन्द्वं कृत्वा मत्वर्थीय इनिः, तृष्णादियुक्तमित्यर्थः । अत्र संमूर्च्छा मनोमोहः, संमोह इन्द्रियमोहः, इत्यपौनरुक्त्यम् । चकाराच्चरकोक्तः (च. चि. अ. १९) सहसोपरतातीसारश्चासाध्यो बोद्धव्यः । पक्ववलीगुदं पक्वा वलयो गुदे यस्य तं पक्ववलीगुदम् । असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमम् । तमेव क्षीणं वलोपचयरहितम् । दूराध्मातं भृशमाध्मानयुक्तं, तस्य विरेकसाध्यत्वेनातिसारविरुद्धोपक्रमत्वात्; दुरात्मानमिति पाठान्तरे दुष्टान्तःकरणम्, अजितेन्द्रियमिति **जेज्जटः** । उपद्रुतमतीसारोपद्रवैः शोथादिभिर्युक्तम् । यदुक्तं—"शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥" इति । गुदे पक्वे गतोष्माणमिति गुदे पाकारम्भकपित्ते वर्तमानेऽपि गतोष्माणं शीतगात्रं नष्टाग्निं वा । अतिसारकिणम् अतिसारयुक्तम् । "वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥" (पा. अ. अ. ५ पा. सू. १२९) इति कुक्, चादिनिः । विशेषेणेति वचनाद्बालस्याप्यतिसारोऽसाध्य इति बोधयति । यदाह **सुश्रुत**श्चिकित्सायां—"कृच्छ्रश्चायं बालवृद्धेष्वसाध्यः ॥" (सु. उ. तं. अ. ४०) इति । एतच्चाबलत्वे सति बोद्धव्यम् ॥ १४–१९ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ॥
तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ २० ॥

ननु, रक्तजोऽप्यतिसारोऽस्ति तस्य सप्तमत्वापत्तिरुक्तं षट्त्वं विरुध्यते, इत्याशङ्क्य पैत्तिकस्यायमवस्थाविशेष इत्याह–पित्तेत्यादि । पैत्तिकेऽतीसारे विद्यमाने भविष्यति वा पित्तकृन्ति पित्तकारकाणि द्रव्याण्यत्यर्थं प्रभूतमभीक्ष्णं निरन्तरमश्नाति तदा रक्तातीसार उल्बणो महानुपजायत इति संबन्धः । अत्र चारुण-कृष्ण-पाण्डुत्वादिना वातादयो दूष्या बोद्धव्याः । यदुक्तं—"दोषलिङ्गेन मतिमान् संसर्गं तत्र लक्षयेत् ॥" इति । एवं स्नेहाजीर्णविसूचिका-विषार्शः-क्रिमिप्रभृतिजन्येष्वतीसारेषु षट्कातिरिक्तत्वं प्रतिक्षिप्तं बोद्धव्यम्, अव्यभिचरितदोषलिङ्गत्वादिति **जेज्जटः** ॥ २० ॥

***वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।**
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

* 'दुष्टो वायुरहिताशनस्य संचितं बलासं श्लेष्माणं मलाक्तं पुरीषसहितमधस्तान्नुदति गुदेन पातयति । बहुशो वारंवारम्, अल्पं स्तोकं, प्रवाहतः प्रवाहणं कुर्वतः । बलासमित्युपलक्षणं, तेन पित्तं रक्तं वा निचितं ज्ञेयम् । (आ० द०) ॥ २१ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ द्रवसरणादामपक्वलक्षणयोगात् प्रवाहिकातीसारयोः साधर्म्यम्, अतोऽतीसाराधिकारे प्रवाहिकासंप्राप्तिमाह—वायुरित्यादि। अतीसारे नानाविधद्रवधातुसरणं, प्रवाहिकायां तु कफमात्रसरणमिति भेदः। निचितं बलासमहिताशनस्य संचितं कफं, मलाक्तं पुरीषसहितं, वायुर्वातः, अधस्तान्नुदति गुदेन पातयति। प्रवाहतः प्रवाहणं कुर्वतः भोजादौ विषयं विस्रंसीति नाम्ना पठ्यते, पराशरे त्वन्तर्ग्रन्थिरिति, हारीतस्तु निस्सारकाख्यामेतां पठति। यदाह—"प्रवाहिकेति सा ज्ञेया कैश्चिन्निःसारकस्तु सः।" इति ॥२१॥

*प्रवाहिका वातकृता सशूला, पित्तात् सदाहा, सकफा कफाच्च।
सशोणिता शोणितसंभवा च, ताः स्नेह-रूक्षप्रभवा मतास्तु।
तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च ॥ २२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

तस्या वातादिभेदेन रूपमाह–प्रवाहिकेत्यादि। ननु, वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासमित्युक्तं तत् कथं वातकृतेति? उच्यते, आधिक्येन व्यपदेशात्। ननु, तथाऽपि पित्त-रक्तसंभवा कुतः? उच्यते–अहिताशनस्येत्युक्तम्, आहारो हि विरुद्धस्तस्यामवस्थायां पित्तं रक्तं च कोपयति, ते च पश्चाद्वातस्यानुबले स्वलिङ्गं यदा दर्शयतस्तदा ताभ्यां व्यपदेशः। स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहप्रभवा कफजा, रूक्षप्रभवा वातजा; तुशब्दाच्च तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च। लिङ्गं वातादिभेदेन लक्षणम्। क्रममाम-पक्वभेदेन चिकित्साक्रममिति ॥ २२ ॥

†यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

(ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक्।
तत्स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽतीसारनिदानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

वातविष्टम्भादुदावर्ताद्वा मलाप्रवृत्तावतीसारनिवृत्तिरिति शङ्कानिरासार्थमतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्येत्यादि। उच्चारं विना यस्य मूत्रं प्रवर्तते, सम्यगिति सम्यक्प्रवृत्त्या न हीनयोगेनेत्यर्थः। वायुश्च गच्छति, 'गुदेन' इति शेषः। स्थितो निवृत्तिं गतः। उदरामयोऽतीसारः, प्रकरणात्। एतेन संप्राप्तिभङ्ग उक्तः। अतीसारे हि संप्राप्तिरियं—

* 'वातकृता सशूला भवति, पित्तजा दाहयुक्ता, कफजा कफयुक्ता। सशोणिता सरुधिरा शोणिताद्, तज्जातत्वाद्। तासां हेतुमाह—स्नेहेत्यादि। तासां चतसृणां अतीसारवदादिशेत्; वातादिभेदेन लिङ्गं लक्षणम्, आमपक्वभेदेन क्रमं चिकित्साक्रममित्यर्थः।' (आ० द०)॥२२॥

† 'यस्यातीसारिण उच्चारं पुरीषं विना मूत्रं प्रवर्तते, वायुश्च गच्छति सरति 'गुदेन' इति शेषः दीप्ताग्नेः प्रवृद्धजठरानलस्य, अतः सम्यक्पाकाद् लघुकोष्ठस्य, अतीसारप्रकरणत्वात् उदरामयोऽतीसारः, स्थितो गतः, निवृत्त इत्यर्थः।' (आ० द०) ॥ २३ ॥

१ 'अन्त्रग्रन्थिरिति' इति पा०। २ 'निःसारकाख्या' इति पा०। ३ 'निःसारकस्तु' इति पा०। ४ 'तीक्ष्णाम्ल०' इति क.। ५ 'नातिप्रवृत्त्या' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यन्मूत्रोचितोऽपि द्रवधातुर्गुदेनैव प्रवर्तते, सर्वस्यैवाब्धातोर्गुदप्रवृत्तत्वात्; यदा तु मूत्रमार्गेण प्रवर्तते, तदाऽपि पुरीषप्रवृत्तिसमकालमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामतीसारनिदानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ ग्रहणीरोगनिदानम्।

*अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

द्रवसरणसाधर्म्यात् परस्परानुबन्धित्वाच्चातीसारानन्तरं ग्रहणी, तस्याः संप्राप्तिमाह—अतीसार इत्यादि। अपिशब्दादजातातिसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति। अन्ये त्वपिशब्दादनिवृत्तेऽप्यतीसार इति व्याचक्षते। मन्दाग्नेरित्यनेन दीप्ताग्नेरहिताशनमपि न विकारकारीति बोधयति। उक्तं हि सुश्रुते—"दीप्ताग्नेर्विरुद्धं वितथं भवेत्।" (सु. सू. स्था. अ. २०) इति। भूय इति पुनरर्थे वा, संदूषितः पूर्वमतीसारेऽपि दूषितत्वात्, अभिदूषयेत् समन्ताद्दूषयेत्। एतेन निवृत्तातीसारेणाहिताहारपरिहारः करणीयः आवह्निबललाभादित्युक्तं भवति। अत एवाह सुश्रुतः—"तस्मात् कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत्। यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥" (सु. उ. तं. अ. ४०) इति ॥ १ ॥

†एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४०)

तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—एकैकश इत्यादि। मूर्च्छितैरतिवृद्धैः, 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धात्वर्थात्। 'उच्छ्रितैः' इति पाठान्तरे स एवार्थः। सा ग्रहणी दोषैर्दुष्टा सति भुक्तमाहारमाममपक्वमेव पक्वं वा विमुञ्चति। वाशब्दश्चार्थे, एवकारः समुच्चीयमानावधारणे, यथा—"नरं च नारायणमेव चोभौ स्वतः सुतौ संजनयांबभूवतुः।" इति। अथवा एवकारो विकल्पार्थः, निपातानामनेकार्थत्वादिति। सरुजं सशूलम्। पूति दुर्गन्धि। वातेन मुहुर्बद्धं, पित्तेन मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्या रोगो ग्रहणीरोगः। ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानम्। यदाह चरकः—"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता।

---

* 'अतीसार इत्यादि। केयं ग्रहणी नाम? "मांसाऽसृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका। पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः।" (शा० प्र० खं० अ० ५)। उक्तं च सुश्रुते—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥" (सु० उ० तं० अ० ४०) इति। अपिशब्दादजातातिसारस्यापि स्वहेतोर्ग्रहणीरोगः स्यादिति बोधयति।' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'भिषजस्तं ग्रहणीरोगमाहुः। बहुशः बहून् वारान् विमुञ्चति। पित्तेनापि दूष्यते तप्तजलेनेव वह्निः, अतो दोषैरिति बहुवचनमुक्तम्। पित्तेन मुहुर्द्रवं, कफेन मुहुर्बद्धं च।' (आ०द०)॥२॥३॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता ॥ अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः।" (च. चि. स्था. अ. १५) इति। सुश्रुतेऽप्येतदुक्तं–"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता॥" (सु. उ. तं. अ. ४०) इति। कला धात्वाशयान्तरमर्यादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

*पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. १५)

पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमित्यादि। तृष्णा पिपासा। विदाहोऽन्नस्य अग्निमान्द्येनाहारस्य विदग्धत्वं, अत एव चिरात् पाकश्चान्नस्यैव। कायस्य गौरवं सामत्वादिति ॥ ४ ॥

†कटु-तिक्त-कषायाति-रूक्ष-संदुष्टभोजनैः।
प्रमितानशनात्यध्व-वेगनिग्रह-मैथुनैः ॥ ५ ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥ ६ ॥
कण्ठास्यशोषोऽक्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः।
पार्श्वोरु-वङ्क्षण-ग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ७ ॥
हृत्पीडा-कार्श्य-दौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च।
स वातगुल्म-हृद्रोग-प्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ९ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कास-श्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १० ॥
(च. चि. अ. १५)

वातिकग्रहण्या निदान-संप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कटुतिक्तेत्यादि। संदुष्टभोजनं संयोगादिविरुद्धभोजनम्। 'संदुष्टभोजनैः' इत्यत्र 'शीतादिभोजनैः' इति पाठान्तरम्। प्रमितमल्पभोजनं; प्रमृतेति पाठान्तरे अतीतकालभोजनं बोद्धव्यम्। अनशनमुपवासः। एतैः कारणैः कुपितो मारुतः, वह्निं संछाद्य संदूष्य, गदान् रोगान् करोति। कान् गदान् करोतीत्याह—तस्यान्नमित्यादि। शुक्तपाकम् अम्लपाकम्, एतच्चाग्निमान्द्यजनितान्नविदाहाद्भवति। खराङ्गता कर्कशशरीरत्वं, वातेन त्वग्गतस्नेहशोषात्। तिमिरं मन्ददृष्टिता। रुक् पीडा, सा

* 'आलस्यं शक्तावप्यनुत्साहः।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

† 'अतिशब्दः कटु-तिक्त-कषायैः सह संबध्यते। अत्यध्वा अतिमार्गगमनम्। वेगनिग्रहः मूत्रपुरीषादीनाम्। कण्ठास्ययोः शोषः। अक्षुत् क्षुधाया अभावः। वंक्षणः सक्थ्यूर्वोः संधिः। वैरस्यं विरसास्यता। मनसः सदनं मनोग्लानिः। आहारे भुक्ते भोजने कृते सति क्षणं स्वास्थ्यं सुखं समश्नुते स्वस्थतां प्राप्नोति। चिरात् कदाचिद् द्रवं, कदाचिच्छुष्कं, शब्दफेनसहितं, वातादीदृशं वर्चः पुरीषं पुनः पुनः वारंवारं श्वासकासोपद्रवपीडितः सृजेत् मुञ्चेत्; 'पुरुषः' इति शेषः।' (आ० द०) ॥ ५-१० ॥

१ 'संनाद्य' इति ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

च पार्श्वादिभिः संबध्यते । विसूचिका ऊर्ध्वमधश्चामान्नप्रवृत्तिः । वैरस्यं विरुद्धरसास्यता। परिकर्तिका गुदे कर्तनवत्पीडा । गृद्धिः काङ्क्षा, सर्वरसानां मधुरादीनां, कर्मणि षष्ठी; एतच्च वातदूषितान्तःकरणत्वेन, व्याधिमहिम्ना वा । मनसः सदनमवसादः । आध्मानं जीर्णे जीर्यति च 'अन्ने' इति शेषः । स वातगुल्म-हृद्रोग-प्लीहाशङ्कीति वातगुल्मादिवत्पीडा-युक्तत्वात्तच्छङ्की । द्रवं शुष्कं कदाचिद्द्रवं, कदाचिच्छुष्कम् । तनु अल्पमिति ॥ ५–१० ॥

*कट्वजीर्ण-विदाह्यम्ल-क्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥
सोऽजीर्णं नील-पीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गार-हृत्कण्ठदाहारुचि-तृडर्दितः ॥ १२ ॥
(च. चि. अ. १५)

पैत्तिकग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कट्वित्यादि । विदाहि विदाहजनकं वंशकरीरादि । क्षारोऽपामार्गादिकृतः, तथा क्षारो यवक्षारादिः, तथा सक्षारं च द्रव्यं; क्षारोदकसाधितं हि व्यञ्जनमश्नन्ति कामरूपादौ । आद्यग्रहणाल्लवण-तीक्ष्णोष्णानां ग्रहणं, तैर्वृद्धं पित्तमनलमाप्लावयदभिभवत्तं हन्ति । ननु, पित्तमाग्नेयमग्निरेव वा, ततश्च वृद्धिमेवाप्नोति, कथं हन्त्यत आह—जलं तप्तमिवानलमिति । यथोष्णगुणयुक्तमपि जलमनलं हन्ति, तथा द्रवांशेन परिवृद्धं पित्तमूष्मरूपमग्निं हन्त्येवेति । स पीताभः पुरुषः सार्यते, 'वर्चः' इत्यनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

†गुर्वतिस्निग्ध-शीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लास-च्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेह-माधुर्य कास-ष्ठीवन-पीनसाः ॥ १४ ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥
भिन्नाम-श्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥
(च. चि. अ. १५)

श्लैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपमाह—गुर्वित्यादि। आदिशब्दात् पिच्छिलमधुरादीनां ग्रहणम् । अतिभोजनात् अतिमात्रभोजनात् । ननु, भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निमिति विरुद्धं ? स्वप्नोऽत्र दिवास्वप्नो ग्राह्यः, रात्रिस्वापस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात्; दिवास्वापश्च स्रोतःसंमीलनेन जठरानलं सन्धुक्षयति, अत एवाह—"अतीसारिणामजीर्णिनां च दिवास्वापो विहितः ।" इति । उच्यते—भुक्तवतां दिवास्वापोऽत्यन्तकफवृद्ध्याऽग्निं हन्ति, अभुक्तवतां

* 'स पीताभः पीतवर्णः पुरुषोऽजीर्णमपक्वं नीलपीताभं सार्यते 'वर्चः' इत्यनुवर्तनीयम् । पूत्यम्लोद्गारः सधूमोद्गारः । हृत्कण्ठदाह इति हृद्दाहः कण्ठदाहश्च ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'इदानीं सनिदानं श्लेष्मग्रहणीलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । तस्य पुरुषस्यान्नं कष्टेन पाकं गच्छति । तस्य हृल्लासादीनि लिङ्गानि स्युः । उदरं जठरं, गुरु गौरवयुक्तं मन्यते । सदनमवसादः । भिन्नं विदीर्णं, गुरु ईषद्बद्धं वर्चः, तस्य प्रवर्तनम् । अकृशस्यापि दौर्बल्यमसामर्थ्यमित्यर्थः । कफात्मके कफग्रहणीगदे ।" (आ० द०) ॥ १३–१६ ॥

१ 'ऊर्ध्वमधश्चाममलप्रवृत्तिः' इति पा० । २ 'धूम्राम्लो०' इति. ख. । ३ 'हृल्लासच्छर्द्यरोचकाद्युपद्रवैरुपद्रुतम्' इति ग.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तु संधुक्षयति । यदुक्तं–"नराग्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्" इति । आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य लिप्तत्वं मधुरत्वं च श्लेष्मणैव । स्त्यानं घनद्रवापूरितमिव । स्तिमितं क्विन्नमुदरमिति, निश्चलमित्यर्थः; स्तिमितं, स्तब्धं वा । गुरु जडम् । दुष्टो विकृतः । मधुरः मधुरत्वेनोपलक्षित उद्गारः । सदनम् अग्निसादः । स्त्रीष्वहर्षणं स्त्रीरिंसाया अभावः । भिन्नं च तदामश्लेष्मभ्यां संसृष्टं चेति समासार्थः । दौर्बल्यम् असामर्थ्यमिति ॥ १३–१६ ॥

*पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं, तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १७ ॥
(च. चि. अ. १५)

(अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा ।
द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ १ ॥
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाऽप्यथ मुञ्चति ॥ २ ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा ।
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ॥ ३ ॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ।
स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ ४ ॥)

शिष्यहितैषितया प्रकृतिसमसमवेतत्वेन सुगमाया अपि त्रिदोषजग्रहण्या अतिदेशेन लक्षणमाह—पृथगित्यादि । संपूर्णश्लोकानुरोधात् 'तेषां वक्ष्यामि भेषजम्' इति लिखितम् । ग्रहणीदुष्ट्या ग्रहण्याश्रितवह्नेरपि दुष्टेरग्निमान्द्यादयोऽपि ग्रहणीविकारा उच्यन्ते । यदुक्तं चरके—"यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः । तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥" (च. चि. स्था. अ १५) इति । अन्यत्रापि "विभागेऽन्नस्य चोक्ता ये विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः । तेऽपि सर्वे ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥" इति ॥ १७ ॥

† दोषं सामं निरामं च विद्यादत्रातिसारवत् ॥ १८ ॥
लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नैव निवर्तते च ॥ १९ ॥
(बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता ।
वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

यथाऽतीसारे जलनिमज्जनादिना आमं, तद्विपरीतेन निरामं ज्ञायते, तथाऽत्रापि ज्ञेयम् । यैर्लिङ्गैरतीसारगदो न सिध्येत्तैर्लिङ्गैर्ग्रहणीविकारोऽसाध्यः, अतीसारस्य यान्यसाध्यलिङ्गानि ग्रहण्या अपि तानि ॥ १८–१९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

* 'सन्निपातग्रहणीलक्षणमाह–पृथगित्यादि । पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गानां समागमे संयोगे सति त्रिदोषग्रहणीगदं लक्षयेत्; 'भिषक्' इति शेषः' (आ० द०) ॥ १७ ॥

† 'ग्रहण्यामामपक्वलक्षणमाह–दोषमित्यादि ।' (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ 'लक्षये०' इति ग. । २ 'युक्ते निदानलक्षणमेलके' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथार्शोनिदानम् ।

*पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात् सहजानि च ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अतीसारग्रहण्यर्शसां परस्परानुबन्धित्वादतीसारग्रहण्यनन्तरमर्श उच्यते—पृथगित्यादि। 'अरिवत् प्राणान् शृणाति हिनस्तीत्यर्शः' इति पृषोदरादिपाठान्निरुक्तिमाहुः । सहजानीति सह शरीरेण जातानि, गुदवल्यारम्भकबीजभागस्य दूषितत्वात् । अत्र द्वन्द्वजानि प्रकृति-समसमवायारब्धत्वान्न पृथग्गणितानि । उक्तं हि **सुश्रुते**—"अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः । संसर्गं तं विजानीयात् संसर्गः षड्विधश्च सः ॥" (सु. नि. स्था अ. २) इति । षड्विधत्वं चात्र संसर्गस्य वातादिभिर्युग्मैस्त्रयः संसर्गाः, तैरेव रक्तयोगादपरे त्रय इति । सन्निपातजं त्वेकैक[1]दोषजेष्वदृष्टस्यासाध्यत्वस्य योगाद्विकृतिविषमसमवायारब्धमिति संख्यया पृथग्गणितम् । गुदवलित्रय इति [2]अर्धपञ्चाङ्गुलमानं गुदं, तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शङ्खावर्तनिभाः प्रवाहणी-विसर्जनी-संवरणीनामिकाः; तत्र गुदौष्ठमधर्धाङ्गुलं, तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः **सुश्रुतेन** (सु. नि. स्था. अ. २) निर्दिष्टा; **भोजे**ऽप्युक्तं—"रोमान्तेभ्यो [3]यवाध्यर्धं गुदौष्ठं परिचक्षते । गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमां तां वलीं विदुः ॥ सार्धैकाङ्गुलमानेन तदन्येऽपि प्रकीर्तिते ॥" इति । सार्धाङ्गुलमाना द्वितीया तृतीया चेति ॥ १ ॥

†दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताञ्जगुः ॥ २ ॥
(वा. नि स्था. अ. ७)

संप्राप्तिपूर्वकमर्शःस्वरूपमाह—दोषा इत्यादि । त्वङ्मांसग्रहणेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते, चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात् । अपानं गुदम्, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम्। कायचिकित्सकास्तु गुदजस्यैवार्शस्त्वमिच्छन्ति, नासादिजानां त्वधिमांसत्वं, तेषु 'पञ्चात्मा मारुतः' इत्यादिसंप्राप्तेरभावात्, विष्टम्भ इत्यादिपूर्वरूपस्य चासंभवात्; यदाह **चरकः**–"शिश्न"–इत्यारभ्य यावत् "अधिमांसव्यपदेश एव" (च. चि. स्था. अ. १४) इति । सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात् शस्त्र-क्षाराग्निसाध्यत्वाच्च तेष्वर्शःशब्द

---

* 'अर्शांसि षट्प्रकाराणि भवन्ति–पृथग्दोषैर्वातादिभिस्त्रीणि, समस्तैर्दोषैरेकं, शोणितेन चैकम्, एकं सहजमित्येवं षडर्शांसि । तत्र सहजानि कुलजानीत्यर्थः । त्रिदोषजं तु विकृतिविषमसमवायारब्धत्वेनासाध्यत्वात् संख्यया पृथग्गणितम् । तत्र गुदौष्ठमर्धाङ्गुलं, तदूर्ध्वमङ्गुलद्वयप्रमाणा प्रथमा वलिः, द्वितीया सार्धैकाङ्गुला, तृतीयाऽपि सार्धैकाङ्गुला; एवं सार्धपञ्चाङ्गुलं गुदं सुश्रुतेन निर्दिष्टम् ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'दोषा वातादयस्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य अपानादौ यान् मांसाङ्कुरान् कुर्वन्ति भिषजस्तान्मांसाङ्कुरानर्शांसि जगुः कथयन्ति । आदिशब्देन नासिकाश्रवणचक्षुर्मेढ्रनाभिप्रभृतयो गृह्यन्ते । एषां लक्षणानि सुश्रुते पठितानि ।' (आ० द०) ॥ २ ॥

---

१ 'एकदोषजनितनिर्दिष्टस्य साध्यत्वस्यायोगात्' इति ख. । २ अर्धपञ्चममङ्गुलं यस्मिन् तत्तथा; एतेन सार्धचतुरङ्गुलप्रमाणं गुदमित्यर्थः । ३ यवाध्यर्धं सार्धयवं, अर्धाङ्गुलप्रमाणमित्यर्थः; अङ्गुलस्य त्रियवप्रमाणत्वात् ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रयोगः कृतः, सर्षपादिस्नेहे तैलव्यपदेशवत्; सुश्रुतानुवादिनो वाग्भटस्याप्ययमेवाभिप्राय इति ॥ २ ॥

***कषाय-कटु-तिक्तानि रूक्ष-शीत-लघूनि च।**
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥
लङ्घनं देश-कालौ च शीतौ व्यायामकर्म च।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. १४)

वातार्शसो निदानमाह—कषायेत्यादि। प्रमितम् अल्पतमम्, अल्पं मात्राहीनमशनं, **जेज्जट**स्त्वाह—"प्रमितमतीतकालभोजनम्"। 'प्रमृत' इति पाठे तु नष्टशक्तिकं धान्यादिकमाहुः। 'प्रमिताशनमेकरसाभ्यासः' इत्यन्ये। तन्नातियुक्तम्; एकरसाभ्यासः किं वातप्रकोपकस्य कट्वादेः, कफप्रकोपकस्य मधुरादेर्वा? नाद्यः, कट्वादेरत्रैवोपात्तत्वात्; द्वितीये मधुरादीनां त्वभ्यासो वातशामक एव, एकरसाभ्यासाच्च दौर्बल्यमुक्तं नतु वातवृद्धिरिति चिन्त्यमेतत्। तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं, पैष्टिकादिमृदुमद्यस्य वातप्रशमकत्वात्। शीतो देश आनूपः, कालो हेमन्तादिः। आतप उष्णम्, आतपस्योष्णगुणस्याप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपकत्वमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

†कट्वम्ल-लवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः[2]।
देश-कालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्न-भेषजम्।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥
(च. चि. अ. १४)

पित्तार्शोनिदानमाह—कट्वम्लेत्यादि। देश-कालावशिशिराविति उष्णो देशो मरुः, उष्णः कालः शरद् ग्रीष्मश्च। असूयनं परसंपत्तौ द्वेषः, स क्रोधविशेष एव। पित्तोल्बणानामित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वम्, अधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितं **चरकेण**। यदाह स एव—"अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः। दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम् ॥" (च. चि. स्था. अ. १४) इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡मधुर-स्निग्ध-शीतानि लवणाम्ल-गुरूणि च।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥

* "कषायेत्यादि। एतत्सर्वं वातार्शसां हेतुः कारणम्। प्रमितम् अल्पतमम्; अन्ये प्रमितस्थाने 'अतीतम्' इति पठन्ति, तत्रातीतकालभोजनम्।" (**आ० द०**) ॥ ३ ॥ ४ ॥

† 'कट्वित्यादि। कट्वम्लेत्यादिको हेतुर्ज्ञेयः। अग्नेरातपस्य च सेवनम्। विदाहि वंशकरीरादि।' (**आ० द०**) ॥ ५ ॥ ६ ॥

‡ 'मधुरेत्यादि। श्लेष्मोत्कटानामर्शसां समुत्पत्तावेतन्मधुरस्निग्धेत्यादि कारणमुक्तम्।' (**आ० द०**) ॥ ७ ॥ ८ ॥

[1] '०तिक्तादेः' इति क.। [2] '०प्रभाः' इति क. ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*पीतमूत्र-शकृन्नेत्रो दाह-तृष्णा-ज्वरान्वितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ ५ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि । ननु, पित्तपाण्ड्वामयीति न युक्तं, पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वादेव । उच्यते—इतरदोषासंश्लिष्टप्रबलपित्तजन्यत्वेन पैत्तिकाभिधानं, यथा—पैत्तिकरक्तपित्तमिति ॥ ५ ॥

†कफप्रसेक-श्वयथु-तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्र-नयनाननैः ॥ ६ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—कफप्रसेकेत्यादि । कफाद्यः पाण्डुरोगी स शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैरुपलक्षित इति योज्यम् ॥ ६ ॥

‡ज्वरारोचक-हृल्लास-च्छर्दि-तृष्णा-क्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षी... ...ग समम् ॥ ९ ॥"

सान्निपातिकस्तु [1]प्रकृतिसमसमवेतत्वेन उक्तवात् ... (च. चि. अ. १४)

चरके—"सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदो... सहम् ॥" (च. चि. स्था. अ. १... इत्यादि । सर्वो हेतुरिति एकैकशो वाताद्यर्शसां ये... रोचकेत्यादि । हतेन्द्रियः स्वलि... ...ति, त्रयो दोषा जनकत्वेनैषां सन्तीति त्रिदोषजानि । सहजै...

§मृत्तिकाद... ...लक्षणं सहजैरर्शोभिः सह समं सदृशं, सहजानां यल्लक्षणं तत्रि... कषा... : 'सहजैर्लक्षणैः समम्' इति पाठान्तरे तु सहजैः सहजार्शोभवैर्लक्षणैः... ...सह सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणामिति योज्यम् । सहजार्शोलक्षणं चात्र संग्रहे नोक्तं तन्त्रान्तरादनुस्मर्तव्यं; यदाह सुश्रुतः—"दुर्दर्शनानि परुषारुणपाण्डूनि दारुणान्तर्मुखानि, तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निः घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्, सततमन्त्रकूजनाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥" (सु. नि. स्था. अ. २) इति; चरके च "कानिचिदणूनि-" (च. चि. स्था. अ. १४) इत्यादिना प्रभूततरं लक्षणमुक्तम् । ननु, त्रिदोषजानीति विशेषाभिधानमनुपपन्नं, सर्वेषामेव रोगाणां त्रिदोषजत्वात् । यदुक्तं—"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः । योऽधिकस्तेन निर्देशः क्रियते रस-दोषयोः ॥" इति । नैवं; "सर्वदेहचरास्तु वात-पित्त-श्लेष्माणः" (च. सू. स्था. अ. २०) इति वचनादेकस्मिन् धात्वादौ दोषेण दूषिते सति तद्गतेतरदोषेऽप्यवश्यंभाविनी काचिद्दुष्टिः, दुष्टदोषसंबन्धात् । किंच स्वकारणाद्वृद्धो वायुः शैत्याच्छीतस्य श्लेष्मणो बलमादधाति, लाघवात्तेजोरूपस्य पित्तस्य, पित्तं च कटुत्वाद्वातस्य, द्रवत्वाच्छ्लेष्मणः; कफश्च शैत्याद्वायोः, द्रवत्वात् पित्तस्येति । अत एवोक्तं—"न रोगोऽप्येकदोषजः" इति । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं—"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् ।" इति । यत्र तु स्वकारणात्त्रयोऽपि कुपितास्तत्र त्रिदोषव्यपदेशः इति सिद्धान्तः; एवं सर्वत्र ॥ ९ ॥

---

* 'दोषाणां हेतुलक्षणैरेव द्वन्द्वोल्बणमाह—हेत्वित्यादि । दोषद्वयस्य निदानमेलके लक्षणमेलके च द्वन्द्वोल्बणानि द्वन्द्वजानि विद्यात् जानीयात् ।' (आ० द०) ।

---

१ 'श्लेष्मोल्बणाना°' इति क. ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ १० ॥
विदग्धे भ्रम-तृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ११ ॥
विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मल-वाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ १२ ॥
रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धि-गौरवे ।

उद्दिष्टानामजीर्णानां लक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेति तेषु मध्ये । गण्डः कपोलः, अक्षिकूटः चक्षुर्गोलकः, तद्गतः शोथो भवति प्रभावात् । उद्गारश्च यथाभुक्तमिति मधुरादिरूपः । अविदग्धोऽनम्लः, द्वितीयपाके ह्याहारस्याम्लता दर्शिता । विदग्ध इत्यादि । पित्ताच्च विविधा रुज इति ओष-चोषादयः । सधूमाम्ल इति धूमोद्गारोऽम्लोद्गारश्च । विष्टब्ध इत्यादि । विविधा वातवेदना तोद-भेदादिरूपा । अङ्गपीडनं सामवातवेदनादि ॥ १०–१२ ॥

†मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ १३ ॥

(सु. सू. अ. ४६)

उपद्रवानाह—मूर्च्छेत्यादि । अतिप्रवृद्धाजीर्णे तु मरणमपि ॥ १३ ॥

दिवास्वापः स्वप्नविपर्ययः । कायिकं कारणमभिधाय मानसं रजस्तमोदोषकारणमाह–ईर्ष्येत्यादि । ईर्ष्या परसंपत्तेरसहिष्णुता, भयं परस्मात्त्रासः, क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणः; तैः परिप्लुतेन परिभूतेन, लुब्धेन लोभसहितेन, रुग्दैन्यनिपीडितेन शोकदैन्यव्याप्तेन, दैन्यं निर्गतित्वं, प्रद्वेषो मात्सर्यमिति।' (आ० द०) ॥ ७-९ ॥

* 'आमे अजीर्णे गुरुतादिचिह्नं भवति । गुरुता उदराङ्गयोर्गौरवम् । उत्क्लेद उपस्थितवमनत्वमिव । अविदग्धोऽनम्लः, एतस्य लक्षणं सुश्रुते उक्तं–"माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं–" (सु. सू. अ. ४६) इति । तदेतत् कफदूषितान्नस्वभावकथनमात्रम् । कफकार्याणि गौरवस्नेहकण्डूप्रभृतीनि च द्रष्टव्यानि । विदग्धलक्षणमाह–विदग्धं किंचिद्विपक्वमम्लभावगतम् । उक्तं च सुश्रुते–"विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावं–" (सु. सू. अ. ४६) इति । तेषु मध्ये विदग्धे भ्रमश्चक्रारूढस्येव । विष्टब्धलक्षणमाह–विष्टब्ध इत्यादि । आनद्धवातं विष्टब्धं कथ्यते । उक्तं च सुश्रुते–"किंचिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमानद्धविबद्धवातम् ।" (सु. सू. अ. ४६) इति । तत्र तेषु मध्ये विष्टब्धेऽजीर्णे विविधवातवेदनास्तोदभेदादिरूपाः; जृम्भाङ्गमर्दशिरोरुजादीन्यपि द्रष्टव्यानि । पुरीषवातयोरप्रवर्तनम् । स्तम्भोऽङ्गानाम् । मोहो विगतचित्तता । रसशेषलक्षणमाह–रसशेष इत्यादि । हृदयाशुद्धिरिति अशुद्धिः प्रसेकादिसहितं गौरवमिति । उक्तं च सुश्रुते–"उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतद् प्रवदन्त्यजीर्णम् ॥" (सु. सू. अ. ४६) इति ।' (आ० द०) ॥ १०–१२ ॥—

† 'अजीर्णस्योपद्रवानाह–मूर्च्छेत्यादि । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः, प्रलापोऽसंबद्धभाषणं, वमथुः छर्दिः, सदनमङ्गग्लानिः, अन्ये तु स्फुटनमिवाङ्गानामिति वदन्ति, भ्रमश्चक्रारूढस्येव ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १४ ॥

उक्ताजीर्णकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वमाह—अनात्मवन्त इत्यादि । अनात्मवन्तो दुष्टमनोयुक्ताः, लोलुपत्वेन तदात्वसुखाङ्क्षिकाण इति। अत एवोक्तं-पशुवदिति। रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विसूच्यादेः, मूलं कारणम् ॥ १४ ॥

†अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १५ ॥
(सु. उ. अ. ५६)

अजीर्णसंभवत्वाद्विसूच्यादीनामजीर्णानन्तरं विसूच्यादीनाह—अजीर्णमित्यादि । "आम-विष्टब्ध-विदग्धेषु त्रिषु विसूच्यलसक-विलम्बिका यथासंख्यं भवन्ति"—इति **कार्तिककुण्डः** । 'तन्न' इति **बकुलकरः** । यथासंख्ये हि विलम्बिका विदग्धात् प्राप्नोति, तां च कफ-वाताभ्यां पठिष्यति, तस्मात्त्रिविधाजीर्णाद्यथासंभवं विसूच्यादीना-मुत्पाद इति युक्तम् । उक्तं हि—"अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्।" इति ॥ १५ ॥

‡सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १६ ॥
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १७ ॥
(सु. उ. अ. ५६)

विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । 'बाहुल्याद्वायुः सूचीभिरिव तुदन्' इति विसूचिनिरुक्तिः । पाण्डुरोगवत् सूचीभिरिव तोदनं विहायान्येऽपि वेदनाभेदा विविधा भवन्त्येव । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"विविधैर्वेदनाभेदैर्वाय्वादेर्भृशकोपतः । सूचीभिरिव गात्राणि भिनत्तीति विसूचिका ॥" इति । विदितागमा विदितायुर्वेदाः । मूढाः तज्ज्ञानानभिज्ञाः । अजितात्मानः अजितेन्द्रियाः । अशनलोलुपाः पशुवदप्रमाण-भोजिनः ॥ १६–१७ ॥

*'ये नरा अप्रमाणतः पशुवद्भुञ्जते, तेऽजीर्णं प्राप्नुवन्ति।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

† 'अजीर्णसंभवा विसूच्यादय इत्यजीर्णानन्तरं विसूच्यादीनाह-अजीर्णमित्यादि । यदामादिभेदेनाजीर्णमुक्तं तस्मात्त्रिविधाजीर्णाद्विसूच्यलसकौ स्यातां तथा विलम्बिकाऽपि भवेत्; यदत्र चतुर्थस्याजीर्णस्य रसशेषस्योपादानं न कृतं, तत्तदहपरिणाममात्रत्वेन तस्य विसूच्याद्यारम्भकत्वाभावादेकीयमतत्वेनोक्तत्वाच्च ।" (आ० द०) ॥ १५ ॥

‡ 'यस्यां विसूचिकायामनिलः सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन् तिष्ठते वैद्यैरादिवैद्यैरजीर्णात् सा विसूचीति कथ्यते । नेत्यादि । एवंविधाः पुरुषास्तां विसूचिकां न प्राप्नुवन्ति । मुह्यन्तीति मूढाः भक्ष्याभक्ष्यानभिज्ञाः पुरुषास्तां भजन्ते । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः । 'कलुषाशयाः' इत्यन्ये पठन्ति, कलुषो दुष्ट आमाशयो येषां ते कलुषाशयाः; आमाशयदुष्टिश्च दुष्टान्नसंपर्काद् वातादिकोपाच्च ।' (आ० द०) ॥ १६–१७ ॥

१ 'अपि कारणत्वमाह' इति क. ख. । २ 'आर्षं हि' इति क. ख. । ४ 'लभन्ते' इत्यत्र 'भजन्ते' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...त्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव 'भस्मक' इत्युच्यते । यदुक्तं **चरके**–"नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा लब्धबलो देहं विरूक्षेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कान् मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति । तृड्-कास-दाह-मूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥" (च. चि. स्था. अ. १५) इति ॥ २–४ ॥

*"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफ-पित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥"

(सु. सू. स्था. अ. ४६)

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादजीर्णान्याह—आममित्यादि । त्रिभिरिति कफादिभिरेकैकशो यथासंख्येन । रसशेषत इति रसाय शेषो रसशेषः, प्रकृतिविकृतिभावे चतुर्थी; यथा—यूपाय दारु यूपदारु; अथवा "रसशब्देन रसवानाहारोऽभिप्रेतो लक्षणया, तेन रसशब्देन रसवानाहारोऽभिधीयते, तस्य शेषोऽपरिणतिलक्षणो रसशेष" इति **जेज्जटः** । ननु, यद्येवं तदा आम-विदग्ध-विष्टब्धानामन्यतमरूपस्यावश्यंभावित्वान्न तेभ्यो भेदः; किंच तल्लिङ्गैरम्लोद्गारादिभिर्भवितव्यं, तथा च सत्युद्गारशुद्धौ रसशेषाजीर्णलक्षणस्यानुदयप्रसङ्गः ? उक्तं हि **सुश्रुते**—"उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् ॥" इति (सु. सू. स्था. अ. ४६) । आरोग्यमञ्जर्यां **नागार्जुनो**ऽप्याह—"उद्गारेऽपि विशुद्धतामुपगते काङ्क्षा न भक्तादिषु स्निग्धत्वं वदनस्य सन्धिषु रुजा कृत्वा शिरोगौरवम् । मन्दाजीर्णरसे तु लक्षणमिदं, तत्रातिवृद्धे तर्हल्लास-ज्वर-मूर्च्छनादि च भवेत् सर्वामयक्षोभणम् ॥" इति । नैवम्, अवश्यंभाविविदग्धादिरूपस्याप्याहारशेषस्यात्यल्पत्वेन न तदनुरञ्जितोद्गारोदयप्रसङ्गः, अकालबुभुक्षायामिव । यदाह **सुश्रुतः**–"स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । तन्त्रान्तरेऽप्याहारापाकजरसशेषलक्षणमुक्तम्–"आमं विदग्धं विष्टब्धं रसशेषमथापि च । चतुर्विधमजीर्णं स्यादाहारापरिपाकतः ॥" इति । **गदाधरस्त्वाह**—"रसे शेषो रसशेषः, आहारजनिते रसे शेष आहारावयवोऽनुप्रविष्टोऽलक्ष्यमाणः क्षीरे नीरमिव रसशेषः ।" इति । ननु, आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः ? उच्यते—आमादित्रयमन्नजं, रसशेषस्त्वाहाररसजः; वातिकादिव्यपदेशश्चात्र न कृतः, अल्पत्वाद्वातादिलिङ्गानां; हेतुलक्षणचिकित्साभेदाच्चास्य भेद इति । अजीर्णमिति तद्विरोधे नञ्, जीर्णं पक्वं, तद्विरुद्धमजीर्णं; यथा—

* 'आहारस्यैव अपक्व उर्वरितो रसो रसशेषस्ततः । मतान्तरमाह–अजीर्णमित्यादि ।' (आ० द०) ॥ ५–६ ॥

१ 'रूक्षयेत्' इति क. ख. । २ 'क्षुदरस्य' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असितम् । सर्वमजीर्णं त्रिदोषजम्, एकदोषव्यपदेशस्तूत्कटैकदोषलिङ्गत्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति; यतस्त्रैदोषिकमेवाजीर्णकारणमुक्तम्—"अत्यम्बुपानात्" इत्यादि । अजीर्णादपि दोषत्रयकोपो भवति । यदुक्तं **सुश्रुते**–"अजीर्णात् पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । अजीर्णं पञ्चमं केचिदित्यादि । निर्दोषं आध्मानादिदुष्टेरकारकम् । दिनपाकि चेत्यहोरात्रेणाहारः पच्यत इत्युत्सर्गः, यत्र तु मात्रा-कालासात्म्यादिदोषादपरदिने पच्यते तद्दिनपाकि । कालव्यतिक्रमेण पच्यमानमप्याध्माना-दिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भेदः । एतदभिधानस्य तु प्रयोजनं पाककालप्रतीक्षणं, नैशा-जीर्णे भोजननिषेधात् । प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतमवैकारिकं, प्रतिवासरं प्रतिदिनं क्रियमाणम् । अयमभिसन्धिः–अद्यैव भुक्तमन्नं किं जीर्णमजीर्णं वा ? न तावज्जीर्णं, क्षुत्पिपासा-मलोत्सर्गादेर्जीर्णलक्षणस्यानुदयात्; तस्मादजीर्णं, तच्चाध्मानादिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भिन्नम् । तस्य चाभिधानप्रयोजनं—पाकार्थं वामपार्श्वशयनाद्याचारसेवा । उक्तं हि **सुश्रुते**–"भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । शब्द-रूप-रस-स्पर्श-गन्धांश्च मनसः प्रियान् ॥ भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । न चात्राहारस्य निषेधः, तस्य शास्त्रेण विहितत्वात् । **चरके** तु–"तस्य लिङ्गम-जीर्णस्य"–इत्यादिना "घोरमन्नविषं च" (च. चि. स्था. अ. १५) इत्यन्तेनान्नविषा-ख्यमजीर्णं पठितं, तच्च पित्तादिसंसृष्टरसशेषाजीर्णमेवेति व्याचक्षते; तेन रसशेष एव तस्यान्तर्भाव इति न पृथक् पठितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

***अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।**
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ७ ॥
ईर्ष्या-भय-क्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ ८ ॥

(सु. सू. अ. ४६)

मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ता-शोक-भय-क्रोध-दुःखशय्या-प्रजागरैः ॥ ९ ॥

(च. वि. अ. २)

अजीर्णकारणमाह—अत्यम्बुपानादित्यादि । संधारणादिति वेगानाम् । स्वप्नविपर्ययात् दिवास्वप्नादेः । लघु चापीति 'अपि'शब्देन स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि बोध्यम् । केचित् 'ईर्ष्या-भय-क्रोधपरिप्लुतेन'–इत्यादिश्लोकं पठन्ति; स च मानसदोषाजीर्णविषयो बोद्धव्य इति ॥ ७–९ ॥

---

* 'अजीर्णस्य कारणमाह–अत्यम्ब्वित्यादि । विषमाशनं "बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम् ।" (सु. सू. अ. ४६) इति । क्षुत्तृड्-वात-पुरीषादिवेगानां संधारणं, रात्रिजागरणं

---

१ 'नैषामजीर्णे' इति क. । २ एतदनन्तरं 'परं प्रकृतत्वादविकारित्वमस्य' इति आतङ्कदर्पणेऽधिकं पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः ।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १० ॥
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
बिम्बी-खर्जूर-कर्कन्धू-कार्पासीफलसन्निभाः ॥ ११ ॥
केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ।
शिरः-पार्श्वांस-कट्यूरु-वङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः ॥ १२ ॥
क्षवथूद्गार-विष्टम्भ-हृद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
कास-श्वासाग्निवैषम्य-कर्णनाद-भ्रमावहाः ॥ १३ ॥
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
रुक्फेन-पिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १४ ॥
कृष्णत्वङ्नख-विण्मूत्र-नेत्र-वक्त्रश्च जायते ।
गुल्म-प्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥

(वा. नि. स्था. अ. ७)

पूर्वं निदानमुक्तं, संप्रति वातादिभेदेनार्शसां लक्षणान्युच्यन्ते, तत्र प्रथमं वातार्शोलक्षणमाह—गुदेत्यादि। गुदाङ्कुरा गुदे अङ्कुराकारा मांसप्ररोहाः, त एव अर्शांसि। बह्वनिला वातोल्वणाः । शुष्काः स्रावरहिताः । चिमचिमा वेदनाविशेषः । म्लाना अनुपचिताः । स्तब्धाः काठिन्यात् । विशदा अपिच्छिलाः, धूलिस्पर्शवत् । परुषाः कर्कशाः, गोजिह्वास्पर्शवत् । खराः कर्कोटफलवत्सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । एषु विकल्पेषु वक्ष्यमाणं केचिदिति पदं संबन्धनीयम् । मिथो विसदृशाः परस्परभिन्नरूपाः । वक्रा धनुःकाष्ठादिवत् । तीक्ष्णाः सूक्ष्माग्राः । फलसन्निभा इति बिम्ब्यादिभिः संबध्यते, बिम्ब्यादिसन्निभत्वं चाकृत्या ज्ञेयम् । बिम्बी ओष्ठोपमफला 'तेलाकुचा' इति लोके ख्याता, कार्पासी वनकार्पासी, कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः । सिद्धार्थकोपमाः सूक्ष्मपिडकारूपाः । हृदयं गृहीतमिवेति वेदना हृद्ग्रहः । ग्रथितं ग्रन्थिलं पाषाणवत् । रुक् शूलम् । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । उपवेश्यते वर्चस्त्याज्यते । कृष्णशब्दस्त्वगादिभिर्व्यक्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । अस्योपद्रवमाह—गुल्मेत्यादि । अष्ठीला वातरोगविशेषः ॥ १०–१५ ॥

---

* 'चिमिचिमा वेदनाविशेषस्तेनान्विताः; सर्षपकल्कलिप्ता इवेति यावत् । श्यावारुणा वर्णतः । स्तब्धाः कठिनाः कीलवत् । विषमा इति पाठे विषमा निम्नोन्नताः । वक्रा धनुर्वत्कुटिलाः । तीक्ष्णा दर्भाङ्कुरवत् सूक्ष्माग्राः । विस्फुटिताननाः केसरादिवदाननं येषां ते विदीर्णमुखा इत्यर्थः । बिम्ब्यादिफलवत् सदृशत्वमाकृत्या, कर्कन्धुः कोलबदरी । केचिदिति केचित् कदम्बपुष्पाभाः स्थूलाः, केचित्सिद्धार्थकोपमाः सर्षपवत्सूक्ष्माः । शिरःप्रभृतीनामत्यधिकव्यथा अतिवेदना । क्षवथ्विति क्षवथुः छिक्का । विष्टम्भो मलस्य ग्रहः । तैरिति वैर्गुदाङ्कुरैरर्शोभिः पीडितः पुरुषः, स्तोकम् अल्पं, सप्रवाहिकं वातप्रवाहिकालक्षणोपेतं; रुक्-

---

१ 'हृद्रोगा' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्त-पीतासितप्रभाः।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः॥ १६॥
शुकजिह्वा-यकृत्खण्ड-जलौकोवक्त्रसंनिभाः।
दाह-पाक-ज्वर-स्वेद-तृण्मूर्च्छारुचि-मोहदाः॥ १७॥
सोष्माणो द्रव-नीलोष्ण-पीत-रक्तामवर्चसः।
यवमध्या हरित्पीत-हारिद्रत्वङ्नखादयः॥ १८॥
(वा. नि. स्था. अ. ७)

पित्तार्शोलक्षणमाह—पित्तोत्तरा इत्यादि। नीलमुखा नीलाग्राः। तनु अघनम्, अस्रं रक्तं स्रवन्तीति तन्वस्रस्राविणः। विस्रा आमगन्धिनः। तनवः स्वल्पाः। मृदवः कोमलाः। श्लथा लम्बनशीलाः। यवमध्याः यववन्मध्ये स्थूलाः। हरित् पत्रवर्णं, पीतं हरितालाभं, हारिद्रं हरिद्रावर्णम्; आदिशब्दाद्विण्मूत्र-नेत्र-वक्त्राणां ग्रहणम्॥ १६–१८॥

†श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः।
उत्सन्नोपचित-स्निग्ध-स्तब्ध-वृत्त-गुरु-स्थिराः॥ १९॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः।
करीर-पनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः॥ २०॥
वङ्क्षणानाहिनः पायु-वस्ति-नाभिविकर्षिणः।
सश्वास-कास-हृल्लास-प्रसेकारुचि-पीनसाः॥ २१॥
मेह-कृच्छ्र-शिरोजाड्य-शिशिरज्वरकारिणः।
क्लैब्याग्निमार्दव-च्छर्दीरामप्रायविकारदाः॥ २२॥

शूलं, पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागस्तेनानुगतम्, ईदृग्वर्चः उपवेश्यते त्याज्यते, गुदेनेति शेषः। ततो वातार्शोभ्य उपद्रवरूपाणामेषां संभव उत्पत्तिः। अष्ठीला नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातरोगविशेषः।' (आ० द०)॥ १०–१५॥

* 'पैत्तिकान्याह—पित्तोत्तरा इत्यादि। पित्तोत्तराः पित्तोल्बणा गुदाङ्कुरा ईदृशा ज्ञेयाः। विस्रा विस्रगन्धिनः; अन्ये 'मृदुलम्बिन' इति पठन्ति, तत्र लम्बिनो लम्बनशीलाः। आकृत्या च शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोमुखसन्निभाः सदृशाः। उपद्रवानाह—दाहेत्यादि। दाहादिमोहान्तोपद्रवदायिनः। सोष्माणः उष्णस्पर्शाः। द्रवं, नीलम्, उष्णं, पीतरक्तम्, आमम् अपक्वं वर्च उपवेशयन्ति। यवमध्येति यववन्मध्ये स्थूलाः प्रान्ते सूक्ष्माः। हरितादिवत् त्वगादि येषां ते; हरितादि वर्णसदृशत्वङ्नखादयो भवन्ति। आदिशब्दाच्च वक्त्रनेत्रादयो गृह्यन्ते।' (आ० द०)॥ १६–१८॥

† 'श्लैष्मिकान्याह—श्लेष्मोल्बणा इत्यादि। मन्दरुजः स्वल्पपीडाः। सिताः शुक्लवर्णाः। उत्सन्ना इत्यत्र 'उच्छूना' इति पाठे श्वयथुमन्तः। उपचिताः परिणाहेन वर्तुलाः, स्थिरा निश्चलाः। पिच्छिला अविशदाः। स्तिमिता मन्दाः। बस्तिः मूत्रकोशः। उपद्रवानाह—सश्वासेत्यादि। हृल्लासः उपस्थितवमनत्वमिव, सप्रवाहिकाः श्लैष्मिकप्रवाहिकायुक्ताः। पाण्डुस्निग्धत्वगादयः त्वङ्नखनयनवदनानि यत्र पुरुषाणां भवन्ति।' (आ० द०)॥ १९–२१॥

१ '°रति°' इति ग.। २ '°पार्श्व°' इति ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वसाभ-सकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डु-स्निग्धत्वगादयः॥ २३॥
(वा. नि. स्था. अ. ७)

श्लेष्मार्शोलक्षणमाह—श्लेष्मोल्वणा इत्यादि। अत्र 'गुदाङ्कुरा' इत्यनुवर्तते। महामूला दूरवास्त्ववगाहिनः। घना निबिडावयवाः। उत्सन्ना दैर्घ्यणोद्गताः, उपचिताः परिणाहेन स्थूलाः, स्तब्धा अनम्राः, वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः, गुरवो गुरुद्रव्याक्रान्तमिव गुदं कुर्वते, स्थिरा अचञ्चलाः। श्लक्ष्णा मणिवन्मसृणाः। कण्ड्वाढ्याः कण्डूबहुलाः; कण्डू-व्यपगमार्थं स्पृश्यमानाः प्रीणयन्त्यर्शसमिति स्पर्शनप्रियाः। करीरो मरुजद्रुमः, पनसः कण्टकीफलं, तयोरस्थ्याभाः; अथवा करीरो वंशाङ्कुरः; तेन करीराभाः, पनसास्थ्या-भाश्चेत्यर्थः। तथा गोस्तनसन्निभाः गोस्तनसदृशा इत्यर्थः। वङ्क्षणौ आनाहितुमाबद्धुमिव शीलं येषां ते तथा; गुदप्रत्यासत्त्या वङ्क्षणयोः प्रेरणाद्यसामर्थ्यकारिण इत्यर्थः। पायु-बस्ति-नाभिविकर्षिण इति पाय्वादिष्वाकर्षवत्पीडाकारिणः। प्रसेको मुखस्य गुदस्य वा; कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, शिरोजाड्यं शिरःस्तिमितता, शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः। क्लैब्यं स्त्रीष्वनुत्साहः, अग्निमार्दवं वह्निमान्द्यं, छर्दिर्वमिः। आमप्रायविकारदाः आमबहुला ये रोगा अतीसारग्रहण्यादयस्तत्प्रदाः। प्रायःस्थाने 'प्राज्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः; प्रायः-प्राज्यशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात्। वसाभं च सकफं च प्राज्यं च पुरीषं येषां ते तथा। न स्रवन्ति 'क्लेदरक्तादिकम्' इति शेषः। न भिद्यन्ते गाढविक्कप्रपीडिता अपि न विदीर्यन्त इति॥ १९-२३॥

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च।

सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह—सर्वैरित्यादि।—सर्वैर्वातजाद्यर्शोभवैर्लक्षणैः, सर्वात्मकानि त्रिदोषजानि; तथा तैरेव लक्षणैः सहजान्यप्याहुः, तेषामपि त्रिदोषजत्वात्॥—

***रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः॥ २४॥**
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा-विद्रुमसन्निभाः।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविक्कप्रपीडिताः॥ २५॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः।
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः॥ २६॥
हीनवर्ण-बलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः।
(वा. नि. स्था. अ. ७)

* 'रक्तजान्याह-रक्तोल्बणा इत्यादि। आकृत्या च गुञ्जा रक्तगुञ्जा, विद्रुमः प्रवाल-मणिः, तत्सदृशलोहिता इत्यर्थः। अत्यर्थम् अतिशयेन दुष्टम्। सहसा अकस्मात्।' (आ० द०)॥ २४-२६॥

१ 'दूरधात्ववगाहिनः' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्तार्शोलक्षणमाह—रक्तोल्बणा इत्यादि । गुदेकीलाः कीलवत् कीलाः अर्शांसि, "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" (पा. अ. ६. पा. ३ सू. ९) इत्यलुक्समासः । पित्ताकृतिसमन्विताः पैत्तिकार्शोलक्षणयुक्ताः । विद्रुमसन्निभाः प्रवालमणिवल्लोहिता इत्यर्थः । ते गाढविड्प्रपीडिताः कठिनपुरीषयन्त्रिताः, दुष्टम् आविलम्, उष्णं च रक्तं स्रवन्ति । तस्येति रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितः अतिक्षयात्, भेकाभः प्रावृषेण्यवर्षाभ्वाभः पीतच्छविः, 'पुरुषः' इति शेषः । दुःखैः रोगैः । शोणितक्षयसंभवैरिति "त्वक्पारुष्याम्लशीतप्रार्थनासिराशैथिल्यैः" (सु. सू. स्था. अ. १५) सुश्रुतोक्तैः । बलं स्थौल्यम्, उत्साहो हर्षः । हतौजाः हतशक्तिः । कलुषेन्द्रिय आविलचक्षुः, व्याकुलसर्वेन्द्रियो वा ॥ २४–२६ ॥—

(तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ।)
विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्तते ॥ २७ ॥
*तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
कट्यूरु-गुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ॥ २८ ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २९ ॥
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३० ॥
(च. चि. स्था. अ. १४)

इदानीं तस्यैव रक्तार्शसो निदानस्य रक्तस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—विडित्यादि । विट् श्यावमिति विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्ति, एतन्निर्देशादेव । काश्मीरास्तु चरके—"विट् श्यावा कठिना रूक्षा" (च. चि. अ. १४) इत्येव पठन्ति । अधोवायुर्न वर्तते गुदेन, प्रातिलोमगत्वात् । तन्वित्यादि । तत्रानुबन्धो वातस्येति वातादिदुष्टस्यैव रक्तस्यारम्भकत्वान्नतु केवलस्य, दोषत्वाभावात् । शिथिलमित्यादिना कफानुबन्धस्य । ननु, पित्तानुबन्धः कुतो नोक्त? इति, उच्यते—रक्तपित्तयोः प्रायः समानलिङ्गत्वात् । उक्तं च पूर्वं 'रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।' इति ॥ २७–३० ॥

* 'रक्तोल्बणानामर्शसामसृग्यदीदृशं भवति—तनु अल्पं, कट्यादिषु शूलम्, अधिकं च दौर्बल्यं, तत्र रक्तार्शसि वातस्यानुबन्धो ज्ञेयः । यदि च रूक्षणं रूक्षद्रव्यादि हेतुः कारणम् । श्लेष्मानुबन्धलक्षणमाह—रक्तोल्बणानामर्शसां यदि शिथिलं श्वेतपीतं च विट् प्रवर्तते, यदि च स्निग्धं गुरु शीतलं तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं चासृक्प्रवर्तते; तन्तुमत् सूत्राकारं; गुदमपि पिच्छिलम् आर्द्रं, स्तिमितं निश्चलं च भवति; तस्मिन् रक्तार्शसि श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयः । गुरु स्निग्धं च तत्र कारणं हेतुरिति ।' (आ० द०) ॥ २७–३० ॥

१ 'अल्पमल्पं मुहुर्मुहुः' इति ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ ३१ ॥
ग्रहणीदोषे-पाण्ड्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥
(च. चि. स्था. अ. १४)

पूर्वरूपमाह—विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भोऽन्नस्येति विष्टभ्यान्नस्य जीर्णतागमनम्; आहारो विष्टब्ध आमाशय एवावतिष्ठते, वातवैगुण्यात् । दौर्बल्यं हीनशक्तिता । 'विष्टम्भोऽङ्गस्य' इति पाठान्तरे विष्टम्भो मलस्य, अङ्गस्य दौर्बल्यम् । यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं भवति, तथाऽपि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वरूपं; निदान-लिङ्गयोश्चिकित्साङ्गत्वप्रतिपादनार्थं तयोः पूर्वमभिधानम्; अथवाऽवश्यवक्तव्यानां कामचारादभिधानमिति । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । कुक्षेराटोपो 'गुडगुडाशब्दः' इति चक्रः, 'तनतनी' इति गुणाकरः; 'रुजापूर्वकः क्षोभः' इति गदाधरः, पुरीषवृद्धिलक्षणे च 'आटोपम् आध्मानम्' इति विवृतवान्; एतच्च न, सर्वत्र गुल्मपूर्वरूपे आटोपाध्मानयोरुभयोरपि पाठात् । उद्गारबाहुल्यमधोनिरुद्धस्य वायोरूर्ध्वगमनात् । सक्थिसादो जङ्घावसादः । ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेः ग्रहणीदोषयुक्तपाण्डुरोगस्य उदरस्य चाशङ्का, तेषां लक्षणदर्शनात् । 'ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तिः' इति पाठान्तरे ग्रहणीदोषस्य पाण्डोः पाण्डुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् । अभिवृद्धये उत्पत्त्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

†पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥
(च. चि. स्था. अ. १४)

---

* 'विष्टम्भोऽन्नस्येत्यादि । पुरीषवृद्धिलक्षणे आटोपः आध्मानमिति माधवः । अल्पविट्कता अल्पपुरीषत्वम् ।' (आ० द०) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

† 'पञ्चात्मेत्यादि । गुदजानां समुद्भवे संभवे एते सर्व एवोक्तस्वरूपा वातादयः प्रकुप्यन्ति । एवं पञ्चात्मा वायुः कथ्यते—"योऽनिलो वक्त्रसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चैवावलम्बते ॥ कुपितः कुरुते चापि हिक्काश्वासादिकान् गदान् । उदानो नाम यस्तूर्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ॥ तेन भाषितगीतादिविशेषश्चाभिवर्तते । ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ॥ आमपक्वाशयचरः समानोऽग्निसहायवान् । अन्नं पचति तज्जांश्च विकारान् विविनक्ति सः ॥ गुल्माग्निसादातीसारान् प्रदुष्टश्च करोति सः । पक्वाशयाश्रयोऽपानः काले कर्षति चाप्यधः । वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भार्तवानि च । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ सर्वदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ।

---

१ 'अङ्गस्य' इति ग. । 'रोग' इति ख. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु, गुददेशदुष्ट्या गुदजस्योत्पादात् कथं सर्वदेहे कृशत्व-कृष्णत्वादिरूपा दुष्टिरित्यत आह—पञ्चात्मेत्यादि। पञ्चात्मा पञ्चस्वरूपः, प्राणापान-समानोदान-व्यानभेदात्; "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः॥ उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः॥" इति तेषां स्थानानि। एवं लिङ्गविपरिणामात् पञ्चात्मकत्वं पित्तेऽपि योज्यं, पित्तं ह्यालोचक-रञ्जक-साधक-पाचक-भ्राजकभेदाद्भिन्नम्। आलोचकं नेत्रयोः, रञ्जकं यकृत्प्लीह्नोः, साधकं हृदि, पाचकं पक्वामाशययोर्मध्ये, भ्राजकं त्वचीति। एवं कफोऽपि पञ्चात्मा हृदयामाशय-जिह्वा-शिरः-सन्धिषु क्रमेणावलम्ब-क-क्लेदक-बोधक-तर्पक-श्लेष्मकभेदात्। यदाह **गौतमः**-"श्लेष्मा तु पञ्चधोरःस्थः क्लेदकादिस्वकर्मणा। कफधाम्नां च सर्वेषां यत् करोत्यवलम्बनम्॥ अतोऽत्रलम्बकः, श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंश्रितः। क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनाद्, रस-बोधनात्॥ बोधको रसनास्थस्तु, शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात्। तर्पकः, श्लेष्मकः सम्यक् श्लेषणात् सन्धिषु स्थितः॥" इति। गुदवलित्रयस्य च प्रकोपो विकृतत्वं, प्रवाहणादिस्वकार्या-कर्तृत्वं च। 'गुदवलित्रये' इति पाठान्तरं न युक्तं, तत्र प्राणोदानयोः सन्निधानस्याप्यभावात्, वलिदुष्टेरप्राप्तेश्च। सर्वे एवेति उक्तमारुतादय एवेति। तस्मादित्यादि। बहुव्याधिकराणीति जठराग्निमान्द्याद्युपद्रवकराणि। प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणाद-साध्यानि सुखसाध्यान्यपि॥ ३३॥ ३४॥

स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि॥ क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान्। शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजाः॥ युगपत् कुपिताश्चामी देहं भिन्द्युरसंशयम्।" इति पञ्चात्मा वायुः। 'रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रूक्षो लघुश्चलः।" इति। एवं पञ्चात्मकत्वं पित्ते योज्यं, आलोचकरञ्जकसाधकपाचकभ्राजकभेदात्; "पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचके तथा। साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात्॥" "स्वाशये पाचकं पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम्। भ्राजकं कान्तिदं यत्तु लेपाभ्यङ्गादिपाचकम्॥ रञ्जकं तु यकृत्प्लीह्नोस्तद्रसं शोणितं नयेत्। आलोचकं स्थितं नेत्रे रूपदर्शनकारि तत्॥ साधकं हृदये तिष्ठेन्मेधाप्रज्ञाकरं च तत्। पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम्॥ कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां व्रजेत्॥" इति। एवं कफोऽपि पञ्चात्मा, "उरःकण्ठःशिरःसंधि-पर्वाण्यामाशयो रसः। मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्थानमुरो भृशम्॥" इति। एवं दोषत्रयाणां पञ्चात्मकत्वं सिद्धम्। पञ्चात्मानो दोषास्त्रयो गुदवलित्रयं च गुदजानां समुद्भवे सर्वे एव प्रकुप्यन्ति। अन्ये तु 'गुदवलित्रये' इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च—गुदवलित्रये गुदजानां समुद्भवे उत्पत्तौ सति सर्वे एव दोषाः प्रकुप्यन्तीति। तस्मादर्शांसि दुःखप्रदानि बहुव्याधिकरणत्वात् जठराग्निमान्द्याद्युपद्रवकराणि, अतः सर्वशरीरतापीनि। प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणादसाध्यानि। उक्तञ्च—"अर्शसां प्रशमे यत्नं नाशु कुर्वति बुद्धिमान्। तान्याशु हि गुदं बद्ध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरम्॥"। सुश्रुतस्तु—"सर्वाः स्थूर्वलयो येषां दुर्नामभि-रुपद्रुताः। ताभिस्तु प्रहितो वायुरपानः सन्निवर्तते॥ ततो व्यानेन संगम्य ज्योतिर्गृह्णाति देहिनाम्।" इति। (आ० द०)॥ ३३-३४॥

---

१ 'गुदजं स्यात्, गुदस्योपादानात्कथं' इति पा०। २ 'व्यानेनापि च संगम्य' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३५ ॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३६ ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३७ ॥
(च. चि. स्था. अ. १४)

उक्तवाताद्यर्शसां साध्यत्वादिकमाह—बाह्यायामित्यादि । न चिरोत्पतितानीति अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । परिसंवत्सराणीति परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो यैस्तानि तथा । यानि तु बाह्यवलिजातानि द्विदोषोल्बणानि तानि कृच्छ्राणि, त्रिदोषजानि याप्यानीत्युक्तम्; एवं द्वितीयायामेकदोषोल्बणानि कृच्छ्राणि, द्विदोषोल्बणानि याप्यानि, त्रिदोषोल्बणान्यसाध्यानि; एवं तृतीयायामेकदोषोल्बणानि याप्यानि, शेषाण्यसाध्यानि । यद्याप्यं प्रत्याख्येयं वा तद्दोषवलिभेदेऽप्यसाध्यमेव; यदुक्तं चरकेण—"नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।" (च. नि. स्था. अ. ८) इति ॥ ३५ ॥ ३७ ॥

†शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥
(च. चि. स्था. अ. १४)

असाध्यो हि द्विविधो याप्य-प्रत्याख्येयभेदात्, तत्र यद्यायुःशेषोऽस्ति चतुष्पादसंपत्तिश्च तदा याप्यत्वमन्यथा प्रत्याख्येयत्वमित्याह—शेषत्वादित्यादि । चतुष्पादसमन्विते 'अर्शोरोगिणि' इति शेषः । समन्वित इति भावे क्तः, तेन "चतुष्पादसमन्वये सति" इति चक्रः ॥ ३८ ॥

* 'सुखसाध्यान्याह–बाह्यायामित्यादि । कृच्छ्रसाध्यान्याह–द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्यर्शांसि कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः । कृच्छ्रसाध्यानि याप्यानीत्यर्थः । असाध्यान्याह—सहजानीत्यादि । यानि सहजानि तान्यसाध्यानि, तथा त्रिदोषजान्युत्तरकालजान्यपि, 'यान्यभ्यन्तरां वलिं संश्रित्य जायन्त' इत्यन्वयः ।' (आ० द०) ॥ ३५–३७ ॥

† 'असाध्यस्य याप्यप्रत्याख्येयभेदेन द्वैविध्यमाह-शेषत्वादित्यादि । यद्यायुषः शेषोऽस्ति तदा चतुष्पादसमन्विते तान्यर्शांसि याप्यन्ते 'रोगिणि' इति शेषः । कीदृशे रोगिणि? दीप्तकायाग्नौ, पुनः कीदृशे? चतुष्पादसमन्विते; अतोऽन्यथा विपरीतानि प्रत्याख्येयानि असाध्यानि । पादचतुष्टयं यथा–रोगी, भिषक्, परिचारकः, औषधं च । यदा रोगी भिषग्वाक्यकृदाढ्यो विजितेन्द्रियः, वैद्यः शास्त्रे कर्मणि कुशलो निर्लोभः सत्यकर्मपरश्च, परिचारकः आप्तः कुलीनोऽनलस आतुरच्छन्दानुवर्ती च, औषधं नवं रसवीर्यादिसंपन्नं च ।

१ 'त्रिदोषं तृतीयवलौ त्वसाध्यमेव' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"*हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ ३९ ॥
हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥"
(च. चि. स्था. अ. १४)

"तृष्णारोचक-शूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् ।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४० ॥
(सु. सू. स्था. अ. ३३)

उपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि । हस्तपादादिशोथो मिलितोऽसाध्यलक्षणम् । अत्र हृत्पार्श्वशूल-संमोहादि व्यस्तं समस्तं वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥

†मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं, नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥
(वा. नि. स्था. अ. ७)

अथ मेढ्रजादीनां स्वरूपमाह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वमित्यन्तेन छेदः । तेन 'नासार्श' इत्यादिव्यपदेशः । गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलकमुखसदृशानि ॥ ४२ ॥

तदुक्तं-"वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः । एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती । लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥ प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः । सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते ॥ आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि । उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्ण-रसान्वितम् ॥ दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये । समीक्ष्य काले दत्तं च भेषजं पाद उच्यते ॥ स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे । वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥" इति; एषा चतुष्पादसंपत्तिः । सा चायुषः शेषत्वाद्घटते ।' (आ० द०) ॥ ३८ ॥

* 'अथोपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि । यस्य हस्तपादादिषु श्वयथुः स्यात् हृत्पार्श्वशूलं च स अर्शसोऽर्शोरोगी असाध्यः । असाध्यस्य लक्षणमाह—हृदित्यादि । हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्च; तथा हृत्पार्श्वशूलादि समस्तं व्यस्तं च, अङ्गस्य रुक् पीडा, गुदमुष्कयोः पाकश्च, गुदजाति अर्शांसि, तं नरं घ्नन्तीत्यर्थः । रक्तार्शोऽसाध्यत्वमाह—तृष्णेत्यादि । अतिप्रस्रुतशोणितं तृष्णारोचकाद्युपद्रवयुक्तं पुरुषमर्शांसि क्षपयन्ति नाशयन्ति; हि पादपूरणे ।' (आ० द०) ॥ ३९-४१ ॥

† 'स्थानान्तरेष्वन्यान्यप्यर्शांस्याह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मांसाङ्कुरत्वादेषामर्शस्त्वेन व्यपदेशः; सर्षपादिस्नेहेषु तैलव्यपदेशवत् । मेढ्रः शेफः; आदिशब्दाच्चक्षुर्नासादीनि । यथास्वं यथास्थानम् । नाभिजानि तु गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलकमुखसदृशानि आकृत्येत्यर्थः । तानि पिच्छिलानि मृदूनि च भवन्ति ।' (आ० द०) ॥ ४२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥
(वा. नि. स्था. अ. ७)

चर्मकीलसंप्राप्तिमाह—व्यान इत्यादि। व्यानो वायुः, "एतच्च गुदौष्ठदेश एव नान्यत्र" इति कार्तिककुण्डादयः ॥ ४३ ॥

†वातेन तोद-पारुष्यं पित्तादसितवंक्रता।
श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥
(वा. नि. स्था. अ. ७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—वातेनेत्यादि। सवर्णता गात्रसवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

* 'व्यानो वायुः, कफं गृहीत्वा संगृह्य, त्वचो बहिः कीलसदृशमर्शः कुर्यात्, स्थिरं निश्चलं, तं चर्मकीलं प्राहुः। त्वचो बहिरिति गुदौष्ठं परित्यज्येत्यर्थः, तत्र त्वर्शसामेव संभवत्वात्।' (आ० द०) ॥ ४३ ॥

† 'तस्यैव वातादिलक्षणमाह—वातेनेत्यादि। वातेन तोदः पीडाविशेषः, पारुष्यं परुषता; पित्तात् असितं किंचित्कृष्णं वक्रं; श्लेष्मणा स्निग्धता, ग्रन्थिसादृश्यं, सवर्णता गात्रसमानवर्णता। दोषाः प्रकुपिता मेढ्रमांसशोणिते प्रदूष्य कण्डूः कुर्वन्ति, ततः कण्डूयतां क्षतम्। "तस्मिन् क्षते प्ररोहाः स्युर्मांसजा रुधिरस्रवाः। विनाशयन्ति शेफं ते घ्नन्ति पुंस्त्वं च सत्वरम् ॥" इति। शेफो मेढ्रं, पुंस्त्वं शुक्रम्। "तथा योनौ च ते दुष्टा गण्डूपदमुखाकृतीन्। दुर्गन्धान् सुकुमारांश्च पिच्छिलान् जनयन्ति हि ॥" इति। मांसाङ्कुरानिति शेषः। चकाराद्योनेरार्तवं च घ्नन्ति। "तैरेवोर्ध्वगतैर्दोषैः कर्णजार्शस्तु जायते। बाधिर्यं शूलमत्युग्रं सततं कर्णपूतिता ॥ नेत्रजेषु जलस्रावो वेदना चाप्यदर्शनम्। अश्रूणां जायते वर्त्मावरोधोऽर्शस्सु संततम् ॥ घ्राणजेषु प्रतिश्यायः कृच्छ्रोच्छ्वासः शिरोव्यथा। क्षवथुः पूतिवक्त्रं च वाक्यं स्यात् सानुनासिकम् ॥ मुखार्शस्सु च कण्ठोष्ठतालुमध्यैकजन्मसु। स्याद्धि गद्गदवाक्यत्वं रसाज्ञानं मुखामयाः ॥" इति' (आ० द०) ॥ ४४ ॥

१ '°रक्तता' इति क ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथाग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसक-विलम्बिकानिदानम्।

*मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः।
कफ-पित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अर्शःकार्यत्वादग्निमान्द्यादीनां तान्याह—मन्द इत्यादि। मन्दस्य दुर्जयत्वात् प्रागभिधानम्। कफ-पित्तानिलाधिक्यादिति यथाक्रमं मन्दादिषु योज्यम्। तत्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात्। समः अविकृतः, धातुसाम्यहेतुरित्यर्थः। एतस्याविकारस्यापि विकारप्रस्तावेऽभिधानं प्रकृतिज्ञानानन्तरीयकं विकृतिज्ञानमिति बोधनार्थम्। जाठर इति धात्वग्नि-भूताग्निव्यवच्छेदार्थम् ॥ १ ॥

†विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते।
स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं[1] यस्य विपच्यते।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्, समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या तेषां रूपमाह—विषम इत्यादि। वातजान् रोगानिति वातनानात्मजानाम्[2]शीतेरन्यतमान् सामान्यजांश्च ज्वरातीसारादीन्, एवं पित्तनानात्मजानामोषचोषादीनां चत्वारिंशतोऽन्यतमान्, एवं कफनानात्मजानां विंशतेरालस्यादीनामन्यतमान्। एते च विकाराश्चरके महारोगाध्याय (च. सू. स्था. अ. २०) एव द्रष्टव्याः। समेत्यादि। समा उचिता, मात्रा आहारस्य, सम्यग्यस्य विपच्यते स समाग्निः। तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति छेदः। मात्राऽतिमात्रेत्युपलक्षणं, तेनाजीर्ण-गुरुभोजनादिकमपि लक्षणीयम्। यदुक्तमन्यत्र—"अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरु चान्नमथाश्नतः। दिवाऽपि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः॥" इति। तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः;

---

* 'अर्शोभ्योऽग्निमान्द्यस्य संभवस्ततोऽर्शोऽनन्तरमग्निमान्द्यादिकान् रोगानाह—मन्द इत्यादि। अनलो वह्निश्चतुर्विधो भवति—मन्दः, तीक्ष्णो, विषमः, समश्चेति।' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'तेषां स्वरूपमाह—विषम इत्यादि। तेषां लक्षणमाह—समेत्यादि। मन्दाग्नेः मन्दवह्नेः पुरुषस्य स्वल्पाऽपि मात्रा अशिता सम्यङ् नैव विपच्यते। विषमाग्नेस्तु पुरुषस्य कदाचित् सम्यक् पाकं गच्छति कदाचिन्न गच्छति, वायोर्विषमगतित्वात्। तेषु मध्ये समाग्निरुत्तमः।' (आ० द०) ॥ २–४ ॥

---

१ 'सुखं यस्य विपच्यते' इति ख.। २ ये वातादिभिर्दोषान्तरासंपृक्तैर्जन्यन्ते ते नानात्मजाः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*मूर्च्छाऽतिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टन-जृम्भ-दाहाः।
वैवर्ण्य-कम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः॥ १८॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

विसूच्या लक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि। वमथुः वान्तिः। शिरसश्च भेदः शिरःशूलम्। अत्र वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति; सुश्रुते—त्वधोगाया आमातीसारेण ग्रहणं, ऊर्ध्वगायाश्च छर्द्याः। **चरके** तु पठ्यते—"ऊर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विसूचीं विद्यात्।" (च. वि. स्था. अ. २) इति। अत ऊर्ध्वगा विसूची भवति, तथाऽधोगाऽपि, चरके आमातीसारस्यापठितत्वात्; चकारादुभयमार्गगाऽपीति व्याचक्षते, ऊर्ध्वगायाश्चापक्काहारवमनेन त्रिदोषच्छर्दिभ्यो भेद इति मन्तव्यम्॥ १८॥

†कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति॥ १९॥
वात-वर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु॥ २०॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

अलसकमाह—कुक्षिरित्यादि। आनह्यते आध्मायते, मलविष्टम्भस्य वक्ष्यमाणत्वात्। प्रताम्येत् मुह्यति पुरुषः, परिकूजति आर्तनादं करोति। निरुद्ध इत्यजीर्णेनाधः प्रतिरुद्धगतिः कुक्षौ वा, तेनोपरि धावति ऊर्ध्वं हृदय-कण्ठादिकं[2] गच्छति। 'अलसक' इति दोषस्थिरत्व-निमित्ता संज्ञा। यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः॥" इति॥ १९–२०॥

‡दुष्टं तु भुक्तं कफ-मारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥२१॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

विलम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि। भुक्तमन्नं कफ-मारुताभ्यां दुष्टमिति संबन्धः। भृशं दुश्चिकित्स्याम् अत्यर्थं दुश्चिकित्स्यां, प्रत्याख्येयां वर्जनीयामित्यर्थः। ननु, अलसकविलम्बिकयोरुभयोरपि वातकफप्रबलयोरूर्ध्वाधोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को भेदः? उच्यते—अलसके तीव्राः शूलादयो भवन्ति, यदुक्तं—"पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा।

* 'उद्वेष्टनं हस्तपादयोर्मोटनं जङ्घादीनां, खल्लीति लोके। तस्यां विसूच्यां; अत्र "वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति" सुश्रुतः। सा च द्विविधा अधोगा, ऊर्ध्वगा च; आमातिसारेणाधोगा, छर्द्योर्ध्वगा चेति सौश्रुताः, इत्युभयगा। (आ०द०)॥ १८॥

† 'अलसकलिङ्गमाह—कुक्षिरित्यादि। कुक्षिः उदरम्। तस्य पुरुषस्यालसकनामानं रोगमाचष्टे कथयति।" (आ० द०)॥ १९–२०॥

‡ 'यस्य पुरुषस्य भुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टं सदूर्ध्वमधश्च न प्रवर्तते, पुराणाः शास्त्रविदस्तां विलम्बिकामाहुः; भृशं दुश्चिकित्स्यां प्रत्याख्यायोपचरणीयामित्यर्थः। दुष्टमित्यत्र लीनमिति केचित् पठन्ति। इयमेव विलम्बिका तन्त्रान्तरे 'दण्डकालसक' इति नाम्ना पठ्यते।

१ 'दोषज०' इति ख.। २ 'कण्ठदीन्' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम् ॥ शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ।" इति ॥ २१ ॥

*यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

अजीर्णजातान् विसूच्यादीनभिधायाजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरमाह–यत्रस्थमित्यादि। आमं कर्तृ, यत्रस्थं तमेव देशं विशेषेण रुजेत्; एतेनान्यदेशेऽपि किंचिद्रुजं करोतीति बोधयति। यत्रेति सर्वनामशब्देन कुपितवातादीनामिवानियतमेत्र स्थानमामस्येति दर्शितम्। कै रुजेदित्याह—विकारजातैः विकारसमूहैः। किंभूतैरित्याह—दोषेण येन स्वकारणकुपितेन वातादिनाऽवततं व्याप्तं शरीरं, तल्लक्षणैः तल्लिङ्गैस्तोद-दाह-गौरवादिभिः, न केवलं तैराम-समुद्भवैश्च विकारजातैरपाकालसकादिभिरपि। अनेनैव श्लोकेन तन्त्रान्तरोक्तमामवाताख्यं रोगं गृहीतवान् सुश्रुतः, तस्य लक्षणस्य समानत्वादित्याहुः ॥ २२ ॥

†यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥ २३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

विसूच्यलसकयोरसाध्यत्वलक्षणमाह—य इत्यादि। "विलम्बिकायास्तु स्वरूपेणैवासाध्यत्वम्" इति **जेज्जटः**। अल्पसंज्ञो मोहयुक्तः। अभ्यन्तरयातनेत्रः कोटरान्तःप्रविष्टाक्षिगोलकः। सर्वविमुक्तसन्धिः श्लथीभूतसर्वपर्वास्थिसन्धिः। अपुनरागमाय मरणाय ॥ २३ ॥

तथा च–"दुष्टा ह्यलसके दोषाश्छर्द्यतीसारवर्जिताः। कारकास्तीव्रशूलादेः स्रोतसां संनिरोधकाः ॥ निजयोगात्तनुं सर्वां दण्डवत् स्तम्भयन्ति च। स दण्डालसकः शीघ्रं नरदेहविनाशकृत् ॥" इति।' (आ० द०) ॥ २१ ॥

* "आममसम्यक्परिणतं, तथा च–"अविपक्कमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम्। सादनं सर्वगात्राणामाममित्यभिधीयते ॥" इति। यत् आमं कर्तृ, यत्रस्थं वायुप्रेरणाकर्षणस्या (स्थ) वैगुण्याद्यत्र व्यवस्थितं तमेव देशं विशेषेण रुजेत् पीडयेत्, एतावता धातुभूताग्नीनां मान्द्येनामसंभवत्वात् शोफव्रणविद्रध्यादिरोगाणां तज्जन्यत्वमुक्तं भवति। यदुक्तं—"धातूनां सप्त सप्तानां भूतानां पञ्च पावकाः। त्रयोदश भवन्त्येवं सह जाठरवह्निना–॥" इति। यत्र धातुप्रदेशे वह्निर्मन्दो भवति तत्रैवामसंभवात्पिडकाद्युत्पत्तिः स्यात्।' (आ० द०) ॥ २२ ॥

† 'यः पुरुषः श्यावदन्तादिलक्षणयुक्तः स्यात्, श्यावशब्दो दन्तादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, क्षामस्वरः क्षीणध्वनिः, सर्वविमुक्तसंधिश्च, स नरोऽपुनरागमाय अपुनरावृत्तये मरणाय, यायाद्गच्छेत्। अत्रान्ये–निद्रानाशादिभिर्लक्षणान्तरं पठन्ति। परन्तु "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञिता। अमी ह्युपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः ॥" इति माधवेन संगृहीतत्वात् पृथङ् लिखितम्।' (आ० द०) ॥ २३ ॥

---

१ '°स्तब्धत्वेनैव' इति क.। 'स्तब्धत्वेन च' इति ख.। २ '°आमवातादिभिः°' इति क.। '°रपाकजातैरामवातादिभिः' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥
निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी ह्युपद्रवा घोरा विसूच्यां पञ्च दारुणाः ॥ २५ ॥
प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ २६ ॥
ग्लानि-गौरव-विष्टम्भ-भ्रम-मारुतमूढताः ।
विबन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽग्निमान्द्याजीर्ण-विसूचिकालसक-विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारेत्यादि । उद्गारशुद्धिर्धूमाम्लादिरहितत्वम् । उत्साहः शरीर-मनसोर्बलम् । उत्सर्गो मल-मूत्रप्रवृत्तिः, वेगसहित उत्सर्गो वेगोत्सर्गः । यथोचित उपयुक्ताहारानुरूपः । लघुता देहस्य, विशेषेण कोष्ठस्येति ॥ २४–२७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामग्निमान्द्याजीर्ण-विसूचिकालसक-विलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ क्रिमिनिदानम् ।

†क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मल-कफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
(वा. नि. स्था. अ. १४)

अजीर्णात् क्रिमिसंभव इत्यतोऽजीर्णानन्तरं क्रिमिनिदानमाह—क्रिमय इत्यादि । तत्र बाह्याः त्वगुपलेपकबाह्यमलसंभवाः, आभ्यन्तरा आमाशयादिसंभवाः; ते देशभेदेन द्वैविध्येनोक्ताः कारणभेदाच्चतुर्धा भवन्तीत्याह—बहिर्मलेत्यादि । बहिर्मलो गात्रोपलेपी

---

* 'जीर्णाहारस्य पुंस एतल्लक्षणम् ।' (आ० द०) ॥ २४–२७ ॥

† 'एके बाह्याः केशवस्त्रादिजा यूकालिक्षादयः, अन्ये चाभ्यन्तराः । आभ्यन्तरा आमादिसंभवाः । केचिद्बहिर्मलजन्मानः, तथा केचित् कफजन्मानः, केचिद्रक्तजन्मानः, केचित् पुरीषजन्मानश्चेति चतुर्धा । त एव चतुर्विधा नामतो नामभेदेन वक्ष्यमाणाभिः संज्ञाभिर्विंशतिविधा भवन्ति; तानाह–नामत इत्यादि । नामतो विंशतिविधा विंशतिसंख्याका नामत इत्यर्थः । एते च नामविशेषाः केचित् सान्वयाः, केचिन्निरन्वयाः, व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः । तेषां नामानि यूका, लिक्षा इति बहिर्मलोत्थे द्वे, एतयोराश्रयः केशवस्त्राणि । कफजा–अन्त्रादाः, उदरावेष्टाः, हृदयादाः, महागुदाः, चुरवः, दर्भकुसुमाः, सुगन्धाः, एवं सप्त; एषामाश्रय आमाशयः । रक्तजाः–केशादाः, लोमविध्वंसाः, रोमद्वीपाः, उदुम्बराः, सौरसाः, मातरः, एवं षट्; एषां स्थानं रक्तवाहिसिराः । पुरीषोत्थाः पञ्च–ककेरुकाः, मकेरुकाः सौसुरादाः, सशूलाः, लेलिहाः; एषामाश्रयः पक्वाशयः । एवं विंशतिः ।' (आ० द०) ॥ १ ॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वेदादिरक्तः; एवं बहिर्मलादिषु चतुर्षु जन्म बहिर्मलादिजन्म, तद्भेदात्। त एव चतुर्विधा नामभेदेन विंशतिविधा भवन्ति, विंशत्यतिरिक्ताश्चातिसूक्ष्माः क्रिमयः सहजाश्चरकेणोक्ताः, ते चावैकारिकत्वेन रोगाधिकारे नोच्यन्ते, विंशतिविधास्तु क्रिमयो दोषप्रकोपणद्वारेण ज्वर-शूलादीन् जनयन्तीति रोगा उच्यन्ते ॥ १ ॥—

***तिलप्रमाण-संस्थान-वर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥**
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।
[१]द्विधा ते कोठ-पिडका-कण्डू-गण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
(वा. नि. स्था. अ. १४)

उक्तान् बाह्यान् विवृणोति—बाह्या इत्यादि। तिलानामिव प्रमाणं परिमाणं, संस्थानमाकृतिः, वर्णश्च श्वेतः कृष्णो वा, येषां यूकादिरूपाणां ते तथा। केशाम्बराश्रया इति अम्बरं वस्त्रम्। बहुपादा इति यूकाः, सूक्ष्मा इति लिक्षाः ॥ २ ॥ ३ ॥

†अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्ट-गुडोपभोक्ता।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींस्तु ॥ ४ ॥

तेषां निदानमाह—अजीर्णेत्यादि। अजीर्णे भोजनशीलोऽजीर्णभोजी। मधुराम्लनित्यः सततमधुराम्लभोजी। विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ॥ ४ ॥

‡माष-[२]पिष्टाम्ले-लवण-गुड-शाकैः पुरीषजाः।
मांस-[३]मत्स्य-गुड-क्षीर-दधि-शुक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
विरुद्धाजीर्ण-शाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि।
(सु. उ. तं. अ. ५४)

क्रिमिविशेषे निदानविशेषमाह—माषेत्यादि ॥ ५ ॥—

¶ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ ६ ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्।
(सु. उ. तं. अ. ५४)

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणमाह—ज्वर इत्यादि ॥ ६ ॥—

* 'तत्र तेषु चतुर्षु बाह्या बाह्यमलोद्भवाः केशाम्बराश्रया इति—केशाः कचाः, अम्बरं वस्त्रं च आश्रयो येषाम्। ते के क्रमयो भवन्तीति तानाह—बहुपादा इत्यादि। यूकाः केशविद्धाः, बहुपादाः बहुचरणाः, लिक्षा सूक्ष्मा अणवः। ते द्विधा यं रोगं कुर्वन्ति तमाह—कोठेत्यादि। कोठ उदर्दभेदः, पिडिका प्रसिद्धा, कण्डूः खर्जूः, गण्डः पिडिकाकारः कठिनः।' (आ० द०) ॥

† 'ना पुरुषः कृमीन् लभते, कथंभूतः? अजीर्णभोजी, पिष्टं गोधूमचूर्णकृतं पूपादि।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'पुरीषजानां निदानमाह—माषेत्यादि। एतैः कारणैः पुरीषजा जायन्ते, 'पक्वाशये' इति शेषः। कफोद्भवनिदानमाह—मांसेत्यादि। शुक्तं इक्षुरसः कालान्तरेणाम्लीभूतः। एते आमाशये। शोणितजानां कारणमाह—विरुद्धेत्यादि। शाकम् अपक्वहरितचणकादिशाकभक्षणम्।' (आ० द०) ॥ ५ ॥—

¶ 'विवर्णता शरीरे श्यामपीतता, शूलम् आमाशये पक्वाशये च, हृद्रोगो हृदयविकारो हृल्लासादिः, भ्रमः चक्रारूढस्येव, भक्तद्वेषो भोजनविद्वेषः।' (आ० द०) ॥ ६ ॥—

१ अयं पाठः ख. पुस्तके नास्ति। २ 'पिष्टान्न०' इति ख.। ३ '०माष०' इति क. ख.। ४ 'छर्दनम्' इति क. ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनु-दीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः[1] ॥ ९ ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
मूर्च्छा-च्छर्दि-ज्वरा[2]नाह-कार्श्य-क्षवथु[3]-पीनसान्।
(वा. नि. स्था. अ. १४)

कफजानाह—कफादित्यादि। कफनिमित्ताः क्रिमयो ये त्वामाशये जायन्ते, ते च वृद्धाः सन्तः सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सर्पन्ति; एवं पुरीषजादिषु द्रष्टव्यम्। ब्रध्नः चर्मलता, 'ब्रध्नी' इति लोके। रूढं प्ररूढम्। तनवः परिणाहेन, दीर्घा आयामेन, अणवः उभाभ्यामपि स्वल्पाः। ते इति कफजाः। सप्त नामानि विवृणोति—अन्त्रादा इत्यादि। एते च नामविशेषाः केचित् सान्वयाः केचिन्निरन्वया व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः; एवं वक्ष्यमाणेष्वपि बोध्यमिति ॥ ७–१० ॥—

†रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
अपादा वृत्त-ताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥
(वा. नि. स्था. अ. १४)

रक्तजानाह—रक्तेत्यादि। रक्तवाहिसिरास्थानाश्च ते रक्तजाश्चेति रक्तवाहिसिरास्थान-रक्तजाः; अथवा रक्तवाहिसिरास्थानं यद्रक्तं तज्जाः। नामभेदात्ते षट्, तत्र केशादादयश्चत्वारः, सह सौरसनाम-मातृनामभ्यां क्रिमिभ्यां वर्तन्त इति सहसौरसमातरः, एवं षड् भवन्ति। कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठमेवैकं कार्यं येषां ते तथा, कुष्ठजनका इति यावत्।

---

* 'कफजानां स्वरूपमाह—कफादित्यादि। आमाशये नाभेरूर्ध्वम्। आकारेण पृथुब्रध्ननिभाः विस्तीर्णचर्मैकदेशाकाराः, केचित् कृमयो गण्डूपदोपमाः भूमिलताकाराः, केचिद्रूढधान्याङ्कुराकारास्तदाकृतयो भवन्ति, रूढं प्ररूढमङ्कुरितमिति यावत्। श्वेताः शुक्लाः, ताम्रावभासाः ताम्रवर्णाः, केचिदिति सर्वत्र संबन्धनीयम्। नामतस्तु ते कफजाः सप्तधा इति। ते कुपिता यान् रोगान् कुर्वते तानाह—हृल्लासमित्यादि। हृल्लास उपस्थितवमनत्वमिव, आस्यस्रवणं लालास्रावः, आनाह उदरे निश्चलाटोपः।' (आ० द०) ॥ ७–१० ॥—

† 'रक्तजानां स्वरूपमाह—रक्तेत्यादि। रक्तजा जन्तवः क्रिमयः, रक्तवहासु सिरासु स्थानं येषां ते तथा। वृद्धाः सन्तः सर्वतः प्रसरन्तीत्यत्रापि योज्यम्। अपादाः पादरहिताः, वृत्ता वर्तुलाः, वर्णतस्ताम्राः, ते सौक्ष्म्यात् अणुरूपत्वात् केचिददृश्याः। नामतः षट्—केशादा, रोमविध्वंसा, रोमद्वीपा, उदुम्बराः, सहसौरसमातरः, एवं षड् भवन्ति। ते कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठैकफलदा इत्यर्थः। अथवा कुष्ठेन सहैकं समानं कर्म हर्षकण्डूतोदादिकं केशश्मश्रुलोमविध्वंसादिकं त्वक्सिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणं च येषां त एवम्।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१ 'महारुज' इति क. ख.। २ '°तृषा°' इति क. ख. ३ '°श्वयथु°' इति क. ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तं हि सुश्रुते—"सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि चोपदिश्यन्ते ।" इति (सु. नि. स्था. अ. ५) ॥ ११ ॥ १२ ॥

*पक्काशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
प्रवृद्धाः स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥
तदाऽस्योद्गार-निःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः ।
पृथुवृत्त-तनु-स्थूलाः श्याव-पीत-सितासिताः ॥ १४ ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुक-मकेरुकाः ।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥
विड्भेद-शूल-विष्टम्भ-कार्श्य-पारुष्य-पाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्विमार्गगाः ॥ १६ ॥
(वा. नि. स्था. अ. १४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने क्रिमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

पुरीषजानाह—पक्काशय इत्यादि । अधोविसर्पिण इति विसर्पणं गतिः, गुदनिःसरणशीलाः; ते यदाऽतिवृद्धाः सन्त आमाशयोन्मुखा भवेयुस्तदाऽस्य रोगिण उद्गार-निःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धयुक्ता भवन्तीति योज्यम् । शेषं सुबोधम् ॥ १३–१६ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां क्रिमिनिदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ पाण्डुरोग-कामला-कुम्भ-कामला-हलीमकनिदानम् ।

†पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वात-पित्त-कफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥
(च. चि. स्था. अ. १६)

पुरीषजाः क्रिमयः सूक्ष्माः पाण्डुतां जनयन्ति, अतः क्रिमेरनन्तरं पाण्डुरोगमाह—पाण्डुरोगा इत्यादि । पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । **चरके** अष्टोदरीयाध्याये "पञ्च पाण्डुरोगाः" (च. सू. स्था. अ. १९) इत्यभिधायापि "पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च" (च. चि. स्था. अ. १६) इति यदेतत् पुनश्चरकवचनं तत् पञ्चानामपि साध्यत्वं

---

* 'पुरीषोत्थाः क्रिमयः पक्काशय एव जायन्ते, पुरीषस्य पक्काशयस्थितत्वात् । ते चाधोविसर्पिणः स्युर्नोर्ध्वगाः; पृथवो दीर्घाः, वृत्ता वर्तुलाः, तनवः अल्पाः, स्थूला उत्सन्नाः 'आकारेण' इति शेषः । वर्णतः श्यावाः, ईषत् पीतश्वेताः, असिताः कृष्णाः । नामतः पञ्चधा ककेरुकमकेरुकाः, सौसुरादा मलूनेत्याख्या नाम येषां ते, तथा लेलिहाः । ते पञ्च यान् रोगान् जनयन्ति तानाह—विड्भेदेत्यादि । विड्भेदः सान्द्रमलवृत्तिः, शूलं पक्काशये, विष्टम्भो मलस्य, पारुष्यं कर्कशाङ्गत्वं, अग्निसदनं वह्निग्लानिः, विमार्गगा विमार्गप्रवृत्तयः ।' (आ० द०) ॥ १३–१६ ॥

† 'पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः । स च पञ्चविधः—वातपित्तकफैस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, मृद्भक्षणादेकः, एवं पञ्च' (आ० द०) ॥ १ ॥

---

१ 'सौसिरादा सलूनाश्च' इति ख. । २ 'मलूनाख्या' इति ग. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वीर्यं शक्तिः। 'ओजः सर्वधातुसारभूतं हृदयस्थम्' इति **पराशरः**, 'पराभिभवेच्छा' इति **जेज्जटः** ॥ ८-१० ॥

*शूनाक्षिकूट-गण्ड-भ्रूः शूनपान्नाभि-मेहनः।
क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ ११ ॥
(च. चि. स्था. अ. १६)

मृज्जस्य लक्षणमाह—शूनेत्यादि। 'सर्वपाण्डुरोगेषु क्रिमिकोष्ठता यदा स्यात्तदैतल्लक्षणम्' इति **जेज्जटः**, मृत्तिकाजानन्तरपठितत्वेन तस्यैव लक्षणमित्यन्ये। **विदेहे**—तु पठ्यते—"मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः। स श्वास-कास-शोषार्शः-सादारुचिसमन्वितः ॥ शूनपादाननकरः कृशाङ्गः कृशपावकः।" इति ॥ ११ ॥

†पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति।
कालप्रकर्षाच्छूनानां[१] यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दि-मूर्च्छा-तृडर्दितः ॥ १३ ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात्।
(च. चि. स्था. अ. १६)

पाण्डुदन्त-नखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १४ ॥
(सु. सू. स्था. अ. ३३)

अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम्।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम्।
विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथाऽतिसारज्वर-पीडितं च ॥ १५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४४)

असाध्यलक्षणमाह—पाण्डुरोग इत्यादि। 'पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् खरीभूतो जठरतां गतो न सिध्यति, अचिरोत्पन्नोऽपि शूनानां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स पाण्डुरोगी न सिध्यतीत्यपरमसाध्यलक्षणम्' इति **जेज्जटस्य** योजना। **चक्रस्त्वाह**[२]–'चिरोत्पन्नः खरीभूतोत्यर्थरूक्षितसर्वधातुर्न सिध्यति, तथा कालप्रकर्षादित्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम्' इति। अत्र शूनानां शोथवतां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स न सिध्यतीति। 'शूनो ना'

* 'मृज्जनितस्योपद्रवमाह–शूनेत्यादि। अक्षिकूटोऽक्षिगोलकः, गण्डः कपोलः, एतेषु श्वयथुः। तथा शूनपान्नाभिमेहनः शूनौ चरणौ नाभिर्मेहनं च यस्य स तथा। तथा च कृमिकोष्ठः पुरुषः, सरुधिरं सकफं च पुरीषमतिसार्येत। इति।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'हरितं हरितशाकवर्णम्। अत्रैवापरमप्यसाध्यलक्षणमाह–असृक्क्षयादः पाण्डुरोगी श्वेतत्वमाप्नुयात् सोऽप्यसाध्यः। नयनरश्मिसहचरितं बहिर्निर्गतं पित्तं तद्योगात् खिलमपि वस्तु पीतवर्णपिण्डितं पश्यति। मध्यदेहः शूनः श्वयथुयुक्तो यस्य स तादृशस्तम्। अपरमसाध्यलक्षणमाह–गुदे शेफसि मुष्कयोश्च शूनं शोथयुक्तम्। प्रताम्यन्तं मोहमुपगच्छन्तं मूर्च्छन्तमित्यर्थः।' (आ० द०) ॥ १२–१५ ॥

१ '"च्छूनाङ्गो' इति ग.। २ 'चक्रस्त्वन्यथाह' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इति पाठान्तरे ना पुरुषः । 'शूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति' इति पाठान्तरं सुगमम् । अपरमसाध्यलक्षणमाह—बद्धेत्यादि । अत्र सकफत्वेऽपि बद्धत्वाल्पत्व-हरितत्वानि व्याधिप्रभावात्; बद्धाल्पस्थाने बहुलमिति पाठान्तरम् । विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्तीत्येतन्निर्देशादेवोन्नेयमित्याहुः । अपरमसाध्यलक्षणमाह—दीन इत्यादि । दीनः ग्लानः । श्वेतातिदिग्धाङ्ग इति श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इवेत्यर्थः । स नास्ति नष्ट इव असाध्य इत्यर्थः । अपरमाह—असृगित्यादि । अपरमसाध्यलक्षणमाह—पाण्डुदन्तेत्यादि । पाण्डुसंघातदर्शी नयनरश्मिसहचरितं बहिर्निर्गतं पित्तं संपिण्डितं पश्यति । अपरमसाध्यलक्षणमाह—अन्तेष्वित्यादि । अन्तेषु बाहुजङ्घाशिरःसु, शूनं शोथयुक्तम् । परिहीणमध्यं दुर्बलमध्यदेहम् । एतद्वैपरीत्येनापरमसाध्यलक्षणमाह—म्लानमित्यादि । म्लानं दुर्बलम् । असंज्ञकल्पं मृतप्रायम् । एवंविधं पाण्डुकिनं पाण्डुरोगिणं यशोर्थी वैद्यो विवर्जयेदिति । अत्र सौश्रुतश्लोके "पाण्डुकिनम्" इत्यत्र "पालकिनम्"[1] इति पाठान्तरं, युक्तं चैतत्; एवं हि पठ्यमाने पाण्डुरोगावस्थाविशेषस्य पालकिनो लक्षणमपि कृतं स्यात् । उक्तं हि सुश्रुते—"सकामला-पालकि-पाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लौघरकोऽलसाख्यः ।" (सु. उ. तं. अ. ४४) इति । अनेनैवाभिप्रायेण कश्चिदभियुक्तो लिखितवान्—"अन्ते शूनः कृशो मध्येऽन्यथा च गुद-शेफसि । शूनो ज्वरातिसारार्तो मृतकल्पस्तु पाल्की ॥" इति ॥ १२–१५ ॥

*पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १६ ॥
हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्त-पीतशकृन्मूत्रो[3] भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १७ ॥
दाहाविपाक-दौर्बल्य-सदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १८ ॥
(च. चि. स्था. अ. १६)

पाण्डुरोगावस्थायां कामलामाह—पाण्डुरोगीत्यादि । दग्ध्वा संदूष्य । रोगाय कामलारूपाय । भेकवर्णः प्रावृषेण्यभेकवर्णः । कोष्ठ-शाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रया, अपरा शाखाश्रया; शाखा रक्तादयो धातवः । स्वतन्त्राऽपि कामला भवति, यथा राजयक्ष्मा स्वतन्त्र उपेक्षितेष्वपि कासेषु भवतीत्याहुः ॥ १६–१८ ॥

†कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला ।
(च. चि. स्था. अ. १६)

* "यः पाण्डुरोगी पित्तजनकानि अत्यर्थं सेवते तस्य रोगिणः पित्तं दोषः, असृङ्मांसं दग्ध्वा संदूष्य, रोगाय कल्पते कामलारूपाय जायते । तस्य च रक्तं पीतं शकृन्मूत्रं, 'रक्तपीतशकृन्नेत्रे' इति वा पाठः । हतेन्द्रियः हतेन्द्रियशक्तिः । एतैश्चोपद्रवैर्दाहादिभिः कर्षितः पीडितः । अविपाक आहारस्य, सदनम् अङ्गग्लानिः । बहुपित्ता एषा कामला । उपेक्षितः पाण्डुरोगः कामलायै भवति ।" (आ० द०) ॥ १६–१८ ॥

† 'कालान्तरात् खरीभूता कठिनतां गता ।' (आ० द०) ॥—

१ 'पातकिनं' क., 'पाकलिनं इति ख.। २ 'पाण्डुरकः' इति ख.। ३ '°नेत्रा' इति ग.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्या अवस्थान्तरं कुम्भकामलामाह—कालान्तरादित्यादि । खरीभूतेति पूर्ववद्व्याख्येयम् । कृच्छ्रा च कृच्छ्रसाध्या । कुम्भः कोष्ठः, अन्तःशुषिरसाधर्म्यात्; तद्गता कामला कुम्भकामला, कोष्ठाश्रयेत्यर्थः ॥—

*कृष्ण-पीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ १९ ॥
सरक्ताक्षि-मुख-च्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचि-तृडानाह-तन्द्रा-मोह-समन्वितः ॥ २० ॥
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ।
(च. चि. स्था. अ. १६)

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—कृष्णेत्यादि । कृष्णेत्यादिना ताम्यतीत्यन्तेनैकमसाध्यलक्षणम् । ताम्यति मुह्यति । दाहेत्यादिना विपद्यत इत्यन्तेनापरमसाध्यलक्षणमिति जेज्जटः ॥ १९ ॥ २० ॥—

†छर्द्यरोचक-हृल्लास-ज्वर-क्लमनिपीडितः ॥ २१ ॥
नश्यति श्वास-कासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ।

कुम्भकामलिनोऽसाध्यलक्षणमाह—छर्दीत्यादि ॥ २१ ॥—

‡यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्याव-पीतकः ॥ २२ ॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः ।
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ २३ ॥
([2]सन्तापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता ।
पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥)
(च. चि. स्था. अ. १६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पाण्डुरोग-कामला-कुम्भकामला-हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—यदेत्यादि । यदा तु पाण्डोः पाण्डुरोगिणः हरितादिवर्णयुक्तस्यैते उपद्रवा भवन्ति तदा तस्य वातपित्तकोपजं हलीमकं जानीयात् । हरितः शाकवर्णः । श्यावो नीलवर्णः । बलोत्साहक्षयो बलोत्साहयोः क्षीणता । स्त्रीष्वहर्षः स्त्रीरिंसाया अभावः । अङ्गमर्दः अङ्गमोटनम् । लाघवकालसकादीनां पाण्डुरोगावस्थाविशेषाणां लक्षणं सुश्रुतादिष्वनुस्मर्तव्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पाण्डुरोग-कामला-कुम्भकामला-हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

---

* '-र्दिरिति छर्दिरपि रक्ता । नष्टोऽग्निः संज्ञा चेतना च यस्य स तथा ।' (आ० द०) ॥ १९ ॥ २० ॥—

† 'क्लमः आयासेन विनैव श्रमः । विड्भेदः सद्रवमलप्रवृत्तिः । एतैरुपद्रवैः कुम्भकामली त्याज्यः ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥—

‡ 'बलोत्साहक्षय इति बलोत्साहयोर्नाशः ।' (आ० द०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ '°नेत्रो' इति ग. । २ क. सम्मतः पाठः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ रक्तपित्तनिदानम्।

*घर्म-व्यायाम-शोकाध्व-व्यवायैरतिसेवितैः।
तीक्ष्णोष्ण-क्षार-लवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्।
ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

ऊर्ध्वं नासाक्षि-कर्णास्यैर्मेढ्र-योनि-गुदैरधः।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्तते ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह—घर्मेत्यादि। घर्म आतपः। तीक्ष्णं तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि, उष्णोऽग्नितापः, क्षारो यवक्षारादिः, घण्टापाटल्यादिकृतश्च; विदग्धं कुपितम्। स्वगुणैरिति 'पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति' इत्यादिभिः, विदहति कोपयति स्वगुणैरेव, "विदाहश्चास्य पित्तवत्" (सु. सू. स्था. अ. २१) इत्युक्तेः। ततः प्रवर्तते निःसरति, पित्तं रक्तं च धातुरूपं; नतु केवलं रक्तं, रक्तपित्तमिति व्यपदेशानुपपत्तेः। अथ पित्तेन दुष्टं रक्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, तदा पित्तरक्तमिति व्यपदेशः प्रसज्येत, एतेन रक्तं च पित्तं चेति द्वन्द्वसमासान्निरुक्तिरुक्ता **सुश्रुतेन**। ननु, **चरके** 'रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तम्' इत्युक्तं, तेन रक्तं च तत् पित्तं चेति कर्मधारयसमासेन निरुक्तिरुक्ता। अत्र च कारणत्रयमुक्तं। यदाह—"संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः। रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः॥" (च. चि. स्था. अ. ४) इति, तत्कथं न विरोधः? नैवम्, अत्रा[१]रक्तप्रवृत्तेः, दुष्टं हि रक्तं पित्ते रागमादधत्तत्संसर्गि रक्तं स्वयमपि प्रवर्तत इति पूर्व एवार्थः। तेन रक्तं च पित्तं चेति रक्तपित्तं, रक्तं च तत् पित्तं चेत्युभयथाऽपि निरुक्तावदोषः॥ १–३ ॥

†सदनं शीतकामित्वं कण्ठधू[३]मायनं वमिः।
लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

* 'एतैः स्वकारणगुणैर्विदग्धं दुष्टं पित्तं शोणितं विदहति कोपयति। अध्वा पन्थाः व्यवायो मैथुनम्, उष्णः अग्नितप्तोऽथवोष्णगुणद्रव्यं, क्षारो यवक्षारादिरपामार्गादिकृतश्च। ततो रक्तं प्रवर्तते ऊर्ध्वमधो वा, द्विधा वा, एककालमूर्ध्वाधो वा। "रक्तं च पित्तं" चेति द्वन्द्वसमासान्निरुक्तिः **सुश्रुतेनोक्ता**। **चरके** तु—रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमुच्यते। तत्र रक्तं च तद् पित्तं चेति कर्मधारयसमासः। यदुक्तं चरकेण कारणत्रय–संयोगादित्यादि। इत्युभयत्रापि न कश्चिद्दोषः। केषु मार्गेषु प्रवर्तते तानाह–ऊर्ध्वमित्यादि। कुपितं तद् पित्तं नासादिभिरूर्ध्वं, मेढ्रादिभिरधः, अतिकुपितं मार्गद्वयैरूर्ध्वाधोभिः समस्तरोमच्छिद्रैश्च।' (**आ० द०**)॥ १–३ ॥

† 'पूर्वरूपमाह–सदनमित्यादि। सदनम् अङ्गानां, शीतकामित्वं शीतेऽभिलाषः, लोहगन्धिः ध्मायमानलोहस्येव श्वासे गन्धः।' (**आ० द०**)॥ ४ ॥

१ च० चि० स्था० चतुर्थेऽध्याये दृश्यतेऽस्य पद्यस्य भावार्थबोधकानि त्रीणि पद्यानि १५–१६–१७ संख्याकानि। २ 'रक्तपित्तप्रवृत्तेः' इति. क.। ३ 'धूमायितं' इति अ.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि। कण्ठधूमायनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव प्रतीतिः ॥ ४ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्।

(च. चि. स्था. अ. ४)

श्लैष्मिकमाह—सान्द्रमित्यादि। सान्द्रं घनं, सपाण्डु सस्नेहमिति ईषत्पाण्डुस्नेहम् ॥

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ५ ॥

(च. चि. स्था. अ. ४)

वातिकमाह—श्यावेत्यादि। तनु अघनम् ॥ ५ ॥

***रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम्।**
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥

(च. चि. स्था. अ. ४)

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्।

(च. चि. स्था. अ. ४)

पैत्तिकमाह—रक्तेत्यादि। कषायाभं वटादिक्वाथवर्णम्। मेचकागारधूमाभमिति मेचकागारधूमयोरिवाभा यस्य तत्तथा; मेचकाभम्, अगारधूमाभं च; मसृणीकृतकृष्ण-[1]मणिवर्णस्येव वर्णो मेचक इति **जेज्जटा**दयः प्राहुः, चिक्कणकृष्ण इत्यर्थः। अञ्जनाभं सौवीराञ्जनवर्णाभम्। ननु, सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पित्तेनारभ्यते तत् कथं पैत्तिकं रक्तपित्तमिति? उच्यते—सत्यं, किंतु यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्थानान्तरावस्थितेन पित्तेन संगृह्यते, किंवा दोषान्तरासंश्लिष्टं केवलं पित्तमारम्भकं, तदा पैत्तिकमिति व्यपदेश इति। ननु, केवलपैत्तिकं न संभवत्येव, यद्वक्ष्यति—"ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम्।" इति; न च तस्य निर्दिष्टो मार्गः। उच्यते—यदा स्वकारणोद्भूतेन कफेन वातेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति तदा श्लैष्मिकादिव्यपदेशः, नतु मार्गसंबन्धानुगतेन कफ-वातसंबन्धेन। ऊर्ध्वगं हि मार्गसंबन्धमहिम्नाऽवश्यं कफेन, अधोगं चावश्यं वातेन, अनुबध्यते। न च तत्र कफ-वातौ स्वलक्षणं कुरुतः, यथा शरदि ज्वरकरं पित्तं कालमहिम्नानुगतेन कफेनानुबध्यते तथाऽपि पैत्तिक एवासौ प्राकृतो ज्वरः। यदुक्तं—"कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः।" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। तेन यदैकदोषलिङ्गयुक्तं भवति तदैकदोषानुगम्, एवं द्विदोषलिङ्गं त्रिदोषलिङ्गं च बोध्यम्। तेनोर्ध्वगमधोगं चैक-द्वि-त्रिलिङ्गं भवति। एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति ॥ ६ ॥—

* 'मेचकाभं कृष्णराजिरञ्जितमणिमसृणीकृतकृष्णवस्त्रवर्ण इव वर्णो मेचक इति जेज्जटादयः, चिक्कणकृष्ण इत्यर्थः। संसर्गसंनिपातजानि रक्तपित्तान्याह-संसृष्टेत्यादि। यदा द्विदोषलिङ्गैरुपलक्षितं भवति तदा द्विदोषजं, यदा च त्रिदोषलिङ्गैः संसृष्टं मिलितं भवति तदा सान्निपातिकम्।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

१ 'ससारमल्लमणिकादिमसृणीकृतकृष्णवर्णवस्त्रस्येव' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।
द्विमार्गं कफ-वाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ ७ ॥
(च. चि. स्था. अ. ४)

संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह—ऊर्ध्वगमित्यादि ॥ ७ ॥

†ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
(सु. उ. तं. अ. ४५)

मार्गभेदेन साध्यत्वादिकमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । ऊर्ध्वं साध्यमिति ऊर्ध्वगस्य कफपित्तसंश्लिष्टत्वेन कषाय-तिक्तौ रसौ कफ-पित्तहरौ योग्यौ, पित्तहरणे प्रधानं विरेचनं च योग्यम् । अधोगे त्वेक एव मधुरो वात-पित्तप्रशमनः, वमनं च प्रतिमार्गत्वेन वेगमात्रविरोधि, न तु पित्तहरणम् । उभयमार्गं च विरुद्धोपक्रमत्वादेवासाध्यम् । यदुक्तं चरके-"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते । विरेचनस्य योग्यत्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥ विरेचनं हि पित्तस्य जयाय परमौषधम् ।" (च. नि. स्था. अ. २) इत्यादि ॥—

‡एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
(च. चि. स्था. अ. ४)

साध्यत्वे हेतुमाह—एकमार्गमित्यादि । एकमार्गमत्रोर्ध्वगमभिप्रेतम्, अधोगस्य याप्यत्वात् । नवोत्थितम् अचिरजम् । सुखे काले हेमन्त—शिशिरयोः । निरुपद्रवं वक्ष्यमाणदौर्बल्याद्युपद्रवरहितम् ॥ ८ ॥—

¶एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ९ ॥
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १० ॥
(च. चि. स्था. अ. ४)

---

* 'दोषमिलितत्वेन मार्गमाह–ऊर्ध्वगमित्यादि । यदा कफानुगतं रक्तपित्तं भवेत्तदोर्ध्वमार्गेषु प्रवर्तते, यदि च वातानुगं तदाऽधोमार्गेषु, यदि तूभाभ्यां कफवाताभ्यां संसृष्टं भवति तदा मार्गद्वयेषु प्रवर्तते । एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शितः, रोगस्य रक्तपित्तप्राधान्यतयैव ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'मार्गप्रवृत्त्या तस्य साध्यासाध्यत्वमाह–ऊर्ध्वमित्यादि । युगपद्गतमेककालं मार्गद्वये प्रवृत्तम् ।' (आ० द०)—

‡ 'एकमार्गमिति ऊर्ध्वमार्गप्रवृत्तं, बलयुक्तस्य पुंसः, नातिवेगं मन्दवेगम् ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

¶ 'पुनरपि दोषानुसंसृष्टत्वेन साध्यासाध्यत्वमाह- एकदोषानुगमित्यादि । याप्यमप्रतिक्रियम् । त्रयो दोषाः प्रकोपहेतवो यस्य तत्त्रिदोषम् ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१ 'वेगितम्' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोषभेदेन साध्यत्वादिकमाह—एकदोषानुगमित्यादि । मार्गभेद-दोषभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वविरोधेऽर्शःस्वभिहितदोषभेद-वलिभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वव्याख्येयम् । मन्दाग्नेस्तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्य यदतिवेगवत्तदसाध्यम् । अनश्नतः अरुच्यादिना, अन्नाभावाद्वा ॥ ९ ॥ १० ॥

*दौर्बल्य-श्वास-कास-ज्वर-वमथु-मदाः पाण्डुता-दाह-मूर्च्छा
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

उपद्रवानाह—दौर्बल्येत्यादि । दौर्बल्यं 'शक्त्युपचययोरभाव' इति **गयदासः** । भुक्ते इति 'षष्ठ्यर्थे सप्तमी' इति **कार्तिकः** । हृद्यतुल्येति हृदि अतुल्या असदृशी पीडा । कोष्ठस्य भेदः । तपनं तापः । 'प्रविततशिरस' इति पाठान्तरे प्रविततं विस्तीर्यमाणमिव; 'प्रवितता विस्तीर्णा वेदना शिरसि यस्य स तथा' इति **कार्तिकः** । 'प्रविततसिरता' इति पाठान्तरे सिराव्याप्तगात्रता । अविपाक आहारस्य । विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गा इति एते रक्तपित्तस्य उपसर्गा उपद्रवाः; तथा तस्य विकृतिरपि भवेदिति योज्यम् । सा च वक्ष्यमाणमांसप्रक्षालनाभमित्यादिरूपा । 'रक्तपित्तोपसर्गात्' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ११ ॥

†मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत् कर्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४५)

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥
(च. नि. अ. २)

---

* 'वमथुः छर्दिः, मदः धत्तूरादिफलभक्षणवत् । आ समन्ततः पाण्डुता । दाहः सर्वाङ्गगतः । मूर्च्छा चेतनाच्युतिः । भुक्ते घोरो विदाह इति भुक्तस्याहारस्य दारुणो विदाहः । पूतिनिष्ठीवनत्वं पित्तमयोद्गिरणम् ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'तस्य विकृतिरूपत्वेनासाध्यत्वमाह–मांसेत्यादि । भृशमिति अत्यर्थं नीलम् । अतिकुणपं शवगन्धि । यत्र चोक्ता विकाराः श्वासकासादय उपद्रवाः; 'भवन्ति' इति शेषः । एभिः पूर्वोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं विकृतैर्वर्णश्च रक्तपित्तं त्याज्यम् । असाध्यलक्षणान्तरमाह–येनेत्यादि । येन रक्तपित्तेनोपहतो मनुष्यो दृश्यं घटपटादिकं वियच्चादृश्यं पश्यति स नश्यति । अन्ये 'पश्येद्रक्तं वियच्चापि' इति पठन्ति । लक्षणान्तरमाह–लोहितमित्यादि । यो बहुशो रक्तं छर्दयेत्, रक्तनयनश्च ।' (आ० द०) ॥ १२–१४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥
(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मांसेत्यादि । कुथितमिव पूतितां गतमिव । कर्दमम् आविलमिवाम्भः कर्दमाम्भः, अथवा कर्दमनिभमम्भोनिभं च । तथा मेदःपूयास्रकल्पमिति "कल्पशब्दो मेदःप्रभृतिभिस्त्रिभिः संबध्यते" इति गयदासः । यकृदिव यकृत्खण्डमिव। पक्वजम्बूफलाभं स्निग्धकृष्णम् । कृष्णम् अञ्जनाभम् । नीलं चाषपक्षप्रतिमम्। ननु, पैत्तिके कृष्णत्वं पठितं नच तदसाध्यं ? नैवम्, अतिशब्देनात्र विशेषितत्वात्, "तेन तत्र मनाक्कृष्णत्वं बोध्यम्" इति जेज्जटः; अथवा जम्बूफलाभं यत् कृष्णं तदिति योज्यम्। उक्ता विकाराः श्वास-कासादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम्। येनेत्यादि। येन रक्तपित्तेनेति योज्यम् । पश्येद्दृश्यं वियच्चापि अदृश्यमपि वियद्दृश्यमिव पश्यतीति योज्यं, रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वादिति; अथवा दृश्यं घटपटादि, वियच्च रक्तं पश्यतीति। अपरमसाध्यलक्षणमाह–लोहितमित्यादि । यो बहुशश्छर्दयेदिति संबन्धः । लोहितोद्गारदर्शीति लोहितोद्गारो लोहितदर्शी च, उद्गारोऽपि लोहितः प्रवर्तत इत्यर्थः; अथवा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गारदर्शीति ॥ १२–१४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ राजयक्ष्म-क्षतक्षीणनिदानम् ।

*वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

राजयक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चागम इति वचनाद्रक्तपित्तानन्तरं यक्ष्मनिदानम्। चिकित्सोपयोगिविप्रकृष्टकारणं चतुर्विधमाह—वेगरोधादित्यादि । वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणां, ननु न वेगान्धारणीयोक्तानां जृम्भादीनां सर्वेषाम्। यदुक्तं चरके–"ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम्। वात-मूत्र-पुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इत्यादि । क्षयादिति क्षीयते अनेनेति क्षयः, तेनातिव्यवायानशनेर्ष्या-विषादादयो धातुक्षयहेतवो गृह्यन्ते । साहसादिति साहसं बलवद्विग्रहादिरूः

---

* 'क्षयो धातुक्षयः । स च व्यवायानशनासृक्स्रावोपवासादिभिरनेककारणैर्जायते। विषमाशनादिति "बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं[3] तद्विषमाशनम् ।" इति । तन्त्रान्तरेऽपि कारणचतुष्टयमुक्तम्–"अयथाबलमारम्भो वेगसंधारणं क्षयः । यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ।" इति' (आ० द०) ॥ १ ॥

---

१ 'गदाधरः' इति क. । २ 'रक्तं पश्यति' इति क. । ३ 'तज्ज्ञेयं विषमाशनम्' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षतहेतुत्वेन कारणम् । विषमाशनादिति सुश्रुतोक्तद्वादशाशनप्रविचारव्यतिरेकेणोपयोगः, तस्य शीघ्रं स्रोतोरोधकत्वात् । उक्तं हि **चरके**—"विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम् । जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमा मारुतादयः ॥ रुद्ध्वा स्रोतांसि धातूनां वैषम्याद्विषमं गताः । दोषा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति नच धातवः ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति । त्रिदोष इति मिलितत्रिदोषज एक एव, नतु कारणभेदादनेकः । यदाह **सुश्रुतः**—"एक एव मतः शोषः संनिपातात्मको यतः । उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥" (सु. उ. तं. अ. ४१) इति । ननु, वेगरोधादयो वातं प्रकोपयन्ति, तज्जनितो यक्ष्मा कथं त्रिदोषज इति चेत् ? उच्यते—वातप्रकोपादेवाग्निदुष्ट्या कफ-पित्तयोरपि प्रकोप इत्याहुः । हेतुचतुष्टयादित्यनेनासंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेऽन्तर्भवन्तीति दर्शयति । शोषादिनानाशब्दवाच्यत्वेन चास्य[1] सुश्रुतोऽन्वयमकार्षीत् । यथा—"संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥" (सु. उ. तं. अ. ४१) इति । वाग्भटे तु—"यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा" इत्युक्तम्[2] । "राजदन्तादिषु परम्"—इति उपसर्जनस्य यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः ॥ १ ॥

***कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।**
अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

न केवलं धातुक्षयमात्रादेव यक्ष्मा भवति, अपि तु रसादिवहस्रोतोनिरोधादिभिरपीति[3] दर्शयितुं विशिष्टां संप्राप्तिमाह—कफेत्यादि । यदा त्वेवं न स्यात्, तदा धातुक्षय एव रोगो नतु यक्ष्मा । कफः प्रधानं येषामनिलादीनां दोषाणां ते तथा । ननु, दोषैरित्यनेन[4] दोषत्रयमुच्यते, कफस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात्, कथं तस्यैवान्यपदार्थवाच्यता ? उच्यते—स्वावयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः; यथा—बहुवृक्षं वनमिति; समाधानविस्तरस्तु सुश्रुते जेज्जटे द्रष्टव्यः । कफप्रधानता च वेगरोधादिकुपितवातविप्लुताग्निमान्द्यादिना

* 'ननु दोषैरिति बहुत्वेन दोषत्रयमुच्यते, तत्कथं कफस्य प्रधानता ? उच्यते—तस्य प्रधानता वेगरोधादिक्षुभितवातविप्लुताग्निमान्द्यादिना बोद्धव्या । अथेदमत्र सूचितं—यन्मार्गावरोधाद्धृदयस्थो रसो विदह्यते, स तत्रैवावस्थितो विकृतिबहुरूपपिच्छिलविस्रहरितपीतश्वेतः कासवेगेन मुखमार्गेण निःसरति । अतिव्यवायिनोऽत्यर्थं ग्राम्यधर्मसेविनः । ननु, रसवर्त्मरोधाद्रसो न रक्तस्य बृंहणायालं रक्तापचयान्मांसस्यापचय इत्यादिपूर्वपूर्वधातुक्षीणतया शुक्रक्षयो युक्तः, कार्यभूतशुक्रक्षये पूर्वधातूनां कथं क्षयः ? उच्यते—शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति, स वायुः सान्निध्यान्मज्जानं शोषयति, एवं पूर्वपूर्वधातून् । दृष्टं च प्रत्यासन्नतया कार्यंजनकत्वं, यथा—महाजलाधारपरिक्षये तत्र प्रविशतां जलाशयानां परिक्षयः ।' (आ० द०) ॥ २ ॥

१ 'संज्ञां स्वयमेवाकार्षीत् सुश्रुतः' इति पा० । २ वाग्भटे तु "नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥" इति पठ्यते (वा. नि. स्था. अ. ५) । ३ 'बहुस्रोतोरोधादिभिः' इति क. । ४ 'दोषैरिति बहुत्वेन' (आ० द०) ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बोद्धव्या । रसवर्त्मसु रसवहधमनीषु, अत्रादिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन रक्तादिवहस्रोतोरोधोऽपि बोध्यः । अथवा रसकारणतया रक्तादीनां रसदुष्टयैव रक्तादिदुष्टिरिति कार्तिकः । इदमत्र सूचितं—यन्मार्गरोधाद्धृदयस्थो रसस्तत्रैवावस्थितो विकृतो मुखेन निःसरति । यदाह चरकः—"रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते । स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति । एतेनानुलोमक्षयो दर्शितः, कारणभूतरसधातुक्षये सति रक्तादीनां रसकार्याणां पोषकाभावेन क्षीयमाणत्वात् । प्रतिलोमक्षयं दर्शयितुमाह—अतिव्यवायिनो वेत्यादि । रेतसि क्षीणे सत्यनन्तराः समीपगा धातवः क्षीयन्ते, तद्यथा-शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते, मज्जनि क्षीणेऽस्थि, एवं पूर्वः पूर्वः धातुः । ननु, कार्यभूतस्य शुक्रस्य क्षयात् कथं कारणभूतानां धातूनां क्षय इति चेत्! उच्यते-शुक्रक्षयाद्वायुः प्रकुप्यति । यदुक्तं-"वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।" (च. चि. स्था. अ. २८) इति । स वायुः सान्निध्यान्मज्जानं शोषयति, एवं पूर्वपूर्वधातून् । दृष्टं च प्रत्यासत्त्याऽपि कार्यजननं; यथा—अग्निसन्तप्तायोगोलकसन्निधानादार्द्रभूभागस्यापि शोषः । तथाच रससंचारपक्षे सुश्रुतवचनं—"पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परं परम् । तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥" (सु. सू. स्था. अ. १५)–इति ॥ २ ॥

*श्वासाङ्गमर्द-कफसंस्रव-तालुशोष-
वम्यग्निसाद-मद-पीनस-कास-निद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४१)

स्वप्नेषु काक-शुक-शल्लकि-नीलकण्ठा
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून् पवन-धूम-दवार्दितांश्च ॥ ४ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४१)

पूर्वरूपमाह—श्वासेत्यादि । संस्रवः ष्ठीवनम् । पीनसः प्रतिश्यायः । मांसपरो मांसभोजनेच्छुः । रिरंसुः स्त्रियं रन्तुमिच्छुः; एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषात् ।

* 'भविष्यति उत्पद्यमाने शोषे श्वासादयो भवन्तीति संबन्धः । अङ्गसादोऽङ्गग्लानिः । कफसंस्रवः कफष्ठीवनं, मदो धत्तूरफलभक्षणादिव मनोमोहः, पीनसः प्रतिश्यायः; 'कास-हिक्का' इतिस्थानेऽन्ये 'पाण्डुनिद्रा' इति पठन्ति, तत्र पाण्डुः पाण्डुदेहच्छविः । स च पुरुषः शुक्लनयनो भवति । शल्लकी गोधानुकारी वज्रशकली 'सेह्लक' इति विख्यातः; कृकलासः सरटः 'गिरगिट' इति पूर्वदेशीया भाषन्ते; एते तं वाहनीभूय वहन्ति । पवनो वायुः, अर्दितान् अभिभूतान् ।" (श्रा० द०) ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ अस्याग्रे 'यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते तदा' इत्यातङ्कदर्पणेऽधिकं पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तथा स्वप्नेषु काकादिवाहनं च पूर्वरूपमेव । शल्की 'शरारु' इति ख्याता, नीलकण्ठो मयूरः । विजला निर्जलाः । दवो वनाग्निः । अर्दितान् अभिभूतान् । चकारात्तृणकेशनिपातादयो द्रष्टव्याः । यदुक्तं **चरके**—"पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥ घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः । स्त्री-मद्य-मांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम् ॥ पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिघर्षणम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति । तत्र श्वापदा व्याघ्रादयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अंस-पार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥
(च. चि. अ. ८)

त्रिरूपसंपन्नमाह—अंसेत्यादि । अंसपार्श्वयोरभितापः पीडा, अंसो भुजस्योपरिभागः, अभितापत्वेनैकं रूपम्, एवं संतापेऽपि वाच्यम् । कर-पादयोरित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावं मन्यमानाः काश्मीराः–'तापः पादकरस्य च' इति पठन्ति, 'करपादिकः' इति च पाठान्तरम् । एतत्त्रयं प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तं, तेनैकादशरूपेषु मध्येऽन्यदपि त्रयं बोध्यम् । तथाच **भोजः**–"कासो ज्वरो रक्तपित्तं त्रिरूपे राजयक्ष्मणि ।" इति । अन्ये त्वाहुः–राजयक्ष्मणि यो ज्वरस्तस्यैतल्लक्षणमिति; जेज्जटस्तु त्रिरूपसंपत्तिमेव व्याख्यातवान् ॥ ५ ॥

***(भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।**
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि ॥)
†स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

राजयक्ष्मणस्त्रैदोषिकस्यैकादशरूपाणि विभज्य व्याधिप्रभावाज्जायन्ते, नतु सन्निपातज्वरलिङ्गवत् सर्वदोषैः सर्वाणीत्याह—स्वरभेदोऽनिलादित्यादि । शूलमंसपार्श्वयोरेव,

---

* 'इदानीं तस्यैव षड्रूपाणि दर्शयितुमाह–भक्तेत्यादि ।' (आ० द०)

† "दोषभेदेनैकादशरूपाणि दर्शयन्नाह–स्वरेत्यादि । अंसपार्श्वयोः संकोच इत्यत्रापरे 'संलोच' इति पठन्ति, तत्र संलोचो लुञ्चितमिव अंसयोः पार्श्वयोश्च, तेनैवं त्रीणि; ज्वरादीनि

---

१ 'भोजने ग्राह्याः' इति (आ० द०)। २ एतदनन्तरं "स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥ जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि । शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां चापि दर्शनम् ॥ प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।" इत्यातङ्कदर्पणेऽधिकं पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अंस-पार्श्वयोः संकोच एक एव गणनीयः । अभक्तच्छन्दो भक्तारुचिः । कण्ठस्योद्ध्वंसः कण्ठभेदः; 'उत्कासिका' इति कार्तिकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

*एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ।
कासातीसार-पार्श्वार्ति-स्वरभेदारुचि-ज्वरैः ॥ ८ ॥
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कास-श्वासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥ ९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांस-बलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥
महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १२ ॥

असाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । एकादशभिरेभिरिति स्वरभेदादिभिः कण्ठोद्ध्वंसान्तैः । षड्भिरिति सुश्रुतेन षड्रूपाणि पठितानि "भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि ॥" (सु. उ. तं. अ. ४१) इति। 'कासातिसार-पार्श्वार्ति-स्वरभेदारुचि-ज्वरैः' इति तु कस्यचित्तन्त्रस्य षड्रूपाणि माधव-

---

चत्वारि पित्तेन; शिरसः परिपूर्णत्वं कफेनेति शेषः, अभक्तच्छन्दो भोजने अश्रद्धा, एवं चत्वारि कफेन; एवमेकादश रूपाणि; एवं षड्रूपाण्यपि वातादिभेदेन ज्ञेयानि।" (आ० द०)॥६॥७॥

* 'बहुरूपो राजयक्ष्माऽसाध्यस्तमाह–एकादशभिरित्यादि । एतैरिति[2] स्वरभेदोऽनिलाच्छूलमित्यादिकैरेकादशभि । षड्भिर्वाऽपीति भक्तद्वेषो ज्वर इत्यादिभिः षड्भिः, अपिशब्दात् त्रिभिर्वा अंसपार्श्वाभितापश्चेत्यादिकैः, समन्वितं जह्यात् त्यजेत । शोषान्वितं[3] पुरुषं यक्ष्मिणमिति । वह्निमांसबलक्षये सतीति बोध्यम् । असाध्यलक्षणमाह–सर्वैरिति; सर्वैरेकादशभिः। एतैर्लिङ्गैर्मांसबलक्षयैर्युक्तो वर्ज्य इति संबन्धः । मांस-बलयोः क्षयलिङ्गानि सुश्रुतेनोक्तानि। तद्यथा–"मांसक्षयेऽस्थिगण्डोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुष्कता रूक्षता सादो गात्राणां धमनीशैथिल्यं च।" इति। बलं ओजः "मूर्च्छा मांसक्षयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव। पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणं च बलक्षये॥" इति। अपरे 'मांसबलक्षये' इति पठन्ति, तत्र मांसबलक्षये सतीति योज्यम् । अतोऽन्यथेति मांसबलक्षयेऽसतीति । एतेन बलमांसाभ्रियुक्तश्चिकित्स्यः सर्वरूपोऽपि । अपरमसाध्यलक्षणमाह–महाशनमिति ।—महाशनं बह्वशनमपि क्षीयमाणं मांसबलाभ्यां क्षीणमरिष्टत्वात् । अतीसारनिपीडितमतीसारयुक्तम् । उक्तं च "मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् । तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी॥" इति। शूनमुष्कोदरं शोफयुक्तं मुष्कमुदरं च यस्य तम् । अपरमपि वर्ज्यमाह–शुक्लाक्षमित्यादि । कृच्छ्रेण बहुमेहन्तमिति कष्टेन बहुतरं मेहन्तं 'मलं' इति शेषः । एतेनाहारस्य मलभावः कथितः। यस्य चातिशयो मलो निष्पद्यते तस्य मांसरक्तक्षयो भवति, स पुनरसाध्यः स्यात् । इत्थंभूतं नरं शुक्लाक्षत्वाद्युपद्रवसहितं यक्ष्मा हन्तीति संबन्धः। इहेत्यस्मिन् शास्त्रे।' (आ० द०) ॥८–१२॥

---

१ 'ज्वरकासा' इति क. २ 'एभिर्वा' इत्यत्र 'एतैर्वा' इति पाठाशयेन ३ 'शोषान्वितं' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करेण लिखितानीति । एतानि चैकादश षड्वा त्रिरूपाणि वा प्रायोभावित्वादुक्तानि, अन्यतमरूपपरिहारात्; रूपान्तरयोगेऽप्येकादशत्वं षट्त्वं च स्यादेव, तथाहि **चरको** निदाने एकादशरूपाणि पठित्वा चिकित्सितेऽपि वेगरोधादिकारणचतुष्टयजे प्रतिकारणं चतुर्धा एकादशरूपाणि पठितवान्। यथा–"कासोंऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्व-शिरोरुजा। छर्दनं रक्त-कफयोः श्वासो वर्चोग्रहोऽरुचिः ॥ रूपाण्येकादशैतानि, यक्ष्मणि षडिमानि च । कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वर-वर्चोग्रहोऽरुचिः ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति । एकादशवचनेनैवं बोधयति–संपूर्णे यक्ष्मण्येकादशैव रूपाणि भवन्तीति । जह्यादिति 'बल-मांसक्षये सति' इति शेषः । तथाच **चरकः**–"वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी व्रणी चिर-ज्वरी । गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ अचिकित्स्या भवन्त्येते बल-मांसपरिक्षयात्। स्वल्पेष्वपि विकारेषु भिषगेतान् विवर्जयेत् ॥" (च. इ. स्था. अ. ९) इति । सर्वैरित्यादि । ननु, सर्वरूपाण्येकादश, एकादशानामर्धं सार्धपञ्च भवन्ति, तत्र कतमस्य रूपस्यार्धत्वं किंभूतं वा भवति? उच्यते–एकस्य रूपस्यार्धत्वासंभवे षट्पञ्च-रूपयोरर्धयोरुत्कृष्टत्वात् षड्रूप एवार्धो ग्राह्यः । लिङ्गैर्युक्त इति संबन्धः । अतोऽन्यथेति बल-मांसक्षयाभावे सति । महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम्, अरिष्टरूपत्वात्; अतीसारपीडितमिति द्वितीयं, यक्ष्मिणो मलायत्तजीवितस्योक्तत्वात्; शूनमुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात् । शुक्लेत्यादि । शुक्लाक्षत्वादय एकैकशोऽसाध्यलक्षणानि ॥ ८–१२ ॥

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४१)

चिकित्स्यत्वमाह—ज्वरेत्यादि । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । अकृशमित्यनेन वयस्थोऽपि प्रत्याख्यायोपक्रम्यत इति सूच्यते । यदुक्तमन्यत्र–"परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥" इति ॥ १३ ॥

***व्यवाय-शोक-वार्धक्य-व्यायामाध्वप्रशोषितान् ।**
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४१)

व्यवायादिजनितधातुशोषणमात्रेण राजयक्ष्मत्वं निरस्यन्नाह—व्यवायेत्यादि । यदुक्तं **सुश्रुते**–"केषांचिदेवं शोषो हि कारणैर्भेदमागतः । न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥ क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।" (सु. उ. तं. अ. ४१) इति । "वृद्धस्य भावो वार्धक्यमिति स्वार्थे क्य(ष्य)न्" इति **कार्तिकः** ॥ १४ ॥

---

* 'व्यवायः स्त्रीसेवा, शोकः पुत्रादिवियोगेन चित्तोद्वेगः, वार्धक्यं वृद्धत्वं, व्यायामः शरीरायासजननम्, अध्वा दीर्घमार्गाटनं, व्रणः क्षतम्, उरःक्षतमुरोन्तराभिघातजनितव्रणः। यक्ष्मणो लक्षणैरिति तल्लिङ्गैः, न तु यक्ष्मभवैः ।" (आ० द०) ॥ १४ ॥

---

१ "°वर्चोभिदो°" इति क. । २ 'अर्थोनानि षट्' इति क. । ३ एतच्च 'यक्ष्मणो लक्षणैः शृणु' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

व्यवायशोषिणो लक्षणमाह—व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः। तद्यथा—"शुक्रक्षये मेढ्र-वृषणवेदना, अशक्तिर्मैथुने, चिराद्वा प्रसेकः, प्रसेके चाल्परक्त-शुक्रदर्शनम् ।" (सु. सू. स्था. अ. १५) इति ॥ १५ ॥

†प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
(सु. उ. तं. अ. ४१)

शोकशोषिणो लक्षणमाह—प्रध्यानेत्यादिना । शोकशोष्यपि तादृश इति शुक्र-क्षयलक्षणव्यतिरिक्तेन शुक्रशोषलिङ्गेन युक्तः; यदुक्तं सुश्रुते—"विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारै-रुपलक्षितः ।" (सु. उ. तं. अ. ४१) इति ॥—

‡जराशोषी कृशो मन्दवीर्य-बुद्धि-बलेन्द्रियः ॥ १६ ॥
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ।
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवा[1]रतिपीडितः ॥ १७ ॥
संप्रस्रुतास्य-नासाक्षिः शुष्क-रूक्ष-मल-च्छविः ।
(सु. उ. तं. अ. ४१)

वार्धक्यशोषिणो लक्षणमाह—जरेत्यादि । कम्पनः कम्पयुक्तः । भिन्नस्य स्फुटितस्य कांस्यपात्रस्य हतस्य दण्डादिनेव स्वरो यस्य स तथा । ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनमिति श्लेष्महरणाय यत्ने कृतेऽपि न श्लेष्मनिःसरणम्[3] । शुष्क-रूक्ष-मल-च्छविरिति शुष्क-रूक्षे यथाक्रमं मल-च्छवी यस्य स तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

§अध्वशोषी च स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ॥ १८ ॥
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्क-क्लोम-गलाननः ।
(सु. उ. तं. अ. ४१)

* 'यथापूर्वं धातवः क्षीयन्ते; तत्र शुक्रस्य पूर्वो मज्जा, मज्ज्ञोऽस्थि, अस्थ्नो मेदः, मेदसो मांसं, मांसस्य रक्तमित्येवं, परं यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

† 'शोकशोषमाह—प्रध्यानशीलः चिन्तापरः, स्रस्ताङ्गः अवसन्नगात्रः ।' ॥—

‡ 'जराशोषिणमाह—जरेत्यादि । मन्दशब्दो वीर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । वीर्यं शक्तिः बलमोजो हृदि स्थितं सप्तधातूनां धाम । अरु[4]चिपीडित इति पुनररोचकग्रहणमत्यन्तमरोचक-ताख्यापनार्थम् । संप्रस्रुतशब्द आस्यादिभिः संबध्यते । आस्यं मुखकुहरम्, अक्षि लोचनम्। (आ० द०) ॥ १६–१७ ॥—

§ 'स्रस्ताङ्ग इति स्रस्ताङ्गः शिथिलगात्रः । प्रसुप्तगात्रावयव इति प्रसुप्तः स्पर्शानभिज्ञो ऽकर्मण्यः शरीरप्रदेशो यस्य तथोक्तः । शुष्कशब्दः क्लोमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । यद्यपि यथोद्देशं जराशोष्यनन्तरं व्यायामशोषी वाच्यो नाध्वशोषी; तथाऽप्यध्वशोषिणो लक्षणानि व्यायामशोषिण्यतिदेशात् पूर्वमत्राध्वशोषी निर्दिष्टः । यद्येवं तर्हि व्यायामशोषिलक्षणान्ये

१ 'गौरवारुच्चिपीडितः' इति क. । २ 'बले' इति आ० द० । ३ अस्याग्रे क. पुस्तके 'पुनररुच्चिग्रहणमत्यन्तारोचकख्यापनार्थम्' इत्यधिकं पठ्यते । ४ एतच्च 'गौरवारुचि-पीडित' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अध्वशोषिणो लक्षणमाह—अध्वेत्यादि । संभृष्टस्येव भर्जितस्येव छविः वर्णो यस्य स तथा । प्रसुप्तः स्पर्शानभिज्ञः । क्लोम पिपासास्थानं हृदये, क्लोमस्थाने ताल्विति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥—

*व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ १९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

व्यायामशोषिणो लक्षणमाह—व्यायामेत्यादि । एभिरिति स्रस्ताङ्गतादिभिरध्वशोषलक्षणैः, अध्वनो व्यायाममात्रसामान्यात्[1] । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् । अध्वशोषेऽल्पानि लक्षणानि, व्यायामजे तु महान्तीत्यर्थः । तथा 'उरःक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तः क्षतवर्जितैः' इति सुगमः पाठः । **गदाधरस्तु**—"लिङ्गैरुरःक्षतकृतः संयुक्तश्च क्षतं विना ।" इति पठति, व्याचष्टे च–उरःक्षतेन व्यायाम-भाराध्ययन-द्रुतयानादिहेतुना यः कृतः शोषः सोऽप्येभिरेवाध्वशोषलिङ्गैर्भूयिष्ठं संयुक्तः, क्षतं क्षतकार्यं विना । क्षतकार्यं तु **सुश्रुते** यथा–"तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति ।" इत्यारभ्य "भिन्नवर्णस्वरो नरः ।" (सु. उ. तं. अ. ४१) इत्यन्तमेतान्येव लक्षणानि क्षतेऽधिकानि, उरःक्षतकारणव्यायाम-भारादिकृतशोषस्य लक्षणमेव भूयिष्ठं यत्तदेवोरःक्षतकारणमात्रत्वादध्वनोऽपीत्यर्थः । अथवा क्षतं विना व्रणं विना, उरःक्षतनिमित्तभाराध्ययनादिनाऽतिमात्रेण यः कृतः शोषः सोऽप्येभिरेवात्यर्थाध्वशोषलिङ्गैः समन्वित इति प्रकृतेन संबन्धः; सव्रणस्य तु वक्ष्यमाणमेव लक्षणमिति ॥ १९ ॥

†रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २० ॥
(सु. उ. तं. अ. ४१)

कारणत्रयेण व्रणशोषिणमाह—रक्तक्षयादित्यादि । वेदना व्रणवेदनाः, ताभिर्भय-शोकवन्मनःक्षोभाद्वातप्रकोपादेव शोषः । स चासाध्यतम इति स्वार्थिकस्तमप्, यथा– "युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम् ।" इति । अत्रेष्ठनैवातिशायिकप्रत्ययेन प्रशस्ततमत्वस्य प्रतिपादितत्वात्; अथवा याप्यापेक्षयाऽसाध्यतमशब्देन प्रत्याख्येय उच्यते, याप्यस्याप्यसाध्यरूपत्वात् । ननु, एवं सति "कृशानां व्रणशोषिणाम् । बृंहणीयो विधिः कार्यः (सु. चि. स्था. अ. १)" इति **सुश्रुतेनै**वोक्तं चिकित्सितस्थाने विरुध्यते? उच्यते–प्रबलशोषे प्रत्याख्येयत्वं, नातिप्रबले तु चिकित्साविधानमिति समर्थनीयम् । **चन्द्रिका**-

कुतोऽध्वशोषिणि नातिदिश्यन्ते । सत्यम्, उरःक्षतलिङ्गानामधिकानां व्यायामशोषिणि सद्भावात् । अथोद्देश एवाध्वशोषी कस्मान्नादावुक्त इति चेत्–छन्दोनुरोधात् ।' ॥ १८ ॥

* 'एभिरिति स्रस्ताङ्गत्वादिभिरनन्तरोक्तैरेवाध्वप्रशोषिलक्षणैः; 'स एवोरःक्षतकृतैः संप्रयुक्तश्च' इति सुगमः पाठः । "कासमानश्छर्दयेच्च पीतरक्तासितारुणम् ॥ संतप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति ॥ दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो भिन्नवर्णस्वरो नरः ।' इति ।' (आ० द०) ॥ १९ ॥

† 'व्रणशोषिणमाह-रक्तेत्यादि । रक्तक्षयात् रक्तातिस्रुतेः ।' ॥ २० ॥

[1] 'व्यायाममात्रसाम्यत्वात्' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारस्तु 'स चासाध्यतमः स्मृतः' इत्यस्य स्थाने 'याप्यासाध्यतमस्तु सः' इति पठति, चिकित्सायां बृंहणविधेरभिधानादिति ॥ २० ॥

*धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २१ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्णतः ।
शिला-काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २२ ॥
अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीर्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ २३ ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ २४ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ २५ ॥
उरो विभज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विरुज्यते ।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ २६ ॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ॥ २७ ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते ॥ २८ ॥
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

(च. चि. अ. १६)

शोषनिदानेनैव साहसादिना उरःक्षतस्य संभवात्, उरःक्षतेनापि शोषसंभवात्, शोषाधिकारे सनिदानमुरःक्षतमाह—धनुषेत्यादि । आयस्यत इति आयासं कुर्वतो 'नरस्य' इति शेषः, 'आयम्यतः' इति पाठान्तरे विस्तीर्यमाणहृदयस्य । दम्यं दमनार्हं वृषादिकमेव बलवन्तमित्यर्थः । अन्यं वा गजोष्ट्रादिकं, निगृह्णतः विधारयतः । शिला दीर्घशिला, अश्मा तदितरप्रस्तरखण्डः[1], निर्घातोऽस्त्रविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः । निघ्नतः परान् शत्रून् ताडयतः । अधीयानस्य पठतः । महानदीस्तरत इति 'बाहुभ्यां' इति शेषः । तूर्णं शीघ्रम् । तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैः

* 'अधीयानस्य उच्चैः पठतः । दूरं वा व्रजतो द्रुतमिति शीघ्रं दूरं गच्छतः । तूर्णं शीघ्रमति-नृत्यतः । विक्षते विदारिते, वक्षसि हृदि । बलवान् समुदीर्यते उत्कट उत्पद्यते । उरःक्षत-क्षीणत्वेऽपरमपि कारणमाह–स्त्रीष्वित्यादि । रूक्षं चणकादि । अल्पं स्तोकं, प्रमितमकाल-भोजनम् । उरो भिद्यत इव शूलेन विभज्यते द्विधा क्रियत इव; 'विदह्यते' इति पाठान्तरम् । वर्णो गौरादिः, व्यथा अङ्गानां, मनोदैन्यं मनोग्लानिः, अग्निवधोऽग्न्यभावः, कफः सासृक्[2] प्रवर्तते इति रुधिरयुक्तं कफं ष्ठीवते; 'सास्र' इत्यत्र 'सान्द्र' इति पाठान्तरं, तत्र सान्द्रो घनः । एभिः कारणैः, सक्षतः क्षतवान्; 'स तत' इति पाठे स पुरुषः, तत उरःक्षताद् अत्यर्थं क्षीयते धातुशोषमाप्नोतीत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ २१–२८ ॥—

१ 'पर्वतादिप्रस्तरखण्डः' इति क. । २ एतच्च 'सास्र' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मल्लयुद्धादिभिरभ्याहतस्य, क्रूरैरित्यत्र शूरैरिति शत्रुभिरित्यन्ये । एषां कारणानां मध्ये किंचिन्निखिलदेहस्यायासकरं, किंचिदुरस एवेति बोद्धव्यम् । व्याधिरिति उरःक्षतलक्षणैः; अथवा व्याधिर्वायुः, 'दोषा अपि व्याधिशब्दं लभन्त' इत्यागमादिति **जेज्जटः** । उरो विभज्यते भज्यत इव, भिद्यते विदार्यते द्विधा क्रियत इव; 'विदह्यते' इति पाठान्तरमसंगतं, कारणाभावात् टीकाकारैरव्याख्यातत्वाच । वीर्यं शक्तिः । बलं मांसोपचयः । 'विड्भेदोऽग्निवधादपि' इति पाठान्तरे अग्निवधाद्धेतोर्विड्भेदो भवतीत्यर्थः; अपिशब्दात् व्याधिमहिम्ना विनाऽप्यग्निवधाद्विड्भेदो भवतीत्याहुः । दुष्टो व्यापन्नः; तदेव विवृणोति—श्याव इत्यादि । विग्रथितो विशेषेण ग्रन्थिलः, "विबद्ध" इति **जेज्जटः** । स पुरुषः, क्षती उरःक्षतवान्, क्षीयते धातुशोषमाप्नोति । न केवलं क्षतादेव क्षीयते, किं तर्हि स्त्रीसेवादिना शुक्रौजसोः क्षयादपीत्याह—तथेत्यादि ॥ २१–२८ ॥

***अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ २९ ॥**

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि ॥ २९ ॥

†उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्व-पृष्ठ-कटीग्रहः ॥ ३० ॥

(च. चि. अ. १६)

क्षतक्षीणयोरसाधारणलक्षणमाह—उरोरुगित्यादि । वैशेषिको विशिष्टः कासः; स च विशेष उक्तो दुष्ट-श्यावादिकफसंयुक्तत्वं; किंवा वैशेषिक उद्भूतः । क्षत इति छेदः । क्षीणे इति क्षये इत्यर्थः । सरक्तमूत्रत्वम् आलोहितमूत्रता ॥ ३० ॥

‡अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ३१ ॥

(च. चि. अ. १६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने राजयक्ष्म-क्षतक्षीणनिदानं समाप्तम् ।

तयोः साध्यलक्षणमाह—अल्पेत्यादि ॥ ३१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां राजयक्ष्म-क्षतक्षीणनिदानं समाप्तम् ॥ १० ॥

---

* 'तस्य क्षतस्य । लक्षणमव्यक्तम् अप्रकटम् ।' (आ० द०) ॥ २९ ॥

† 'क्षते उरःक्षते । वैशेषिकः क्षीणकासापेक्षया अधिक इत्यर्थः । शुक्रौजसोः क्षये तु सरक्तमूत्रादिरुपद्रवः । वैशेषिको विशिष्टः कास इत्यस्मिन् लक्षणे संबध्यते ।' (आ० द०) ॥ ३० ॥

‡ 'उरःक्षते साध्ययाप्यासाध्यत्वमाह—अल्पेत्यादि । अल्पलिङ्गस्य अल्पलक्षणस्य ।' (आ० द०) ॥ ३१ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ कासनिदानम् ।

*धूमोपघाताद्रसतस्तथैव व्यायाम-रूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः स भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥२॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

क्षयरूपे कासपाठात् कासोपेक्षया च क्षयोत्पत्तेस्तदनन्तरं कासनिदानमाह—धूमोपघातादित्यादि । धूमेन मुख-नासाप्रविष्टेनोपघातो धूमोपघातः । रसत इति वातेनोर्ध्वं नीतादामरसात्, 'रजस' इति पाठान्तरे मुख-नासाप्रविष्टधूलेरित्यर्थः । विमार्गगत्वं च हि भोजनस्यातिद्रुताभ्यवहारादिना । चशब्दः समुच्चये, हि पादपूरणे । वेगावरोधादिति पुरीषादेः, तेन हि वायुरूर्ध्वगः स्यात् । क्षवथोस्तथैवेति वेगावरोधादिति संबन्धः । प्राणो वायुरुदानेन दुष्टेनानुगतो वक्त्रान्निरेति । स वायुः, भिन्नकांस्यपात्रवत् हतस्वनः कास इति प्रदिष्टः । सदोषः सकफ-पित्तः, वातिक-पैत्तिकादिभेदभिन्न इति वा । एतेनैव समानस्थान-निदानाभ्यां हिक्का-श्वासाभ्यामस्य भेदः, न हि तत्र वातिक-पैत्तिकादिभेदेन व्यपदेश इति **गदाधरः** । कसति शिरःकण्ठादूर्ध्वं गच्छति वायुरिति कासः, 'कस' गतौ इत्यस्मात्; 'कसनात् कासः' (च. चि. स्था. अ. १८) इति **चरके पाठः**; कासनं कास इति वा, "भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" (सु. उ. तं. ५२) इति **सुश्रुतदर्शनात्** ॥१-२॥

†पञ्च कासाः स्मृता वात-पित्त-श्लेष्म-क्षत-क्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥
(अ. हृ. नि. अ. ३)

संख्यामाह—पञ्चेत्यादि । पञ्च कासा इति संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां पञ्चग्रहणं जराकासस्य दोषजेष्वन्तर्भूतस्याधिकत्वनिरासार्थं, पञ्चानामपि वा क्षयकारणत्वप्रतिपादनार्थमिति । क्षयाय धातुक्षयाय ॥ ३ ॥

---

* 'रजसेति रजसा मुखनासाप्रविष्टेन; 'रसतः' इति पाठान्तरं, तत्र रसो जलं; व्यायाम आयासः, रूक्षान्नं चणकादि । तस्य संप्राप्तिमाह—प्राण इत्यादि । प्राणो वायुर्दुष्टः उदानेन दुष्टेनानुयातो वक्त्रान्निरेति गच्छति, स दोषो रोगः 'कास' इति प्रदिष्टः । कार्ये कारणोपचाराद्दोषे रोग इति संज्ञा । किंविशिष्टः स दोषः? भिन्नकांस्यपात्रस्वनः भग्नकांस्यपात्रस्वनः, स वातपित्तकफभेदैर्भिन्न इति तस्य निरुक्तिः । कास इति 'कासृ' दीप्तौ, इत्यस्माद्धातोरप्रत्ययान्तः; अनेकार्थत्वात्प्राप्त्यर्थः । अथवा कासनं कास इति घञ्; "कसनात् कास" इति चरकपाठात् ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

† 'उपेक्षितास्ते अप्रतिक्रियमाणाः क्षयाय धातुक्षयाय भवन्ति; उत्तरोत्तरमिति वातिकात् पैत्तिकः, पैत्तिकात् श्लैष्मिकः, तस्मात् क्षतजो बली, तस्मात् क्षयजः ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. २२)

पूर्वरूपमाह—पूर्वेत्यादि । भोज्यानामवरोध इति अरुचिरभ्यवहारासामर्थ्यं वा ॥ ४ ॥

†हृच्छङ्ख-मूर्धोदर-पार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबल-स्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

वातिककासस्वरूपमाह—हृदित्यादि । शङ्खो ललाटैकदेशः । क्षामाननः शुष्कमुखः, वातेन शोषणात् । प्रसक्तवेगः सततकासवेगः । शुष्कमिति श्लेष्मादिनिष्ठीवनरहितम् ॥५॥

‡उरोविदाह-ज्वर-वक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥६॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

पैत्तिककासमाह—उर इत्यादि । अभ्यर्दितः पीडितः ॥ ६ ॥

$प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरव-कण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

कफजकासमाह—प्रलिप्यमानेनेत्यादि । प्रलिप्यमानेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोपलक्षितः, सीदन् अङ्गावसादयुक्तः । अभक्तरुक् अरुचिः ॥ ७ ॥

§अतिव्यवाय-भाराध्व-युद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ॥ ८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥ ९ ॥

---

* 'शूको धान्याग्रे सूक्ष्मकण्टकाकारः ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

† 'क्षीणबलस्वरौजा इति क्षीणं बलं स्वर ओजश्च यस्य स तथा । भिन्नस्वरः द्विधाकृतस्वर इव ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ 'एतैरुपद्रवैः पीतानि वमेत् पित्तं कफसंसृष्टं निष्ठीवति; उक्तं च तन्त्रान्तरे—"श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिकः ।" इति । पाण्डुना सह वर्तत इति सपाण्डुः; एतेन नयनादीनामपि पाण्डुत्वमुक्तम् । परिदह्यमानो दाहपरिप्लुतः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

$ 'कफपूर्णदेहत्वाद्गौरवं, कण्डूः कण्ठस्यैव, सान्द्रकफो घनश्लेष्मा ।' (आ० द०) ॥७॥

§ 'एतैः कारणै रूक्षस्य पुरुषस्य उरः क्षतं गृहीत्वा वायुः कासमावहेत्[1] करोति । युद्धं मल्लयुद्धादिकम् । अत्यर्थं रुजता पीडायुक्तेन ।' (आ० द०) ॥ ८–११ ॥

---

१ एतच्च 'कासमावहेत्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेद-पीडाभितापिना ॥ १० ॥
पर्वभेद-ज्वर-श्वास-तृष्णा-वैस्वर्यपीडितः।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

क्षतकासमाह—अतिव्यवायेत्यादि। विग्रहो विधारणं युद्धस्योपात्तत्वात्; 'निग्रह' इति पाठे स एवार्थः। ततः ष्ठीवेत् सशोणितमिति कासाभिघातेन हृदयस्य विदारणात्। कण्ठेने-त्युपलक्षणे तृतीया, एवमुरसेति। विरुग्णेनेव भग्नेनेव, सूचीभिरिव तुद्यमानेन, शूलिना दुःखस्पर्शेन चोरसेति संबन्धः। दुःखस्पर्शत्वं स्पर्शासहत्वम्। शूलेनोपलक्षितः, तच्च पार्श्वादौ बोध्यम्। **वाग्भटेना**पि पठ्यते—"पार्श्वशूली" (वा. नि. स्था. अ. ३) इति। भेद-पीडाभितापिनेति शूलविशेषणम्। पारावत इव कूजन्, भवतीति शेषः ॥ ८–११ ॥

*विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १२ ॥
स गात्रशूल-ज्वर-दाह-मोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी।
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्।
तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

क्षयजकासमाह—विषमेत्यादि। घृणिनां शोचतां चाहाराभावात् कुपितेन वायुना-ऽग्नेरुपप्लवाद्दोषत्रयप्रकोप इति। क्षयजमिति शुक्रादिधातुक्षयजं, न तु राजयक्ष्मजम्। त्रिदोषजेऽपि राजयक्ष्मणि कासः कफेनैव क्रियते। यदुक्तं—"कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः।" इति; क्षयजकासस्तु त्रिदोषज इति। ननु, कासादेव क्षयो जायते तत् कथं क्षयजः कास इति? उक्तं हि—"कासात् संजायते क्षयः।" (च. चि. अ. ८) इति। उच्यते—दृष्टो हि परस्परं व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो बहुशः, यथाऽतीसारार्शो-ऽग्निमान्द्यादाविति। ननु स गात्रशूलेत्यादिश्लोकार्धस्य क्षयजकासमध्ये पाठोऽयुक्तः प्रतिभाति, सुश्रुते क्षतजकासे पठितत्वात्; क्षयकासश्चात्र **चरक-सुश्रुतवाक्ये** मेलयित्वा माधव-करेण लिखितः; उच्यते—स गात्रशूलेत्याद्यनन्तरं क्षयकासः **सुश्रुतेन** पठितः; तेन 'स गात्रशूल°' इत्यादिश्लोकार्धस्य परेण संबन्धात् क्षयकासलिङ्गत्वमिति **माधवकरस्या**-भिप्रायः; एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते, यतः क्षतकासस्यावस्थायामसाध्यत्वख्यापनपरमेत-द्व्याख्यातं **जेज्जटेन, गयदासे**नापि क्षतजकासरूपत्वेनेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

* 'क्षयजमिति रक्तादिक्षयजम्। अस्योपद्रवानाह—शुष्यन्निति प्रतिदिनं शुष्यमाणः, दुर्बलः उपचयरहितः, प्रक्षीणमांसस्त्वगस्थिभूतः, सर्वलिङ्गमिति त्रिदोषलिङ्गत्वादसाध्यम्।' (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १४ ॥
नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।
त्रीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ॥ १५॥
(सु. उ. तं. अ. ५२)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कासनिदानं समाप्तम् ॥

असाध्यत्वादिलक्षणमाह—इतीत्यादि । पादगुणान्विताविति वैद्यादिचतुष्पादसंपन्नौ । स्थविराणां वृद्धानां; स्थविराणामित्युक्तेऽपि जराशब्दोपादानं जरानिमित्तधातुक्षयज एव कासो याप्यः, अपचारजनितदोषजस्तु साध्य इति बोधनार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कासनिदानं समाप्तम् ॥

अथ हिक्का-श्वासनिदानम् ।

†विदाहि-गुरु-विष्टम्भि-रूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।
शीतपानाशनस्थान-रजो-धूमातपानिलैः ॥ १ ॥
व्यायामकर्म-भाराध्व-वेगाघातापतर्पणैः ।
हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

समाननिदानत्वात् कासानन्तरं हिक्का-श्वासौ । ननु, एतेषां प्रायस्तुल्यनिदानचिकित्सितत्वेनैकाधिकारे कथमनभिधानम् ? उच्यते—यद्यपि कास-श्वास-हिक्कानां निदानं समानं, तथापि कासस्य दोषभेदाद्भेदः; यथा—वातिकः, पैत्तिकः, श्लैष्मिक इत्यादि; हिक्का-श्वासौ तु कफ-वातात्मकावेव; यदाह दृढबलः–"कफ-वातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।" (च. चि. स्था. अ. १७) इति । सुश्रुतोऽप्याह–"वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः

* 'बलवतां कदाचित्साध्यो वा स्याद्याप्यश्च, एवं क्षतजः कदाचित्साध्यो याप्यो वा । पुनः साध्यत्वमाह–नवावित्यादि । अचिरोत्थौ क्षतक्षयजौ द्वौ पादगुणान्वितौ वैद्यादिचतुष्पादसंपत्तियुक्तौ कदाचित् सिध्येतां साध्यौ भवत इत्यर्थः । याप्यत्वमाह–स्थविराणामिति । एतस्य दोषजेष्वन्तर्भूतत्वान्न पृथक्त्वम् । पञ्चानामपि चिकित्साद्वारेण साध्ययाप्यत्वमाह–त्रीनिति । वातपित्तश्लेष्मजान् पथ्यैः साधयेत, एतेन त्रयः कासाः साध्या उक्ताः; अपरान् पथ्यैर्यापयेत याप्यतां नयेत् । जराकासा इति बहुवचनाज्जराकास उपेक्षितोऽसाध्यो भवतीति दर्शयति । "पूयाभमरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् । निष्ठीवेच्छ्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दिस्वरभेदादयो गदाः । भवन्त्युपेक्षयाऽसाध्यास्तस्मात्तान् त्वरया जयेत ॥" इति ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

† 'विदाहीनि यावकेक्षुरसमद्यमरिचादीनि विदहनशीलानि, गुरूणि गुणतः पाकतश्च, विष्टम्भीनि चणकादीनि, अभिष्यन्दीति आभिमुख्येन स्यन्दितुं शीलं येषां तान्यभिष्यन्दनशीलानि फाणितमाषमत्स्यक्षीरादीनि ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ एतच्च 'जराकासाः सर्वे याप्याः प्रकीर्तिताः' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

करोति हि ।" (सु. उ. तं. अ. ५१) इति; भेदस्त्वनयोः संप्राप्तिभेदाद्वेगक्रियादिना च, नतु कासवद्दोषभेदेन; श्वास-कासाभ्यां हिक्कायाः स्वनतोऽपि भेदः । पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं **सुश्रुतमते** क्षुद्रां न प्राप्नोति, सा हि 'जत्रुमूलात् प्रधाविता' इति पठ्यते; **चरकमते** तु व्यपेतां न प्राप्नोति, साऽपि 'जत्रुमूलादसन्तता' इति पठ्यते; तस्मात् पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बोध्यम् । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः संबध्यते । रजो धूलिः, सा च धूमवन्नासादिप्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्षणादिव्यापारः, वेगाघातो मलादिवेगविधारणम्, अपतर्पणमनशनादि । कासश्चोक्तोऽप्येकनिदानत्वप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित इति ॥ १ ॥ २ ॥

***मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।**
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥३॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः । उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । सस्वन इति 'हिक्' इतिशब्दवान् । ऊर्ध्वगमनमेव विशिनष्टि—यकृदित्यादि । अत्र प्लिहेति ह्रस्वेकारश्छन्दोनुरोधात् । मुखादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय, आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स इति वायुः । 'हिनस्त्यसून्' इति हिक्केति निरुक्तिः, पृषोदरादिना रूपसिद्धिः । 'हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते, इति हिक्का' इति शाब्दिकाः ॥ ३ ॥

†अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।
वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ ४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

तासां भेदं संप्राप्तिं चाह—अन्नजामित्यादि । यमलैव **चरके** व्यपेतेति नाम्ना पठिता, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः; अस्यां चानुक्तमपि यमलवेगत्वं सुश्रुतदर्शनाद्विज्ञेयम् । अन्नजायाः साध्यत्वेन प्राशस्त्यात् पूर्वमभिधानम् ॥ ४ ॥

‡कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ५ ॥
(च. चि. अ. २१)

* 'संप्राप्तिमाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । मुहुर्मुहुर्वारंवारम् । यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखादिवेत्यत्र मुखशब्देन प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि भण्यन्ते; उक्तं च तन्त्रान्तरे—"प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि विकृतोऽनिलः । हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक्छृणु ॥" इति । हिक्काशब्दोऽत्र द्विरावर्तयितव्यः; तेन हिक्केति हिक्कास्वरूपकथनं स्यात्, सघोषवानित्यादिना हिक्कानिरुक्तिकथनमिति । सस्वन इत्यनेन गतत्वात् सघोषवानित्यभिधानं निरुक्तिप्रदर्शनार्थम् ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'अन्नजेत्यादीनि तासां नामानि ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'कुक्षेरुदरस्य, आटोपः पूर्णत्वमिव ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

१ 'अन्नजादीनां' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वरूपमाह—कण्ठोरसोरित्यादि । वदनस्य कषायता वातात्, नतु कफान्माधुर्यं, व्याधिप्रभावात् ॥ ५ ॥

*पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।
हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

अन्नजाया लक्षणमाह—पानान्नैरित्यादि । हिक्कयति हिक्कां करोति ॥ ६ ॥

†चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

यमलामाह—चिरेणेत्यादि । कम्पयन्ती शिरोग्रीवमित्युपलक्षणं, तेन चरकोक्तप्रलाप-मूर्च्छा-वमि-तृष्णा-वैचित्त्य-जृम्भा-विप्लुताक्षत्व-मुखशोषा बोध्या इति **गयदासः** ॥ ७ ॥

‡प्रकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ॥ ८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

क्षुद्रामाह—प्रकृष्टेत्यादि । प्रकृष्टकालैश्चिरेण । जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिरिति **जेज्जटः**; जत्रु ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेनैव हृदय-क्लोम-कण्ठग्रहणमिति **गयदासः** ॥ ८ ॥

§नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

गम्भीरामाह—नाभीत्यादि । नाभिप्रवृत्तेति[1] नाभितः प्रभृति संजाता, अत एवास्या गम्भीरत्वम् । अनेकोपद्रववती तृष्णा-ज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

$मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥ १० ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

महतीमाह—मर्माणीत्यादि । मर्माणीति प्रधानानि बस्ति[2]-हृदय-शिरांसि ॥ १० ॥

---

* 'अतिसंयुक्तैरिति उपर्युपर्यत्युपयुक्तैः । सहसा पीडितोऽनिलो हृदिस्थः प्राणो वायुरूर्ध्व-गतित्वाद्धिक्कयति हिक्कां करोति, सा हिक्का अन्नजेति कथ्यते ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

† 'या हिक्का यमलैर्वेगैर्युग्मैरुपक्रमैः शिरोग्रीवं कम्पयति चिरकालेन प्रवर्तते तां नामतो यमलामाहुः ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

‡ 'विकृष्टकालैरित्यादि । विकृष्टकालैरच्चिरकालैः, मन्दवेगैः । इयं नामतः क्षुद्रिका ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

§ 'इयं नामतो गम्भीरा ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

$ 'इयं नामतो महाहिक्का ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

---

१ 'प्रवृत्ता' इति क. । २ 'प्राधान्येन नाभिबस्तिहृदयशिरांसि' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयस्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यम्।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ॥
(सु. उ. तं. अ. ५०)

*अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः॥ १२॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम्।
यमिका च प्रलापार्ति-मोह-तृष्णासमन्विता॥ १३॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा॥ १४॥
(च. चि. अ. २१)

अवस्थायाममाध्यत्वमाह—आयम्यत इत्यादि। आयम्यते विस्तार्यत इव। दृष्टिश्चोर्ध्वं 'भवति' इति शेषः। नाम्यते आकुञ्च्यते देह इति संवन्ध इति **जेज्जट-गयदासौ**। 'ताम्यति' इति पाठान्तरे मुह्यति हिक्की। क्षौति छिक्कति। तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमित्यन्तेनैकावस्थो हिक्की, क्षीणेत्यादिनाऽतिमात्रान्तेनापरः; साध्यानामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः। गम्भीरा-महत्योः स्वभावादेवासाध्यत्वमिति तद्युक्ता हिक्कमानावन्त्यौ शेषपठितावसाध्यौ; पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः। आसां या सेति आसां साध्यहिक्कानां मध्ये याऽतिसंचितदोषादेर्भवति सा हन्तीति योज्यम्; अथवा आसामिति पञ्चविधानामेव। तेन महतीप्रभृतीनां स्वरूपेण यदसाध्यत्वमुक्तं तत् प्रायिकम्। यदाह **जतूकर्णः**—"आद्या दुःसाध्या; यमिका मोहतृष्णावतः सद्यःप्राणहृत्।" इति। यमिकेत्यादि। यमिका चेत्यनेन चकारात् क्षुद्रा अन्नजा वा या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलैर्वेगैर्जायमाना हन्तीति योज्यम्। सैवाक्षीणादेः साध्या भवतीत्याह—अक्षीण इत्यादि। अक्षीणो बलवान्। अदीनः प्रसन्नमनाः। अन्ये तु अन्नजां यमलामित्यादिसुश्रुतग्रन्थपठितां यमलां यमिकाशब्देन व्याचक्षते। तन्न, यमिका च प्रलापार्तीत्यादिश्लोकश्चरके पठितः, तत्र यमला यमिकानाम्ना न पठितैव हिक्केति। यमिकाशब्देनैवार्थगत्या व्यपेतोच्यतेति चेत्; न, तर्हि 'व्यपेता च प्रलापार्ति०' इत्येवमभिदध्यात्॥ ११-१४॥

†महोर्ध्वच्छिन्न-तमक-क्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः॥ १५॥
(सु. उ. तं. अ. ५१)

* 'यश्च क्षीणोऽन्नद्वेषी, अतिक्षौति छिक्कति, तां हिक्कां वर्जयेत्; द्वौ चान्त्यौ वर्जयेत्। अन्त्याविति गम्भीरा महती चेति। साध्यानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यत्वमाह—अतिसंचितदोषस्येत्यादि। पुनरवस्थाविशेषेणासाध्यत्वमाह—यमिकेत्यादि। अत्रान्नजा क्षुद्रा च साध्यैव, यमलत्वेनैव तोऽसाध्येत्युच्यते; न तु यमला, चरकोक्तत्वात्। स्थिरधात्विन्द्रिय इति स्थिराणि धात्विन्द्रियाणि यस्य स तथा; अन्यथा एतद्विपरीत इति।' (आ० द०)॥ ११-१४॥

† 'हिक्काश्वासयोरेकहेतुत्वाद्धिक्कानन्तरं श्वासमाह—महेत्यादि। स महाव्याधिः श्वासत्वेनैक एव सन् विशेषं हेतुलिङ्गभेदं प्राप्य महोर्ध्वादिभेदैः पञ्चधा भिद्यते। तत्रान्तरे पञ्चाना-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्भवः ।
कफ-वाताधिकश्चैव संसृष्टश्छिन्नसंज्ञकः ।
श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्तथा मतः ॥ १२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५१)

श्वासानाह—महोर्ध्वेत्यादि । एको विशेषत इति श्वासत्वेनैक एव सन् विशेषं हेतुलिङ्ग-भेदं प्राप्य पञ्चधा भिद्यते, पञ्चसु श्वासत्वं वेगवदूर्ध्ववातत्वं; यदुक्तमन्यैः–"श्वासस्तु भस्त्रिकाध्मानसमवातोर्ध्वगामिता ।" इति । संख्येयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकभेदस्य प्रतमकस्य पृथक्त्वसंख्यानिरासार्थम् ॥ १५ ॥

*प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ १६ ॥
†यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५१)

संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । स्रोतांसीति हिक्कानिर्दिष्टप्राणोदानवहानि[१] । कफः पूर्वं प्रधानं यस्य स तथा । तेनैव कफेन रुद्धो विमार्गगतिर्विमार्गगत्वेन विष्वग्व्रजति विष्वगञ्चतीति; विष्वक् सर्वत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

‡उद्धूयमानवतो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ १८ ॥
प्रनष्टज्ञान-विज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताक्ष्याननो बद्धसूत्र-वर्चा विशीर्णवाक् ॥ १९ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ २० ॥
(च. चि. अ. २१)

मपि दोषोत्कटत्वमुक्तं—"वातेन क्षुद्रकः, श्लेष्मभूयिष्ठस्तमकः स्मृतः । छिन्नः पित्त-प्रधानः स्यादन्यौ मारुतकोपजौ ॥" इति (आ० द०) ॥ १५ ॥

* 'तस्य पूर्वरूपमाह–प्राग्रूपमित्यादि । शूलमुदरे, आध्मानमाटोपः । आनाह आमं शकृद्वा विगुणानिलेन विबद्धमयथावत्प्रवृत्तम् । शङ्खनिस्तोदः शङ्खयोर्व्यथा ।' (आ० द०) ॥१६॥

† 'तस्य संप्राप्तिमाह–यदेत्यादि । यदा कफपूर्वकः कफप्रधानो वायुः, तेनैव कफेन संरुद्धगतिर्विमार्गगः, प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि संरुध्य, विष्वग्व्रजति सर्वत्र प्रसरति, तदा श्वासान् करोति ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥

‡ 'दुःखितो दुःखयुक्तः । अनिशमनवरतम् । क इव ? संरुद्धो मत्तर्षभ इव मत्तमहोक्ष इव । विवृते स्तब्धे अक्षिणी नयने आननं च यस्य स तथा । अस्य च श्वासवतः श्वसितमत्यर्थं दूरादेव श्रूयते । अनेन महाश्वासेनोपसृष्टो युक्तः शीघ्रमेव विनश्यति ।' (आ० द०) १८–२०

---

१ 'प्राणान्नोदवहानि' इति क.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाश्वासलक्षणमाह—उद्धूयमानेत्यादि । उद्धूयमानवात इति उत् ऊर्ध्वं धूयमानो नीयमानो वातो यस्य स तथा । शब्दवत् सशब्दं यथा भवति । उच्चैर्दीर्घम् । संरुद्धो मत्तर्षभ इवेति स्वरविशेषज्ञापनार्थमयं दृष्टान्तः । ज्ञानं शास्त्रं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः । विभ्रान्तलोचनः चञ्चलनेत्रः । विवृते स्तब्धे अक्ष्यानने यस्य स तथा; नेत्रस्य विभ्रान्तस्तब्धत्वे कालभेदादिति **जेज्जटः** । विशीर्णवाक् वक्तुमक्षमः, मन्दवचनो वा । दीनः क्लान्तमनाः; हीनमिति पाठान्तरमयुक्तं, दूराद्विज्ञायते भृशमित्यनुपपत्तेरित्याहुः १८–२०

***ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।**
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ २१ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ २२ ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ २३ ॥

(च. चि. अ. २१)

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—ऊर्ध्वमित्यादिना । ऊर्ध्वमिति विशेषपरं, सर्वश्वासानां तथाविधत्वात् । दीर्घमिति दीर्घकालम् । नच प्रत्याहरत्यध इति न श्वासमधः करोति दीर्घकालमित्यर्थः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता इति श्लेष्मणा आवृतानि मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथा । क्रुद्धगन्धवहार्दितः कुपितवातपीडितः; समस्तपाठे तु श्लेष्मावृतमुखस्रोतस्त्वेन क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः । विपश्यन् इतस्तत इति इतस्ततो विकृतिं पश्यन् । 'ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः' इति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वास इत्यादि । निरुध्यत इति हृदय एवातिस्तम्भितः स्यात्, अथवा श्वासो वातः सोऽधो न वर्तते । ऊर्ध्वं श्वास ऊर्ध्वश्वासः । ताम्यतो ग्लायतो मुह्यतश्चासून् प्राणान् हन्ति, नान्यथेति ॥ २१–२३ ॥

†यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ २४ ॥
आनाह-स्वेद-मूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ २५ ॥

* 'ऊर्ध्वश्वासे पुमान् दीर्घकालमूर्ध्वं श्वसिति, सर्वश्वासानामूर्ध्वगत्वादत्रोर्ध्वमिति विशेषपरम् । श्लेष्मावृतानि मुखसंबन्धीनि स्रोतांसि यस्य स तथा । ऊर्ध्वं दृष्टिर्दर्शनं यस्य स ऊर्ध्वदृष्टिः । विभ्रान्ताक्षः परिक्षिप्तनेत्रः । प्रमुह्यन् मोहमुपगच्छन् । शुष्कास्यः शुष्कमुखः । अरतिः कस्मिन्नपि विषये न चित्तावस्थितिः । मुह्यतस्तमसि मज्जत इव, अथवा निश्चेष्टावतः । तस्यैवंविधपुरुषस्य ।' (आ० द०) ॥ २१–२२ ॥

† 'अथ छिन्नं लक्षयति—य इत्यादि । विच्छिन्नमिव विच्छिन्नमन्तराऽन्तरा विच्छिद्यमानमनुवर्तते सान्तरायमित्यर्थः । सर्वप्राणेन समस्तया शक्त्या । दुःखार्तः सन् न वा श्वसिति । मर्मच्छेदरुगर्दित इति मर्माणि हृदयबस्तिशिरांसि, तेषां छेदनेनेव पीडितः ।' (आ० द०) ॥ २४–२६ ॥

१ 'श्लेष्मावृतमुखानि स्रोतांसि' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ २६ ॥
(च. चि. अ. २१)

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वित्यादि । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन यावद्बलेन । न वा श्वसिति श्वासं न लभते । मर्मच्छेदरुगर्दित इति हृदयच्छेदवेदनयेव पीडितः । दह्यमानेन बस्तिनोपलक्षितः, एतेन वातस्य पित्तानुबन्धो दर्शितः । विप्लुताक्षः चञ्चल-नेत्रोऽश्रुपूर्णचक्षुर्वा । न वा श्वसिति न वा श्वासं लभते । रक्तैकलोचनत्वं व्याधिप्रभावात्, दोषात्तु द्वयोरपि स्यात् । विचेता उद्विग्नचित्तः । विच्छिन्नो विमोक्षितसन्धिः, 'पीडित' इत्यन्ये; 'विहतः' इति पाठान्तरम् ॥ २४—२६ ॥

*प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ २७ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २८ ॥
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ३० ॥
तथाऽस्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ ३१ ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ३२ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ३३ ॥
मेघाम्बु-शीत-प्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ३४ ॥
(च. चि. अ. २१)

तमकश्वासलक्षणमाह—प्रतिलोममित्यादि । श्लेष्माणं समुदीर्य चेत्यनेन सामान्य-संप्राप्तिलब्धस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं बोधयति । तेन रुद्धः कफेनावृतः । घुर्घुरकं कण्ठे घुर्घुरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयस्य

* 'यदि वायुः प्रतिलोमं वैपरीत्येन स्रोतांसि प्रतिपद्यते प्राप्नोति, तदा स वायुः श्लेष्माणं समुदीर्य ऊर्ध्वप्रेरणया, ग्रीवां शिरश्च संगृह्य समन्ताद्गृहीत्वा, पीनसं करोति; पश्चात्तेनैवावृतः कण्ठे घुरघुरशब्दं करोति, तेन श्वासवेगेन । अमुच्यमानेन कफेनातीव दुःखितो भवति । तस्यैव श्लेष्मणो विमोक्षान्ते मुहूर्तं सुखं प्राप्नोति । तथेति पार्श्वेऽवगृह्णाति पीडयति परं शयानस्य, आसीनः सन् सुखं लभते ।' (आ० द०) ॥ २७–३४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । सन्निरुध्यते 'निश्चेष्टो भवति' इति **चक्रः**, **जेज्जटस्तु** सन्निरुध्यते 'श्वासः' इति शेषमाह । तस्यैवेति श्लेष्मणः । सुखं सुखमिव । उद्ध्वंसते कण्डूयते । पार्श्वे इति कर्मपदम्, अवगृह्णाति पीडयति । उष्णमभिनन्दति वातकफारब्धत्वात् । उच्छ्रिताक्ष उच्छूननेत्रः । ललाटेनेत्युपलक्षणे तृतीया । अवधम्यते गजारूढस्येव सर्वगात्रं चाल्यते ॥ २७—३४ ॥

***ज्वर-मूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ।**
उदावर्त-रजोऽजीर्ण-क्लिन्न-कायनिरोधजः ॥ ३५ ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् संतमकं तु तम् ॥ ३६ ॥

(च. चि. अ. २१)

तमकस्यैव पित्तानुबन्धत्वाज्ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—ज्वरेत्यादि । ज्वरमूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वर-मूर्च्छापरीतः; ज्वरेण मूर्च्छा ज्वरमूर्च्छेति **जेज्जटः** । एतस्यैवापरकारणं लक्षणं चाह—उदावर्तेत्यादि । उदावर्तो रोगः, रजो धूलिः, अजीर्णमामादि, क्लिन्नं विदग्धं, काये वेगानां निरोधः कायनिरोधः; अथवा क्लिन्नकायो **वृद्धनर** इत्याहुः, निरोधो वेगनिरोधः; अथवा कुयोगिनां कुम्भकादिरूपवातनिरोध इति **जेज्जटः** । तमसा अन्धकारेण, मानसदोषेण वा; अत्यर्थमिति इतरकारणापेक्षया विशेषेण; वात-कफारब्धोऽपि पित्तसंबन्धाच्छीतैरुपशाम्यतीत्याहुः । संतमकः प्रतमक एवेति । अन्ये तूदावर्तेत्यादिना प्रतमकस्योपसर्गमाहुरिति **जेज्जटः** ॥ ३५–३६ ॥

†रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ ३७ ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजन-पानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥ ३८ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो, बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ३९ ॥

(च. चि. अ. २१)

* 'एतस्यैवापरलक्षणं—निरोधो वेगनिरोधः । तमसा अन्धकारेण, मानसतमोगुणादिदोषेण वा । तमस्यन्धकारे मज्जत इवास्य पुरुषस्य तं प्रतमकमाहुः ।' ॥ ३५–३६ ॥

† 'आयासो व्यायामः, तज्जनितः । क्षुद्र इति क्षुद्रश्वासः, अल्पनिदानलिङ्गत्वात् क्षुद्रः । कोष्ठे वातं प्रकोपयन्[१] क्षुद्रश्वासं करोति । स क्षुद्रश्वासो दुःखेन नाङ्गप्रबाधको भवति । किञ्च स गात्राणि न हिनस्ति मारणात्मको न भवति । न च दुःखकारी यथेतरे चत्वारः । इन्द्रियाणां व्यथां नापादयेत् । कांचिदपि रुजं रोगं नापादयेत् । तस्य साध्यत्वमाह—स इत्यादि स क्षुद्रश्वासो बलिनः पुरुषस्य साध्यः । साध्यासाध्यानाह—क्षुद्र इत्यादि । तेषां श्वासानां क्षुद्रः साध्यतमः, तमको याप्यः, महोर्ध्वच्छिन्नास्त्रयः संपूर्णलक्षणा असाध्याः, दुर्बलस्य तमकोऽसाध्यः ।' (आ० द०) ॥ ३७–४० ॥

१ एतच्च 'क्षुद्रो वातमुदीरयन्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते ।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ ४० ॥
(सु. उ. तं. अ. ५१)

क्षुद्रश्वासमाह—रूक्षेत्यादि । रूक्षमन्नपानम् । क्षुद्रोऽल्पनिदानलिङ्गः । उदीरयन् ऊर्ध्वं गच्छन् । इतरे ऊर्ध्वश्वासादयः । स साध्य उक्त इति छेदः । सर्वे महाश्वासादयोऽव्यक्त-लक्षणाः सन्तः साध्या इति योज्यम् । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति महोर्ध्वच्छिन्नाः संपूर्णलक्षणाः ॥ ३७–४० ॥

*कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च ॥ ४१ ॥
(च. चि. अ. २१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हिक्का-श्वासनिदानं समाप्तम् ॥ १२ ॥

उपेक्षणासम्यगुपक्रमाभ्यां हिक्का-श्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि । कामम् अनुमतौ, प्राणहराः सन्निपातज्वरादयः । शेषं सुबोधमिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हिक्का-श्वासनिदानं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथ स्वरभेदनिदानम् ।

†अत्युच्चभाषण-विषाध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५३)

(वातादिभिः पृथक् सर्वैर्मेदसा च क्षयेण च ।)

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् श्वासे च स्वरभेदो भवतीति श्वासानन्तरं स्वरभेदमाह—अत्युच्चभाषणेत्यादि । अध्ययनमुच्चैर्वेदादिपाठः, अभिघातः कण्ठादिदेशे लगुडादिभि-राघातः, एतैः संदूषणैरन्यैश्च यथास्वं वातादिकोपनैः, विषं तु सर्वदोषप्रकोपणमेव । स्रोतःसु स्वरवहेषु चतुर्षु; यदुक्तं **सुश्रुते**-"द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्यां घोषं करोति" (सु. शा. स्था. अ. ९) इति; भाषण-घोषणयोरल्पत्व-महत्त्वाभ्यां भेदः । प्रतिष्ठां स्थितिं, वृद्धिं वा । स इति स्वरभेदः; षड्विधो वात-पित्त-कफ-संनिपात-क्षय-मेदोजभेदात् ॥ १ ॥

* 'हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि । प्राणहराः सन्निपातादयो रोगा बहवः सन्ति, ते तथा प्राणहरा न भवन्ति, यथा श्वासश्च हिक्का चैतौ रोगावाशु शीघ्रं प्राणान् हरतः ।' (आ० द०) ॥ ४१ ॥

†'हिक्काश्वासौ प्राणोदानदुष्ट्या संभवतः, तद्दुष्टिसाधर्म्याच्छ्वासानन्तरं स्वरभेदमाह—अत्यु-च्चेत्यादि । अभिघातो बलेन छर्दिजनितः, अथवाऽस्थ्यादिकठिनभोज्यजनितः । विषतस्तु त्रिदोषप्रकोपः । एतैः संदूषणैरन्यैश्च यथास्वं वातादिकोपनैर्दुष्टा दोषास्तेषु स्रोतःसु प्रतिष्ठां स्थितिं वृद्धिं वा गताः स्वरं हन्युः स स्वरभेदः ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

१ 'स्वरवहेषु स्रोतःसु शब्दवाहिनीषु' इति डल्हणः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*वातेन कृष्णनयनानन-मूत्र-वर्चा
भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् खरं च।
(सु. उ. तं. अ. ५३)

वातिकमाह—वातेनेत्यादि । कृष्णत्वं मूत्रादिषु स्वरभेदारम्भकदोषस्य सर्वाङ्गव्यापकत्वात्, अर्शोवत् । भिन्नं भिन्नस्वरं, तदेवाह—गर्दभवत् खरमिति; खरं निष्ठुरम्, उद्वेजकमिति यावत् ॥—

पित्तेन पीतनयनानन-मूत्र-वर्चा
ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ २ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५३)

पैत्तिकमाह—पित्तेनेत्यादि । गलेनेति विशेष्योपदर्शनं, दाहसमन्वितेनेति विशेषणस्य विशेष्याधीनप्रतीतत्वात्; गलः सदाहो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

†ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्।
(सु. उ. तं. अ. ५३)

श्लैष्मिकमाह—ब्रूयादित्यादि । दिवा विशेषादिति दिने सूर्यरश्मिभिः कफस्य मन्दीभावाद्विशेषाद्विशिष्टं वदतीत्यर्थः । 'दिवा विशेषं' इति पाठान्तरे स एवार्थः ॥—

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्
तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५३)

सान्निपातिकमाह—सर्वात्मक इत्यादि । सर्वविकारसंपदिति उक्तवातादिस्वरभेदलिङ्गयोगः । तं चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दो भिन्नक्रमे, असाध्यमपि; तेन "सर्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्।" (सु. उ. तं. अ. ५३) इति **सुश्रुतवचनमु**पपन्नं भवतीति ॥ ३ ॥

‡धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः।
(सु. उ. तं. अ. ५३)

क्षयजमाह—धूप्येतेत्यादि । धूप्येत वागिति सधूमेव निर्गच्छन्ती वेदनयाऽनुभूयते। क्षयकृत इति धातुक्षयकृते स्वरभेदे । क्षयमाप्नुयाच्च वागिति पदच्छेदः । एष च यदा हतवाग्भवति ओजःक्षयाद्वचनाक्षमस्तदा न साध्यः, अन्यथा तु साध्यः; तेन

* 'अन्ये 'गर्दभवत्स्वरं' इत्यत्र 'गर्दभवत्खरं' इति पठन्ति, गर्दभस्य वचनाभावात्; 'कण्ठेन' इति शेषः ।' (आ० द०) ॥—

† ब्रूयादित्यत्र कृच्छ्रादिति केचित् पठन्ति ।' (आ० द०) ॥—

‡ 'धूप्येत वागित्यत्र 'धूमायते' इति पाठान्तरे स एवार्थः । वचनं क्षयमाप्नुयात् 'वातात्' इति शेषः ।' (आ० द०) ॥—

१ 'सर्वेषु' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रत्याख्याय क्रियाकरणमुपपन्नं भवति। 'एषु चापि' इति पाठे वातादिस्वरभेदेषु मध्ये हतवागसाध्यः, किंत्वयं पाठष्टीकाकारैर्न व्याख्यातः ॥—

*अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्तः ॥ ४ ॥

(सु. उ. तं. अ. ५३)

मेदोजलक्षणमाह—अन्तर्गतेत्यादिना। अन्तर्गतस्वरमिति क्रियाविशेषणम्; 'अन्तर्गतं स्वरं' इति पाठे तु कण्ठस्यान्तर्गतं यथा भवति तथा स्वरं वचनं वदतीति योज्यं; 'अन्तर्गलं' इति पाठान्तरे गलस्यान्तरिति अन्तर्गलं स्वरं वदतीत्यर्थः। दिग्धगल इति श्लेष्मणा मेदसा वा लिप्तगल इत्यर्थः। तृषार्तश्च मेदोरुद्धस्रोतस्त्वात् ॥ ४ ॥

†क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

(सु. उ. तं. अ. ५३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेदनिदानं समाप्तम्।

उक्तवातादिजानामेवावस्थायामसाध्यत्वमाह—क्षीणस्येत्यादिना सहोपजात इत्यन्तेन। क्षीणस्य क्षीणमांसस्य। कृशस्य अबलस्य। सहोपजातो जन्मप्रभृतिबद्धः, 'काकस्वर' इति लोके। 'सहोपजात' इत्यत्र 'मदोपजात' इति पाठान्तरं, मदो रोगविशेषः। मेदस्विनोऽतिस्थूलस्य मेदसाऽऽवृतस्रोतस्त्वेन यो जातः; अमेदस्विनस्तु मेदोदुष्ट्या यो जातः स साध्यः पूर्वमुक्त इति न विरोधः। सर्वसमुद्भवश्चावगाढः संपूर्णलिङ्गो वाऽसाध्यो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथारोचकनिदानम्।

‡वातादिभिः शोक-भयातिलोभ-क्रोधैर्मनोघ्नाशन-रूप-गन्धैः।
अरोचकाः स्युः,

(च. चि. अ. २६)

ऊर्ध्वगविकारसाधर्म्यादरोचकमाह—वातादिभिरित्यादि। एकैकशो वातादिभिस्त्रयः,

---

*'मेदोन्वयान्मेदःसंबन्धात्। 'मेदश्चयात्' इति केचित् पाठान्तरं पठन्ति, मेदश्चयान्मेदोवृद्धेरिति; 'मेदःक्षयात्' इति पाठान्तरम्, अत्र स्वरशब्दो लुप्तो मध्येऽतिदिष्टो द्रष्टव्यः, तेन मेदसा स्वरक्षयादित्यर्थः।' (आ० द०) ॥ ४ ॥—

†'असाध्यमाह—क्षीणस्येत्यादि। क्षीणस्य अबलस्य, कृशस्य क्षीणमांसस्य।' (आ०द०) ५

‡ 'शोकभयादिनाऽऽगन्तुरेक एव गणनीयः, तन्त्रान्तरेऽपि "अरोचको भवेद्दोषैरेको हृदयसंश्रयैः। सन्निपातेन मनसः संतापेन च पञ्चमः॥" इति। एतैर्हेतुभिररोचका भवन्ति। मनोघ्नाशनमुच्छिष्टकमिक्षिन्नादि, रूपं शरीरश्चययुगतं, गन्धः पूतिः, तैः।' (आ० द०)—

---

१ 'तद्गतं' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सन्निपातेनैकः, शोकादिना[1] गन्धान्तेनागन्तुरेक एव गणनीयः, यतः पञ्चानामेकं लक्षणं वक्ष्यति; **सुश्रुते** चोक्तं—"भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ।" (सु. उ. तं. अ. ५७) इति । शोकादिजस्तु यद्यपि वातादिजः, तथाऽपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणार्थं पृथगुक्तः। अतिलोभोऽत्राहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपक इति दर्शयति । अरोचकाः स्युरिति छेदः ॥—

***परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १ ॥**
(च. चि. अ. २६)

वातिकलक्षणमाह—परीत्यादि । परिहृष्टदन्त इति अम्लभक्षणेनेव ॥ १ ॥

†कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्यात्
(च. चि. अ. २६)

पैत्तिकलक्षणमाह—कट्वित्यादि । कटुशब्दोऽत्र तिक्तवाची । यदाह **विदेहः**–"पित्तेन तिक्तास्य-विदाहकृत् स्यात्, स्वाद्वास्य-हृल्लासकरः कफेन ।" इति—

‡लवणं च वक्त्रम् ।
माधुर्य-पैच्छिल्य-गुरुत्व-शैत्य-विबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥
(च. चि. अ. २६)

श्लैष्मिकलक्षणमाह—लवणमित्यादि । लवणं वक्त्रमिति विदग्धस्य श्लेष्मणो लवणरसत्वात् । उक्तं हि **सुश्रुते**–"श्लेष्मा विदग्धो लवणः स्मृतः, पित्तं विदग्धमम्लम् ।" (सु. सू. स्था. अ. ४०) इति । विबद्ध-संबद्धयुतमिति विबद्धं च तत् संबद्धयुतं चेति विबद्ध-संबद्धयुतम् । अत्र विबद्धं बद्धमिव, भक्षणाद्यसामर्थ्यात्; संबद्धयुतं 'कफस्य' इति शेषः; भावे क्तः, कफलिप्तमित्यर्थः । 'विदग्धसंबद्धयुतं' इति पाठान्तरं सुगमम् । 'विबद्ध-सन्नद्धयुतं' इति पाठे विबद्धः सन्नद्धः स च प्रकृतत्वात् कफस्य, सन्नद्धो बद्धः; 'णह' बन्धने इत्यस्माद्धातोः पूर्ववत् क्तादि । 'विबद्धसंस्तम्भयुतं' इति **काश्मीराः** ॥ २ ॥

§अरोचके शोक-भयातिलोभ-क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
(च. चि. अ. २६)

* 'कषायवक्त्र इति लोध्रचर्वितस्येव ।' (आ० द०) ॥ १ ॥—

† 'विरसमिति रोगस्वभावात्, अन्यथा वातेन विरसास्यता । पित्तेन पूति दुर्गन्धं जानीयात् । लवणं च वक्त्रमिति कफजलक्षणे पठनीयं, यतो विदग्धः श्लेष्मा लवणभावमुपैति ।' (आ० द०) ॥—

‡ 'कफेन लवणं च वक्त्रमिति योज्यम् । माधुर्यादियुतमिति वक्त्रमेव ।' (आ० द०) ॥२॥

§ 'अशुचिरुच्छिष्टम् । स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिवद्रूक्षकषायत्वादिकम्; अथारुचिरिति विशेषत्वम् ।' (आ० द०) ॥—

१ 'शोकादीनामागन्तुत्वेन' इति क. । २ 'वातजः' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आगन्तुजमाह—अरोचक इत्यादि। अहृद्यगन्धो घ्राणोद्वेजको[1] गन्धः। स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिवत् कषायत्वादि ॥—

*त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

(च. चि. अ. २६)

त्रिदोषजमाह—त्रिदोषज इत्यादि। त्रिदोषजे नैकरसमिति वातजाद्युक्तकषायाद्यनेकरसम् ॥ ३ ॥

†हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पित्ता-
तृड्-दाह-चोषबहुलं, सकफप्रसेकम्।
श्लेष्मात्मकं, बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-
द्वैगुण्य-मोह-जडताभिरथापरं च ॥ ४ ॥

(च. चि. अ. २६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

वातजादिभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेशविकृतिमाह—हृच्छूलेत्यादि। हृदि शूलेन पीडनं हृच्छूलपीडनम्। चोषश्चूषणवत् पीडा। बहुभिरिति त्रिदोषैः। वैगुण्यमोहजडताभिरथापरमित्युपलक्षणे तृतीया, वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम्। अपरमिति दोषजादन्यमागन्तुजमित्यर्थः। सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्थ्यमरुचिः, अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहरतीत्यन्नानभिनन्दनम्, अन्नस्य श्रवण-स्मरण-दर्शन-गन्ध-स्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः; एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरकसुश्रुताभ्यामरोचकशब्देन संगृहीतः। उक्तं हि **वृद्धभोजेन**—"प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः। अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि भोजनम्। द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्तस्य अभिचारहतस्य च। यस्य नान्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते ॥" इति ॥ ४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

---

* 'नैकरसमिति अनेकरसमास्यमित्यर्थः।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'विद्यादिति अरोचकमिति शेषः। श्लेष्मात्मकं सकफप्रसेकं विद्यात्। बहुरुजमनेकपीडाकरम्।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

---

१ 'प्राणोद्वेजकः' इत्यातङ्कदर्पणे पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ छर्दिनिदानम् ।

*दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोचनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ॥ ३ ॥
बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४९)

छर्यामप्यरुचेर्भावात्तथाऽरोचकवत्पञ्चविधत्वादरोचकानन्तरं छर्दिः, तस्या निदानं निरुक्तिं चाह—दुष्टैरित्यादि । बीभत्सालोचनं विकृतिदर्शनम्; आदिग्रहणेनानिष्टगन्धभक्षणादीनां ग्रहणम् । नार्याश्चापन्नसत्त्वाया इति गर्भिण्याः, तस्या गर्भोत्पीडनेन वातवैगुण्याच्छर्दिः । छादयन्नाननमिति वेगैर्मुखं छादयन् पूरयन्, अर्दयन् पीडयन्, अङ्गभञ्जनैरङ्गभेदैः । छादयति मुखम्, अर्दयति चाङ्गानीति छर्दिः; 'छद अपवारणे', 'अर्द हिंसायां', अनयोः पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः ॥ १–४ ॥

†हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४९)

पूर्वरूपमाह—हृल्लासेत्यादि । उद्गाररोध उद्गाराप्रवृत्तिः । प्रसेको मुखप्रसेकः, तस्य लवणत्वं प्रभावात्, आमाशयोत्क्लेशभवत्वेन कफविदाहाद्वा; तनुरघनोऽल्पो वा ॥ ५ ॥

‡हृत्पार्श्वपीडा-मुखशोष-शीर्षनाभ्यर्ति-कास-स्वरभेद-तोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्न-कृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥६॥
(च. चि. अ. २३)

---

* 'एतैः कारणैर्वक्ष्यमाणैर्दुष्टैर्दोषैश्छर्दयः पञ्च भवन्ति । वातादिभिस्त्रयः, त्रिदोषैणैका, बीभत्सादिभिरेका, एवं पञ्च । निदानपूर्वां संप्राप्तिमाह—अतीत्यादि । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैरिति पूयामेध्यादिदर्शनगन्धास्वादनैर्घृणाकारिभिः । वेगैर्मुखं प्रति प्रधावितो दोष उदानो वायुश्छर्दिं कुर्यादित्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १–४ ॥

† 'छर्दीनामिदं पूर्वरूपम् ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

‡ 'वातान्नरश्छर्दयतीति योज्यम् । कृच्छ्रेण कष्टेन, अल्पं स्तोकं, महता वेगेन ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातजाया लक्षणमाह—हृत्पार्श्वेत्यादि । शीर्षनाभ्यर्तिः मस्तके नाभौ च शूलं; तोदैरित्यनन्तरं 'युक्त' इति शेषः, उपलक्षणे वा तृतीया । आर्तो नरश्छर्दयतीति योज्यम् । किंभूतं छर्दयतीत्याह—उद्गारेत्यादि । उद्गार-शब्दाभ्यां प्रबलमुद्गार-शब्दप्रबलम् । विच्छिन्नं सान्तरवेगमल्पद्रवं वा, वातस्य स्वतो द्रवत्वाभावात् । तनुकमघनम् । कषायं कषायरसं, कषायस्य वातकृतत्वात् ॥ ६ ॥

***मूर्च्छा-पिपासा-मुखशोष-मूर्धताल्वक्षिसन्ताप-तमो-भ्रमार्तः ।**
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥ ७ ॥
(च. चि. अ. २३)

पित्तजामाह—मूर्च्छेत्यादि । तमोऽन्धकारदर्शनमिव । धूम्रं कृष्णलोहितवर्णम् ॥ ७ ॥

†तन्द्रास्यमाधुर्य-कफप्रसेक-सन्तोष-निद्रारुचि-गौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ८ ॥
(च. चि. अ. २३)

कफजामाह—तन्द्रेत्यादि । आस्यमाधुर्यं मुखस्य मधुररसत्वम् । सन्तोष इति सन्तोष इव सन्तोषः, अन्नानभिलाष इत्यर्थः; तृप्तो हि नान्नमभिलषति । अरुचिरभ्यवहारासामर्थ्यम् । स्वादु मधुरम् । विशुद्धमतिशुभ्रं, सुश्रुते "शुक्लं हिमं सान्द्रकफं कफेन ।" (सु. उ. तं. अ. ४९) इति पाठात् ॥ ८ ॥

‡शूलाविपाकारुचि-दाह-तृष्णा-श्वास-प्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्ल-नील-सान्द्रोष्ण-रक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥९॥
(च. चि. अ. २३)

त्रिदोषजामाह—शूलेत्यादि । शूलादिभिः प्रमोहान्तैः प्रबला शूलादिप्रबला । प्रसक्तं निरन्तरम् । त्रिदोषादित्यत्र 'त्रिदोषा' इति पाठान्तरे त्रिदोषजेत्यर्थः ॥ ९ ॥

§विट्-स्वेद-मूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १० ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्ध-वर्णं तृट्-श्वास-हिक्कार्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ ११ ॥
(च. चि. अ. २३)

---

* 'मूर्ध्नि शिरसि ताल्वक्ष्णोश्च संतापवान् । भ्रमश्चक्रारूढस्येव, पदार्थस्यान्यथाज्ञानं वा, तैरार्तः । कीदृशं वमेदित्याह—पीतमित्यादि । भृशोष्णमत्युष्णं, हरितं शाकवर्णं, पित्तेनेति योज्यम् ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'एतैरुपद्रवैरार्तः स्निग्धादिकं वमेत् । सुश्रुते—"शुक्लं हिमं सान्द्रकफं कफेन ।" इति । अल्परुजमिति कफस्य द्रवरूपत्वात् सुखेन निःसरणमित्यर्थः ।' ॥ ८ ॥

‡ 'त्रिदोषाद्या छर्दिस्तया वमतां नृणामित्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

§ 'वायुः कोष्ठादुद्धूय ऊर्ध्वं नीत्वेति । विट् दोषान् स्वेदादिकान् धातुमलान् वा स्वस्थानात् संचाल्योर्ध्वमेति आगच्छति ।' (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

असाध्यामाह—विड्इत्यादि । उत्सन्नदोषस्य उद्गतदोषस्य । दोषमिति पित्तं कफं वा, स्वेदादिकान् वा तद्दुष्टान् धातु-मलान् । तदिति यस्माद्विडादिवाहिस्रोतोदुष्टिस्ततो हेतोः विण्मूत्रयोः समगन्धवर्णं छर्दयतीति योज्यम् । इयं तु छर्दिर्विकृतिविषमसमवायारब्धा त्रिदोषजेति केचित्, अन्ये त्वाहुः-सर्वा एव छर्दयः प्रबला एवंविधाः सत्योऽसाध्याः स्युरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

***बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च ह्यसात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि। सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ॥ १२ ॥**

(सु. उ. तं. अ. ४९)

आगन्तुजामाह—बीभत्सजेत्यादि । दौर्हृदजा दौर्हृदालाभजा, आमजा अजीर्णजा, असात्म्यजा असात्म्यभक्षणादिसंभूता, क्रिमिजा कोष्ठक्रिमिसंभवा ; बीभत्सजेत्यादिना क्रिमिजान्तेनैकत्वेनैव गणनीया, आगन्तुजत्वसामान्यात्; आगन्तुज्वरवत् । सा पञ्चमीति त्रिदोषजापेक्षया; यदि तु बीभत्सजापेक्षया क्रिमिजा पञ्चमीति गण्यते, तदा तां च विभावयेद्दोषोच्छ्रयेणैवेत्यनेन क्रिमिजाया एव दोषसंबन्धः स्यात्, ततश्च बीभत्सजादीनां चिकित्सोपयोगी दोषसंबन्धो न लभ्यते । अन्ये तु तद्दोषपरिहारार्थं 'सा पञ्चमी ताश्च' इति बहुवचनान्तं पठन्ति, एवं सत्यन्तर्गणनया न प्रयोजनमित्यन्तर्गणनां नाद्रियन्ते। कथमत्र दोषोच्छ्रयो विभावनीय इत्याह—यथोक्तमादाविति । आदौ वातादिलक्षण इत्यर्थः ॥ १२ ॥

†शूल-हृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४९)

क्रिमिजाया लक्षणमाह—शूलेत्यादि । क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन लक्षितेति क्रिमिहृद्रोगे क्रिमिलक्षणं यत् पीडादिकं तदस्यां भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

‡क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणित-पूययुक्ता । सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां, साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥१४॥

(च. चि. अ. २३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । सचन्द्रिकामिति मेदःप्रभृतिधातूनां स्नेहः प्रवर्तमानो मयूरपिच्छचन्द्रिकावत् प्रतिभाति । निरुपद्रवामिति कासाद्युपद्रवरहिताम् ।

---

* 'बीभत्सजा पूयामेध्यादिदर्शनगन्धस्वादजा, आपन्नसत्त्वायाः स्त्रिया दौर्हृदालाभजा, एनामागन्तुजां दोषोच्छ्रयेणैव जानीयात् । आदाविति पूर्वोक्तेन ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥

† 'क्रिमिजाया विशेषलक्षणमाह–शूलेत्यादि । क्रमिजाया अयं विशेषः–हृच्छूलहृल्लासाधिका क्रिमिजहृद्रोगतुल्यलक्षणेन च लक्षितेति; यथा–"उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः । अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत् ।" इति ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

‡ 'असाध्यां साध्यां चाह–अतिप्रसक्ता अतिशयेन निरन्तरा, सोपद्रवा वक्ष्यमाणोपद्रवयुक्ता । इत्थं पञ्चविधामपि छर्दिमसाध्यां प्रवदेत् वर्जयेदित्यर्थः । निरुपद्रवां चिकित्सेत् 'भिषक्' इति शेषः ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदुक्तं—"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च । हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥" इति ॥ १४ ॥

*(कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥ १५ ॥)

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

अथ तृष्णानिदानम् ।

†भय-श्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ह्यूर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ।
स्रोतस्स्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् संभवतीह जन्तोः ॥ १ ॥
"तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ।
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ २ ॥"
(सु. उ. तं. अ. ४८)

छर्देस्तृष्णोपद्रवत्वाच्छर्द्यनन्तरं तृष्णानिदानम् । तस्याः संप्राप्तिमाह—भयेत्यादि । पित्तविवर्धनैरिति कट्वम्लोष्णादिभिः क्रोधोपवासादिभिश्च स्वस्थान एव संचितं कुपितं च पित्तं, वातश्च भय-श्रम-बलक्षयैः कुपितः, ऊर्ध्वं प्रसरत् पिपासां जनयति । तालिवत्युपलक्षणं; तेन क्लोमाद्यपि बोध्यं, तस्य पिपासास्थानत्वेनोक्तत्वात् । **चरके**ऽप्युक्तं—"रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूल-गल-तालुक-क्लोम्नः । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृषमतिबलौ तौ तु ॥" (च. स्था. चि. अ. २२) इति । अन्न-कफामजानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वित्यादि । ननु, अपांवाहिष्विति बहुवचनं विरुद्धं, 'द्वे उदकवहे' (सु. शा. स्था. अ. ९) इति **सुश्रुतेनोक्त**त्वात् । नैवं, तयोरेवानेकप्रतानयोगादिति । दोषैरिति अन्न-कफामैः, दुष्टिकर्तृत्वाद्दुष्टदोषसंबन्धाद्वाऽन्नामयोरपि दोषत्वमिति **गदाधरः**[२] । तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकम् । क्षतजेति क्षतनिमित्ता व्रणिनां या भवति । चतुर्थीत्यनेनोक्तानां चतसृणां सुखसाध्यत्वं बोधयति, अन्यासां तु कष्टसाध्यत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

---

* 'तस्या उपद्रवमाह–कास इत्यादि । वैचित्त्यं विमतचित्तता ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

† 'स्वस्थाने हृदि संचितं, तालुप्रपन्नमिति सवातं पित्तं तालुगतमित्यर्थः । क्षयादन्या पञ्चमी, आमसमुद्भवा षष्ठी, भक्तोद्भवा सप्तमिकेति, क्रमेण तासां लक्षणानि जानीहि ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

---

१ "ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहसंतापमोहभ्रमविप्रलपाः । पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकाले तु विशेषतो हि ॥" इति पा० २ 'गयदासः' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

***क्षामास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्ख-शिरःसु चापि ।**
स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४८)

वातजामाह—क्षामास्यतेत्यादि । क्षामास्यता शुष्क-दीनमुखत्वम् । स्रोतोनिरोध इति रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः । शीताभिरद्भिरित्यनेन वायोः शीतस्य शीताम्बुना वृद्धिरित्यनुपशयनिदर्शनम् । चकाराच्चरकोक्तनिद्रानाशस्य ग्रहणम् । यदाह **चरकः**—"निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कगलःतालुः ।" ॥ (च. चि. स्था. अ. २२) इति ॥ ३ ॥

†मूर्च्छान्नविद्वेष-विलाप-दाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च ॥ ४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४८)

पित्तजामाह—मूर्च्छेत्यादिना । विलापोऽत्र प्रलापः । प्रततश्च शोषोऽतीव महती तृष्णा । शीताभिनन्दा शीतेच्छा, 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । परिदूयनमुपतापः, 'परिधूम(प)नं' इति पाठेऽन्तःक्षोभणं, धूमनिर्गम इव वा । चकारात् पीतविण्मूत्रनेत्रत्वादयो ग्राह्याः ॥ ४ ॥

‡बाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु ।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥५॥
(सु. उ. तं. अ. ४८)

श्लेष्मजामाह—बाष्पेत्यादि । स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादितेऽन्तरग्नौ कफावरुद्धवाष्पेण पावकोष्मणाऽधोगतेनाम्बुवहस्रोतःशोषणात् कफजा तृष्णा भवति । ननु, कफजा तृष्णाऽनुपपन्ना? कफस्य वृद्धस्य केवलद्रवस्य पिपासाकर्तृत्वायोगात्, वात-पित्तयोरेव तृष्णाकर्तृत्वेनोक्तत्वात् । यदुक्तं—"पित्तं सवातं कुपितं नराणां"—इत्यादि । **चरकेऽप्युक्तं**–"नाग्नेर्विना तर्षः पवनाद्वा, तौ हि शोषणे हेतू ।" (च. चि. स्था. अ. २२) इति । **सुश्रुतेऽप्युक्तं**–"मद्यस्याग्नेय-वायव्यगुणावम्बुवहानि तु । स्रोतांसि शोषयेयातां ततस्तृष्णा प्रजायते ॥" (सु. उ. तं. अ. ४७) इति । अत आह—तथेति । उक्तप्रकारेण कफाग्नेर्वाष्पावरोधादिना, नतु स्वगुणेन; अत एव **चरके** कफजा तृष्णा न पठितैव, **सुश्रुतेन** तु चिकित्साभेदार्थं पठिता, **हारीतेना**पि सपित्तेनैव श्लेष्मणा तृष्णा पठिता न तु केवलेन । यदाह—"स्वाद्वम्ललवणा-

---

* 'क्षामास्यता शुष्कदीनमुखत्वं, वक्तुं चर्वितुं वाऽसामर्थ्यमित्येके । शङ्खशिरःस्विति शङ्खयोः शिरसि वा, तोदो व्यथाविशेषः; शङ्खयोर्द्वित्वेन बहुवचनत्वम् । स्रोतोनिरोधः शब्दाश्रवणमिति ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'विलापो विविधप्रकारेण भाषणं, रक्तेक्षणत्वं रक्तनेत्रत्वं; परिदूयनमित्यत्र 'परिधूपनं' इति पाठान्तरं, तत्रान्तःक्षोभणं धूमस्योद्गिरणमिव वा ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'तया तृष्णया पीडितो मनुष्योऽतितरां कृशो भवति, धातूनामनुपचयात् ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जीर्णैः क्रुद्धः श्लेष्मा सहोष्मणा । प्रपद्याम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेन्नृणाम् ॥ शिरसो गौरवं तन्द्रा माधुर्यं वदनस्य च । भक्तद्वेषः प्रसेकश्च निद्राधिक्यं तथैव च ॥ एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात्तृष्णां कफसमुद्भवाम् ।'' इति ॥ ५ ॥

***क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।**
(सु. उ. तं. अ. ४८)

क्षतजामाह—क्षतस्येत्यादि ।-शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य ॥—

†रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाऽभिभूतश्च निशादिनेषु ॥ ६ ॥
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥ ७ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४८)

क्षयशब्दस्यानेकविषयत्वात् क्षयजां विशेषयन्नाह—रसक्षयादित्यादि । पेपीयते पुनः पुनः पिबति; एतच्च विशेषपरं, सर्वतृष्णासु तथाभूतत्वात् । यदाह **सुश्रुतः**-"सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥" (सु. उ. तं. अ. ५८) इति । रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि **सुश्रुतोक्तानि** । तद्यथा—"रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा च ।' (सु. सू. स्था. अ. १५) इति । तस्यां क्षयजायाम् । अशेषेण कार्त्स्न्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च हृच्छूल-निष्ठीवन-सादकर्त्री ।
(सु. उ. अ. ४८)

आमजामाह—त्रिदोषेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा त्रिदोषलिङ्गयुक्ता । आमादजीर्णात्त्रिदोषकोपः स्यादिति ॥—

स्निग्धं तथाऽम्लं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥ ८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४८)

भुक्तोद्भवामाह—स्निग्धमित्यादि । चकारात् कटु च, न तु तिक्त-कषाय-मधुराणीत्यर्थः । गुरुशब्देन मात्रागुरु द्रव्यगुरु च गृह्यते । **दृढबलेन** तु पञ्च तृष्णाः पठिताः वातपित्तक्षयामोपसर्गजा (च. चि. स्था. अ. २२) इति; तत्र, कफजा आमजायामेवावरुद्धा; क्षतजा वातजायां; भक्तजा च वातजायां, भक्तावरणेन वातप्रकोपात्; पित्तजायां वा, विदाहेन पित्तप्रकोपात् । **सुश्रुते** चोपसर्गजा यथास्वं दोषजासु । ननु, मद्यजाऽपि **सुश्रुतेन** मदात्यये (सु. उ. तं. अ. ४७) पठिता, तत् कथं सप्तेत्युच्यते? सत्यं, तस्या वात-पित्तजायामवरोधः, एवं **दृढबलमतेऽपि** ॥ ८ ॥

* 'क्षतस्येति शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य नरस्य रुक्पीडनाच्छोणितस्रावाच्च तृष्णा जायते । सा क्षतसंभवा चतुर्थी ।" (आ० द०) ॥—

† 'रसक्षयात्तृष्णा भवति, सा क्षयजा ज्ञेया; तया व्याप्तः पुमान् जलं पेपीयते पुनः पुनः पिबति, परं सुखं न लभते, जलेन तृप्तो न भवतीत्यर्थः । तां केचन सन्निपाताद् कथयन्ति । अशेषेणेति समस्तान्यपि लिङ्गानि भवन्ति ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

‡ 'सादोऽङ्गानाम् । एतानुपद्रवान् करोति । आमे ह्यजीर्णात्त्रिदोषकोपः स्यादिति । उक्तं च **सुश्रुते**-"अजीर्णाद् पवनादीनां विभ्रमो बलवान्भवेत् ।" इति' ॥ ८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्र-गल-तालुः ।
"भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ९ ॥
†ज्वर-मोह-क्षय-कास-श्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।"
(च. चि. अ. २२)

तत्रोपसर्गजामाह—दीनेत्यादि । दीनस्वरः क्षामवचनः, प्रताम्यन् मुह्यन्, दीनः क्लान्तः । उपसर्गादिति उपद्रवाद्रोगात्; उपद्रवशब्दश्च सामान्येन रोगमात्रेऽपि वर्तते, यथा—"निरूहोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।" (सु. चि. स्था. अ. ३८) इत्यत्र। कष्टा कष्टसाध्या, व्याधिकर्षितदेहत्वात् तानेवोपसर्गानाह—ज्वरेत्यादि । आदिशब्देनातीसारादीनां ग्रहणम् ॥ ९ ॥—

‡सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १० ॥
(च. चि. अ. २२)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

असाध्यानां लक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । सर्वा वातजादयः, अतिप्रसक्ता अतिप्रवृद्धाः। घोरोपद्रवयुक्ता मुखशोषादिभिर्बलवद्भिरुपद्रवैः समन्विता इति जेज्जटः ॥ १० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

अथ मूर्च्छा-भ्रम-निद्रा-तन्द्रा-संन्यासनिदानम् ।

§क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

---

* 'शोषिणी धातुशोषणात्मिका ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

† 'एतैर्व्याधिभिर्गृहीतदेहानां नृणाम्; अत्र पूर्वलक्षणानुरोधः ।' (आ० द०) ॥—

‡ 'वमिप्रसक्तानामिति[1] शरीरश्लेष्मशोधनाय वमनशीलानाम् । ता मरणाय विज्ञेया इति ता मरणकारिका इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

§ 'क्षीणस्येति पुरुषस्य । विरुद्धाहारसेविनः विरुद्ध आहारः क्षीरमत्स्यादिः । तमो मनोगुणोऽज्ञानहेतुः, तस्यावरणात्मकत्वात् । सुखदुःखयोर्व्यपोहस्तिरस्कारः, तयोरसंवित्तिरित्यर्थः; अथवा सुखं सत्त्वं, दुःखं रजः, तयोर्व्यपोहकृत्; तमसा तयोरावृतत्वात्; अतः काष्ठवन्निपततीत्यर्थः । मोहो मूर्च्छेति तस्याः पर्यायौ; उक्तं चाभिधानान्तरे—"संज्ञोपघाते मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा । कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः ॥" इति । सा च मूर्च्छा षड्विधा षट्प्रकारा भवति । वातादिभिस्तिस्रः, शोणितमद्यविषैश्च तिस्रः, एवं षड्विधत्वमाह—वातादिभिरिति । प्रभुत्वेनेति वातादिष्वपि व्यापकत्वेन पित्तमेवावतिष्ठते । (आ० द०) ॥१-५॥

---

१ एतच्च 'वमिप्रसक्तानां' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४६)

तृष्णायां मोहो भवतीति तृष्णानन्तरं मूर्च्छा, उक्तं हि—'तृषितो मोहमायाति' इति । निदानं संप्राप्तिं चाह—क्षीणस्येत्यादि । बहुदोषस्येति विपुलदोषस्य, न त्वनेकदोषस्य; तथा सत्येकदोषजायाः संप्राप्तिर्नोक्ता स्यात् । वेगाघातात् मलादिवेगधारणात् । अभिघाताल्लगुडादेः । हीनसत्त्वस्य हीनसत्त्वगुणस्य । करणं मनः, तस्यायतनानि बाह्यानि चक्षुरादीनि, आभ्यन्तराणि मनोवहानि स्रोतांसि, यैरागत्य मनश्चक्षुरादीन्यधितिष्ठति; अथवा बाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तराणि धीन्द्रियाणि; तेषु यदा उग्रा दोषा निविशन्ते तदा मूर्च्छन्तीति योज्यम् । पुनः कया संप्राप्त्या इत्यत आह—संज्ञावहास्वित्यादि । संज्ञावहनाडीशब्देन सिरा-धमनी-स्रोतसां ग्रहणमित्याहुः, यतस्तैर्मन इन्द्रियदेशं प्राप्नोति । पिहितासु आवृतासु । तमो मनोगुणोऽज्ञानहेतुः, अभ्युपैति वर्धते, सहसा झटिति । अन्येषु तमोबहुलेषु रोगेषु मदात्ययादिषु सत्त्व-रजसी न तथा लीयेते, यथा मूर्च्छायामित्यत आह—सुख-दुःखव्यपोहकृदिति ।—सुख-दुःखयोरसंवित्तिकरम् । एतत्तु प्रायिकत्वेनोक्तं, (त्रिविधं ज्ञानं भवति हेयोपादेयोपेक्षणीयभेदात्,) तेनोपेक्षणीयज्ञानाभावो ज्ञेयः । व्यवहारार्थं तत्पर्यायावाह—मोहो मूर्च्छेति । वातादिभिस्तिस्रः, शोणितमद्यविषैश्च तिस्रः, एवं षट् । प्रभुत्वेनेति व्यापकत्वेन, तेन वातजादिष्वपि ज्वरवद्रोगमहिम्नाऽवश्यं पित्तसंबन्धः, अत एव वक्ष्यति—"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया" इति, चिकित्सायां च शीतक्रियाविधानमिति ॥ १–५ ॥

***हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।**
सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्वं ता विभावयेत् ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४६)

तस्याः पूर्वरूपमाह—हृत्पीडेत्यादि । संज्ञादौर्बल्यमसम्यग्ज्ञानता । सर्वासां पूर्वरूपाणीति छेदः । यथास्वं विभावयेदिति ता मूर्च्छा वातादिभेदेन जानीयात् व्यक्तरूपावस्थायां, न तु पूर्वरूपावस्थायामिति **जेज्जटः** ॥ ६ ॥

†नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥

* 'पूर्वरूपाणीति पादत्रयेण छेदः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥
† 'दृश्यं गगनं च पश्यन् तमः प्रविशति ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावाऽरुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ८ ॥
(च. सू. अ. २४)

ता एवाह (वातजामाह)—नीलमित्यादि । नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं रूक्षकृष्णम्, अरुणमीषल्लोहितम् । तमः प्रविशत्यन्धकारमिव प्रविशति मूर्च्छतीत्यर्थः । शीघ्रं च प्रतिबुध्यत इति वायोः शीघ्रकारित्वात् । कार्श्यं श्यावाऽरुणा च्छाया, 'गात्रे' इति शेषः । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छापर्यायः ॥ ७ ॥ ८ ॥

***रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा ।**
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥
(सपिपासः ससन्तापो रक्त-पीताकुलेक्षणः ।)
जातमात्रे पतति च शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥
(च. सू. अ. २४)

पित्तजमूर्च्छायमाह—रक्तमित्यादि । वियदाकाशम् । अत्र "सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।" इति क्वचिदधिकः पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥

†मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ १२ ॥
(च. सू. अ. २४)

कफजमूर्च्छायमाह—मेघेत्यादि । तमोघनैरिति तमोभिः घनैश्च; तमोऽन्धकारः, घनोऽत्र मेघवाची ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार[1] इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
(च. सू. अ. २४)

* 'वियदाकाशं, रक्तं, हरितवर्णं शाकवर्णं, पीतं वा पश्यन् तमः प्रविशतीति मूर्च्छतीत्यर्थः । यदा प्रबुध्यते तदा स्वेदो भवति, सपिपासस्तृष्णान्वितः, संतापवांश्च भवति । रक्ते पीते आकुले त्रस्ते इव ईक्षणे लोचने यस्य स तथा । 'अन्ये रक्तपित्ताकुलेक्षणः' इति पठन्ति । तत्र रक्तपित्तो विकारः । जातमात्रे उत्पन्नमात्रे, पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते । पीताभः पीतशरीरच्छविः ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'आर्द्रेण चर्मणा इव प्रावृतैर्वेष्टितैरङ्गैरुपलक्षितः । प्रसेको मुखस्रावः, हृल्लास उपस्थिता वमनत्वमिव ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ 'अपस्मार इवागत इति आगतस्यापस्मारस्य वेगवत् सा मूर्च्छा जन्तुं प्राणिनं शीघ्रं पातयति चिराच्च प्रतिबुध्यते; विना बीभत्सचेष्टितैरिति अपस्मारे फेनागमनदन्तावघट्टनाक्षिवैकृतसत्त्वादिदर्शनमस्ति, त्रिदोषजायां मूर्च्छायां तु न तथा, अयमेव भेदः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

१ एतस्याग्रे 'यथा चत्वारोऽपस्मारा वातेन पित्तेन श्लेष्मणा सन्निपातेन, तद्वन्मूर्च्छा अपीत्यर्थः' इत्यधिकमातङ्कदर्पणे ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सान्निपातिकमाह—सर्वैरित्यादि । ननु, सर्वाकृतिरिति विरुद्धम्, उद्देशे 'षड्विधा सा प्रकीर्तिता' इत्यभिहितत्वात्; सन्निपातजया च सह सप्त प्रसज्येरन्? उच्यते—उद्देशः सुश्रुतग्रन्थेन, चरकग्रन्थेन च विवरणम्। चरके ह्येकजास्तिस्रस्त्रिदोषजा चैकेति चतस्रः पठ्यन्ते । यदुक्तमष्टोदरीये—"चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः ।" (च. सू. स्था. अ. १८) इति । रक्त-मद्य-विषजानां यथादोषमेतास्वन्तर्भावः; सुश्रुते चैता रक्तादिजा लक्षण-चिकित्साभेदख्यापनार्थं साक्षात् पठिताः, त्रिदोषजाया दोषजास्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण भेद आचार्ययोः; संग्रहे चात्र सर्वतन्त्रस्वीकारादुभयमपि लिखितमित्यदोषः । अपस्मार इवेति यथाऽपस्मारी महताऽभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । अपस्मारे फेनवामित्व-दन्तघट्टनाक्षिवैकृतादिकमधिकमिति भेदः । बीभत्सचेष्टितैरिति फेनवामित्वादिभिरेव ॥ १३ ॥

*पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुविमानवाः ॥ १४ ॥
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।
(सु. उ. तं. अ. ४६)

रक्तजमूर्च्छासंप्राप्तिमाह—पृथिव्याप इत्यादि । पृथिवी आपश्चैतद्द्वयं तमोरूपं तमोबहुलं, उक्तं हि -"तमोबहुला पृथिवी, सत्त्वतमोबहुला आपः ।" (सु. शा. स्था. अ. १) इति । 'पृथिव्यम्भः' इति पाठेऽयमेवार्थः । तदन्वयः पृथिव्यम्भोऽन्वयः; 'तन्मयः' इति पाठे पृथिवीजलमयः, प्रकृतिविकारभावे मयट् । तस्मादिति यस्मात् पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तदन्वयः, मूर्च्छा च तमःप्राया, तस्मादित्यर्थः । भुविमानवा इति पाञ्चभौतिकत्वेऽपि शरीरस्योद्भूतभूमिगुणा ये ते भुविमानवाः पार्थिवाः, तामसा इत्यर्थः; नतु राजसाः, सात्त्विका वा । ननु चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत? तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्, पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत आह—द्रव्यस्वभाव इत्यादि । रक्तस्यायं स्वभावः, तेन तद्गत एव गन्धो मूर्च्छयतीति । स्वभावमेव द्रढयति—दृष्ट्वा यदभिमुह्यतीति । 'यच्च दृष्ट्वाऽपि मुह्यति' इति पाठान्तरम् । अन्ये तु गन्धासंबन्धेऽपि दर्शनमात्रान्मूर्च्छोपलम्भादनैकान्तिकत्वं गन्धस्य मन्यमानाः स्वभावमेव हेत्वन्तरमाहुः; एतेन गन्धस्य प्रायिकत्वमुक्तम् । अन्ये तु गन्धस्य हेतुत्वमपास्य दर्शनस्यैव हेतुत्वं मन्यन्ते; तन्न, यदाह भोजः-"स्तब्धाङ्गदृष्टिर्भवति गूढोच्छ्वासस्तथैव च । दर्शनादसृजस्तज्जाद्गन्धाच्चैव

---

* 'तदन्वयः' इत्यत्र 'तन्मयः' इति पाठे तन्मय इति पृथिवीजलमयः, तदन्वयाद्गन्धेऽपि तमस्त्वं सिद्धं; मूर्च्छा च तमःप्राया, तस्मादित्यर्थः । अन्ये 'पृथिव्यम्भः' इति पठन्ति । तत्र 'पृथिवी चाम्भश्च पृथिव्यम्भसी तयोः संबन्धि यत्तमस्तद्रूपं तद्बहुलक्षणं रक्तमिति; रूपशब्दोऽत्र बाहुल्ये स्वलक्षणे वा वर्तते, यतः सत्त्वरजस्तमसां परमं रूपं दृष्टिपथं नोपगच्छति किंतु विशेषेष्वभिव्यज्यते, सर्वे एव विशेषास्तमोमया इत्युक्तत्वात् । ये मानवास्तामसा भवन्ति त एव रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति, न तु राजसाः सात्त्विका वा रक्तगन्धेन मूर्च्छन्तीति भावः । यत् 'रक्तं' इति शेषः ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

---

१ 'यदाह भेडः' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमुह्यति ॥" इति । "पृथिव्या यत्तमोरूपं"–इति पाठान्तरं सुगमम् । "पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तत्रयम् ।" इति पाठान्तरस्य **जेज्जट**लिखितस्यायमर्थः–रक्तगन्धेन तु यदुक्तम् व्यभिचरितं प्रकृतिविकारयोस्तादर्थ्यात् किं तत्रयमित्यत उक्तं—पृथिव्यम्भस्तमोरूपमिति; पृथिव्यम्भस्तमसां रूपमित्यर्थः, शेषं पूर्ववत् । दृष्ट्वेति रक्तमिति शेषः ॥ १४ ॥—

***गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विष-मद्ययोः ॥ १५ ॥**
त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।
(सु. उ. तं. अ. ४६)

विष-मद्यजे प्राह–गुणा इत्यादि । गुणा दश; यदुक्तं **दृढबलेन**–"लघु रूक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मं च । उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥" (च. चि. स्था. अ. २३) इति । ते तैलादौ व्यस्तास्तीव्राः सन्ति, विष-मद्ययोस्तु तीव्रतराः, अतस्तैलादिभिर्न मोहः, किंतु विष-मद्याभ्यामिति । त एवेति गुणा लघुत्वादयः । यथेरिताविति विषजो मोहो न स्वयं निवर्तते विषस्यापाकित्वात्, मद्यजस्तु मद्यपरिणामादेव शाम्यति, अयं च भेदो विष-मद्ययोः प्रभावात् । उक्तं हि तन्त्रान्तरे–"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सन्निपातप्रकोपणाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥" इति ॥ १५ ॥—

†स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १६ ॥
मद्येन विलपञ्शेते नष्ट-विभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥
वेपथु-स्वप्न-तृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४६)

रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाण्याह–स्तब्धाङ्गेत्यादि मूर्च्छित इत्यन्तं रक्तजायाः गूढोच्छ्वासश्चास्पष्टोच्छ्वासः । 'मूढ' इति पाठे संनिरुद्ध इत्यर्थ इति **जेज्जटः** । मद्येने-

* 'तीव्रतरत्वेन तत्रापि भेदः–विषे तीव्रतमाः, मद्ये तीव्रतराः, तैलादिषु तीव्रा व्यस्ताश्च । यथेरिताविति ताभ्यां विषमद्याभ्यां यथेरितौ तरतमादिभेदेन यथोक्तौ मोहौ स्याताम् । विषेण तीव्रतमः, मद्येन तीव्रतर इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

† 'गूढोच्छ्वास इत्यत्र मूढेति पाठे सन्निरुद्धोच्छ्वासः । विलपन् प्रलपन् । नष्टविभ्रान्तमानस इति नष्टं स्मृतिरहितं विभ्रान्तं विक्षिप्तं मानसं चित्तं यस्य स तथा । जरां यावन्न याति तदिति यावज्जरां परिपाकं न गच्छति तावद्गात्राणि भूमौ विनिक्षिपन् ताडयन् मूर्च्छितस्तिष्ठतीत्यर्थः । वेपथुः कम्पः, स्वप्नो निद्रा । तमोऽन्धकारप्रविष्टस्येवार्थासंवित्तिः । यथास्वं विषलक्षणैरिति विषस्य मूलकन्दपत्रक्षीरादिभेदेन यल्लक्षणं **सुश्रुते कल्पस्थाने** उक्तं तेषां लक्षणैरेव तीव्रतरत्वेन युक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १६–१८ ॥

१ 'पृथिव्यापस्तमोरूपा' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्यादि तदित्यन्तं मद्यजायाः । 'नष्ट-विभ्रान्तमानस' इत्यत्र 'निष्टनन् भ्रान्तमानसः' इति पाठान्तरे निष्टनन् शब्दं कुर्वन् । वेपथ्वादिना विषजायाः । यथास्वं विषलक्षणैरिति विषस्य मूल-पत्र-क्षीरादिभेदेन प्रातिस्विकं यल्लक्षणमुक्तं **सौश्रुतकल्पस्थाने** (सु.क.स्था.अ. २) तल्लक्षणयुक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥

मूर्च्छा पित्त-तमःप्राया रजः-पित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमो-वात-कफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्म-तमोभवा ॥ १९ ॥
(सु. शा. अ. ४)

(चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।
भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजः-पित्तानिलात्मकः ॥ १ ॥)

संज्ञानाशसाधर्म्येऽपि मूर्च्छादीनां को भेदः ? इत्याह—मूर्च्छा पित्त-तमः-प्रायेत्यादि । तमो-वात-कफादिति समाहारद्वन्द्वः । निद्रा-तन्द्रयोश्चैतानि कारणानि व्यस्त-समस्तानि; तेन **सुश्रुतेन** यदतिलङ्घितलक्षणे निद्रा-तन्द्रे पठिते ते[१] विनैव कफात्, अतिलङ्घनस्य श्लेष्म-क्षयहेतुत्वात् ॥ १९ ॥

†इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
(सु. शा. अ. ४)

तन्द्रालक्षणमाह—इन्द्रियार्थेष्वित्यादि । निद्रा-भ्रमयोस्तु लक्षणं नोक्तमिह, अतिप्रसिद्धत्वात् । निद्रा हि विक्लुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । यदाह **चरकः**— "यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥" (च. सू. स्था. अ. २१) इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि; निरिन्द्रिय-

---

* 'संज्ञानाशसाधर्म्यान्मूर्च्छाया भेदानाह । तत्र मूर्च्छाहेतुमाह—मूर्च्छा पित्ततमःप्राया; तमोगुणयुक्तेन पित्तेन मूर्च्छा भवति । भ्रमहेतुमाह—रज इत्यादि । रजोगुणेन पित्तानिलाभ्यां युक्तेन भ्रमो भवति; तत्र भ्रमः स्थाणौ पुरुषज्ञानं, पुरुषे विपरीतसत्त्वज्ञानादिकं; अन्ये चक्रस्थितस्येव संभ्रमद्वस्तुदर्शनमिति । तन्द्राहेतुमाह—तमो इत्यादि । तमोगुणेन युक्ताभ्यां वातकफाभ्यां तन्द्रा भवति, समाहारद्वन्द्वेनैकवचनम् । निद्राहेतुमाह—श्लेष्मणा मिलितेन तमोगुणेन निद्रा भवति; तस्या लक्षणं–अरतिविक्लान्तमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः ।' (आ० द०) ॥ १९ ॥

† 'इन्द्रियार्थेषु विषयेषु, असंप्राप्तिरग्रहणम् । गौरवमङ्गानाम् । निद्रार्तस्येवोत्पन्ननिद्रस्येव । अस्याग्रे क्लमलक्षणं पठन्ति—य इत्यादि । यः शरीरे आयासवर्जितः श्रमः प्रवृद्धो भवति परं श्वासवर्जितः स क्लम इति कथितः । इन्द्रियार्थप्रबाधकः विषयग्रहणेऽसमर्थः । अयं पाठो माधवेन न लिखितः' (आ० द०) ॥ २० ॥

---

१ 'तेनैव कफात्' इति क. । २ योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेति मतेऽप्ययमेवार्थः । निद्रा-तन्द्रयोस्तूक्तकारणभेदाद्भेदः उद्भूतजृम्भादेश्चानुभवसिद्धत्वादिति; तथा निद्रायामिन्द्रिय-मनोमोहः, तन्द्रायामिन्द्रिय-मोहः । भ्रमलक्षणं तु चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमिति ॥ २० ॥

*दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृत[३]वेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ २१ ॥
(च. सू. अ. २४)

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह—दोषेष्वित्यादि ॥ २१ ॥

†वाग्देह-मनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २३ ॥
(च. सू. २४ अ.)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूर्च्छा-
भ्रम-निद्रा-तन्द्रा-संन्यासनिदानं समाप्तम् ।

तल्लक्षणमाह—वागित्यादि । अतिबला इत्यनेन मूर्च्छायाः प्रारम्भकदोषेभ्योऽधिकत्वेन प्रवृद्धा दोषास्तमश्चेति बोधयति । संन्यस्यन्ति मोहयन्ति । स ना पुरुषः, संन्याससंन्यस्तः संन्यासपीडितः, काष्ठीभूत इति अत्यन्तनिष्क्रियत्वेन अकाष्ठ एव काष्ठवद्भूतः, अत एव मृतोपम इति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सूचीव्यधनाञ्जनावपीड-शूकशिम्बी-फलावघर्षणादिरूपा क्रिया यदि क्रियते यदा प्राणैर्न विमुच्यते, अन्यथा तु म्रियते इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूर्च्छा-
भ्रम-निद्रा-तन्द्रा-संन्यासनिदानं समाप्तम् ।

---

* 'आदिशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । आविष्टवेगेषु दोषेषु या मदादिभिर्मूर्च्छा भवति सोपशान्तवेगेषु स्वयमेवोपशमं याति, भिषक्प्रतीकारं विनेत्यर्थः; संन्यासस्तु चिकित्सकजनस्वानुभवौषधैर्विना न शाम्यतीत्यर्थः ।' (श्रा० द०) ॥ २१ ॥

† 'प्राणायतनं चेतनास्थानं हृदयमाश्रिताः, वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्य विनाश्य, अबलं हीनसत्त्वं पुरुषं, संन्यस्यन्ति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सद्यः फलं यस्यास्तां क्रियां त्यक्त्वेत्यर्थः ।' (श्रा० द०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

---

१ 'निद्राऽतिविद्रुतमनसः' क. । २ 'तन्द्रायां मनोमोहः' इति क. । ३ कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणबलेषु, वेगो हि दोषाणां बलक्षयकारणं भवति । यदुक्तं विषमज्वरे—"कृत्वा वेगं गतबलाः" इत्यादि । 'हृतवेगेषु' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रमनिदानम् ।

*ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः ।
तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥

'मूर्च्छा मद्येन च विषेण च' इति वचनान्मूर्च्छानन्तरं मद्यविकारान् मदात्ययादीनाह । ननु, कथं मद्यं मोहयतीत्याह—ये विषस्येत्यादि । ते च विषगुणा मूर्च्छाध्याये निदर्शिताः । मिथ्योपयुक्तेनेति अयथाविधिपीतेन, विधिश्चायं, तद्यथा–कुसुमितलतोपगूढैः प्ररूढनिरन्तरनवाङ्कुरनिकररोमाञ्चैर्मधुकरमधुरझङ्कारसीत्कारैर्मुक्तकण्ठकलकण्ठकूजितैर्दक्षिण-समीरणसमुल्लसितपल्लवकरप्रचारैस्तरुणतरुभिरुपकान्तलताभिरतिशोभनेषु तुषारकरकिरण-राजिपराजिताशेषतापदोषेषु प्रदेशेषु¹ शृङ्गाररससमुचितालङ्कृतिकमनीयकामिनीसेवितं ललितललनोपनीयमानं सुरभिरुचिररूपरसोपदंशं कं नाम परिमितं परार्ध्यमधुपानं न सुखयति ? **चरके** तु विस्तरेणैतदुक्तम् ॥ १ ॥

†किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽमृतम् ॥ २ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
(च. चि. अ. २४)

ननु, विषस्य ये गुणास्ते चेन्मद्येऽपि सन्ति, तर्हि विषवन्मद्यमनुपयोज्यं प्रसज्येत ? अत आह—किंत्वित्यादि । यथैवान्नमिति देहधारकस्वभावं, तदेवायुक्तियुक्तमविधियुक्तं रोगाय; तस्मादहितमपि विशिष्टविधिनोपयुक्तं हितं, हितमप्यनिधिनोपयुक्तमनर्थाय भवतीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—प्राणा इत्यादि । तदयुक्त्येति अतिमात्रत्वादिना विसूच्यादिकं कृत्वा मारयतीत्यर्थः । युक्तियुक्तमिति यथा **चरक**रसायनप्रयोगे उक्तं— "द्वौ यवावत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ।" (च. चि. स्था. अ. १) इति । अत्र तिलमिति तिलप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

* 'ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः, ते गुणा मद्येऽपि कीर्तिताः, तेन मद्येन । (आ० द०) ॥१॥

† 'मद्यं स्वभावेन प्रकृत्याऽन्नवत् ज्ञेयं देहधारणस्वभावं, तदेवान्नं मद्यं वाऽयुक्तियुक्तम-विधिप्रयुक्तं रोगाय भवति, युक्तियुक्तममृतवद्भवतीत्यर्थः । अन्नं प्राणभृतां शरीरिणां प्राणाः, शरीरधारणात्मकत्वात् । प्राणहरमपि तद्वद्विषं युक्तियुक्तं रसायनं भवति, शरीरं धारयतीत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ अस्याग्रे कपुस्तके 'शुद्धकायः पिबेत् प्रातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धाहारेण पाययेत् । प्रदोषेऽष्टपलं तद्वन्मात्रा मद्यरसायने ॥ वामे रामा रमणकुशला दक्षिणे पानपात्रं चाग्रे धृत्वा मरिचलवणैश्छागलं भृष्टमांसम् । वीणानादैः परभृतकृतैः काकलीगीतयुक्तैः सोऽयं धन्यः पिबति मदिरां भैरवो यस्य तुष्टः ॥" इत्यधिकः पाठ उप-लभ्यते । २ 'प्रदोषेषु' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. २४)

स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।
विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४७)

विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिनेत्यादि । काल इति नित्यगे चावस्थिके च; तद्यथा-ग्रीष्मे शीतमधुरं माध्वीकादि, शीते उष्णतीक्ष्णं गौडिकपैष्टिकादि; तथा वाते स्निग्धादि; एवं वयस्युदाहार्यम् । हितैरन्नैरिति वक्ष्यमाणस्निग्धादिभिर्मद्यविपरीतगुणैः । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैरपि मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यम् । यदुक्तं **सुश्रुतेन**- "मद्यमम्लं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च । रूक्षमाशुकरं चैवं व्यवायि च विकाशि च ॥" (सु. उ. तं. अ. ४७) इति । अम्लरसत्वं चास्योद्भूतरसत्वेनोक्तं; यदुक्तमन्यत्र-"सर्वेषामम्लजातीनां मद्यं मूर्ध्नि व्यवस्थितम् ॥" इति । मूर्ध्नि व्यवस्थितमुत्कृष्टम् । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यदाह **भोजः**—"मैरेयं मदिरा सीधु चतुर्थं मधु चोच्यते । एकैकं षड्रसं तत्र रसतो मद्यमीरितम् ॥" इति । अन्न-भक्ष्यशब्दयोरुपादानेन प्रायो लेह्यं द्रवान्तरपानं च मद्यपानोचितं न भवतीति दर्शयति । अन्न-भक्ष्याभ्यां लब्धेऽपि मांसे मांसग्रहणं विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम् । बलं शक्तिः, उपचयः स्थौल्यम् । अपरमपि विधिसेवागुणमाह—काम्यतेत्यादि । काम्यता कमनीयमूर्तिता, मनसस्तुष्टिः सन्तोषः । अथवा काम्यता मनस इति कमनीयवस्तुनि मनोवृत्तिः, तुष्टिश्च मनस एवेति योज्यम् । तेज उत्साहः । विक्रमः पराभिभवार्थं बलवती शरीरचेष्टा ॥ ४–६ ॥

---

* 'विधिः पूर्वोक्तः, तत्रान्तरोक्तश्च-"शुद्धकायः पिबेत्प्रातः सोपदंशं पलद्वयम् । मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धाहारेण वै पिबेत् ॥ प्रदोषेऽष्टपलं तद्वन्मात्रा मद्यरसायने । आरोग्यं धातुसाम्यं च वह्निकान्तिबलप्रदम् ॥ अनेन विधिना सेव्यं मद्यं नित्यमतन्द्रितैः ॥" इति; अन्ये "बुद्ध्यादयो गुणा यावदुल्लसन्ति निरत्ययाः । मात्रेयं विहिता मद्यपाने रोगाय चापरा ॥" इति। काल इति तत्र कालो द्विविधो नित्यगः, आवस्थिकश्च; तत्र नित्यगे ऋतुसंबन्धिनि, आवस्थिके काले-वाते स्निग्धादि, यथाबलं स्वशक्त्या । एवं हृष्टो हर्षयुक्तो यो मद्यं पिबेत्तस्यामृतोपमं स्यात् । कैः सह पीतं बलोपचयाय भवति तानाह-स्निग्धैरित्यादि । एतैर्वस्तुभिः सेव्यमानं मद्यमायुःप्रकर्षाय भवति तथा बलवर्धकमिति । स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैर्मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यं, तेन तीक्ष्णादिदशगुणविपरीतैर्मृद्वादिगुणैः सह मद्यं सेव्यमिति । अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति । यदुक्तं तन्त्रान्तरे-"मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः । मधुरश्च कषायश्च कटुकस्तिक्त एव च ॥" इति । यदाह भोजः-"मदिराया रसा व्यक्ता मधुरोषणतिक्तकाः । लवणाम्लकषायाश्च त्रयः सूक्ष्मतराः स्मृताः ॥ विपर्ययेणैतदेवं मैरेये कथिता रसाः । माध्वीके सीधुसंज्ञे च व्यक्तौ चाम्लकटू रसौ । व्यक्ता हि शेषाश्चत्वारो रसा भोजेन कीर्तिताः ॥" इति । अन्नैरिति गोधूमादिभिः ।' (आ० द०) ॥ ४–६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*बुद्धि-स्मृति-प्रीतिकरः सुखश्च पानान्न-निद्रा-रतिवर्धनश्च ।
संपाठ-गीत-स्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

उक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मद्यं मदात्ययाय संपद्यते; स च त्रिविधो भवति—पूर्वो, मध्यमोऽन्तिमश्चेति; तेषां क्रमेण लक्षणमाह—बुद्धीत्यादि । बुद्धिरनुभवः, स्मृतिरनुभूतार्थानुसन्धानम् । पानान्न-निद्रारतिवर्धनश्चेति पानादिषु रतिरनुरागस्तद्वर्धनः । संपाठः सम्यक् पाठः । **गयदासस्तु** 'संपाठ्य' इति पठित्वा गीत-नृत्य-वाद्यानि मिलितानि संपाठ्यमुच्यते, गीतं तु केवलमेवेति व्याचष्टे । स्वरो ध्वनिः । प्रोक्तोऽतिरम्य इति । ननु मनोविकारकारित्वात् कथमस्यातिरम्यता ? उच्यते–मनोविकारकारित्वेऽपि तदात्वेन दुःखापहत्वात्, अत एव **सुश्रुतेन** मानसविकारेषु हर्षः पठितः ॥ ७ ॥

†अव्यक्तबुद्धि-स्मृति-वाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः ।
आलस्य-निद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ८ ॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्तेत्यादि । विचेष्टो विरुद्धचेष्टः । उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां सह वर्तत इति सोन्मत्तलीलाकृतिः; उन्मत्तप्राय इत्यर्थः । अप्रशान्तः प्रचण्डः ॥ ८ ॥

‡गच्छेदगम्यान्न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥ ९ ॥

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि । ननु **चरके** द्वितीय-तृतीययोर्मध्ये मदान्तरं पठितं, यदाह–"मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम् । न किंचिदशुभं कुर्युर्नरा राजस-तामसाः ॥ को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।" (च. चि. स्था. अ. २४) इति; तत् कुतोऽत्र न पठितम् ? उच्यते–द्वितीयमदान्ते तृतीयमदस्य पूर्वावस्थैवातिनिन्दनीया, सुतरां तृतीयो मद इति प्रतिपादनार्थं तत्पठितं, न तु तयोः परमार्थतोऽन्तराले पृथङ्मदान्तरमस्ति, यथा—"कुम्भ-मीनर्क्षयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमाः । नाहरेत्तृण-काष्ठानि न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥" इति । अत्र हि कुम्भस्य शेषांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्वयं मध्यशब्देनोच्यत इत्याहुर्**जेज्जटादयः, हरिचन्द्र**-व्याख्यानं तु विस्तरत्वान्न लिखितम् । अगम्यान् गुरुदारादीन् दुष्टयानादींश्च ।

* 'प्रीतिः परेण मैत्री । सुख इति शोकाद्यसरणेन मनसः प्रसादादनुपहतेन्द्रियवृत्तित्वात् । गीतं गानं, स्वरो ध्वनिः ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'मुहुर्वारंवारम् । आलस्यनिद्राभ्यामभिहतः पीडितः । स चैवंविधोऽल्पानुपहतेन्द्रियवृत्तित्वात् ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

‡ 'गुरून् ज्येष्ठान्, न मन्येतावगणयेदित्यर्थः । अभक्ष्याणि शास्त्रनिषिद्धानि, चकाराद्दुष्टपानादींश्च । स चैवंविधोऽतीवोपहतेन्द्रियत्वाद्भवति ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नष्टसंज्ञ इति संज्ञा नामोल्लेखेन ज्ञानं, तन्नष्टं यस्य स तथा । गुह्यानि गोप्यानि । अस्वतन्त्रो मदपरवशः ॥ ९ ॥

***चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः ।**
कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥
को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।
बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थे त्वित्यादि । कार्याकार्यविभागज्ञः कार्यमकार्यमिति बुद्ध्या जानाति । 'कार्याकार्यविभागाज्ञः' इति पाठे कार्याकार्यविभागयोरज्ञ इत्यर्थः । मृतादप्यपरो मृत इति मृतमपेक्ष्यापरोऽयं मृत इव, अत्यन्ताज्ञानसाधर्म्यात् । 'अवरः' इति पाठान्तरे मृतादप्यधम इत्यर्थः, तथाविधावस्थायाः स्वयं कृतत्वात् । क इत्यादि । कः कृती कुशलः, सुकृती वा, कृतकृत्यो वा; स्ववशोऽपराधीनः, तादृशमुक्तप्रकारेण निन्दितं मदं, गच्छेत् प्राप्नुयात् ; न कश्चिदेवंविधं प्राप्नुयादित्यर्थः । कमिवेत्याह—बहुदोषमिवामूढः कान्तारमिति बहुदोषं हिंस्रादियुक्तं, कान्तारं दूरशून्यमध्वानम् । यदुक्तं **चरके**—"गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाऽध्वगः ।" (च. चि. स्था. अ. २४) इति; एवं **विदेहे**ऽपि पठितमिति । अत्रास्वन्तमशोभमानमनिष्टफलत्वेन । ननु, **चरक-विदेह-वाग्भटादिभि**श्चतुर्थो मदो न पठितस्तत्कथं **सुश्रुतेन** पठितः ? उच्यते—**चरके** या द्वितीय-तृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव **सुश्रुतेन** तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः, यस्तु **चरके** तृतीयः स च **सुश्रुते** चतुर्थः पठित इत्यविरोधः। वस्तुगत्या तु त्रय एव मदा इत्युपपादितम् । ननु, किंकारणमेतत्त्रैविध्यमिति चेत् ? उच्यते—मद्यं हि वह्नितुल्यं, यथा ह्यग्निः सुवर्णानामुत्तम-मध्यमाधमानामभिव्यञ्जकस्तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्त्व-रजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेणाभिव्यञ्जकमिति । तथाहि **चरकः**—"प्रधानाधममध्यानां रुक्माणां व्यक्तिदर्शकः । यथाऽग्निरेवं सत्त्वाद्यैर्मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥" इति (च. चि. स्था. अ. २४)। तस्मात् प्रथम-द्वितीय-तृतीयमदाः सत्त्व-रजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।
आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १२ ॥
(सु. उ. अ. ४७)

---

* 'चतुर्थे मदे पुरुषो मूढोऽज्ञः, भग्नदार्विव निष्क्रियो भवति भग्नवृक्ष इव क्रियारहितः; को मूढो गच्छेदपि तु न कोऽपि । ननु चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितः, तत्कथं न विरोधः ? उच्यते—चरके या द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः । केयमन्तरालावस्था ? यथोक्तं ज्योतिःशास्त्रे—"कुम्भमीनर्क्षयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमाः । नाहरेत्तृणकाष्ठानि न गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ॥" इति; अत्र कुम्भस्य शेषांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्वयं मध्यशब्देनोच्यते इति सैवान्तरालावस्था (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविधिमद्यपानस्य विकारान्तरहेतुत्वमाह—निर्भक्तमित्यादि। ननु, अयमर्थः स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादिना यदुक्तं तद्विपर्ययेणैव लब्धः, तत्कथं पुनरुच्यते? नैवं, पूर्वं मद्यपानगुणाभिधानार्थमुक्तम्, इदं तु कृच्छ्रतमव्याधिकर्तृत्वाभिधानार्थमिति भेदः। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यभिप्रायः। कष्टतमान् विकारानिति वक्ष्यमाणपानात्ययादीन्। भेदं विनाशं शरीरस्य ॥ १२ ॥

***क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन।**
व्यायाम-भाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १३ ॥
अत्यम्बुभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन।
उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥१४॥
(सु. उ. तं. अ. ४७)

अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रुद्धत्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वप्रदर्शनार्थमाह—क्रुद्धेनेत्यादि। परिक्षतेन क्षीणेन। अवततं व्याप्तम्। विविधान् विकारान् पानात्ययादीनिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

†पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा।
पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४७)

तानेव विवृणोति—पानात्ययमित्यादि। ननु, अयमर्थः 'आपादयेत् कष्टतमान् विकारान्' इत्यनेनैवोक्तत्वात् कथं पुनरुक्तः? उच्यते-पूर्वेण कष्टतमविकारकारित्वमुक्तम्, अनेन तु नानाविधविकारकारित्वमिति भेदः ॥ १५ ॥

‡हिक्का-श्वास-शिरःकम्प-पार्श्वशूल-प्रजागरैः।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥
तृष्णा-दाह-ज्वर-स्वेद-मोहातीसार-विभ्रमैः।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥
छर्द्यरोचक-हृल्लास-तन्द्रा-स्तैमित्य-गौरवैः।

---

* 'व्यायामभाराध्वभिः परिक्षतेन क्षीणेन, वेगावरोधाभिहतेन मूत्रादीनां वेगाभिघातपीडितेन। अत्यम्बुभक्षैरवततोदरेण व्याप्तोदरेण। साजीर्णभुक्तेन साजीर्णं भुक्तं यस्य स तथा, तेन। अबलेन बलरहितेन, बलमोजः। उष्णाभितप्तेन घर्मसंतप्तेन। ईदृशेन पुरुषेण सेव्यमानं विविधान् नानाविधान्, विकारान् पानात्ययादीन् करोति।' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† 'पानात्ययमित्येको विकारः, पानाजीर्णमित्यन्यः, पानविभ्रममित्यपरः। तेषां क्रमेण लक्षणं वक्ष्यामि।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

‡ 'तत्र वातिकमदात्ययमाह—हिक्केत्यादि। सर्वे मदात्ययास्त्रिदोषजाः, औद्धत्येन व्यपदेशः। पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि। विभ्रमो वस्तुविपरीतज्ञानम्। हरितवर्णस्य पुरुषस्येति हरितवर्णता पित्तलक्षणं, शेषं सुगमम्। श्लैष्मिकमाह—छर्दीत्यादि। स्तैमित्यं निश्चलता। शीतपरीतस्य शीतयुक्तस्य। त्रिदोषजमाह—ज्ञेय इत्यादि। सर्वलिङ्गैः सर्वदोषलक्षणैः।' (आ० द०) ॥ १६–१८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्।
ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ १८ ॥

(च. चि. अ. २४)

तेषामुद्दिष्टानां लक्षणमाह—हिक्केत्यादि। प्रजागरो निद्राविच्छेदः। वातप्रायमित्यनेन सर्वे मदात्ययास्त्रिदोषजाः, उद्भूतत्वेन व्यपदेश इति **चरके** दर्शितम्। यदाह—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपनाः।" इत्यारभ्य, यावत् "सर्वं मदात्ययं विद्यात्त्रिदोषं" (च. चि. स्था. अ. २४) इति। एवं **चरकसंवादात् सुश्रुतेऽपि** बोध्यम्। विभ्रमो भ्रमः। हरितवर्णस्येत्यनेन हरितवर्णताऽपि लक्षणम् ॥ १६–१८ ॥

***श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च**
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च।
लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ १९ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४७)

परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रय इत्यादि। श्लेष्मोच्छ्रयश्चात्र नासास्रावादिना ज्ञेयः। सक्तिः सङ्गः, अप्रवृत्तिरिति यावत्। तन्द्रिस्तन्द्रा। परस्य मदस्येति परमदस्य; छन्दोनुरोधादसमासनिर्देशः ॥ १९ ॥

आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः
पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि।

(सु. उ. तं. अ. ४७)

पानाजीर्णमाह—आध्मानमित्यादि। उद्गिरणं वान्तिः, उद्गारो वा। पाने मद्ये, अजराम् अजीर्णमुपगच्छति अपक्वत्वमुपगच्छतीति पानाजीर्णविकार इत्यर्थः ॥—

हृद्गात्रतोद-कफसंस्रव-कण्ठधूमा
मूर्च्छा-वमि-ज्वर-शिरोरुजन-प्रदाहाः ॥ २० ॥
द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः।

(सु. उ. तं. अ. ४७)

पानविभ्रममाह—हृदित्यादि। कण्ठधूमः कण्ठाद्धूमनिर्गमवत्पीडा। शिरोरुजनं शिरःशूलम्। सुरान्नविकृतेष्विति सुराविकृतेष्वन्नविकृतेषु च; भावे क्तः। तेषु तेष्विति नानाविकारेषु सुरा-मैरेय-पिष्टक-लड्डुकादिषु। उशन्ति इच्छन्ति। एते च परमदादयस्त्रयो न **चरके** पठिताः, सन्निपातजेऽन्तर्भूतत्वात्; **सुश्रुतेन** तूक्तत्रिदोषजमदात्ययात् पृथगेते पठिताः, विकृत्या पूर्वलक्षणवैलक्षण्याभिधानार्थमित्याहुः ॥ २० ॥

* 'अङ्गगुरुता शरीरगौरवम्। विरसास्यता मुखस्य वैरस्यम्। विण्मूत्रसक्तिर्विण्मूत्रयोरप्रवृत्तिः। शिरसि रुजा पीडा, संधिषु भेदः स्फुटनमिव।' (आ० द०) ॥ १९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत्तु ॥ २१ ॥
जिह्वौष्ठ-दन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ।
(सु. उ. तं. अ. ४७)

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि । हीनोत्तरौष्ठं प्रलम्वमानोपरितनौष्ठम् । अतिशीतं वहिः, अमन्ददाहमभ्यन्तरे । तैलप्रभास्यं तैलाक्तमुखमिव ॥ २१ ॥—

†हिक्का-ज्वरौ वमथु-वेपथु-पार्श्वशूलाः
कास-भ्रमावपि च पानहतं भजन्ते ॥ २२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पान-विभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

उपद्रवानाह—हिक्केत्यादि । एतैः कृच्छ्रसाध्यं भवति, न त्वसाध्यम्; असाध्यलक्षणेभ्यः पृथक्पाठादिति **जेज्जटः** । ध्वंसक-विक्षेपकाख्यौ मद्यविकारौ **चरके** पृथक् पठितौ; तद्यथा—"विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । ध्वंसो विक्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता । तन्द्रा-निद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ हृत्कण्ठरोधः संमोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः । तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् ॥" (च. चि. स्था. अ. २४) इति; तौ च **सुश्रुतेन** "विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते । तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि ॥" (सु. उ. तं. अ. ४७) इत्यनेन संगृहीतौ बोद्धव्यौ । न वा चिकित्साभेदस्तयोरुक्तः; यतश्चरक एवोक्तवान्—"तयोः कर्म चिकित्सा च वातिके यन्मदात्यये ।" (च. चि. स्था. अ. २४) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

दाहनिदानम् ।

**त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्त-रक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥**

---

* 'अतिशीतममन्ददाहमिति विकल्पेन प्रत्येतव्यम्, एकदैकत्र विरुद्धधर्मद्वयासंभवात्; कदाचिदतिशीतं, कदाचित्तीव्रदाहम् ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥

† 'उपद्रवानाह—हिक्केत्यादि । एते उपद्रवाः पानहतान् पुरुषान् भजन्ते । असितं कृष्णम्, अथवा नीलं चाषपक्षप्रतिमम् । रुधिरप्रभे अतीव रक्ते ।' (आ० द०) ॥ २२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मदात्ययेऽपि दाहो भवत्यतः सप्तप्रकारं दाहमाह; तत्र मद्यजमाह—त्वचमित्यादि। पानोष्मा मद्यपानकुपितपित्तस्यौष्ण्यं; समानोष्मेति पाठान्तरमयुक्तं, **सुश्रुते** पानात्यये श्लोकस्यास्य पाठात्। पित्तजोऽप्ययं हेतुभेदात् पृथक् पठितः ॥ १ ॥

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम्।
स उष्यते तृष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥
लोहगन्धाङ्ग-वदनो वह्निनेवावकीर्यते।

(सु. उ. तं. अ. ४७)

रक्तजमाह—कृत्स्नेत्यादि। स उष्यते समीपस्थेनेव वह्निना तप्यते, 'संधूप्यत' इति पाठान्तरे संधूपनवद्वेदनामनुभवति । ताम्राभ इति गात्रे । लोहगन्धाङ्ग-वदन इति लोहस्येव गन्धोऽङ्गे वदने च यस्य स तथा ॥ २ ॥–

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४७)

पित्तजमाह—पित्तेत्यादि। पित्तज्वरसमः पित्तज्वरलिङ्गयुक्तः, पित्तज्वरे त्वामाशयदुष्ट्यादयोऽधिका इति भेदः। स चाप्यस्य विधिरिति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ३ ॥

***तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम्।**
सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ ४ ॥
संशुष्कगल-ताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते।

(सु. उ. तं. अ. ४७)

तृष्णानिरोधजमाह—तृष्णेत्यादि। तेजः समुद्धतं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः। निष्कृष्य निःसार्य ॥ ४ ॥—

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात् सुदुःसहः ॥ ५ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४७)

अवगाढशस्त्रप्रहारजनितरक्तपूर्णकोष्ठजमाह—असृज इत्यादि । न चोक्तरक्तजेनास्य पौनरुक्त्यं, कृत्स्नदेहानुगमिति वचनात् कारणभेदाच्च । असृजः पूर्णकोष्ठस्येति "पूरणगुणसुहितार्थ–" इत्यादिना ज्ञापकेन कर्तरि षष्ठी, रक्तेन पूरितकोष्ठस्येत्यर्थः। कोष्ठशब्देन हृदयादयो गृह्यन्ते। यदाह **सुश्रुतः**–"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥" (सू. चि स्था. अ. २) इति ॥ ५ ॥

†धातुक्षयोत्थो यो दाहस्तेन मूर्च्छा-तृडर्दितः।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥

(सु. उ. तं. अ. ४७)

---

* 'तृष्णाविधारणादब्धातौ रसे क्षीणे सति, तेजः समुत्थितं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः। सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेत् । मन्दचेतसो विसंज्ञस्य । निष्कृष्य निःसार्य कम्पते।' (आ० द०) ॥ ४ ॥ ५ ॥—

† 'धातवो रसादयः, तेषां क्षयेण यो दाहो भवति तेन धातुक्षयजदाहेन। क्षामस्वरो दुर्बलस्वरः।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

धातुक्षयजमाह—धात्वित्यादि । धातवो रसादयः । क्रियाहीनो निश्चेष्टः; किंवा भृशपीडितो दाहेन क्रियाहीनश्चिकित्साहीनो यदि भवेत्तदा सीदेन्म्रियेत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

क्षतजोऽनश्नतश्चान्नं शोचतो वाऽप्यनेकधा ।
तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णा-मूर्च्छा-प्रलापवान् ॥ ७ ॥

क्षतजमाह—क्षतज इत्यादि ॥ ७ ॥

*मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ।
सर्वे एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

मर्माभिघातजमाह—मर्मेत्यादि । मर्माणि शिरो-हृदय-वस्त्यादीनि । जेज्जटस्तु सप्तत्वमन्यथा गणयति–'त्वचं प्राप्त' इत्यादिना प्रथमः, 'कृत्स्नदेहानुगं रक्तं' इत्यत्र रक्तस्थाने पित्तं पठित्वा एतदादिना 'स चाप्यस्य विधिः स्मृतः' इत्यन्तेन पैत्तिको द्वितीयः, तृष्णानिरोधजस्तृतीयः, 'असृजः पूर्णकोष्ठस्य' इति चतुर्थः, धातुक्षयजः पञ्चमः, षष्ठस्य तु क्षतजस्य लक्षणं पठति–"क्षतजोऽनश्नतश्चान्नं शोचतश्चाप्यनेकधा । तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान् ।" इति, मर्माभिघातजस्तु सप्तम इति ॥ ८ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

अथोन्मादनिदानम् ।

†मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः[१] ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६२)

मदात्यये, 'उन्मादमिव चापरम्' इत्यनेनोन्मादसंकीर्तनमुन्मादसादृश्यं चोक्तं, तथा मदात्ययेऽपि दाहो भवतीति स्वल्पवक्तव्यतया दाहमभिधायोन्मादारम्भः, तस्य निरुक्ति-

* 'क्षतजेनाश्नतश्चान्नं शोचतो वाऽप्यनेकधा । तेनाङ्गं दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान्॥' इति । अस्यार्थः–पूर्वमसृजः पूर्णकोष्ठस्येत्यादिना कोष्ठस्थेन रक्तेन दाहमभिधायेदानीं प्रकारान्तरेणाह—क्षतजेन रक्तेन, अनश्नतो भोजनमकुर्वतः, शोकं कुर्वतो वाऽपि नरस्यान्यो दाहो रक्तेन भवतीति संबन्धः; तेन दाहेनाभ्यन्तरं दह्यते, तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् 'नरो भवति' इति शेषः । मर्माभिघातजस्तु सप्तमः । सर्वेषामपि दाहानामवस्थायां वर्जनीयत्वमाह–सर्व इत्यादि । सर्व एव हि 'दाहा' इति शेषः । शेषं सुगमम् ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'यस्माद्दोषा मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, अतोऽयं मानसो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्यत इति संबन्धः । उद्धता ऊर्ध्वं हृदयं गताः ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

१ 'तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान्' पा० । 'उन्मार्गमाश्रिताः' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

माह—मदयन्तीत्यादि । मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, उन्मार्गमागता विमार्गमागता मनोवहधमनीरनुप्राप्ताः । उद्गता वृद्धाः; अथवोर्ध्वं हृदयं गताः; एतेनोत्पूर्वेणैव दोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगत्वं च दर्शितम् ॥ १ ॥

*एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम् ।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च ॥ ३ ॥

(सु. उ. तं. अ. ६२)

प्रकारभेदमाह—एकैकश इत्यादि । मानसेन च दुःखेनेति शोकादिना । स चेति षड्विधोऽपि । अप्रवृद्धपदमुपादायापि तरुणपदप्रयोगं कुर्वता सुश्रुतेन स्वतन्त्रोऽपि दोषजनितो मदो भवतीति दर्शितम् । अत एव चरके विधिशोणितकीयाध्याये (च. सू. स्था. अ. २४) उन्मादात् पृथगेव पठितः सनिदानचिकित्सित इति ॥ २ ॥ ३ ॥

†विरुद्ध-दुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भय-हर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

(च. चि. अ. ९)

सामान्यहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । दुष्टं गरसहितमन्नादि । प्रधर्षणं 'धृष' प्रधर्षणे, इत्यस्मात् प्रधर्षणमभिभवः । भय-हर्षपूर्वो मनोभिघात इति भय-हर्षाभ्यां मनसोऽभिभवः; भय-हर्षपूर्व इति भयं हर्षो द्वौ वा पूर्वं यस्य स तथा; पूर्वशब्दोऽत्र कारणवाची, चकारोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन काम-क्रोध-लोभादयोऽपि कारणमिति जेज्जटः; अन्ये त्वाहुः–क्रोधादिभिरपि भय-हर्षपूर्वक एव भवतीति तेन तौ निर्दिष्टौ । विषमाश्च चेष्टा इति विषमाङ्गन्यास-बलवद्विग्रहादय उन्मादहेतव इति योज्यम् ॥ ४ ॥

‡तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

(च. चि. अ. ९)

* 'तस्य संख्यामाह—एकैकश इत्यादि । वातेन पित्तेन श्लेष्मणा, सर्वश इति सन्निपातेन अत्यर्थमूर्च्छितैरतिप्रवृद्धैः, विषात् षष्ठो भवति । स चाप्रवृद्ध इति स च विकारः, यावत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो न भवति, यावच्च तरुणस्तावत् 'मद' इति संज्ञां बिभर्ति 'मद' इति कथ्यत इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

† 'दुष्टं गरदुष्टमन्नादि, अशुचिभोजनं चाण्डालादिस्पृष्टं, प्रधर्षणं निन्दाद्यभिभवनम् ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । अल्पसत्त्वस्य नरस्य मला वातादयः प्रदुष्टाः सन्तो बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य मनोवहानि स्रोतांस्यधिष्ठाय व्याप्याशु चेतः प्रमोहयन्ति ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

१ 'तेन ततः पूर्वेणैव' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संप्राप्तिमाह—तैरित्यादि । तैरुक्तहेतुभिः । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्येति **चक्रः**; **जेज्जटस्**त्वाह-सत्त्वं मनः, तस्य चाल्पत्वं रजस्तमोभ्यामावृतत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् । मला वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदयस्याश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रितज्ञानस्यापि दुष्टिर्भवतीति दर्शयति । स्रोतांसि मनोवहानीति हृदयाश्रिता दश धमन्यः; एतच्च विशेषेण बोध्यं, निखिलदेहस्रोतसामेव मनोऽधिष्ठानत्वेन **चरके** दर्शितत्वात् । अधिष्ठाय व्याप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

***धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।**
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
(च. चि. अ. ९)

सामान्यरूपमाह—धीविभ्रम इत्यादि । एतत् सामान्यं पूर्वरूपमिति **जेज्जटः**, सामान्यरूपमिति **चक्रः** । धीविभ्रमो भ्रान्तज्ञानत्वम् । सत्त्वपरिप्लवो मनसश्चञ्चलत्वम् । अधीरता कातरत्वम् । अबद्धवाक्त्वमसंबद्धवचनत्वम् । लिङ्ग्यतेऽनेनेति लिङ्गं, तेन पूर्वरूपं रूपं चेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

†रूक्षाल्प-शीतान्न-विरेक-धातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥
अस्थानहास-स्मित-नृत्य-गीत-वागङ्गविक्षेपण-रोदनानि ।
पारुष्य-कार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥
(च. चि. अ. ९)

वातजमाह—रूक्षेत्यादि । विरेकशब्देनात्र वान्तिरप्यभिधीयते, विरेचयति देहान्मलं पृथक्करोतीति व्युत्पत्त्या । अस्थानहासेत्यादि अस्थानेऽविषये हासोऽस्थानहासः; एवमस्थानशब्दः स्मितादिषु प्रयोज्यः । स्मितमीषद्धासः । अङ्गविक्षेपो विरुद्धचेष्टा । जीर्णे बलमिति जीर्णे आहारे व्याधेर्बलं भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

‡अजीर्ण-कट्वम्ल-विदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥
अमर्ष-संरम्भ-विनग्नभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्य-चोषाः ।
प्रच्छाय-शीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०
(च. चि. अ. ९)

* 'पर्याकुला दृष्टिरिति आकुलावलोकनम् । अन्ये तु हृदयं शून्यमित्यन्तं धीविभ्रमत्वादि सामान्यलक्षणमेवाहुः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

† 'एतद्वातिकोन्मादलक्षणम् । रूक्षाल्पशीतान्नैर्भोज्यैः । धातुक्षयो रसादिधातुक्षयः । एतैर्दुष्टो वायुश्चिन्ताशोकादिदुष्टं हृदयं मनः प्रविश्य बुद्धिं स्मृतिं च शीघ्रमुपहन्ति । अनुभूतार्थस्मरणं स्मृतिः । पारुष्यं रौक्ष्यं, कार्श्यं कृशता, अरुणवर्णता ईषद्रक्तवर्णता ।' (आ० द०) ॥७॥८॥

‡ 'अजीर्णादिभिश्चितं संचयतां गतमुदीर्णवेगं पित्तं पूर्ववच्चिन्तादिदुष्टहृदयस्य बुद्ध्यादिकमुपहन्ति । अजीर्णमविदग्धं, संरम्भ आरभटी, हस्तपादादिविक्षेपणमित्यन्ये । विनग्नभावो वस्त्रादित्यागः । सन्तर्जनं परित्रासनं भर्त्सनमपरस्येत्यर्थः । चोषो दाहविशेषः । पीता च भाः पीतवर्णता ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तजमाह—अजीर्णेत्यादि । अशीतैरिति उष्णैः । उन्मादमत्युग्रमिति अत्युग्रं तीव्रवेगम्, 'उन्मादयत्युग्रं' इति पाठान्तरे उग्रं यथा भवति तथोन्मादं जनयति । अनात्मकस्य अनात्मवतः । पूर्ववदिति चिन्तादिदुष्टहृदयस्य बुद्ध्यादिकमुपहत्येत्यादिसंप्राप्त्या । कुर्यादिति वक्ष्यमाणं लिङ्गमिति शेषः । अत्र पक्षे किं तल्लिङ्गमित्याह—अमर्षेत्यादि । —अमर्षोऽसहिष्णुत्वं, न तु रोषः; तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । संरम्भ आरभटी; विनग्नभावो नग्नत्वम् । संतर्जनं परित्रासनम्, अतिद्रवणं पलायनम्, औष्ण्यं गात्रस्य; 'औष्ठ्यम्' इति पाठान्तरे विकृतौष्ठत्वम् । प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाष इति छायायां शीतयोरन्नजलयोश्चाभिलाषः ॥ ९ ॥ १० ॥

*संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रदुष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारी-विविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात् ॥
(च. चि. अ. ९)

कफजमाह—संपूरणैरित्यादि । मन्दविचेष्टितस्य आयासशून्यस्य । संपूरणैर्भोजनादिभिः, कफो दुष्ट इति संबन्धः । सोष्मा सपित्तः । कफेनापि क्रियमाण उन्मादोऽवश्यं सपित्तेन क्रियते व्याधिमहिम्ना, यथा मूर्च्छा । अन्ये त्वाहुः—केवलकफेनापि क्रियते, सोष्मपदेन तु द्वन्द्वजोऽपि भवतीति सूच्यते । अन्ये त्वाहुः—ऊष्मशब्देन शक्तिरुच्यते, तेनोत्कृष्टशक्तिकः कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । विकारमुन्मादम् । वागित्यादि नारी-विविक्तप्रियतेति नारीप्रियता विजनप्रियता च । बलं च भुक्ते इति 'व्याधेः' इति शेषः । नखादीत्यादिशब्देन त्वङ्मूत्र-नेत्रादीनां ग्रहणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

†यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥
(च. चि. अ. १४)

सान्निपातिकमाह— य इत्यादि । सर्वैः समस्तैरिति सर्वैरिति कृत्वाऽपि यत् समस्तैरिति करोति तेनैवं बोधयति–वातादयोऽनेकैः स्वनिदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति, नतु प्रत्येकमेकनिदानकुपिताः । विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्य इति अयमभिसन्धिः–त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका क्रिया कार्या, सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषहरं च किंचिदेव द्रव्यमामलक्यादि, तत्तु नात्र यौगिकं, "न हि सर्वाणि सर्वत्र

---

* 'चित्तं प्रमोहयन् बुद्धिं स्मृतिं चोपहत्योन्मादं करोति; वाक्चेष्टितं मन्दमल्पं, निद्राबाहुल्यं, छर्दिः, लालास्रावः, नखनेत्रादीनां शौक्ल्यं च ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वं लब्धं पुनः सर्वैरिति यद्ग्रहणं कृतं तद्रजस्तमोग्रहणार्थं, तेन रजस्तमोमिलितैरित्यर्थः; तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति । सर्वाणि रूपाणि सर्वदोषलक्षणानि बिभर्ति । तादृगिति तादृशः । कोऽप्येष त्रिदोषसंप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनायं विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यौगिकानि भवन्ति" इति-वचनात् । ननु, यद्येवं तदा सर्व एव हि त्रिदोषजविकारा असाध्या भवेयुरित्यत उक्तं—तादृगिति । कोऽप्ययं संप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनायं विरुद्धभैषज्यविधिर्न तु सर्व इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—सर्वैः समस्तैर्हेतुभिर्यः कृतः स एवासाध्यः, न त्वल्पहेतुकृत इति ॥ १३ ॥

*चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यै-
र्वित्रासितस्य धन-बान्धवसंक्षयाद्वा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
र्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः ॥ १४ ॥
चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।

(सु. उ. तं. अ. ६२)

शोकादिजमाह—चोरैरित्यादि । क्षते उपहते, प्रियया रिरंसोः कामुकस्य अप्राप्तया प्रियया क्षते मनसीति संबन्धः । तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्रं विविधम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो विपरीतज्ञानः, अत एव मूढः ॥ १४ ॥

†रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रिय-भाः सुदीनः
श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥ १५ ॥

(सु. उ. तं. अ. ६२)

विषजमाह—रक्तेक्षण इत्यादि । हतबलेन्द्रिय-भा इति हतं बलमिन्द्रियाणि भाश्च यस्य स तथा । भा दीप्तिः ॥ १५ ॥

‡अवाञ्ची वाऽप्युदञ्ची वा क्षीणमांस-बलो नरः ।
जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

(सु. उ. तं. अ. ३३)

असाध्यलक्षणमाह—अवाञ्चीत्यादि । अवाञ्ची अधोमुखः, उदञ्ची ऊर्ध्वमुखः, अत एवान्ये 'अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा' इति पठन्ति । जागरूकोऽनिद्रः ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रम-वीर्यचेष्टो ज्ञानादि-विज्ञान-बलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च तस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

(च. चि. अ. ९)

* 'मनोदुःखजमाह—चौरैरित्यादि । नरेन्द्रपुरुषैर्नृपाधिकारिभिः, अरिभिः अन्यैरिति सिंहगजादिभिः, वित्रासितस्य क्रोधशस्त्रादिभिः; द्रव्यविनाशात् पुत्रादिमरणाद्वा गाढं क्षते मनसीति संबन्धः ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥—

† 'श्यावाननः कृष्णमुखो विषजनितोन्मादेन ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

‡ 'क्षीणं मांसं बलमोजश्च यस्य स तथा ।' (आ० द०) ॥ १६ ॥

'अनियत इति कदाचिन्मध्याह्ने, कदाचित्प्रदोषे; न तु वातादिजवदाहारजीर्णादिकालनियमः, तं भूतोत्थमुन्मादं कथयेत् ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥

१ 'अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—अमर्त्यवागित्यादि । अमर्त्या अमनुष्या अनुचिता वा वागादयो यस्य स तथा । विक्रमः प्राक्रमः, वीर्यं शक्तिः, चेष्टा शारीरिकी क्रिया । ज्ञानादि-विज्ञान-बलादिभिरित्युपलक्षणे तृतीया । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विज्ञानं शिल्पादिज्ञानं; किंवा ज्ञानं शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः; आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणं, तेषां बलम् । अनियत इति न वातजादिवदाहारजीर्णादिकालवत् कालनियमः । नियत इति पाठे तु वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणं "देवग्रहाः पौर्णमास्यां" इत्यादि । भूतशब्देनात्र सर्व एव वक्ष्यमाणा देवादयोऽभिधीयन्ते ॥ १७ ॥

***संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रीरवितथसंस्कृतप्रभाषी।**
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः॥१८॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

देवजुष्टमाह—संतुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमाल्यगन्ध इति अतिसात्रो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य स तथा । निस्तन्द्रीरनिद्रः । अवितथं सत्यम् । **विदेहेऽपि**-"निःस्वप्नं सत्यसंस्कृतभाषिणम्"-इति पठितम् । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः । देवजुष्टो देवग्रहपिडितः । देवग्रहणेन गणमातृकादयोऽपि ग्राह्याः । **विदेहेऽपि** पठ्यते-"क्रोधनः स्रस्तसर्वाङ्गो लाला-फेनाविलाननः । निद्रालुः कम्पनो मूको गणमातृभिरर्दितः ॥" इति ॥ १८ ॥

†संस्वेदी द्विज-गुरु-देवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः।
संतुष्टो न भवति चान्न-पानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥१९॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

देवशत्रुजुष्टमाह—संस्वेदीत्यादि ॥ १९ ॥

‡हृष्टात्मा पुलिन-वनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीत-गन्ध-माल्यः ।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २० ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

---

* 'संतुष्टः संतोषवान् । शुचिः स्नानाचमनादिना । अवितथं सत्यं संस्कृतं च प्रभाषत इति । तेजस्वी तेजोयुक्तः, स्थिरनयनो निमेषरहितः, वरदाता, यतो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः ।' (आ० द०) ॥ १८ ॥

† 'असुरजुष्टमाह-संस्वेदीत्यादि । यः संस्वेदी स्वेदवान्, ब्राह्मणगुरुदेवानां निन्दकः, जिह्माक्षः कुटिलदृष्टिः, विमार्गदृष्टिः श्रुतिधर्मनिन्दकः; अन्नं शालिमांसादि, पानं क्षीरसघादि, तैः संतुष्टो न भवति; दुष्टात्मा पापबुद्धिः; एवंविधो देवशत्रुजुष्टो भवति।' (आ० द०) ॥ १९ ॥

‡ 'हृष्टात्मा चिन्तादिरहितः संतुष्टात्मा । पुलिनं नद्यादितटं, वनमुद्यानं, तयोरन्तरं मध्यं, तद्विशेषात् सेवत इति ।' (आ० द०) ॥ २० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गन्धर्वाविष्टमाह—हृष्टेत्यादि । पुलिनं तोयोज्झितं तटम्, अन्तरं मध्यं विशेषो वा । स्वाचारोऽनिन्दिताचारः । प्रियेत्यादि प्रियाणि परि सर्वतो गीत-गन्ध-माल्यानि यस्य स तथा । नृत्यन्नित्यादि चारु (यथा भवति तथा) नृत्यन्नल्पशब्दं यथा भवति तथा प्रहसतीति योज्यम् ॥ २० ॥

*ताम्राक्षः प्रिय-तनु-रक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥ (सु. उ. तं. अ. ६०)

यक्षाविष्टमाह—ताम्राक्ष इत्यादि । प्रियेत्यादि प्रियं शोभनं, तनु सूक्ष्मं, रक्तं च वस्त्रं धर्तुं शीलं यस्य स तथा ॥ २१ ॥

†प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेप्सुस्तिल-गुड-पायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ २२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

पितृजुष्टमाह—प्रेतानामित्यादि । प्रेतानां मृतपितॄणां, संवन्धमात्रविवक्षया न चतुर्थी । दिशति ददाति । संस्तरेषु कुशपत्रादिरचितास्तरणेषु । अपसव्यवस्त्रो वामोत्तरीयः । मांसेप्सुरित्यादि । एतदभिधानप्रयोजनं यस्मिन् यस्येच्छा भवति तस्य तेनैव बलिर्दातव्यः; एमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तद्भक्तः पितृभक्तः ॥ २२ ॥

‡यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।
क्रोधालुर्गुड-मधु-दुग्ध-पायसेप्सु-
र्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रसरति सर्पवदिति उरसा गच्छति । सृक्कण्यौ ओष्ठप्रान्तौ । सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽप्यस्तीत्युन्नेयम् ॥ २३ ॥

---

* 'ताम्राक्षो रक्तनेत्रः, गम्भीरोऽनाकुलितान्तःकरणः, द्रुतगतिस्त्वालगतिः; अल्पवागल्पभाषी, सहिष्णुः सहनशीलः । कस्मै किं ददामीत्येवं वदति ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥

† 'पिण्डानन्नमयान्, शान्तात्मा शान्तस्वभावः, जलमपि चेति न परं दर्भसंस्तरेषु पिण्डान् ददाति किंतु जलमपि चेत्यर्थः । 'अपसव्यहस्तः' इति पाठे दक्षिणहस्तः । पायसः क्षीरसिद्धास्तण्डुलाः, अभिकामोऽभिलाषुकः । तद्भक्तः पितृभक्तः; तद्भक्तः तिलादिभोजन इति डल्हणः ।' (आ० द०) ॥ २२ ॥

‡ 'सर्पग्रहजुष्टमाह—य इत्यादि । उर्व्यां भूमौ सर्पवदुरसा गच्छति । सृक्कण्यावोष्ठप्रान्तौ जिह्वया विलिहति । क्रोधालुः कोपनः, गुडादिप्रियः, भुजङ्गमग्रहेण जुष्टो ज्ञेयः ।' (आ० द०) ॥ २३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

राक्षसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । निशाविहारी निशायामेव भ्रमणशीलः । राक्षसशब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः । तथा [१]राक्षसानन्तरं **विदेहोऽपि** पठति—"देव-विप्र-गुरुद्वेषी वेद-वेदाङ्गनिन्दकः । आत्मपीडाकरो हासी ब्रह्मराक्षससेवितः ॥" इति ॥ २४ ॥

†उद्धस्तः कृशपरुषोऽचिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥ २५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

पिशाचाविष्टमाह—उद्धस्त इत्यादि । ऊद्धस्त ऊर्ध्वबाहुः; 'उद्वस्त्र' इति पाठान्तरं न्याय्यं, **विदेहेऽपि** दिगम्बरपाठात्; उद्वस्त्रो नग्नः । परुषो रूक्षः । लोलः सर्वस्मिन्नन्ने पाने च सतृष्णः । 'लोलुः' इति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टन्निति विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २५ ॥

‡स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही
निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि ।
यश्चाद्रि-द्विरद-नगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ २६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

---

* 'विविधसुराविकाराः पैष्टीप्रभृतयः । भृशमतिशयेन लज्जारहितः । अतिनिष्ठुरो दयारहितः । विपुलबलोऽन्नाद्विनाऽपि प्रभूतबलः ।' (आ० द०) ॥ २४ ॥

† 'कृशो निर्मांसः । विरुद्धप्रलापी विरुद्धभाषी, 'अचिरप्रलापी' इति पाठान्तरम् । अतिलोलः इति अतिचपल इत्यर्थः; 'अतिलोलुः' इति पाठान्तरे अशनलोलुप इत्यर्थः; बह्वाशी प्रचुरभोक्ता । विजनं निर्जनस्थानं, हिमाम्बु[२] शीताम्बु, तयोः सेवी, रात्रेः सेवी रात्रिविचारीत्यर्थः । 'निजनवनान्तरोपसेवी' इति पाठान्तरम् । व्याचेष्टन् विविधं चेष्टन्; 'व्याचेष्टं' इति पाठान्तरे विरुद्धचेष्टं यथा भवति तथा भ्रमति ।' (आ० द०) ॥ २५ ॥

‡ 'त्रिविधं हि हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तं "अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च ॥" इति । अस्यार्थः—भिन्नमर्यादं श्रुतिस्मृत्युदितकर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तम्, अभक्ष्यागम्याहिंसादिप्रवृत्तत्वात् । क्षतं सव्रणं, मांसशोणितप्रियत्वात् । अक्षतमपि शौचादिरहितम् । अत्र विहारशब्देन रतिरभिधीयते । सत्कारः

---

१ 'राक्षसान्तरं' इति क. । २ एतच्च 'विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी' इति पाठाभिप्रायेण ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्रिविधं हि हिंसा-क्रीडा-पूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तम्—"अशुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसा-विहारार्थं सत्कारार्थमथापि च ॥" (सु. उ. तं. अ. ६०) इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्धद्वयेन लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि । स्थूलाक्षो विकृतनेत्र इति **जेज्जटः** । द्रुतमटनो द्रुतगतिः, अत एव 'त्वरितगतिः' इति **जेज्जटेन** पठितम् । यश्चेत्यादि । पर्वतादिपतितः सन् यो गृह्यते सोऽप्यसाध्यः, नगो वृक्षः । सर्व एवोन्मादी त्रयोदशेऽब्दे देवताग्रहीतोऽप्यसाध्यः । **विदेहे**ऽधिकमप्यसाध्यलक्षणं पठ्यते—"मेढ्रप्रवृत्तक्षतजः सास्राक्षः स्रुतनासिकः । रूक्षजिह्वः पूतगर्भो हतवागतिदुर्बलः ॥" इत्यादि ॥ २६ ॥

***देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।**
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां, यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥
पित्र्याः कृष्णक्षये हिंस्युः, पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ, पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)

देवादीनां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि । पौर्णमास्यां पूर्णिमायाम् । कृष्णक्षयेऽमावास्यायाम् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं, तत्तिथौ बलिदानार्थं च ॥ २७ ॥ २८ ॥

†दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥ २९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६०)
प्रविश्याशु शरीरं हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥ ३० ॥

ननु, यदि ग्रहाविष्टानां पुंसामुन्मादः स्यात्, तदा विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्ते ? इत्यत आह—दर्पणादीनित्यादि । अस्मदादिदर्शनायोग्यत्वान्न दृश्यन्त इत्यर्थः । आदि-

---

पूजा । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति । तस्य लक्षणमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि । यश्चातिकम्पते सोऽसाध्यः । यश्चैतेभ्यः पतितः स्यात् सोऽप्यसाध्यः । अद्रिः पर्वतः, द्विरदो गजः, आदि-ग्रहणात्तटप्रासादादयो गृह्यन्ते । एतेभ्यः पतितः स्यादित्यर्थः ।' **(आ० द०)** ॥ २६ ॥

* 'विशन्ति अनुप्रवेशं कुर्वन्ति । असुरा असुरग्रहाः । संध्ययोरपीत्यपिशब्दः पादपूरणे; अन्येऽपिशब्दात् पौर्णमास्यामपि गृह्णन्तीति वर्णयन्ति । प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायःशब्दात् संध्ययोरपि गन्धर्वा विशन्तीति लभ्यते । पित्र्याः पितृग्रहाः । पञ्चम्यामपीत्यपिशब्दात् कृष्ण-क्षयेऽपि । उरगा नागग्रहाः । तिथ्यभिधानप्रयोजनं तेषां तिथौ बलिदानार्थं; तथा चोक्तं—"ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः । दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ॥" इति ।' **(आ० द०)** ॥ २७ ॥ २८ ॥

† 'ननु भूतैः शरीरेऽनुप्रवेशः क्रियते न तु शरीरिणि, तत्कथं शरीरिण इत्यभिधानं न विरुध्यते ? उच्यते—शरीरिशब्देनात्र शरीरमभिप्रेतं, स्थानिनि स्थानोपचारात्; यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीति । यथा छायाशीतोष्णादयो दर्पणप्राणिप्रभृतीन् विशन्तो न दृश्यन्ते तद्वद्ग्रहा इत्यर्थः ।' **(आ० द०)** ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शब्देन प्रकारवाचिना जल-तैलादीनां ग्रहणम्। छाया प्रतिकृतिः। शीतोष्णमिति कर्तृपदं, प्राणिन इति कर्मपदम्। स्वमणिमिति सूर्यकान्तम्। देहधृगात्मा, मन इति **जेज्जटः**। अनेकदृष्टान्तप्रयोजनं **जेज्जट**लिखितं तच्चात्रानुपयुक्तत्वेन विस्तरभयाच्च न लिखितम्। देवशब्देन चात्र देवस्यानुचरा देवसधर्माणो गृह्यन्ते, देवानां मनुष्यशरीरेणाशुचिना संबन्धाभावात्। यदाह **सुश्रुतः**–"न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न ते मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति। ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपेताः॥" (सु. उ. तं. अ. ६०) इति॥ २९॥ ३०॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुन्मादनिदानं समाप्तम्॥ २०॥

***(तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम्।**
गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम्॥ ३१॥
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः॥ ३२॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटी-सहस्रायुत-पद्मसंख्याः।
असृग्वसा-मांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तथाऽऽविशन्ति॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान उन्मादनिदानं समाप्तम्॥ २०॥

---

* 'इदानीं ग्रहाणां तीव्रतपादियमादियुक्तां प्रभाववत्तां सुश्रुतोक्तेन श्लोकत्रयेण दर्शयितुमाह–तपांसीत्यादि। तपस्तपनलक्षणमुपवासादि, व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादिनियमनानि, कर्म कायवाङ्मनसां सुचरितम्। गुणास्तथाष्टाविति अणिमा १, महिमा २, लघिमा ३, प्राकाम्यं ४, प्राकाश्यम् ५, ईशित्वं ६, वशित्वं ७, कामावसायित्वं ८, चेति। अन्ये तु–"आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां शब्दनक्रिया। दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम्॥" इत्यष्टविधमैश्वर्यमाहुः। तेषु ग्रहेष्वेते गुणा नित्याः, न कादाचित्काः, व्यस्ता द्वित्रिचत्वार इत्यादि; समस्ताः सर्वे; यो यस्य प्रभाव इति यथाप्रभावं; तत्र व्यस्ता गुणा असुरादिग्रहाणां, समस्ता देवग्रहाणाम्। अथ ते नियमादियुक्ताश्चेत् कथमशुचिं देहमाविशन्ति, न कथंचन, अत एवाह–नेत्यादि। ते देवादयो मनुष्यैः सह न विशन्ति नैकीभवन्तीत्यर्थः। न वा मनुष्यान् मानुषदेहान्, क्वचिदप्यनुप्रविशन्तीत्यर्थः। ये पुनर्वैद्या 'आविशन्ति' इति मोहादज्ञानात् प्रवदन्ति, ते वैद्या भूतविद्याविषयात्तज्ज्ञानादपोह्या अपसारणीयास्त्याज्या इत्यर्थः। के तर्हि गृह्णन्तीत्याह–तेषां देवादीनां परिचारकाः प्रेष्याः, कर्मकरा इत्यर्थः। कोट्यः शतलक्षप्रमाणाः, अयुतं दशसहस्रम्, एतेन कोटिघ्नं शतलक्षप्रमाणगुणितं यत् सहस्रं तादृशैर्दशभिः सहस्रैरत्रायुतं बोद्धव्यं; तेषां पद्मं, पद्मं चतुर्दशबिन्दुकं, तदेव संख्या येषां ते तथा। सुभीमा अत्यर्थं भयानकाः। निशाविहारा रात्रौ भ्रमणशीलाः।' (आ० द०)॥ ३१–३२॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथापस्मारनिदानम्।

*चिन्ता-शोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥
तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

मनोदुष्टिसाधर्म्यात् समानचिकित्स्यत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारारम्भः। तस्य निरुक्तिः **सुश्रुतेन** कृता—"स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत्परिवर्जनम्। अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥" (सु. उ. तं. अ. ६१) इति। स्मृतिश्च ज्ञानोपलक्षणं, तेनानुभवागमोऽपि बोध्यः। तस्य सामान्यलक्षणमाह—तमःप्रवेश इत्यादि। तमःप्रवेशोऽन्धकारप्रवेश इव ज्ञानाभाव इत्यर्थः। संरम्भो नेत्रविकृतिः, हस्तपादादिक्षेपणादिकं च ॥ १ ॥

†हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ २ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६१)

* 'स्मरणाभावो जलादौ प्रवेशादिभिः। सुश्रुतादपस्मारस्य निदानं लिख्यते—"मिथ्यादियोगीन्द्रियार्थ-कर्मणामभिसेवनात्। विरुद्ध-मलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ॥ वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम्। रजस्तमोभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम्। चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥" इति। अस्यार्थः—मिथ्यादियोगयुक्तानामिन्द्रियार्थानां कर्मणां चाभिसेवनादिति ज्ञेयं; तत्रेन्द्रियाणां श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणानामर्था विषयाः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः, तेषां मिथ्यादिसेवनात्। तत्र परुषेष्टविनाशादिश्रवणं मिथ्यायोगः, पटहादीनामतिशब्दश्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः; अभिघातभूताशुचिसंस्पर्शो मिथ्यायोगः, अतिमात्रशीतोष्णादीनां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गादीनां चातिसेवनमतियोगः, तथा सर्वशोऽसेवनमयोगः; तथाऽतितेजस्सामतिदर्शनमतियोगः, सर्वथाऽनवलोकनमयोगः, सूक्ष्मादिदर्शनं मिथ्यायोगः; रसानामत्यादानमतियोगः, अनादानमयोगः, तथाऽयोग्यरसानामादानं मिथ्यायोगः; तथा पूत्याद्याघ्राणं मिथ्यायोगः, अतितीक्ष्णादिगन्धाघ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः; तथा कायिककर्मणो व्यायामादेर्निषिद्धकालादिषु सेवनं मिथ्यायोगः, अतिसेवनमतियोगः, सर्वशोऽसेवनमयोगः; तथा वाचिककर्मणः परुषानृतादिवचनं मिथ्यायोगः, अतिवचनादिकश्चातियोगः, सर्वशो मौनमयोगः; तथा मानसकर्मणः शोकादेश्चिन्तनं मिथ्यायोगः, अतिमात्रचिन्तनादिकमतियोगः, सर्वशोऽचिन्तनमयोगः। मलिनाहारः पूतिद्विष्टामेध्यपर्युषिताहारः, विहारोऽपि मलिनो दृष्टादृष्टार्थः स्मृतिषु विज्ञातव्य इति। **वाग्भटात्संप्राप्तिर्लिख्यते**—"उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः। हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ तमो विशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः। दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ। विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते प्रबुध्यते ॥ कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते।" इति। तमःप्रवेशादिलक्षणो घोरोऽपस्माराख्यो गदो ज्ञेयः। स चतुर्विध इति वातात्, पित्तात्, कफात्, सन्निपातात्। चतुर्विध इति विधानं द्वन्द्वजप्रतिषेधार्थं, द्वन्द्वजाभावस्तु व्याधिस्वभावात्।' **(आ० द०)** ॥ १ ॥

† 'तस्मिन्नपस्मारे भविष्यति हृत्कम्पादीनि पूर्वरूपाणि भवन्ति।' **(आ० द०)** ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वरूपमाह—हृत्कम्प इत्यादि। शून्यता हृदयस्यैव। ध्यानं जिह्मायनम्। अत्र मूर्च्छा मनोमोहः, प्रमूढता इन्द्रियमोहः ॥ २ ॥

*कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि।
परुषारुण-कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥
(च. चि. अ. १०)

वातिकलक्षणमाह-कम्पत इत्यादि। श्वसिति खरश्वासो भवति। रूपाणीति प्राणिनः, "नीलो मामनुधावति" इति सुश्रुतवचनात्, एवं पैत्तिके "पीतो मामनुधावति" इति, एवं श्लैष्मिके "श्वेतो मामनुधावति" (सु. उ. तं. अ. ६१) इति ॥ ३ ॥

†पीतफेनाङ्ग-वक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. १०)

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि। पीतासृग्रूपदर्शन इति पीत-लोहितवर्णसमस्तवस्तुदर्शी। सतृष्णेत्यादि सतृष्णश्चासावुष्णश्चेति सतृष्णोष्णः, सतृष्णोष्णश्चासावनलव्याप्तलोकदर्शी चेति समासः ॥ ४ ॥

‡शुक्लफेनाङ्ग-वक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५ ॥
(च. चि. अ. १०)

श्लैष्मिकलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि। हृष्टाङ्गजो हृष्टरोमा। चिरादित्यनेन वात-पित्तयोरचिरेण वेगमोक्ष इति सूचयति ॥ ५ ॥

§सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ६ ॥
(च. चि. अ. १०)

प्रतिस्फुरन्तं[1] बहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम्।
नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ७ ॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—सर्वैरित्यादि। स चेति स सान्निपातिकः। क्षीणस्यैकदोषजोऽप्यसाध्यः। एवमनवश्च बोध्यः। प्रस्फुरन्तं प्रकम्पन्तम्। नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमिति नेत्राभ्यां विकृतिमासादयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

* 'अनिलात् दन्तान् दशति, तथा फेनमुद्वमति, परुषारुणकृष्णानि रूपाणि पश्येत्।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'पैत्तिकः पित्तापस्मारयुक्तः पुरुषः पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षो भवति।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

‡ 'श्लैष्मिको नरः शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षो भवति। शीतहृष्टाङ्गज इति शीतः शीतगात्रः। कृष्णपीतशुक्लदर्शनं वातादीनां प्रभावः, न तु पैशाचादिकं रूपमभिप्रेतम्।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

§ 'एतैः सर्वैस्त्रिभिः समस्तैश्च लिङ्गैस्त्रिदोषजः सान्निपातिको ज्ञेयः। 'बहुशोऽपसरन्तं तु' इति पाठान्तरं; बहुशो बहून् वारानपसरन्तमपस्मारवेगवन्तम्। क्षीणं 'पुरुषम्' इति शेषः। इत्थंभूतं पुरुषमपस्मारवेगाद्युपद्रवसहितमपस्मारो विनाशयेदिति संबन्धः।' (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'प्रस्फुरन्तम् सुबहुशः' इति पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथान्तरम् ॥ ८ ॥
(च. चि. अ. १०)

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ ९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ६१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अपस्मारप्रकोपकालमाह—पक्षादित्यादि । पक्षात् पैत्तिकः, द्वादशाहाद्वातिकः, मासाच्छ्लैष्मिकः । द्वादशाहानन्तरं पक्षे वक्तव्ये तत्पूर्वं पक्षाभिधानं, तेनात्राधिककालेनापि वेगं करोतीत्याहुः । किंचिदथान्तरमिति उक्तकालेभ्योऽर्वागपि दोषतारतम्यादिति । ननु, वेगं कृत्वाऽपस्मारारम्भको दोषोऽस्त्येव तत् कुतः सर्वदा वेगं न कुरुते ? द्वादशाहादिष्वेव कुरुत इत्याह—देवे वर्षतीत्यादि । अयमभिसन्धिः—तेजोवनी-पवन-पयःसनाथं विद्यमानमपि बीजं कालविशेष एवाङ्कुरं जनयति, कालविशेषस्य सहकारित्वात्; तथा गतस्याप्यपस्मारस्य पुनरुद्भवः संभवति । शरदीति तत्कालोचितबीजाभिप्रायेण, तेन कानिचिद्बीजानि वर्षास्वपि भवन्तीति । अयं च न्यायश्चातुर्थिकज्वरादिष्वपि बोध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामपस्मारनिदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अथ वातव्याधिनिदानम् ।

†रूक्ष-शीताल्प-लघ्वन्न-व्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि ॥ १ ॥

---

* 'वातादिजनितापस्मारवेगदिननियमलक्षणमाह—पक्षादित्यादि । मला वातादयः कुपिताः सन्तोऽपस्माराय पक्षादथवा द्वादशाहान्मासाद्वा वेगं कुर्वन्ति, अयमभिसन्धिः । अथ डल्हणाभिप्रायः—यथा वर्षत्यपि देवे भूमावुप्तानि कानिचिद्बीजानि शरद्येव प्रविरोहन्ति, तथा सर्वरोगबीजानां वातादीनां कदाचित् कस्यचिदपस्मारादिव्याधिविशेषस्य निदानादिसंगमेऽपि दूष्यादिसमुदायेनैव समुद्भवो भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वन्यथा व्याख्यानयन्ति—ननु, संचयादिक्रमेणोपयोगो दोषाणां तदा पुनः कथमल्पेनैव कालेन तद्विकारोद्गमः स्यादित्यत्राह—देवेऽवर्षतीत्यादि । अवर्षत्यपि देवे यथा शरत्काले भूमौ स्तिमितत्वात् कानिचिद्बीजानि प्ररोहन्त्येव, तथाऽल्पेनापि कालेन शरीरस्था दोषाः किंचिदुपचिता विकारं जनयन्तीति ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

† **'सुश्रुते** दोषाणां वात एव प्रधानः । उक्तं च—"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥" इति । अतो वातव्याध्यभिधानम् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं निदानमाह—रूक्षेत्यादि । अल्पं स्तोकं, लघ्वन्नं पुरातनं षष्टिकादि, व्यवायो मैथुनं, प्रजागरो रात्रिजागरणम् । विषमादुपचारादिति अप्राप्ते क्रियाकाले क्रियाक्रमः । दोषा-

---

१ 'प्रथमं' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लङ्घन-प्लवनात्यध्व-व्यायामादिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ता-शोक-रोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥
वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात् ।
मर्माबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥ ३ ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥
(च. चि. अ. २८)

अपस्मारवद्वातविकाराणामप्याक्षेपकादीनां वेगकर्तृत्वादपस्मारानन्तरं वातव्याध्यारम्भः । ननु, वातव्याधिरिति कोऽर्थः ? किं वात एव व्याधिर्वातव्याधिः, उत वातेन जनितो व्याधिर्वातव्याधिः ? आद्ये स्वस्थेष्वपि प्रसङ्गः, द्वितीये ज्वरादिषु । उच्यते—व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतो दुःखकारी वातो वातव्याधिः । उक्तं हि **सुश्रुते**—"पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।" (सु. नि. स्था. अ. १) इति । वातजनितोऽसाधारणव्याधिर्वातव्याधिरिति विशेषणीयं, तेनोभयत्राप्रसङ्गः । यच्चोक्तं—"कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकं" इत्यादि; तत्रारम्भको वायुरेव, पित्त-कफौ त्वनुबन्धाविति न विरोधः । **चरके** हि द्विविधा व्याधय उक्ताः सामान्यजा, नानात्मजाश्चेति[१]; तत्र सामान्यजा ये वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा जन्यन्ते, यथा—ज्वरादयः; नानात्मजा ये नियतैकदोषजन्याः, यथा—आक्षेपकादयो ये वातेनैव जन्यन्ते, न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा; तथौष-चोषादयः पित्तेनैव, न वातेन कफेन च; तथा तृप्त्यादयः कफेनैव, न वातेन, न वा पित्तेन; एवं व्यवस्थिते वातव्याधिवत् पित्त-कफव्याधी कस्मान्नोक्तौ ? उच्यते—वायोरतिबलत्वेनाशुकारित्वेन च गरीयस्त्वात्तद्विकाराणां दुःसाध्यत्वादाश्वेवात्ययकरत्वाद्विशिष्टचिकित्सात्वाद्वातव्याध्यभिधानं, नतु कफ-पित्तव्याध्यभिधानम् । अत एव **चरक-सुश्रुता**दिष्वपि वातरोगाध्याय एव निर्दिष्टो, नतु पित्त-कफरोगाध्यायः । **चन्द्रिकाकार**स्त्वाह—पित्तकफयो रूप-रसादियोगाद्दूष्यविशेषयोगाद्वा हरिद्रा-चूर्णसंयोगवदत्यन्तविसदृशा रसादिमन्तो विकाराः पृथङ्नामानो जायन्ते, वायोस्तु रूप-रसाद्यभावाद्दूष्यनिरपेक्षा आक्षेपकादयो वातादनतिभिन्नरूपा नानात्मजाः; तेन वातविकाराः पृथगुच्यन्ते, नतु पित्त-कफविकारा इति । एतत्तु **बकुलकरप्रभृतयो** नानुमन्यन्ते, **चरक**विरोधात् । **चरके** हि पित्त-कफयोरपि नानात्मजा उक्ताः, यथा—"अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ।" (च. सू. स्था. अ. २०) इति । **सुश्रुतेन** तु

सृक्स्रावणादपि वमनविरेकाभ्यां दोषस्यातिरेकाद्रुधिरस्रवणाच्च । अभिघातो लगुडादिभिः । अभोजनादुपवासात् । मर्माबाधान्मर्माभिघातात् । एतैः कारणैः कुपितो बली वायू रिक्तानि स्रोतांसि पूरयित्वा सर्वाङ्गैकाङ्गजान् व्याधीन् करोति ।' (आ० द०) ॥ १–४ ॥

१ "सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्यन्ते, नानात्मजा इति ये वातादिभिर्दोषान्तरासंपृक्तैर्जन्यन्ते" इति चक्रः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शल्याध्यायिना पित्त-कफनानात्मजा न दर्शिताः, पराधिकारेषु न विस्तारोक्तिरित्यभिप्रायेणेति। लङ्घनमुत्पतनम्, उपवासस्यानशशब्देन वमनादेश्च दोषस्रवणशब्देन वक्ष्यमाणत्वात्। प्लवनं बाहुभ्यां जलप्रतरणम्। आमादिति आमरसात्, तस्य कारणत्वं मार्गावरणद्वारेण नतु स्वरूपेण; आयासादिति पाठान्तरमयुक्तं, तस्य व्यायामशब्देनोक्तत्वात्। मर्मबाधान्मर्माभिघातात्। अपतंसनं गजादिभ्यः शीघ्रयानेन पतनं, उच्छ्वासावरोधो वा; धातुकर्षणमिति **खरनादः** ॥ १-४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम्।
आत्मरूपं तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

(च. चि. अ. २८)

पूर्वरूपादिकमाह—अव्यक्तमित्यादि। अव्यक्तमिति वक्ष्यमाणानां वातविकाराणां रूपमेवाव्यक्तं पूर्वरूपं, नतु ज्वरादिवद्विशिष्टमन्यत्। आत्मरूपमित्यादि तदेव व्यक्तमात्मरूपं दोषादिभेदेन सम्यक् प्रकाशितं स्वलक्षणमित्यर्थः। अपाय इति वायोश्चलत्वेन स्तम्भ-संकोच-कम्पादीनां कदाचिदभावात्; यदुक्तं—"गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु।" इति। लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वधातुशोषणात्। अथवा अपायो लघुता इति सर्ववातविकाराणामपायोऽभावः, किं तदित्याह—लघुतेति; वातलिङ्गानां लघुताऽत्यल्पत्वेनावस्थानं नतु निःशेषनिवृत्तिः; यथा—बहिरायामनिवृत्तावपि न रूक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः ॥ ५ ॥

***संकोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थ्नां पर्वणामपि।**
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणि-पृष्ठ-शिरोग्रहः ॥ ६ ॥
खाञ्ज्य-पाङ्गुल्य-कुब्जत्वं शोथोऽङ्गानामनिद्रता।
गर्भ-शुक्र-रजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ ७ ॥
शिरो-नासाक्षि-जत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम्।
भेदस्तोदोऽर्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥ ८ ॥
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः।
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ९ ॥

(च. चि. अ. २८)

करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तद्व्याकरोति—संकोच इत्यादि। स्तम्भः पर्वणामेव। पाङ्गुल्यं पङ्गुता। शोथोऽङ्गानामिति बाहुमुखादीनाम्। अनिद्रतेत्यनेनाल्पनिद्रतेत्याहुः। गर्भ-शुक्र-रजोनाश इति गर्भशय्याया वाताधिष्ठितत्वेन गर्भाग्रहणमिति **जेज्जटः**; गर्भादिविकृतिरप्यत्र द्रष्टव्या। स्पन्दनं कम्पनम्। हुण्डनं शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशो वक्रत्वं वा, धातूनामनेकार्थत्वात्। अन्ये त्वाहुः—शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं शङ्खललाटभेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनमक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं

* 'संकोचः पर्वणाम्, अस्थ्नां भङ्गः स्फुटनं, तथा पर्वणां पाण्यादीनां ग्रहः स्तम्भ इव। खाञ्ज्यं खञ्जता, तोदः शूलं पीडाभेदः।' (आ० द०) ॥ ६—९ ॥

१ 'श्रोत्रादीनां' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रीवास्तम्भः । भेद इति ओष्ठ-दन्त-श्रोण्यादीनाम् । तोदः शूलम् । अर्तिः पीडा, सा च पाद-पार्श्व-श्रोत्राक्षि-वक्षसामिति जेज्जटः । आक्षेपश्च आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः आयासः श्रमः । हेत्वित्यादि । हेतुविशेष आवरणादिः; यथा—श्लेष्मावृतो मन्यास्तम्भकारी; स्थानविशेषः कोष्ठादिः; यथा—पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजमित्यादि ॥ ६–९ ॥

*तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्र-वर्चसोः ।
ब्रध्न-हृद्रोग-गुल्मार्शः-पार्श्वशूलं च मारुते ॥ १० ॥
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरण-भञ्जनम् ।
वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ ११ ॥

(च. चि. अ. २८)

एतदेव विवृणोति (कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्रेत्यादि । कोष्ठशब्देनाविशेषात् सर्वे आमाशयादयो गृह्यन्ते, आमाशयादिगं तु पृथगपि वक्ष्यति । निग्रहोऽप्रवृत्तिः । ब्रध्नः कोश-वङ्क्षणसन्धिः ॥ १० ॥ ११ ॥

†ग्रहो विण्मूत्र-वातानां शूलाध्मानाश्म-शर्कराः ।
जङ्घोरु-त्रिक-पात्पृष्ठरोग-शोषौ गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
रुक् पार्श्वोदर-हृन्नाभेस्तृष्णोद्गार-विसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥

(च. चि. अ. २८)

गुदस्थितवातलक्षणमाह—ग्रह इत्यादि । अश्मा अश्मरी । रोगो रुजा । गुद इत्युत्तरगुदे पक्वाशय इत्यर्थः, नतु गुदमात्रे; तथा सत्यश्मरीकर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ १२ ॥ १३ ॥

‡पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्र-पुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः ।

(सु. नि. अ. १)

---

* 'स्थानविशेषमाह—तत्रेत्यादि। तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये कोष्ठाश्रिते वाते दुष्टे सति मूत्रवर्चसोर्निग्रहस्तथा ब्रध्नादयो रोगा भवन्ति। कोष्ठशब्देनात्र आमाशयादयः सर्वे गृह्यन्ते। यदुक्तं—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ।" इति। सर्वाङ्गकुपितलक्षणमाह-सर्वाङ्गेत्यादि। भञ्जनं भङ्गवत्पीडेत्यर्थः। सन्धयो वेदनया परीता युताः स्फुटन्तीव।' (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

† 'पक्वाशयकुपितमाह—ग्रह इत्यादि। ग्रहोऽप्रवृत्तिः। पाच्चरणम्। पृष्ठरोगाः स्तम्भादयः। रुक् रुजाविशेषः; तथा शोफश्च। आमाशयकुपितमाह—रुगित्यादि। सुगमम्।' (आ० द०) ॥ १२ ॥ १३ ॥

‡ 'सुश्रुतोक्तं पक्वाशयगतवातलक्षणमाह—पक्वेत्यादि। अन्त्रकूजं अन्त्रेऽव्यक्तशब्दं करोति। आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः। त्रिकः स्फिजोरुपरि सन्धिः।" (आ० द०)

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पक्वाशयस्थवातलक्षणमाह—पक्वाशयस्थ इत्यादि । ननु पक्वाशयस्थ इति पुनरुक्तिः, गुदे स्थित इत्यनेनैवोक्तत्वात् । उच्यते—गुदे स्थित इति **दृढबलस्य** लक्षणं, पक्वाशयस्थ इति **सुश्रुतस्य**; उभयलिङ्गोपन्यासस्तु सकललिङ्गप्रदर्शनार्थमित्यविरोधः ॥ १४ ॥

*त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥
(च. चि. अ. २८)

त्वग्गतवातलक्षणमाह—त्वगित्यादि । आतन्यते विस्तार्यत एव । त्वग्गत इति उपधातुरूपां त्वचं प्राप्ते; **चन्द्रिकाकारस्तु** त्वक्शब्देन रसमाह, तेन रसगत इत्यर्थः । हृदयस्थस्य च रसस्यामाशयसामीप्यादामाशयगतवातलक्षणेनैव तदधिगते रसगतस्यानभिधानमिति **कार्तिकः** ॥ १५ ॥

†रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥
(च. चि. अ. २८)

असृग्गतवातलक्षणमाह—रुज इत्यादि । अरूंषि व्रणाः । भुक्तस्य स्तम्भो भुक्तवतो गात्रस्तम्भः, सन्तर्पणेन रक्तस्य वृद्धेः । अन्ये त्वसृग्गतवातलक्षणं न पठन्ति, वातरक्तेन सहाभेदात्; तन्न, अत्र दुष्टो वायू रक्तेनावृतः कुप्यति, वातरक्ते तु स्वकारणादुभावपि हस्त्यादिगमनकुपितौ विशिष्टसंप्राप्त्या हस्तपादगतावेव वातरक्ताख्यं विकारं जनयत इति ॥ १६ ॥

‡गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा ।
सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांस-मेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांस-बलक्षयः ।
अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥
(च. चि. अ. २८)

'श्रोत्रादिगतलक्षणमाह–श्रोत्रादिष्वित्यादि । श्रोत्रादिषु गते श्रोत्रत्वक्चक्षुर्घ्राणरसनेन्द्रियाणां विनाशः स्वस्वविषयग्रहणेऽशक्तता ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

* 'सांप्रतं धातुकुपितस्य लक्षणम् । तत्र रसकुपितमाह–त्वगित्यादि । त्वक् त्वचा, रौक्ष्यादियुक्ता तुद्यते; त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिप्रेतः, तदाधारत्वात् । पर्वरुक् सर्वत्वग्व्यथा ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥

† 'रक्तकुपितमाह–रुज इत्यादि । वैवर्ण्यं विच्छायता, गात्रे शरीरे ।' (आ० द०) ॥ १६ ॥

‡ 'अनिले मांसमेदोगते सत्यङ्गं शरीरं, गुरु भारिकं, स्तब्धं निश्चलं, दण्डमुष्टिभ्यां हतमिव सरुक् पीडायुक्तं; **सुश्रुते** चात्र विशेष उक्तः–"कर्कशांस्तोदबहुलान् ग्रन्थीन् मांससमाश्रितः । वायुर्मेदोगतः कुर्याद्ग्रन्थीन् मन्दरुजोऽव्रणान् ॥" इति । तथा मज्जास्थिकुपितस्यापि वातस्य विशेष उक्तः–"अस्थिशोषं च भेदं च कुर्याच्छूलं च तत्स्थितः । तथा मज्जगते रुक् च न कदाचित्प्रशाम्यति ।' इति ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मांस-मेदोगतवातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि । श्रमितं श्रान्तं निःसहमित्यर्थः । मांस-मेदोगतवायोरेकलिङ्गत्वमदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयाभेदात्[1], एवं मज्जास्थिकुपितेऽपि वाच्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

*क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥
(च. चि. अ. २८)

शुक्रस्थवातलक्षणमाह—क्षिप्रमित्यादि । गर्भमिति दुष्टशुक्रारब्धत्वाद्गर्भस्य । विकृतिमिति गर्भस्य, शुक्रस्य च ॥ १९ ॥

†कुर्यात् सिरागतः शूलं सिराकुञ्चन-पूरणम् । (सु. नि. अ. १)
बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लीं कौब्ज्यमथापि वा ॥ २० ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः ।
(च. चि. अ. २८)

सिरागतवातलक्षणमाह—कुर्यादित्यादि । आकुञ्चनं संकोचः । पूरणं स्थूलत्वं, यदुक्तमन्यत्र—"सुप्तास्तन्व्यो बृहत्यो वा सिरा वाते सिरागते ।" इति । खल्लीं वक्ष्यमाणाम् ॥ २० ॥—

‡हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलाटोपौ करोति च ॥ २१ ॥
(सु. नि. अ. १७)

सन्धिगतवातलक्षणमाह—हन्तीत्यादि । हन्ति सन्धिगतः सन्धीनिति सन्धिविश्लेषं स्तम्भादिकं वा करोति ॥ २१ ॥

§(प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥) (सु. नि. अ. १)
प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥ (सु. नि. अ. १)

* 'अनिलः शुक्रस्थः कुपितः सन् शुक्रं क्षिप्रं शीघ्रं मुञ्चति बध्नाति च, तथा गर्भमपि क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति च ।' (आ० द०) ॥ १९ ॥

† 'सिरागतो वायुः शूलं सिराऽऽकुञ्चनपूरणं च, तथा बाह्याभ्यन्तरमायामं, तथा खल्लीं वक्ष्यमाणां, कौब्ज्यं च कुर्यात् । स्नायुगतोऽनिलः सर्वाङ्गरोगानेकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् । सुश्रुतेनाप्युक्तं—"स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ।" इति । वाग्भटेनोक्तं—"तथा स्नाय्वाश्रितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जताम् ।" इति ।' (आ० द०) ॥ २० ॥—

‡ 'संधिगतो वायुः सन्धीन् हन्ति, तथा शूलशोफौ करोति, 'संधिषु' इति शेषः । एतेनाकुञ्चनप्रसारणयोरभाव उक्तः ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥

§ अत्र पञ्चविधस्य वायोर्नामान्याह–प्राणेत्यादि । स्थानस्था इति स्थानशब्देनात्र साम्यमुच्यते । यापयन्ति धारयन्ति । सदनमङ्गग्लानिः । क्लमोऽनायासः श्रमः, हर्षो रोमहर्षः, 'शीतस्तम्भौ' इति पाठान्तरम् । कफेन संयुक्ते समाने विण्मूत्रयोः सङ्गः; "कफाधिकं च विण्मूत्रं रोमहर्षः कफावृते" इति पाठान्तरम् । कफाधिकं श्लेष्मबहुलं विष्ठामूत्रमिति । अपान

१ 'प्रत्यासत्तेराश्रयप्रभावात्' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।
अस्वेद-हर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥ २३ ॥
स्वेद-दाहौष्ण्य-मूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥
अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।
अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूल-शोथौ कफावृते ॥ २६ ॥ (सु. नि. अ. १)

पित्त-कफावृतानां प्राणादीनामर्धार्धश्लोकेन लिङ्गान्याह—प्राण इत्यादि । गात्रहर्षो रोमाञ्चः । दण्डको दण्डवत् स्तम्भः । परस्परं च प्राणादीनामावरणानि विंशतिर्भवन्ति । यदुक्तं **चरके**—"मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु ।" (च. चि. स्था. अ. २८) इत्यादि । एषां च लक्षणं **चरक** एव द्रष्टव्यम् । **विदेहे** चैक एव वायुः स्थान-कर्मभेदात् पञ्चेत्याहुः, संसर्गिद्रव्यत्वेनैकाश्रये जलवत्पृथगवस्थानानुपपत्तेः । **ईशानो**ऽप्याह–यथैको देवदत्तः स्थानभेदात् गृहस्थो वानप्रस्थः, कर्मभेदात् कुम्भकारो मालाकार, इत्युच्यते तथा वायुरपीति ॥ २२–२६ ॥

इति सुगमम् । **वाग्भटोक्तं** द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं लिख्यते—"वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते । लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कट्वूष्णैश्चाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामिता । शैत्यगौरवशूलानि कटाद्युपशयोऽधिकम् ॥ लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते । रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वग्मांसान्तरयोर्भृशम् ॥ भवेत्सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च । मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥ हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव जायते । चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते । स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते । मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् । शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले । मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तौ मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिकृन्तति । व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्त्यजेत् । सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक् ॥ विलोमो मारुतोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽपि च । भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ विदग्धेऽन्ने च वमनमुदानेऽपि भ्रमादयः । दाहोऽन्तरूर्जाभ्रंशश्च, दाहो व्यानेन सर्वगः ॥ क्लमोऽङ्गचेष्टासंगश्च ससंतापः सवेदनः । समान ऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता । रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्राऽरुच्चिर्वमिः । ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहाः ॥ उदाने गुरुगात्रत्वमरुच्चिर्वाक्स्वरग्रहः । बलवर्णप्रणाशश्च, व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहाः ॥ गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् । समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥ अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनम् । इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् । सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः । हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः । दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥" इति (आ० द०) ॥ २२–२६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः।
तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः॥ २७॥
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः। (सु. नि. अ. १)

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—यदा त्वित्यादि। सर्वा इति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गाः। आक्षिपति देहं हस्त्यारूढपुरुषस्येव गात्रं चालयति। मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम्। 'बहिश्चर' इति पाठान्तरे कोष्ठाद्बहिः शाखागतश्चरन्नाक्षेपकं करोतीत्यर्थः। **चन्द्रिकाकारस्त्वेतन्नानुमन्यते**, स्थानगाम्भीर्यादाक्षेपकस्य तदारम्भकवायोर्बहिश्चरत्वायुक्तत्वात्॥ २७॥–

†क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते॥ २८॥
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीडयन्।
धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा॥ २९॥
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः।
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः॥ ३०॥
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः॥ ३१॥
वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम्। (च. सि. अ. ९)

अस्यैवावस्थाविशेषावपतन्त्रकापतानकावाह—क्रुद्ध इत्यारभ्य एके तमपतानकमित्यन्तेन। स्वैः कोपनैरित्यनेन रूक्षादिकुपितः स्वतन्त्रो नत्वावरणकुपित **इतीशानः**। निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः। आक्षेपकश्चतुर्विधो भवति–दण्डापताकोऽभ्यन्तरायामो बहिरायामोऽभिघातजश्चेति। **दृढबलेन** यद्यप्याक्षेपकात् पूर्वमन्तरायामबहिरायामौ पठितौ, तथाऽप्याक्षेपकविशेषावेतौ मन्तव्यौ, **सुश्रुतदर्शनात्**॥ २८–३१॥

* 'मुहुर्मुहुर्देहमाक्षिपति हस्त्यारूढस्येव गात्रं चालयति। मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणं, वारंवारं संचरणशीलः। आक्षेपणात् चालनात्।' (आ० द०)॥ २७॥—

† 'स्थानात् पक्वाशयात्। ऊर्ध्वं शिरसि उद्दिश्य। पीडयन् रुजन्। हृदयं ततः शिरः शङ्खौ च पीडयेत्। आक्षिपेच्चालयेत्। मोहयेदिन्द्रियाणि। कष्टेनोच्छ्वासं मुञ्चति। निमीलको निमीलिताक्षः, स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः। कपोत इव कूजेत्, निःसंज्ञः संज्ञारहितः, सोऽपतन्त्रकः; दृष्टिं रूपग्रहणयोग्यां, संस्तभ्याच्छाद्य, संज्ञां ज्ञानविषयिणीं बुद्धिं, विनाश्य। वायुना मुक्ते हृदि सुखं लभते। वृते मूर्च्छिते। तमेवापतन्त्रमेके त्वपतानकमाहुः। तत्रान्तरेऽपतन्त्रकलक्षणं पठितम्। तद्यथा–"क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुरपानो नाभिसंश्रयः। संदूष्य हृदयस्थं च मनो व्याकुलयेत्ततः॥ पीडयन् हृदयं प्राप्य शिरः शङ्खौ च पीडयेत्। आक्षिप्य चाखिलं देहं मोहयेच्च पुनः पुनः॥ स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्वेदशैत्ययुतो बहिः। स निद्रां लभते नीरं प्राप्य चाशु प्रबुध्यते॥ त्रसते कम्पते भूयो निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः। प्रलापो वक्त्रकटुता भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तृषा॥ तस्मिन् पित्तान्विते स्वेदः पीताभः शीतकामिता। शिरोऽङ्गगौरवं ग्लानिः शीतद्विद् मन्दवेदनः। कफान्विते च सदनं शैत्यं च हृदयग्रहः॥ वातोल्बणेऽङ्गस्फुरणं शिरोमन्याकटिव्यथा। धैर्यादिविप्लवो दैन्यं विषयेष्वनवस्थितिः॥' (आ० द०)॥ २८–३१॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥ ३२ ॥
दण्डवत् स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।
(सु. नि. अ. १)

एषां लक्षणमाह—कफान्वित इत्यादि । भृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न वार्यत इत्याहुः । **चरके** त्वस्यासाध्यत्वं केवलवातजत्वेन द्रष्टव्यम् । यदाह—"पाणिपाद-शिरः-पृष्ठ-श्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥" (च. चि. स्था. अ. २८) इति । तास्विति सर्वधमनीषु ॥ ३२ ॥—

†धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ॥ ३३ ॥
(सु. नि. अ. १)

अन्तरायामबहिरायामयोः साधारणं रूपमाह—धनुस्तुल्यमित्यादि ॥ ३३ ॥

‡अङ्गुली-गुल्फ-जठर-हृद्वक्षो-गलसंश्रितः ।
स्नायुप्रतानमनिलो यदाऽऽक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।
अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥ ३५ ॥
तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ।
बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ ३६ ॥
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षः-कट्यूरुभञ्जनम् ।
(सु. नि. अ. १)

विशेषलक्षणमाह—अङ्गुलीत्यादि । वक्षो बाहुद्वयान्तरम् । हृदयं तदभ्यन्तरं द्व्यङ्गुलम् । स्नायुप्रतानं लतावदनेकप्ररोहं स्नायुजालं; स्नायुरित्युपलक्षणं, तेन सिरा-कण्डरयोरपि ग्रहणम् । यदुक्तं **तन्त्रान्तरे**—"महाहेतुर्बली वायुः सिराः सस्नायु-कण्डराः । मन्या-पृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्बहिः ॥" इत्यादि । अभ्यन्तरायामं क्रोडे नतं, बाह्यायामं पृष्ठे नतम् । अन्तरायाम-बहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तकुब्जस्यावरोधः । यदुक्तं—"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत् ॥" इति ॥ ३४-३६ ॥—

$कफ-पित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ ३७ ॥
कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ।
(सु. नि. अ. १)

---

* 'तास्विति सर्वधमनीषु ।' (आ० द०) ॥ ३२ ॥—

† 'स्तम्भः सामान्यः, धनुःस्तम्भोऽस्यैव भेदः । धनुस्तुल्यमिति धनुस्तुल्यं क्रोडेन नम्रस्तिष्ठति, दण्डापतानकस्तु शुष्ककाष्ठदण्डवत् ।' (आ० द०) ॥ ३३ ॥

‡ 'बली वायुः कुपितो गुल्फौ चरणघुटिके, अन्तःस्नायुप्रतानं धनुरिव नामयेत् । हनुः कण्ठकपोलसन्धिः । बहिरायामलक्षणमाह—बाह्येत्यादि । पूर्ववद्बाह्यस्नायुप्रतानं धनुर्वदानमेत् । बाह्यायामं पृष्ठे नतं वक्षःकट्यूरुभङ्गत्वात् । तमसाध्यमाहुः ।' (आ० द०) ॥ ३४-३६ ॥—

$ 'केवलः स्वतन्त्रः ।' (आ० द०) ॥ ३७ ॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उक्तानामाक्षेपकप्रकाराणां कफ-पित्तानुबन्धमाह—कफ-पित्तान्वित इत्यादि । एतच्च दण्डापतानकलक्षणमेव **जेज्जटेन** व्याख्यातम् । पित्त-कफानुबन्धश्चात्र शैत्य-शोथ-गुरुत्वा-नीत्यादिनोक्तलक्षण एव बोध्यः । चतुर्थमभिघातजमिति दण्डापतानकादित्रितयापेक्षया चतुर्थत्वम्, अभिघातजं दण्डाद्यभिघातकुपितवातजम् ; अस्य च लक्षणं–"यदा तु धमनीः सर्वाः" इत्यादिनोक्तसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

***गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥ ३८ ॥**
अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

(सु. नि. अ. १)

असाध्यत्वमाह—गर्भपातेत्यादि । **गदाधर**स्त्वाह—कफ-पित्तान्वित इत्यादिना निमित्तभेदेनाक्षेपकश्चतुर्धेति; तद्यथा—एकः कफान्वितेन वातेन, द्वितीयः पित्तान्वितेन, तृतीयः केवलेन, चतुर्थोऽभिघातेनेति । अत्र पक्षे गर्भपात-शोणितातिस्रावजौ केवलवातेन ग्राह्यौ । एतेषां च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोध्यम्, आक्षेपकविशेषत्वात् ॥ ३८ ॥—

†गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३९ ॥
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ४० ॥
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।
सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४१ ॥

(वा. नि. अ. १५)

पक्षवधमाह—गृहीत्वेत्यादि । अर्धमिति अर्धमर्यादयाऽर्धनारीश्वरवत् । पक्षं बाहुकक्ष-पार्श्वादिभागम्, अन्यतरमिति वामं दक्षिणं वा । सन्धिबन्धान् कफसहितस्नायुभिर्वृतान् मोक्षयन्निति **गदाधरः**; अत एव 'सिराः स्नायूर्विशोष्य' इत्युक्तम् । अर्धकाय इत्युक्तेऽपि कृत्स्नग्रहणं युगपत् सर्वार्धाङ्गव्याप्त्यर्थम् । अकर्मण्य ईषच्चेष्टाक्षमः । विचेतनोऽल्पचेतनः, ईषत्स्पर्शादिज्ञानवानित्यर्थः । तद्वच्चेत्यनेन सिराः स्नायूर्विशोष्य चेत्यादिसंप्राप्तिं लक्षणं चातिदिशति ॥ ३९–४१ ॥

‡दाह-सन्ताप-मूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्य-शोथ-गुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥

---

* 'असाध्यमाह—गर्भेत्यादि । अत्रापतानकेत्युपलक्षणं, तेन चतुष्टयमपि गृह्यते ।' **(आ० द०)** ॥ ३८ ॥

† 'वायुस्तनोः शरीरस्यार्धं गृहीत्वा, सिराः स्नायूर्विशोष्य शोषयित्वा, अन्यतरं पक्षं हन्ति निरीहं करोति । पक्षमिति शरीरार्धम् । किं कुर्वन् ? संधीनां बन्धान् सन्धिबन्धान् विमोक्षयन्निति **गदाधरः** । तस्य तथाविधस्य पुंसः, कृत्स्नो निःशेष अर्धकायः, अकर्मण्यो विचेतनः स्यात् । केचिदाचार्यास्तं व्याधिमेकाङ्गरोगं विदुः, अन्ये पक्षवधं विदुः । सर्वकायाश्रिते समस्त-देहगते वाते तद्वत्सर्वाङ्गरोगमित्याहुः ।' **(आ० द०)** ॥ ३९–४१ ॥

‡ 'पक्षाघातस्य साध्यासाध्यत्वं दर्शयन्नाह—शुद्धेत्यादि । कृच्छ्रसाध्यं कष्टसाध्यम् ।' **(आ० द०)** ॥ ४२–४३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥"
(सु. नि. अ. १)

(गर्भिणी-सूतिका-बाल-वृद्ध-क्षीणेष्वसृक्स्रुते ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि ॥)

तस्यैव साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह—दाहेत्यादि । एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातरोगे द्रष्टव्यम्, अत एव सामान्येन वायाविति कृतवान् । शुद्धः केवलः । अन्येनेति कफेन, पित्तेन वा । क्षयहेतुकमिति धातुक्षयकुपितशुद्धवातजमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

*उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा ।
हसतो जृम्भतो वाऽपि भाराद्विषमशायिनः ॥ ४४ ॥
शिरो-नासौष्ठ-चिबुक-ललाटेक्षणसन्धिगः ।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।
वक्रीभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ४५ ॥
शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम् ।
ग्रीवा-चिबुक-दन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना ॥ ४६ ॥
यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।
वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्या-हनुग्रहः ॥
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविचक्षणाः ।
(सु. नि. अ. १)

अर्दितमाह—उच्चैरित्यादि । अर्दयति पीडयति । अपवर्तते वक्रीभवति । चलति कम्पते । वाक्सङ्गोऽनिर्गमो वचनस्य । आदिशब्देन भ्रू-गण्डादीनां ग्रहणम् । वैकृतं वेदना-स्फुरण-वक्रत्वादिकम् । ग्रीवेत्यादि यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् ग्रीवादीनां वेदनेति योज्यम् । तन्त्रान्तरे तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽप्यर्दितः पठितः । यदाह **दृढबलः**—"अर्धे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम् ।" (च. चि. स्था. अ. २८) इति । ननु, यद्येवं तदाऽर्दितार्धाङ्गवातयोः को भेदः ? उच्यते—वेगित्वेनार्दिते कदाचिद्वेदना भवति, अर्धाङ्गवाते तु सर्वदैवेति भेदः; अथवा यथोक्तः सर्वलिङ्गोऽर्दितः, तद्विपरीतस्त्वर्धाङ्गवात इत्याहुः । **सुश्रुतेन** तु मुखमात्र एवार्दितः पठितः, अर्धशरीरस्यार्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् । स एवात्र **माधवेन** लिखितः ॥ ४४–४६ ॥—

†क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥ ४७ ॥
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च । (सु. नि. अ. १)

* 'अर्दितस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह—उच्चैरित्यादि । उच्चैर्भाषणं, कठिनानि पूगफलादीनि खादतः, विषमाच्छयनात् ग्रीवादिवैपरीत्यशयनात्, ग्रीवां व्याप्य अपवर्तते वक्रीभवति, आदिशब्देन गण्डनासादीनां ग्रहणं, चिबुकं मुखकुहरस्याधोभागः ।' (आ० द०) ॥४४–४६॥

† 'प्रसक्तेति प्रकर्षेण सक्तं लग्नमप्रवृत्तं कण्ठताल्वादिवर्णोच्चारणस्थानेषु । वेपनस्य कम्पनशीलस्य ।' (आ० द०) ॥ ४७ ॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्ताव्यक्तभाषिण इति प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तमप्रवृत्तम्, अव्यक्तं प्रपीडितवर्णपदं, भाषितुं शीलं यस्य स तथा । अन्ये तु प्रसक्तं निरन्तरमाहुः; तन्न, चरके "दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता काले सज्जति चास्य वाक् ।" (च. चि. स्था. अ. २८) इति वचनात् । त्रिवर्षमिति अतीतवर्षत्रयम्; अथवा त्रयाणां मुख-नासा-चक्षुषां वर्षः स्रवणं यत्र तत्तथेत्याहुः ॥४७॥-

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु ॥ ४८ ॥
(वा. नि. अ. १५)

आक्षेपकादीनामर्दितान्तानां वेगित्वमाह—गत इत्यादि । स्वास्थ्यं पीडालाघवं, भारापगमे सुखित्वव्यपदेशवत् ॥ ४८ ॥

***जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।**
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ४९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः[1] स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ५० ॥
(वा. नि. अ. १५)

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः[2] । हनुं स्रंसयित्वाऽधः कृत्वा । विवृतास्यत्वमास्यविवृतिं, संवृतास्यतामास्यसंवृतिं; सा च वायोरनियतकारित्वात् ॥४९॥५०॥

†दिवास्वप्नासमस्थान-विवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः ॥ ५१ ॥
(सु. नि. अ. १)

मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नेत्यादि । स एवेति वातः ॥ ५१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५२ ॥
(वा. नि अ. १५)

जिह्वास्तम्भमाह—वागित्यादि । वाग्वाहिनीसिरासंस्थ इति वाग्वाहिनी या सिरा तत्र संस्थ इति योज्यं, समस्तपक्षे "पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु" इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तेः । अन्नपानवाक्येष्वनीशतेति अन्नपानाभ्यवहारवचनेष्वसामर्थ्यम् ॥ ५२ ॥

* 'जिह्वानिर्लेखनाज्जिह्वाघर्षणाद्दन्तकाष्ठादिना, शुष्काणां चणकादीनां भक्षणात्, अभिघाततस्ताडनात् । विवृतास्यत्वं प्रसारितवदनत्वं, संवृतास्यत्वं संकुचितमुखताम्; अत्र संवृतिर्विवृतिर्वा वायोरनियतकारित्वात् । स एव वातः कुपित इत्यर्थः । तेन कृच्छ्राच्चर्वणं भाषणं च स्यात् ।' (आ० द०) ॥ ४९–५० ॥

† 'आसनमुपवेशः, स्थानमूर्ध्वभवनं, विवृतोर्ध्वनिरीक्षणं वक्रमार्गावलोकनम् । स एवेति वातो दिवास्वप्नादिभिः कुपितः सन्, श्लेष्मणाऽऽवृतो मन्यास्तम्भं प्रकुरुते । मन्यास्तम्भं केचिदपतानकपूर्वरूपं मन्यते ।' (आ० द०) ॥ ५१ ॥

१ 'हनुस्तम्भः' इति पा० । २ 'कपोलस्थः' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् सिराग्रहः ॥ ५३ ॥
(वा. नि. अ. १५)

सिराग्रहमाह—रक्तमित्यादि । मूर्धधरा इति ग्रीवागताः, तासां रूक्षत्वं वेदनावत्त्वं कृष्णत्वं च कुर्यात् । सोऽसाध्य इति स्वरूपेणैव, काकणकुष्ठवत् । शिरोग्रह इति पाठान्तरे शिरोधारकसिरादुष्टया शिरोवेदनाकारित्वात् 'शिरोग्रह' इति व्यपदेशः, लक्षणं तु तदेव ॥ ५३ ॥

*स्फिक्पूर्वा कटि-पृष्ठोरु-जानु-जङ्घा-पदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५४ ॥
वाताद्वातकफात्तन्द्रा-गौरवारोचकान्विता ।
(च. चि. अ. २८)

†[वातजायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रवक्रता ।
जानुकट्यूरुसंधीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम् ॥ ५५ ॥
वात-श्लेष्मोद्भवायां तु निमित्तं वह्निमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५६ ॥]

गृध्रसीमाह—स्फिक्पूर्वेत्यादि । स्फिक् पूर्वा प्रथमतो ग्राह्या स्तम्भ-रुक्तोदैर्यस्याः सा स्फिक्पूर्वा; **ईशानस्तु** पूर्वा प्रथमा गृध्रसी वातादिति योजयति, एषा च व्याख्या स्फिक्शब्दस्य नपुंसकत्वेन 'पूर्वा स्फिक्कटीपृष्ठ' इत्यादिपाठेन वोपपद्यते नान्यथा । 'स्फिक्पूर्वं' इति पाठान्तरं जानु-जङ्घा-पदमित्यनेन योज्यम् । क्रमादिति न युगपत् । वातादिति छेदः । वात-कफारब्धा गृध्रसी, सोक्तवातलक्षणयुक्ताऽपि तन्द्रा-गौरवादियुक्ता भवतीति गृध्रसीद्वयमुक्तम् ॥ ५४–५६ ॥

‡तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥ ५७ ॥
बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते ।
(सु. नि. अ. १)

विश्वाचीमाह—तलमित्यादि । तलं हस्तस्योपरिभागः, तलशब्दोऽत्रोपरिवचनः, यथा—भूतलमिति **गयदासः** । तेनायमर्थः—बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं, तत आरभ्य हस्ततलं लक्षीकृत्याङ्गुलीनां याः कण्डरास्ताः संदूष्य बाह्वोः कर्मक्षयकरी या सा विश्वाची । बाह्वोः कर्म ग्रहणाकुञ्चनादि, द्वित्वं चात्र संभवपरं, तेनैकबाहावपि भवति वातरक्तवत् । विश्वाची चेति चकारेण गृध्रसी-विश्वाच्योः खल्लीसंज्ञां दर्शयति, तयोरपि करमूलावमोटनकारित्वात्; यदुक्तं **हारीते**—"विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता ।" इति **गयदासः** । **चक्रस्त्वाह**—चरके "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ।" (च. चि. स्था. अ. २८)

---

* 'गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैः क्रमात् कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं गृह्णाति, तथा मुहुः स्पन्दते, सा वातजा ज्ञेया, कथंभूता गृध्रसी ? स्फिक्पूर्वा । गृध्रसी 'रिङ्गिणी' इति लोके ।' (आ० द०) ॥ ५४ ॥

† 'गृध्रस्याः पुनरपि विशेषलक्षणमाह—वातजायामित्यादि । सुगमम् ।' (आ० द०) ५५–५६ ।

‡ 'कण्डरा महास्नायुः ।' (आ० द०) ॥ ५७ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इत्यनेन विश्वाच्याः पृथगेव खल्ली पठिता, **सुश्रुतेन** तु खल्ली न पठितैव; नहि तेन तन्त्रान्तरोक्तसर्वविकाराः पठ्यन्ते, चरकोक्तपरस्परवातावरणलक्षणमेव न पठितं; **हारीतेन** तु तीव्ररुजायोगाद्गृध्रसी-विश्वाच्योः खल्लीत्वं पठितं, भवति हि धर्मान्तरयोगात् कस्यचिद्विकारस्य रोगान्तरत्वं; यथा—अष्ठीलैव प्रत्यष्ठीला, अश्मर्येव शर्करा, पाण्डुरोग एव कामलेत्यादि ॥ ५७ ॥—

***वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ॥ ५८ ॥**
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्।
(सु. नि. अ. १)

क्रोष्टुकशीर्षमाह—वातेत्यादि। वातशोणितज इति वातरक्ताख्यविकारजः, चिकित्साभेदार्थं पृथक् पठित इति **गयदासः**। वात-शोणिताभ्यां जात इति **जेज्जटः**। दृश्यते ह्ययं वातरक्तव्यतिरेकेणापि; जानुदेशनियतत्वेन विशिष्टलक्षणत्वेन चेतरवातरक्तशोथाद्भेद इति। क्रोष्टुकशीर्षवत् शृगालमस्तकवत् स्थूलः ॥ ५८ ॥—

†वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥ ५९ ॥
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्।
(सु. नि. अ. १)

खञ्जमाह—वायुरित्यादि। सक्थ्न ऊर्ध्वजङ्घायाः, कण्डरां महास्नायुम्, आक्षिपेत् ईषत् क्षिपेत्, किंचिद्गतिमत्त्वादिति **गयदासः**। सक्थ्नोरिति द्विवचनेनैव द्वित्वे लब्धे द्वियोरिति पदेन नियमयति-सक्थिद्वयस्यैव वधात् पङ्गुः, एकसक्थिवधात् खञ्ज इति; वधश्चात्र गमनादिक्रियानाशः ॥ ५९ ॥—

‡प्रक्रमन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥ ६० ॥
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्।
(सु. नि. अ. १)

खञ्जविशेषमाह—प्रक्रमन्नित्यादि। प्रक्रमन्निति गमनमारभमाणो वेपते। प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि। खञ्जन्निव गच्छति विकलयन्निव गच्छति, गमनारम्भे न वेपते तेन खञ्जादस्य भेदः। मुक्तसन्धिप्रबन्धनमिति शिथिलीकृतसन्धिवन्धनम्। कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा; अयमेवान्यत्र खञ्जवात इत्युक्तः ॥ ६० ॥—

रुक् पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ ६१ ॥
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्। (वा. नि. अ. १५)

* 'वातशोणिताभ्यां जातो वातशोणितजः, न पुनर्वातरक्तेन व्याधिना जनितः। जानूरुजङ्घयोः सन्धिः। स्थौल्येन आकृत्या च क्रोष्टुशीर्षवत्। (आ० द०) ॥ ५८ ॥

† 'खञ्जपङ्गुवातावाह—वायुरित्यादि। यदा कट्यां स्थितो वायुः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेत्तदा जन्तुः खञ्जो भवति। पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधादिति सर्वथा गतिविघातात् पङ्गुरित्यर्थः।' (आ० द०) ॥ ५९ ॥

‡ 'कलायखञ्जमाह—प्रक्रामन्नित्यादि। प्रक्रामन् पादविक्षेपं कुर्वन्, वेपते कम्पते।' (आ० द०) ॥ ६० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातकण्टकमाह—रुगित्यादि । यदा विषमपादन्यासकुपितः श्रमकुपितो वा वायुर्गुल्फे वेदनां जनयति, तं वातकण्टकमित्याहुः; अयमेवान्यत्र **'खुड्डकावात'** इत्युक्तः ॥ ६१ ॥—

***पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ६२ ॥**
विशेषतश्चङ्क्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।

(सु. नि. अ. १)

पाददाहमाह—पादयोरित्यादि । विशेषतश्चङ्क्रमत इत्यनेन स्थितस्य मन्दो दाह इति दर्शयति । वैवर्ण्यादेरभावाद्वातरक्तादस्य भेदः ॥ ६२ ॥—

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ ॥ ६३ ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफ-वातप्रकोपतः ।

(सु. नि. अ. १)

पादहर्षमाह—हृष्येत इत्यादि । हृष्येते हर्षयुक्तौ भवतः, हर्षश्च रोमाञ्चप्रायोऽन्तः-शीतो झिणिझिणिवद्वेदनाविशेष इत्याहुः; झिणिझिणि तु न चिरानुबन्धिनी केवलवातजेति भेदः ॥ ६३ ॥—

†अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ॥ ६४ ॥

(सु. नि. अ. १)

अंसेत्यादि । अंसेत्यादिना श्लोकार्धेनांसशोषः केवलवातज उच्यते । अंसबन्धनकारकः श्लेष्मा अंसबन्धनः; एतदनन्तरं 'अंसशोषं जनयेत्' इति शेष इति **कर्तिकः** ॥ ६४ ॥

‡सिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम् ।

(सु. नि. अ. १)

अवबाहुकमाह—सिराश्चेत्यादिना । तत्रस्थोंऽसदेशस्थः, सिरा आकुञ्च्यावबाहुकं जनयेत् । अयं वात-कफजः । अन्ये तु मिलित्वाऽवबाहुकलक्षणमाहुः; तन्न, यतः **सुश्रुतेनोक्तम्**—"अंसशोषावबाहुकयोर्बाहुमध्ये सिराव्यधः" (सु. शा. स्था. अ. ८) इति । एतदनन्तरं **सुश्रुतेन** बाधिर्यं पठितं–"यदा शब्दवहं वायुः" (सु. नि. स्था. अ. १) इत्यादिना, **माधवेन** तु प्रकरणानुरोधं मन्यमानेन कर्णरोग एव तत् पठितं, किंतु **सुश्रुतेन** वातव्याधौ बाधिर्यं पठित्वाऽपि बाधिर्य-कर्णशूलौ **शालाक्येऽपि** पठितौ; पुनरुक्तमिति चेत्; न, संप्राप्तिभेदभिन्नत्वात्; वातव्याधौ शब्दवहमित्यनेन कर्णशष्कुल्य-वच्छिन्ननभोदेश उक्तः, **शालाक्ये** च शब्दवहाः सिरा इत्युक्तम् । **माधवेन** तु कर्णरोगे शब्दाश्रवणत्वाविशेषादेतदेव तत्र पठितमित्यविरोधः ॥—

---

* 'विशेषतश्चङ्क्रमतः विशेषेण गच्छतः ।' (आ० द०) ॥ ६२ ॥

† 'अर्धश्लोकेनांसशोषलक्षणमाह–अंसेत्यादि । अंसशब्देनांससमीपोपलक्षितदेशोंऽसदेशः । अंसो बाहुशिरः, तत्र स्थितो व्यवस्थितः । अंसबन्धनमिति अंसबन्धनकारकः श्लेष्मा अंसबन्धनः, तत्रांसबन्धनं श्लेष्माणं शोषयित्वा ।' (आ० द०) ॥ ६४ ॥

‡ 'अयं कफवातजः । अत्रांसशोषमवबाहुकमिति रोगद्वयमुक्तवान् ।' (आ० द०) ॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ ६५ ॥
नरान् करोत्यक्रियकान्मूक-मिन्मिन-गद्गदान् ।
(सु. नि. अ. १)

मूकादींस्त्रीनाह—आवृत्येत्यादि । अक्रियकान् अवचनक्रियकान्; नञयमभावे, ईषदर्थे च । आद्यो मूकोऽवचनः, द्वितीयो मिन्मिनः सानुनासिकसर्ववचनः, तृतीयो गद्गदो लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी । एषां च समानकारणाभिधानेऽपि दुष्टेरुत्कर्षादिभिरदृष्टवशाद्वा भेद इत्युन्नेयम् ॥ ६५ ॥—

†अधो या वेदना याति वर्चो-मूत्राशयोत्थिता ॥ ६६ ॥
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।
(सु. नि. अ. १)

तूनीमाह—अध इत्यादि । अध इति गुदोपस्थम् । वेदना शूलम् । वर्चो-मूत्राशयोत्थिता पक्वाशय-मूत्राशयोत्थिता, पक्वाशय-मूत्रपुटयोर्व्यस्त-समस्तयोर्जाता । उपस्थं स्त्रीपुंसयोर्गुह्यम् । नामतः प्रसिद्धितः ॥ ६६ ॥—

‡गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ॥ ६७ ॥
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ।
(सु. नि. अ. १)

प्रतितूनीमाह—गुदेत्यादि । प्रतिलोममित्यूर्ध्वम् । वेगैर्वातकृतोद्गमैः । सेत्यनेन 'भिन्दतीव' इत्यतिदिश्यते ॥ ६७ ॥—

§साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ॥ ६८ ॥
आध्मानमिति तं विद्याद्घोरं वातनिरोधजम् ।
विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥ ६९ ॥
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ।
(सु. नि. अ. १)

आध्मानमाह—साटोपमित्यादि । साटोपमिति आटोपश्चलचलनमिति **गयदासः**, गुडगुडाशब्द इति **कार्तिकः** । आध्मातं वातपूर्णचर्मपुटकस्थानीयम् । उदरमिति पक्वाशयः, प्रत्याध्मानस्यामाशयसंभवत्वात् । घोरमिति कष्टप्रदम् । आमाशयसमुत्थ-

---

* 'मूकादीन् जिह्वागतान् वातरोगांस्त्रीनाह—आवृत्येत्यादि । वायुः सकफः कुपितः सन्, शब्दवाहिनीर्धमनीरावृत्यावरुध्य, नरानक्रियकान् करोति ।' (आ० द०) ॥ ६५ ॥

† 'या वेदना शूलमध इति गुदोपस्थं याति, नामतः सा तूनी नाम, भिन्दतीव गुदोपस्थमिति भेदं कुर्वतीव गुदोपस्थस्येत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ ६६ ॥

‡ 'गुदोपस्थोत्थिता सैव वेदना प्रतिलोमं प्रधाविता सती, वेगैर्वातकृतोद्गमैर्मुहुर्मुहुः स्वभावोपशमोपलक्षितैः पक्वाशयं याति, सा प्रतितूनीत्युच्यते ।' (आ० द०) ॥ ६७ ॥

§ 'आटोपादिलक्षणयुक्तमुदरमाध्मातं जानीयात्; साटोपमिति आटोपश्चलनं तेन सह वर्तत इति साटोपमिति **गयदासः**। प्रत्याध्मानमाह—विमुक्तेत्यादि । विमुक्तं पार्श्वहृदयं येन तत्तथा ।' (आ० द०) ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वेन प्रत्यासत्त्या पार्श्व-हृदययोरपि वेदनाशङ्कानिरासार्थमाह—विमुक्तेत्यादि । तदेवेत्यनेन साटोपादित्वमतिदिशति । कफव्याकुलितानिलं कफावृतवातम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥–

*नाभेरधस्तात् संजातः संचारी यदि वाऽचलः ॥ ७० ॥
अष्ठीलावद्धनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ ७१ ॥
एतामेव रुजोपेतां वात-विण्मूत्ररोधिनीम् ।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७२ ॥

(सु. नि. अ. १)

अष्ठीलामाह—नाभेरित्यादि । अष्ठीला उत्तरापथे वर्तुलः पाषाणविशेष इति **जेज्जट**-मतानुवादी **कार्तिकः**, कर्मकाराणां वर्तुला दीर्घा लौहभाण्डीति **गयदासः** । ऊर्ध्व-मायत उपरिदीर्घः । उन्नतस्तिर्यगुन्नतः । वातकृता अष्ठीला वाताष्ठीलेति स्वरूपपरं, व्यावृत्त्यभावात् । बहिर्मार्गावरोधिनीं वात-मूत्र-पुरीषावरोधिनीम् । एतामित्यादि सैव जठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगायता प्रत्यष्ठीलेति भेदः । वात-विण्मूत्ररोधिनीमिति विशेष-परम् ॥ ७०–७२ ॥

†मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।
विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ ७३ ॥

(सु. नि. अ. ३)

अष्ठीलाव्यतिरिक्तामपि वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह—मारुत इत्यादि । अनुगुणेऽनु-लोमे । प्रतिलोमे मारुत इति संबन्धः । विकारा अश्मरी-मूत्रकृच्छ्रादयः ॥ ७३ ॥

‡सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।

वेपथुवातविकारमाह—सर्वेत्यादि । शिरसः कम्प इति संबन्धः; शिर इत्यवयवोपलक्षणं, तेन हस्तादेरपि कम्पो वेपथुरित्यर्थः ॥—

§खल्ली तु पाद-जङ्घोरु-करमूलावमोटनी ॥ ७४ ॥ (च. चि. अ. २८)
($अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा ।
करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ ७५ ॥)

खल्लीत्यादि । खल्ली 'सिरावमोट्टन' इति लोके । "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातं प्रचक्षते ॥" इत्यत्राधिकं केचित् पठन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

---

* 'अष्ठीलावत् अष्ठीलासदृशं ग्रन्थिं वाताष्ठीलां विजानीयात् । घनं संहतावयवम् ।' (आ० द०) ॥ ७०–७२ ॥

† 'अनुगुणेऽनुलोमे मारुत इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ ७३ ॥

‡ 'सर्वाङ्गकम्पवातमाह-सर्वाङ्गेत्यादि । सर्वाङ्गस्य शिरसश्च कम्प इति संबन्धः ।' (आ० द०) ॥—

§ 'खल्लीमाह-खल्लीत्यादि । मोटनीति परिवर्तनशीला ।' (आ० द०) ॥ ७४ ॥

$ 'ऊर्ध्ववातमाह-अध इत्यादि ।' (आ० द०) ॥ ७५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ७६ ॥ (च. चि. अ. २८)
हनुस्तम्भार्दिताक्षेप-पक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महता वाता यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा ॥ ७७ ॥
"नरान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।" (च. चि. अ. २८)

अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह–स्थानेत्यादि । स्थानानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा–कुक्षिशूलं, नखभेद इत्यादि । नामानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा–शूलमित्युक्ते कीलनिखातवद्वेदनाविशेष एव बोध्यते, तथा भेद-तोदादिभिरपि पीडाविशेष एव गम्यते । वाता इति वातविकाराः, कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् । वातादिति पाठे तु वाताद्ये पक्षवधादय इति योज्यम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥–

†विसर्प-दाह-रुक्सङ्ग-मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ॥ ७८ ॥
क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ।
"शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्माननिपीडितम् ।
रुजार्तिमन्तं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७९ ॥"
(सु. सू. अ. ३३)

वातोपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । वाता इति वातविकाराः, कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् । वातादिति पाठे तु वाता ये पक्षवधादय इति योज्यम् । शूनमित्यादि शूनं सशोथम् । सुप्तत्वचं स्पर्शानभिज्ञत्वगिन्द्रियम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।
वायुः स्यात् सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ८० ॥
(च. चि. अ. २८)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं पञ्चविधस्यापि प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं चाह—अव्याहतेत्यादि । यस्येति पुरुषस्य, अव्याहतगतिरनवरुद्धमार्गः, स्थानस्थः स्वाश्रयव्यवस्थितः, प्रकृतिस्थितोऽक्षीणश्चाप्रवृद्धः, एतद्विशेषणत्रयं हेतु-हेतुमद्भावेन योज्यम् । वीतरोगो नीरोगः, कफ-पित्तदुष्टेरपि प्रेरकवातेनान्तरीयकत्वात् । अधिकं समाः शतमिति पञ्च दिनाधिकं सविंशं वर्षशतम् । यदाह **वराह** आयुर्निरूपणे–"समाः षष्टिर्द्विघ्ना मनुजकरिणां पञ्च च निशाः ।" इत्यादि ॥ ८० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातव्याधिनिदानं समाप्तम् ॥ २२ ॥

---

* 'पित्ताद्यैरिति पित्तश्लेष्मरुधिरैः, संसर्गं द्विदोषं सन्निपातं च लक्षयेत् । उक्तरोगाणां कृच्छ्रसाध्यत्वमाह–हन्वित्यादि । एतेष्वेकः कश्चिन्मुच्यत इत्यर्थः । परं कः सिद्ध्यति ? यस्तरुणो भवति, तथा निरुपद्रवः उपद्रवरहितः ।' (आ० द०) ॥ ७६ ॥ ७७ ॥—

† 'सङ्गो मूत्रपुरीषवाताप्रवृत्तिः । क्षीणं मांसं बलं च यस्य स तथा । भग्नं भग्नास्थि । रुजार्तिमन्तमतीव पीडयाऽऽर्तम् ।' (आ० द०) ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

---

१ एतच्च 'नरांस्तु तरुणानेतान्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ वातरक्तनिदानम् ।

*लवणाम्ल-कटु-क्षार-स्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्न-शुष्काम्बुजानूपमांस-पिण्याक-मूलकैः ॥ १ ॥
कुलत्थ-माष-निष्पाव-शाकादि-पललेक्षुभिः ।
दध्यारनाल-सौवीर-शुक्त-तक्र-सुरासवैः ॥ २ ॥
विरुद्धाध्यशन-क्रोध-दिवास्वप्न-प्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहार-विहारिणाम् ।
(च. चि. अ. २९)
स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥
(सु. चि. अ. १)

वातव्याधिविशेषत्वात्तदनन्तरं वातरक्तमाह । ननु, **सुश्रुते** वातरोगाध्याय एव वातरक्तं पठितं, तत् कुतोऽत्र संग्रहे पृथक् पाठः ? उच्यते—सत्यपि वातरोगत्वे निदानवैशिष्ट्याद्विशिष्टदोष-दूष्यख्यापनार्थं हस्तादिदेश एव संप्राप्तिकथनार्थं क्रियाविशेषख्यापनार्थं च पृथक्करणम् । अत एव **चरके**ऽपि वातव्याध्यनन्तरं पृथग्वातरक्ताधिकारः । ननु, "रुजस्तीव्राः ससंतापा" इत्यादिना रक्तगतस्य वातस्य लक्षणं वातव्याधावेवोक्तं, ततश्च वातरक्ताभिधानं पुनरुक्तं स्यात्; नैवं, वातरक्तं हि दुष्टेन वातेन दुष्टेन रक्तेन च विशिष्टसंप्राप्तिकं विकारान्तरमेव। उक्तं हि **चरके**—"वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि। क्रुद्धः संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥" (च. चि. स्था. अ. २९) इति। रक्तगतवाते तु वात एव दुष्टो रक्तमदुष्टमेव गच्छतीति भेदः । लवणाम्लेत्यादि क्लिन्न-शुष्कशब्दौ मांसेन संबध्येते । पिण्याकस्तिलकल्कः । निष्पावः शिम्बिः, पललं मांसम् । प्रायश इत्यादि सुकुमारा मृदुदेहावयवाः, "तेषामल्पचेष्टत्वाल्लवणादिभी रक्तं कटु-तिक्त-प्रजागरादिभिश्च वातः कुप्यति" इति **ईशानः** ॥ १–३ ॥

†हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य ।
कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्रस्तं दुष्टं पादयोश्चीयते तु ।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥ ४ ॥
(सु. नि. अ. १)

* 'तस्य निदानमाह—लवणेत्यादि । लवणादिभिर्भोजनैः, तथा क्लिन्नशुष्काम्बुजादिभिः, तथा कुलत्थादिभिः, तथा दध्यादिभिः, तथा विरुद्धादिभिः, प्रायशः सुकुमाराणां पुंसां, तथा मिथ्याहारविहारिणां स्थूलानां सुखिनां च वातरक्तं प्रकुप्यति । क्लिन्नं शटितं, अम्बुजा मत्स्यादयः, आरनालादयः काञ्जिकभेदाः, सुरा पिष्टकृता, आसवो मद्यं, विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, अध्यशनं भुक्तोपरिभोजनं, स्थूला मेदस्विनः, सुखिनश्च सम्यक्प्रवृत्त्यादिवर्जिताः ।' (आ० द०) ॥ १–३ ॥

† 'विदाहि विरूढकादिकम् । अश्नतो भुक्तवतः, कृत्स्नशरीरगतरक्तमाशु विदहति, हस्त्यादिगमनं तथा विषमपादेनापि गमनं हेतुः । तद्वत्पित्तमिति दुष्टं पित्तमित्यर्थः, दूषितेनासृजाऽऽक्तमिति दूषितेन रक्तेन मिश्रं, तथा दुष्टः श्लेष्मा दूषितेन रक्तेनाक्तो मिश्रः ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ 'वातरक्तं प्रकुप्यति' इति ख० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संप्राप्तिमाह—हस्त्यश्वेत्यादि। हस्त्यादिगमनं वातवृद्धौ विशेषेण रक्तस्य द्रवस्याधोगमनेऽपि हेतुः, विदाह्यन्नं च शोणितवृद्धौ। हस्त्यादिगमनं विशेषेण, पादेनापि गमनं हेतुरेव। तत् रक्तम्। संपृक्तं वायुना दूषितेन स्वहेतुवृद्धेन। तत्प्राबल्यादिति द्वयोर्दुष्टत्वेऽपि वातस्य प्राबल्याद्दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तव्यपदेशः, नतु रक्तवात इति ॥ ४ ॥

*स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ ५ ॥
जानु-जङ्घोरु-कट्यंस-हस्त-पादाङ्गसन्धिषु।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ६ ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ ७ ॥
(च. चि. अ. २९)

पूर्वरूपमाह—स्वेदेत्यादि। स्वेदोऽत्यर्थं नवेति घर्मागमनमत्यर्थं भवति सर्वथा वा न भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कुष्ठवत्। क्षतेऽतिरुगिति यदि कारणान्तरात् क्षतं स्यात्तदाऽतिशयं रुजा स्यात्, तद्देशस्य दुष्टत्वात् ॥ ५-७ ॥

†वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूल-स्फुरण-भञ्जनम्।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता-वृद्धि-हानयः ॥ ८ ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भ-वेपथु-सुप्तयः ॥ ९ ॥
रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्ध-रूक्षैः शमं नैति कण्डू-क्लेदसमन्वितः ॥ १० ॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः संतृट्[1]।
स्पर्शासहत्वं रुग्रागः शोथः पाको भृशोष्मता ॥ ११ ॥
कफे स्तैमित्य-गुरुता-सुप्ति-स्निग्धत्व-शीतताः।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वं सर्वलिङ्गं च संकरात् ॥ १२ ॥
(वा. नि. अ. १६)

वातरक्तस्य दोषान्तरसंसर्गेण लक्षणमाह—वातेऽधिक इत्यादि। वृद्धि-हानय इति वातरक्तलक्षणानाम्। रक्त इत्यादि। रक्त इत्यत्र 'अधिके' इत्यनुवर्तनीयम्, एवं वक्ष्यमाणपित्तादिषु। एतच्चारम्भकरक्तान्तरं बोध्यं, रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति। यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे—"पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णं च।" (सु. सू. स्था. अ. १४) इति।

* 'कार्ष्ण्यमङ्गानाम्। सदनमङ्गानाम्। पिडिकाप्रादुर्भावो जान्वादिषु, निस्तोदः पीडाविशेषः, सुप्तिस्त्वचः, वैवर्ण्यं विच्छायता, एतत् पूर्वरूपं वातरक्तस्य।' (आ० द०) ॥ ५-७ ॥

† 'तत्र जानुजङ्घादिस्थानेषु शूलादिकं ज्ञेयं, तथा शोथस्य रौक्ष्यादिकं वृद्धिहानयश्च विज्ञेयाः, धमन्यादीनां संकोचः। शीतद्वेषः, अनुपशयः शीतेन रोगवृद्धिः। रक्ताधिक-

१ 'मदस्तृषा इति' पा०।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शमं नैति शान्तिं न याति । कफ इत्यादि । द्वन्द्व-सर्वलिङ्गं च संकरादिति संकरात् द्विदोष-त्रिदोषमेलकात् द्वन्द्वलिङ्गं सर्वलिङ्गं च क्रमाद्वातरक्तं भवति ॥ ८—१२ ॥

*पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ।
आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥ १३ ॥
(सु. नि. अ. १)

पादयोर्जातमप्रतिक्रियमाणं देशान्तरं व्याप्नोति, पादवद्धस्तयोरपि भवतीति दर्शयन्नाह—पादयोरित्यादि । आखोर्विषमित्यनेन मन्दविसर्पितां दर्शितवान्; एतद्वातरक्तं **चरकेण** द्विविधमुक्तम् । यदाह—"उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं वातशोणितम् । त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥" (च. चि. स्था. अ. २९) इति । **सुश्रुतेन** तु कुष्ठवदुत्पत्तौ उत्तानस्योत्तरकालं गम्भीरत्वमुक्तमिति मतभेद इव ॥ १३ ॥

†आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत् ।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राण-मांसक्षयादिभिः ॥ १४ ॥
वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् । (सु. नि. अ. १)
अस्वप्नारोचक-श्वास-मांसकोथ-शिरोग्रहाः ॥ १५ ॥
संमूर्च्छा-मद-रुक्-तृष्णा-ज्वर-मोह-प्रवेपकाः ।
हिक्का-पाङ्गुल्य-वीसर्प-पाक-तोद-भ्रम-क्लमाः ॥ १६ ॥
अङ्गुलीवक्रता-स्फोट-दाह-मर्मग्रहार्बुदाः ।
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ॥ १७ ॥
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं, साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
"एकदोषानुगं साध्यं नवं, याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १८ ॥"
(च. चि. अ. २९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ २३ ॥

असाध्यत्वादिकमाह—आजान्वित्यादि । आजानु जानुपर्यंतं गतमसाध्यम् । तथा स्फुटितादिकं स्फुटितं दलितत्वक्, प्रभिन्नं विदीर्णत्वक् । उपद्रवैरित्यादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणानामस्वप्नादीनां ग्रहणम् । याप्यं संवत्सरोत्थितमित्यनेन संवत्सरादर्वाक् साध्यं, यदि स्फुटितत्वगादयो न भवेयुरित्याहुः । अस्वप्नेत्यादि । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । मोहेनैकेनेति वचनात् पूर्वोक्तैः समस्तैर्द्वि-त्र्यादिभिश्चेति ज्ञापयतीति ॥ १४—१८ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ २३ ॥

लक्षणमाह—रक्त इत्यादि । कण्डूक्लेदौ शमं न यातः, क्लेदो द्रवत्वम् । पित्ताधिकमाह—पित्त इत्यादि । भृशोष्मता संतापाधिक्यम् । कफाधिकमाह—कफ इत्यादि । कफाधिके स्तैमित्यमार्द्रता, मन्दा अदारुणा, रुक् पीडा । द्वन्द्वजसान्निपातिकावाह—द्वन्द्वमित्यादि ।' (आ० द०) ॥८—१२॥

* 'कदाचिदिति अप्रतिक्रियमाणम् । हस्तयोरपीति मूलमास्थाय ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

† 'प्रस्रुतं स्रावयुक्तम् । उपद्रवैरिति प्राणमांसक्षयादिभिः, उपद्रवानाह—अस्वप्नेत्यादि ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथोरुस्तम्भनिदानम् ।

*शीतोष्ण-द्रव-संशुष्क-गुरु-स्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयास-संक्षोभ-स्वप्न-जागरैः ॥ १ ॥
सश्लेष्म-मेदः पवनः साममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत् प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्द-स्तैमित्य-तन्द्रा-च्छर्द्यरुचि-ज्वरैः ॥ ४ ॥
संयुक्तौ पादसदन-कृच्छ्रोद्धरण-सुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

(वा. नि. अ. १५)

वातव्याधिविशेषत्वादूरुस्तम्भमाह—शीतोष्णेत्यादि। शीतोष्णग्रहणमनुक्तपरस्परविरोधिद्वन्द्वोपलक्षणार्थं, तेन गुरु-स्निग्धाभ्यां लघु-रूक्षयोर्ग्रहणं बोध्यमिति **जेज्जटः** । संशुष्कं कठिनं, द्रवविरोधित्वात् । जीर्णाजीर्णे इति प्रभूतं जीर्णं, स्तोकमजीर्णमित्याहुः, तस्मिन्; 'भोजने' इति शेषः । अत एव **दृढबलेन**—"जीर्णाजीर्णे समश्नतः ।" (च. चि. स्था. अ. २७) इति पठितम् । एते च यथासंभवं श्लेष्मादीनां हेतवः । सश्लेष्ममेदःपवन इति सश्लेष्ममेदश्चासौ पवनश्चेति सश्लेष्ममेदःपवन इति विग्रहः । इतरं दोषं पित्तम् । अस्यां संप्राप्तौ वातस्य प्राधान्यमुक्तम्, अत एव **सुश्रुतेन** महावातव्याधावयं रोगः पठितः । **चरके** तु कफस्य प्राधान्यमुक्तम्। यदाह—"ऊरू श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।" (च. चि. स्था. अ. २७) इत्यादि । तत्र **चरके** आवरकस्य श्लेष्मणः प्राक्चिकित्स्यत्वेन प्राधान्यम्, आरम्भकत्वेन तु **सुश्रुते** पवनस्येति न विरोधः। परकीयाविवेत्यनेनोत्क्षेपण-गमनादिष्वप्रभुत्वं दर्शयति । ध्यानादिभिर्ज्वरान्तैरुपलक्षितः 'पुरुष' इति शेषः ॥ १–५ ॥

मांसक्रोथो मांसगलनम् । मूर्च्छायो मूर्च्छा । अमन्दरुक् पीडाबाहुल्यम्[१] । मोह इन्द्रियार्थानाम् । पुनश्च साध्यासाध्यत्वमाह–अकृत्स्नेत्यादि । यस्य च सर्वे उपद्रवा भवेयुः सोऽप्यसाध्यः। 'अकृत्स्नोपद्रवम्' इत्यादिकं माधवेन न गृहीतं, पुस्तकान्तरेषु दृष्टत्वाल्लिखितमिति ।' **(आ० द०)** ॥ १४–१८ ॥

* 'ऊरुस्तम्भस्य निदानपूर्वां संप्राप्तिमाह–शीतेत्यादि । आयासो व्यायामः । स्वप्नं दिवा, जागरणं निशि । अत्यर्थसंचितमितरं दोषं पित्तम् । स्तिमितेन मन्देन । स्तभ्नाति स्तम्भयति, अचेतनौ स्पर्शज्ञानरहितौ । ऊरुस्तम्भमपरे आढ्यवातमाहुः ।' **(आ० द०)** ॥ १–५ ॥

---

१ एतच्च 'मूर्च्छायोऽमन्दरुक्तृष्णा' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*प्राग्रूपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाह-वेदने ।
पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यस्येव हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
†यदा दाहार्ति-तोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्, साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥
(च. चि. अ. २७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ऊरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अनुपशयमाह—वातेत्यादि । वातशङ्किभिरिति सुप्ति-संकोच-कम्पादिवातरोगसदृश-लिङ्गदर्शनात्तच्छङ्किभिः । अज्ञानादनिश्चयात्, मोहादिति **ईशानः** । तत्रोपशयानुपशयज्ञानार्थं स्नेहनं, यदुक्तं **चरके**—"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत।" (च. चि. स्था. अ. ४) इति; ततः स्नेहनादनुपशयो भवतीत्याह—पादयोरित्यादि । उद्धरणम् ऊर्ध्वचालनम् । आदाह-वेदने इति आङ् ईषदर्थे; अन्ये त्वीषदर्थ एव नञमाहुः, उद्भूतदाहस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । 'आनाहवेप(द)ने' इति पाठान्तरमयुक्तं, **चरकटीकाकारैः** सर्वैरव्याख्यातत्वात् । व्याधिस्वभावादयं चोरुस्तम्भ एक एव त्रिदोषारब्धः, नतु वातादिभेदादनेकविधः । उक्तं हि **चरके** व्याधिसंख्यायाम्—"एक एवोरुस्तम्भः" (च. सु. स्था. अ. १९) इति । संभग्नाविति संभग्नाविव संभग्नौ ॥६-१०॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामूरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

---

* 'अज्ञानात् वातरोगोऽयमिति भ्रमात्, स्नेहनादभ्यङ्गादेः।' (आ० द०) ॥ ६-९ ॥
† 'असाध्यत्वमाह—यदेत्यादि । अन्यथेति पूर्वोक्तैरुपद्रवै रहितं चोत्पन्नमात्रमेव ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथामवातनिदानम् ।

*विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
वात-पित्त-कफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ५ ॥

ऊरुस्तम्भे वायुः साम इत्युक्तम्, अतस्तदनन्तरमामवातनिदानमाह–विरुद्धेत्यादि। विरुद्धाहारः संयोगादिविरुद्धः, विरुद्धा च चेष्टा यथा—अजीर्णे व्यायाम-व्यवाय-जल-प्रतरणादि । स्निग्धं भुक्तवतो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः, न पृथक्त्वेन । श्लेष्म-स्थानमामाशय-सन्ध्यादि । तेन वातेन विदग्धो दूषितोऽसावामो धमनीः प्रतिपद्यते, 'धमनीभिः प्रपद्यत' इति पाठान्तरे श्लेष्मस्थानमिति योज्यम् । सोऽन्नजो रस इति आमः, अन्नरसस्यैवापक्वस्य तन्त्रान्तरे आमव्यपदेशात् । यदुक्तं—"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥" (वा. सू. स्था. अ. १३) इत्यादि । अन्यैरप्युक्तं—"आमाशयस्थः कयाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः ॥" इति । अपरे त्वाहुः—"अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छि-लम् । सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिधीयते ॥" इति । अन्ये त्वाहुः—"आहारस्य रसः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । स मूलं सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते ॥" इति। तथा चापरे—"आममन्नरसं केचित्, केचित्तु मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते ॥" इति। नानावर्ण इति वातादिदूषितत्वाद्बहुवर्णः । युगपदित्यादि वात-कफौ

* 'विरुद्धाहारचेष्टस्य तथा मदाग्नेरेवंविधस्य पुरुषस्य, निश्चलस्य व्यापाररहितस्य; विरुद्धा-हारः क्षीरमत्स्यादिः संयोगादिविरुद्धः; अन्ये 'व्यायामं वाऽप्यकुर्वत' इति पठन्ति । तन्नातियुक्तं, निश्चलस्येत्यनेनैव लब्धत्वात् । श्लेष्मस्थानं प्रधावतीति श्लेष्मस्थानान्यामाशयोरःशिरःकण्ठसंधय इति । श्लेष्मस्थाननिचितेन वातेन विदग्धो दूषित आमो धमनीः सिराः प्रतिपद्यते । "जठरा-नलदौर्बल्यादविपक्वस्तु यो रसः । स आमसंज्ञको देहे सर्वरोगप्रकोपकः ॥" इति । त्रिभि-र्दोषैरतिशयदूषितोऽन्नरसः स्रोतांस्यभिष्यन्दयति लिम्पति, अतिपिच्छिलत्वात् । वह्नेर्मन्दत्वं जन-यति-। हृदये गौरवं भवति, तस्य स्थानत्वात् । सर्वेषां रोगाणामयमेव कारणीभूत आमसंज्ञकः । तस्यैव रूपमाह—युगपदित्यादि । युगपदेकवारमेव । [त्रिके कटि-मन्यांससन्धी तत्र, तथा संधिषु प्रविश्य] स आमवातः कथ्यते ।' (आ० द०) ॥१–५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

युगपत्कुपितावन्तः कोष्ठे त्रिकसन्धिप्रवेशकौ भवतः, अथवा गात्रं स्तब्धं कुरुतः; त्रिकसन्धिषु प्रवेशस्तद्गतवेदनया बोध्यः ॥ १-५ ॥

*अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताऽङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह—अङ्गमर्द इत्यादि ॥ ६ ॥

†स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्त-पाद-शिरो-गुल्फ-त्रिक-जानूरुसन्धिषु ॥ ७ ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ८ ॥
जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचि-गौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ९ ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
तृट्-छर्दि-भ्रम-मूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् ।
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १० ॥

तस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह—स इत्यादि । वृश्चिकैः सविषकीटविशेषैः । स इति आमवातः । जाड्यमकर्मण्यत्वम् । अन्यानुपद्रवान् संकोच-खञ्जत्वादीन् ॥ ७-१० ॥

‡पित्तात् सदाह-रागं च, सशूलं पवनानुगम् ।
स्तिमितं गुरु-कण्डूं च कफदुष्टं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

तस्य विशेषलक्षणान्याह—पित्तादित्यादि ॥ ११ ॥

---

* 'आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह—अङ्गेत्यादि । अङ्गमर्दोऽङ्गभङ्गः । अरुचितृष्णे प्रसिद्धे । आलस्ययुक्तमङ्गगौरवं ज्वरश्च । अपाक आहारस्य । अङ्गानां शूनत्वम् । एतदामवातस्य स्वरूपकथनम् ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

† 'आमवातो यदा कुपितो भवति तदा सर्वरोगाणां मध्ये कष्टतमः कृच्छ्रसाध्यः स्यादित्यर्थः । हस्तपादादीनां सन्धिषु सरुजं श्वयथुं कुर्यात् । सन्धिमन्ये पृथग्व्याख्यानयन्ति । गुल्फौ चरणोपरिग्रन्थी, त्रिकं स्फिक्पृष्ठसन्धिः, ऊरुर्जङ्घादेशः । स देशो वृश्चिकैः सविषकीटविशेषैर्व्याविद्धो दष्ट इवात्यर्थं रुज्यते तुद्यते । उपद्रवानाह—जनयेदित्यादि । अग्निमान्द्यादीन् जनयेत्, प्रसेको लालास्रावः, अरुचिगौरवे प्रसिद्धे, उत्साहहानिं कर्माक्षमत्वं, वैरस्यादयः प्रसिद्धाः । कुक्षौ काठिन्यं, शूलं कुक्षावेव, निद्राविपर्ययो निद्रानाशः, तृडादयः प्रसिद्धाः, विड्विबद्धता विड्ग्रहः, जाड्यमङ्गानामकर्मण्यता, अन्ये जाड्यं कर्कशत्वमित्याहुः । आनाह ऊर्ध्वाधोभागनिरोधिता । अन्यानुपद्रवानिति वातव्याधिनिदानोक्तान् ।' (आ० द०) ॥ ७-१० ॥

‡ 'पित्तादियुक्तस्य विशेषलक्षणमाह-पित्तादित्यादि । यदा पित्तेन मिलितो भवति तदा दाहरागवान् भवति, यदि तु वातानुगस्तदा सशूलं सन्यथं जानीयात् । यद्यप्यामो वातेन नीयमानस्तथाऽपि प्रदेशस्थितेन मिलितत्वात्तेनैवानुगतत्वमिति । स्तिमितं जडं, गुरुं गौरवयुक्तं, कण्डूमन्तं च कफोत्तरं जानीयात् ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*एकदोषानुगः साध्यो, द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने आमवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

तस्य साध्यत्वादिकमाह—एकेत्यादि ॥ १२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामामवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

अथ शूल-परिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः[1] ॥ १ ॥

आमवातेऽपि शूलं भवतीत्यतस्तदनन्तरं शूलनिदानम् । ज्वरादिवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति । यदाह **हारीतः**—"अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च। तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ स विष्णुहुङ्कारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसृष्टिः ॥" इति । एतेन शूल(लि)संभवत्वादस्य शूलमिति संज्ञा, शूलनिखातवद्वेदनाजनकत्वाच्च। तदाह **वृद्धसुश्रुतः**—"शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रा हि वेदना । शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते ॥" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति । कफ-पित्तादिशूलेष्ववश्यंभावी वायुरित्याह—सर्वेष्वित्यादि । प्रभुः कर्ता ॥ १ ॥

†व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलाय-मुद्गाढकि-कोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥
कषाय-तिक्तातिविरूढजान्न-विरुद्ध-वल्लूरक-शुष्कशाकात् ।
विट्-शुक्र-मूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्य-भाष्यात् ॥ ३ ॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्व-पृष्ठ-त्रिक-वस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥
मुहुर्मुहुश्चोपशम-प्रकोपी विड्वातसंस्तम्भन-तोद-भेदैः ।
संस्वेदनाभ्यञ्जन-मर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

---

* 'साध्यासाध्यत्वमाह-एकदोषानुग इत्यादि । सुगमम् ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥

† 'व्यायामो मल्लयुद्धादिः, यानं तुरगरथादि, मैथुनं स्त्रीसेवा, प्रजागरं रात्रौ, एषामतियोगात्; कलायस्त्रिपुटः, अत्यर्थरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम्, अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा, शुष्कशाकं प्रसिद्धम् । शोको बन्धुवियोगात्, उपवासो-

---

१ 'वायोः प्राधान्यं' (आ० द०) ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । शीतजलातिपानाच्छीतलजलस्य प्रभूतपानात् । आढकी तुवरी, कोरदूषः कोद्रवः, विरूढजान्नमङ्कुरितधान्यकृतमन्नं, विरुद्धं क्षीरमत्स्यादिकं, वल्लूरं शुष्कमांसम् । यद्यपि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलं स्यात्तथाऽपि व्यायामादिपाठेनैतद्दर्शयति—व्यायामादयो यथा वातहेतवस्तथा शूलहेतवोऽपीति; दोष-व्याधिहेतव इत्यर्थः । एवं पित्तशूलादिषु द्रष्टव्यम् । जीर्णे इत्याहारे । घनागमे वर्षासु, मेघोदये च । मुहुर्मुहुरुपशम-प्रकोपौ वायोश्चलत्वेन ॥ २–५ ॥

*क्षारातितीक्ष्णोष्ण-विदाहि-तैल-निष्पाव-पिण्याक-कुलत्थयूषैः ।
कट्वम्ल-सौवीर-सुराविकारैः क्रोधानलायास-रविप्रतापैः ॥ ६ ॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
तृण्मोह-दाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेद-मूर्च्छा-भ्रम-चोषयुक्तम् ॥७॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।
शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ ८ ॥

पैत्तिकमाह—क्षारेत्यादि । क्षारो यवक्षारादिः मुष्ककादिकृतक्षारद्रव्यं च, तीक्ष्णोष्णं मरिच-राजिकादि, विदाहि वंशकरीरादि, तैलं तिलविकृतिः, निष्पावः शिम्बिः, पिण्याको निःस्नेहः सर्षपादिकल्कः, कुलत्थयूषोऽत्र कुलत्थान्नपानोपलक्षणः । सौवीरं सन्धानविशेषः । रविप्रतापो रौद्रः । ग्राम्यातियोगो मैथुनातिसेवा । विदाहीति पूर्वं पठित्वाऽपि अशनैर्विदग्धैरित्यनेनाविदाहिवस्तुनोऽपि दोषवशेन विदाहित्वं दर्शितम् । यदाह सुश्रुतः—"स्रोतस्यन्नवहे पित्तमग्नौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ॥" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । विदाहकाल इत्याहारस्य । जलदात्यये शरदि ॥ ६–८ ॥

ऽभोजनम्, अतिहासोऽट्टाट्टहासः, अतिभाष्यं बहुप्रलपनम्, एतैः कारणैर्दुष्टो वायुः शूलं कुर्यात् । स्थानसंश्रयमाह—हृत् हृदयं, पार्श्वं, पृष्ठं, त्रिकं स्फिक्कटिसंधिर्वायोः स्थानत्वात्, बस्तिर्मूत्राशयः । प्रदोषे संध्यासमये, शीते शीतकाले, एतेष्वधिकं प्रकोपं प्रयाति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं प्रकोपोपशमौ भवतः । विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैरिति पुरीषादीनां यदा स्तम्भस्तदा प्रकोपः, यदा च तेषां प्रवृत्तिस्तदोपशमः, भेदोऽभिघात इव; एतदुपलक्षणम् । यदा तोदभेदौ तदा प्रकोपः । उपशयमाह—संस्वेदनादिभिः शमं शान्तिं प्रयाति, स्निग्धोष्णभोजनैश्च ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

*'कटुः कटुरसः, अम्लश्च; सौवीरं काञ्जिकं, सुराविकारः शालिषष्टिकपिष्टैः कृतं मद्यं सुरा तस्या विकारः, पुनर्नवाशालिपिष्टैः कृता श्वेतसुरा, बिभीतकत्वक्शालितण्डुलपिष्टैस्तु बैभीतिकी सुरेत्यादि । क्रोधः कोपः, अनलो वह्निसेवा, आयासः श्रमकारि कर्म, रविप्रतापोऽतिघर्मः । एभिः कारणैर्दुष्टं पित्तं शूलं जनयेत् । तृट् तृषा, मोहो नष्टचित्तता, दाहः प्रसिद्धः । नाभ्यां पित्तशूलस्य स्थानत्वात् । स्वेदादयः प्रसिद्धाः, चोषः चोष्यत इव वेदनाविशेषः, एतैर्युक्तम् । मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे च कोपं याति । विदाहकाल आहारस्य पाकावस्थायां, 'निदाघकाले' इति पाठान्तरम् । शीते शीतवीर्यैः, सुस्वादुशीतैर्मधुरशीतभोजनैश्च शान्तिं गच्छति ।' (आ० द०) ॥ ६–८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*आनूप-वारिज-किलाट-पयोविकारै-
मांसेक्षु-पिष्ट-कृशरा-तिलशष्कुलीभिः ।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ९ ॥
हृल्लास-कास-सदनारुचि-संप्रसेकै-
रामाशये स्तिमितकोष्ठ-शिरोगुरुत्वैः ।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ॥ १० ॥

श्लैष्मिकमाह—आनूपेत्यादि । आनूप-वारिजं मांसादिकं, किलाटं तक्रकूर्चिका, कृशरा तिल-तण्डुल-माषयवागूः । सूर्योदये प्रातः । कुसुमागमे वसन्ते ॥ ९ ॥ १० ॥

†सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् ।
सुकष्टमेनं विष-वज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११ ॥
‡आटोप-हृल्लास-वमी-गुरुत्व-स्तैमित्यकानाह-कफप्रसेकैः ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥

आमशूलमाह—आटोपेत्यादि । कफस्य लिङ्गेन कफशूलोक्तलिङ्गेन ॥ ११ ॥ १२ ॥

§बस्तौ हृत्पार्श्व-पृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः ॥ १३ ॥
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः ।

---

* 'आनूपमांसं जलप्रदेशचारिणां मांसं, वारिजं मत्स्यादीनां जलचराणां मांसं, किलाटः तक्रकूर्चिका, अन्ये सद्यःप्रसूतमहिषीक्षीरकृतमाहुः, पयोविकारः पायसदध्यादि । मांसं ग्राम्यमांसं, इक्षुरिति इक्षुविकाराः, पिष्टमिति पिष्टान्नम्, एतैः श्लेष्मजनकैः श्लेष्मा प्रकोपं प्राप्य शूलं कुर्यात् । उपद्रवानाह—हृल्लासेत्यादि । हृल्लास उपस्थितवमनत्वमिव, सदनं गात्रभङ्गः, संप्रसेको लालास्रावः । आमाशये रुजं कुरुत इति योज्यम् । स्तिमितकोष्ठेति बद्धकोष्ठता, एतेषु कालेषु विशेषेण कुप्यति ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'सान्निपातिकमाह—सर्वेष्वित्यादि । त्रिदोषाणां मिलितैर्लक्षणैस्त्रिदोषजं जानीयात् । सुकष्टमसाध्यम् । विषवज्र[1]तुल्यं मारणात्मकत्वात् ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

‡ 'आटोपो गुडगुडाशब्दः, सरुक्, गुरुत्वं, स्तैमित्यम्, उदरे आनाह ऊर्ध्वाधोवातनिरोधः, कफप्रसेकः कफस्रावः । कफस्य लिङ्गेनेति श्लैष्मिकशूलोक्तलिङ्गेनामोद्भवं शूलं जानीयात् ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥

§ 'वातकफजस्य स्थानसंश्रयत्वेनोपद्रवानाह—बस्तावित्यादि । बस्तौ मूत्राशये, पार्श्वयोर्द्वयोः । कफपैत्तिकमाह—कुक्षावित्यादि । कुक्षावुदरे । वातपैत्तिकमाह—दाहेत्यादि । दाहः सर्वाङ्गतापः, घोरो दारुणः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

१ एतच्च 'विष-वज्रतुल्यम्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातपैत्तिकश्वरकोक्तवातपैत्तिकशूलस्थाने द्रष्टव्यः । एवं सान्निपातिकोऽपि उक्तदोषत्रयस्थाने । यदुक्तं—"वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति, पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्व-कुक्षौ कफसंनिविष्टं, सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥" इति ॥ १३ ॥—

एकदोषोत्थितः साध्यः, कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ १४ ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

साध्यत्वादिलक्षणमाह—एकेत्यादि । भूर्युपद्रव इति उपद्रवास्तु वेदनादयः । यदुक्तं—"वेदना च तृषा मूर्च्छा ह्यानाहो गौरवारुची । कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ इति" ॥ १४ ॥

***स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा ॥ १५ ॥**
कफ-पित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली ।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ १६ ॥
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ।

परिणामशूलमाह—स्वैरित्यादि । अस्य च त्रिदोषजस्यापि नियतपरिणामकालसंभवत्वेन पित्तोल्बणत्वं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमन्यत्र—"बलासः प्रच्युतः स्थानात् पित्तेन सह मूर्च्छितः । वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने ॥ कुक्षौ जठर-पार्श्वेषु नाभौ बस्तौ स्तनान्तरे । पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः ॥ भुक्तमात्रेऽथवा वान्ते जीर्णेऽन्ने च प्रशाम्यति । षष्टिक-व्रीहि-शालीनामोदनेन विवर्धते ॥ तत् परिणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदम् । तमाहू रसवाहानां स्रोतसां दुष्टिहेतुकम् ॥ केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत् पक्तिदोषतः । पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम् ॥" इति । भुक्ते जीर्यति आहारे पच्यमाने ॥ १५ ॥ १६ ॥—

†आध्मानाटोप- विण्मूत्रविबन्धारति-वेपनैः ॥ १७ ॥
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् ।
तृष्णा-दाहारति-स्वेदं कट्वम्ल-लवणोत्तरम् ॥ १८ ॥
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ।
छर्दि-हृल्लास-संमोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति ॥ १९ ॥

---

* 'स्वैः कारणैः कुपितो बलवान् वातः सन्निहितो निकटो यदोभे कफपित्ते समावृत्य व्याप्य तिष्ठेत्तदा शूलकारी भवेत् । तस्य सामान्यलक्षणमाह—भुक्त इति ।' (आ० द०) ॥१५॥१६॥

† 'वातिकमाह=आध्मानेत्यादि । आध्मानं ध्मातमिव वातेनोदरपूरणम् । आटोपो गुड-गुडाशब्दवत्, विण्मूत्रयोरप्रवृत्तिः, अरतिः सुखाभावः, वेपनं कम्पः । स्निग्धैरुष्णैश्च शान्तिं व्रजेत् । पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । आहारे पच्यमाने । श्लैष्मिकमाह—छर्दीत्यादि । स्वल्पा रुग्यस्मिन्, कटुतिक्तै रसैरुपशममेति । द्विदोषजसान्निपातिकमाह—संसृष्टमित्यादि । क्षीणं मांसं बलमनलो वह्निश्च यत्र तत् क्षीणमांसबलानलम् ।' (आ० द०) ॥ १७–२० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कटु-तिक्तोपशान्तं च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम् ।
संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ॥ २० ॥
त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांस-बलानलम् ।

तस्य वातादिभेदेन लक्षणान्याह—आध्मानेत्यादि । तृष्णा-दाहारति-स्वेदा यत्र सन्ति तत्तृष्णा-दाहारति-स्वेदम् । कट्वम्ल-लवणोत्तरं कट्वम्ल-लवणैर्वृद्धम् । शीतशमप्रायं शीतलोपशम(य)बहुलम् । छर्दि-हृल्लास-संमोहलिङ्गानि यस्मिन् सन्ति तच्छर्दि-हृल्लास-संमोहम् । दीर्घसन्ततीति चिरानुबन्धि ॥ १७–२० ॥—

*जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ २१ ॥
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ।
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २२ ॥
(अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।
वान्तमात्रे जरत्पित्तं शूलमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूल-परिणामशूलान्नद्रव-शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

त्रिदोषविकृतिविशेषमन्नद्रव्याख्यं शूलमाह—जीर्ण इत्यादि । जीर्णे 'आहारे' इति शेषः, एवं जीर्यत्यजीर्णे वेत्यत्र;, सर्वदेत्यर्थः । न शमं याति नोपशेत इत्यर्थः; न त्वसाध्यं, चिकित्साविधानादिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूलनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

अथोदावर्तानाहनिदानम् ।

†वात-विण्मूत्र-जृम्भाश्रु-क्षवोद्गार-वमीन्द्रिय- ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वास-निद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः ॥ १ ॥

उदावर्तेऽपि शूलं भवतीति शूलानन्तरमुदावर्तमाह—वातेत्यादि । इन्द्रियशब्देनात्र शुक्रं, क्षुत् बुभुक्षा । धृत्या वेगविधारणेन । एते वातादयस्त्रयोदश नियमार्थाः; तेनान्येषां क्रोधादीनां वेगविधारणं न तद्धेतुः, स्वास्थ्यहेतुत्वात् । यदाह **चरकः**—"लोभ-शोक-भय-क्रोध-मानवेगान् विधारयेत् ।" (च. सू. स्था. अ. ७) इत्यादि । सर्वोदावर्तेषु च वायुरेव कारणम् । यदाह **सुश्रुतः**—"सर्वेष्वेतेषु विधि-

* 'जीर्यति पच्यमाने, पथ्येऽपि भुक्ते न शान्तिं गच्छति । प्रायेण त्रिदोषजविकृतित्वादसाध्यम् ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

† 'एतेषां धृत्या वेगविधारणेन । अश्रु चक्षुर्जलं, क्षवश्छिक्का ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वदुदावर्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥" (सु. उ. तं. अ. ५५) इत्यादि । उद्भूतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायोर्वर्तनमित्युदावर्तनिरुक्तिः; अन्ये तु वायोरूर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तमाहुः; तन्न, अश्रुस्रावादेरव्यापकत्वात्; छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन वा समर्थनीयम् ॥ १ ॥

*वात-मूत्र-पुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥
(च. सू. अ. ७)

आटोप-शूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५५)

वस्ति-मेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥
(च. सू. अ. ७)

मन्यागलस्तम्भ-शिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
तथाऽक्षि-नासा-वदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

---

* 'अपानवातस्य धारणात् आध्मानं ध्मातमिवोदरे, सङ्गोऽप्रवृत्तिः, क्लमोऽनायासश्रमः, रुजा उदरे। पुरीषावरोधजमाह-आटोपेत्यादि । पुरीषवेगे धारिते सत्याटोपः सरुक् गुडगुडाशब्दः । शूलमिति पक्वाशये, परिकर्तिका कर्तनवद्व्यथा, सङ्गः पुरीषस्याप्रवृत्तिः, ऊर्ध्ववात उद्गारबाहुल्यम्, अथवा मुखात् पुरीषनिर्गमनमूर्ध्ववातादेव । मूत्रनिग्रहजमाह—बस्तीत्यादि । मूत्रनिग्रहे मूत्रविधारणे सति, बस्तौ मूत्राशये, मेहने मेढ्रे, शूलं व्यथा, मूत्रकृच्छ्रमल्पमल्पं कष्टेन मूत्रप्रवर्तनं, वङ्क्षणयोरूरुसंध्योः आनाहः पूर्णत्वम् । जृम्भाघातजमाह-मन्येत्यादि । मन्याकण्ठयोः स्तम्भः, शिरोरोगाः पवनजाः, तथाऽक्षिनासादीनां पवनजा रोगाः स्युः, तीव्रा दारुणाः, तथा कर्णरोगाः स्युर्जृम्भाविधारणात्। अश्रूदावर्तमाह-आनन्दजमित्यादि । नेत्रोदकमानन्दजनितं शोकजं वा द्विविधमपि लोचनजलं, शिरोगुरुत्वादयो रोगाः पीनसेन सह तीव्रा जायन्ते । छिक्कोदावर्तमाह-मन्येत्यादि । क्षवथोश्छिक्कायाः, इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां ग्रहणे दौर्बल्यं श्रवणनयननासानामयथार्थं विपर्ययग्रहणम्। उद्गारोदावर्तमाह-कण्ठेत्यादि । उद्गारे विधारिते सति कण्ठमुखयोः पूर्णत्वमाहारेण, अतीव तोदो ह्यामाशये वाऽतिव्यथा, छर्द्युदावर्तमाह-कोठो वरटीदष्टसंस्थानः, व्यङ्गं मुखलाञ्छनं, शोफादयः प्रसिद्धाः। शुक्रोदावर्तमाह-मूत्राशय इत्यादि । मैथुनप्रवृत्तौ शुक्रविधारणात् । मूत्राशये बस्तौ; अन्ये 'मूत्रायने' इति पठन्ति, तत्र मूत्रमार्गे गुदमुष्कयोश्च श्वयथुः, तेष्वेव पीडा। मूत्रनिग्रहो मूत्राघातः, शुक्राश्मरीरोगः, ते विकारा इति वातकुण्डल्यादयः। क्षुदुदावर्तलक्षणमाह-तन्द्रेत्यादि । तन्द्रा निद्राभेदः, अङ्गमेदोऽङ्गभङ्गः, श्रम; कर्मेन्द्रियाणामसामर्थ्यं, दृष्टेः कृशता मान्द्यं, चकारात् कार्श्यदौर्बल्यादयस्तत्रान्तरोक्ता ग्राह्या। तृडुदावर्तलक्षणमाह-कण्ठेत्यादि । श्रवणावरोधः शब्दस्याग्रहणमङ्गुलिपिहित इव । श्वासोदावर्तलक्षणमाह—श्रान्तस्येत्यादि । श्रान्तस्य धावनादिना खिन्नस्य, निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगादयो भवन्ति । हृद्रोगो हृदयविकारः, मोहो मूर्च्छा, गुल्मस्यापि संभवः । निद्रोदावर्तमाह-जृम्भेत्यादि । अक्ष्णोः शिरसि च जाड्यं गौरवम्। अन्ये 'जृम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षिशिरोभिजाड्यम्' इति पठन्ति; तत्र शिरस्यतिगौरवम्।' (आ० द०) ॥२-१२॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तमसुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

(सु. उ. तं. अ. ५५)

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

(च. सू. अ. ७)

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ८ ॥

(सु. उ. तं. अ. ५५)

कण्डू-कोठारुचि-व्यङ्ग-शोथ-पाण्ड्वामय-ज्वराः ।
कुष्ठ-वीसर्प-हृल्लासाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

(च. सू. अ. ७)

मूत्राशये वै गुद-मुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ १० ॥
तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥
श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोग-मोहावथवाऽपि गुल्मः ।
जृम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षि-शिरोतिजाड्यं निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा ॥१२॥

(सु. उ. तं. अ. ५५)

उक्तवाताद्युदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह—वातेत्यादि । अन्ये इति तोद-शूलादयः । मेहनं शेफः । विनाम आनाहपीडया (बन्धनवत्पीडया) नतगात्रत्वम् । वङ्क्षणयोरानाहो बन्धनवत्पीडा । नेत्रोदकमश्रु, प्राप्तमागतममुञ्चतो 'नरस्य' इति शेषः । चकारात्तन्त्रान्तरोक्त-प्रतिश्याय-हृद्रोगारुचिप्रभृतीनां ग्रहणम् । अर्धावभेदोऽर्धशिरःशूलम् । कूजोऽव्यक्तभाषण-मिति **कार्तिकः** । वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधः । घोरा विकाराः पवनजा हिक्कादयः । मूत्राशये बस्तौ, 'मूत्रायन' इति पाठे स एवार्थः । वैशब्दः पादपूरणे । तत्स्रवणं शुक्रस्य स्यन्दनम् । अतिजाड्यं गौरवम् । 'शिरो-गात्राक्षिगौरवं' इति तन्त्रान्तरे पाठः ॥२-१२॥

***वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषाय-कटुतिक्तकैः ।**
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि ॥ १३ ॥

---

* 'कोष्ठानुगः कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते, रूक्षादिभिश्चणकराजमाषादिभिः, तथा कषायादिभी रसैः कुपितः । तस्य संप्राप्तिमाह—वातेत्यादि । ततः स्वैः कारणैः कुपितो वायु-र्वातमूत्रादीनां स्रोतांस्युदावर्तयत्यूर्ध्वमावृणोति पुरीषं चातिवर्तयेत् । हृद्बस्तिशूलैस्तथा हृल्लासा-दिभिः पीडितः कृच्छ्रेण कष्टेन वातमूत्रपुरीषाणि लभते, वैद्यप्रयत्नात् प्राप्नोतीत्यर्थः । श्वासादी-नन्यांश्च वातप्रकोपजान् गदान् लभते । मनोविभ्रमः स्थाणौ पुरुषज्ञानमित्यादि, श्रवणविभ्रमो विपरीतश्रवणम् ।' (आ० द०) ॥ १३–१६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वात-मूत्र-पुरीषासृक्कफ-मेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत् ॥ १४ ॥
ततो हृद्बस्ति-शूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः ।
वात-मूत्र-पुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५ ॥
श्वास-कास-प्रतिश्याय-दाह-मोह-तृषा-ज्वरान् ।
वमि-हिक्का-शिरोरोग-मनःश्रवणविभ्रमान् ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ॥ १६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५५)

वेगनिरोधजानुदावर्तानभिधाय रूक्षादिकुपितवातजमाह—वायुरित्यादि। उदावर्तयति आवृणोति। अतिवर्तयेच्छोषयेत्। कृच्छ्रेण लभत इति कष्टेन प्रवर्तयति। अत्र केचित् सुश्रुतोक्तमसाध्यलक्षणं पठन्ति—"तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम्। शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥" (सु. उ. तं. अ. ५५) इति ॥ १३–१६ ॥

*आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १७ ॥
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णा-प्रतिश्याय-शिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनं च ॥ १८ ॥
स्तम्भः कटी-पृष्ठ-पुरीष-मूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।
श्वासश्च पक्काशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥१९॥
(सु. उ. तं. अ. ५६)

तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् ॥ २० ॥
(सु. उ. तं. अ. ५५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ।

इदानीं विगुणानिलजत्वेन समानचिकित्स्यत्वेनानाहमाह—आममित्यादि। नेति पूर्वेण संबध्यते। छर्दिरित्येक एव छकारश्छन्दोऽनुरोधात्। स्तम्भशब्दः कट्यादेः स्तब्धतावाची, मूत्र-पुरीषयोश्चाप्रवृत्तिवाची। अलसोक्तानीति आध्मान-वातनिरोधादीनि ॥ १७–२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुदावर्तानाहनिदानं समाप्तम् ॥

---

* 'प्रवर्तमानं नेति पूर्वेण संबध्यते, तेनाप्रवर्तमानमित्यर्थः। यथास्वं स्वं मार्गमित्यर्थः। एवमामं निचितं विगुणानिलेन विबद्धं सन्तं स्वमार्गे न प्रवर्तमानं शकृद्वैवंभूतमानाहविकारमुदाहरन्तीति पिण्डार्थः। आमजमानाहमाह—तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन्नानाहे आमसमुद्भवे तृष्णा संचितामजाता, गुरुत्वमामाशय एव, उद्गारविघातनमुद्गाराप्रवृत्तिः, शेषं सुगमम्। शकृत्संचयजमाह—स्तम्भ इति। शूलोऽत्र कट्यादिष्वेव। पक्काशयजे पक्काशयोत्थ आनाह इति व्याख्यानयन्ति, ते च पक्काशयोद्भव आनाहः पुरीषाद्भवतीतीच्छन्ति, तथाऽपि स पूर्वोक्त एव परिफलितोऽर्थः।' (आ० द०) ॥ १७–२० ॥

LIBRARY

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ गुल्मनिदानम् ।

*दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ।
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्व-हृन्नाभि-वस्तयः ॥ १ ॥

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्ममाह—दुष्टा इत्यादि । पञ्चधेति वात-पित्त-कफ-सन्निपात-रक्तजाः । द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वान्न पृथग्गण्यन्ते, अर्शो-रोगवत् । कोष्ठान्तरामाशयादिमध्ये, ग्रन्थिरूपिणं गुडकाकारम् । तस्येत्यादि । एतदेव विवृणोति—पार्श्वेत्यादि । पार्श्वे द्वे गणनीये, अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः, अत एव 'पार्श्वे' इति द्विवचनान्तमेव क्वचित् पठ्यते ॥ १ ॥

†हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः ।
वृत्तश्चयापचयवान् स 'गुल्म' इति कीर्तितः ॥ २ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४२)

सामान्यगुल्मरूपमाह—हृदित्यादि । नाभिशब्देन वस्तिर्बोध्यः, सामीप्यात्; यथा गङ्गायां घोष इत्याहुः; वस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् । अत एव 'हृद्वस्त्योरन्तरे' इति पाठान्तरम् । अन्ये त्वाहुः—वस्तौ विद्रधिरेव स्यान्नतु गुल्म इति । तन्न, वस्तेरपि गुल्मस्थानत्वात्; तथा च **चरके**—"पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्व-हृन्नाभि-वस्तयः ।" इति । एतत् पञ्चस्थानकथनं दोषजाभिप्रायेण, रक्तजस्य तु गर्भाशयः स्थानम्; अथवा पार्श्वस्थितत्वाद्गर्भाशयस्य पार्श्वग्रहणेनैव ग्रहणम् । वृत्तो वर्तुलः । चयापचयवानिति कदाचिदुपचीयते, कदाचिदपचीयते; एतच्च सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठते, तल्लक्षणे तदभिधानादिति **जेज्जटः**; **गयदासस्तु** सामान्यलक्षणमाह, सर्वगुल्मानां वातमूल-त्वात् । 'चयोपचयवान्' इति पाठान्तरे दोषस्य चयेनोपचयवानिति वृद्धिमानित्यर्थः। गुल्म इति लतादिपिहितसंस्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके, तत्सादृश्यात् संचितपरि-पिण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः; **वाप्यचन्द्रस्**त्वाह—संपिण्डितदोषो गुडकेन मीयत इति निरुक्तिः ॥ २ ॥

‡स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।
पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४२)

---

* 'गुल्मस्य संप्राप्तिमाह–दुष्टा इत्यादि। दुष्टाः स्वकारणैर्मिथ्याहाराध्यशनादिभिः, मिथ्या-विहारो बलवद्विग्रहादिः । तेषां स्थानान्याह–तस्येत्यादि ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'हृद् हृदयं, वस्तिर्मूत्राशयः। संचारी चलनशीलः, अथवाऽचलः स्थिरः।' (आ०द०) २

‡ 'तस्य संख्यामाह—स इत्यादि । स गुल्मो व्यस्तैर्वातपित्तश्लेष्मभिः, उच्छ्रितैः प्रकुपितै-स्त्रिभिरपि जायते पुरुषाणाम् ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वोक्तं पञ्चविधत्वं विवृणोति—स इत्यादि । व्यस्तैरित्यनेनैकजो द्वन्द्वजोऽपि ग्राह्यः । पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विरोध इति चेत् । न, नहि तत्रावधारणं कृतं, पञ्चधैवेति । अत एव सूत्रस्थाने **चरकेण** "पञ्च गुल्मा" (च. सू. स्था. अ. ५) इत्यभिधायापि "संसृष्टलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ।" (च. चि. स्था. अ. ५) इत्युक्तं, समानचिकित्स्यत्वेन तत्रान्तर्भावात् । रक्तेन चापर इति स्त्रीणामेव । वक्ष्यति हि-"स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मः ।" (च. चि. स्था. अ. ५) इति । रक्तं चात्रार्तवं न धातुरूपं, धातुरूपरक्तजस्तु गुल्मो यद्यप्यन्योऽस्ति तथाऽपि नैतत्संप्राप्तिको भवतीति पृथगुपदिश्यते । पृथग्ज्ञानानभिधानं तु पित्तगुल्मसमाननिदानचिकित्सितत्वेन तत्रान्तर्भावात्, **सुश्रुते** रक्तातीसारवत् । विशेषलक्षणमाह **चरकः**-"तृष्णा-ज्वर-परीदाह-शूल-स्वेदाग्निमार्दवैः । गुल्मिनामसृजौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥" (च. चि. स्था. अ. ५) इति । धातुरूपरक्तजः स्त्रीणां पुंसां च भवतीति **भट्टारहरिचन्द्रः** । तथाच **क्षारपाणिः**—"स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते ॥" इति । **वाप्यचन्द्र**स्त्वाह—वातादिदोषजस्यैवापचाराद्रक्ते दुष्टे रक्तजव्यपदेशः, यथा **चरके** कफ-पित्तमेहानामतिकर्षणादुत्तरकालं वातसंसर्गे सति वातमेहत्वमुक्तम् । यदुक्तं-"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥" (च. चि. स्था. अ. ६) इति । क्षारपाणेरप्येवमेवाभिप्रायः । यदि तु पृथक् स्यात्तदा तमपि नवमं लिङ्ग-स्थानादिभिरभिधास्यत्, न[1] चोक्तः । **जेज्जट-गयदासाभ्यां** तु **हरिचन्द्र**मतमेवानुमतमिति । सर्वगुल्मेषु वातकारणत्वं ज्ञेयम् । यदुक्तं **चरके**-"गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात् ॥" (च. चि. स्था. अ. ५) इति; **सुश्रुतेऽ**प्युक्तं—"कुपितानिलमूलत्वात् संचितत्वान्मलस्य च । तुल्यत्वाद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते ॥" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति । न चैतावता नानात्मजत्वप्रसङ्गः, वातस्यानुबन्धरूपत्वात् ज्वरे पित्तवत् । ननु वाताव्यभिचाराद्द्विदोषजस्त्रिदोषजो वा गुल्मः स्यान्न केवलं कफजः पित्तजो वेति, ततश्च पञ्चधेति विरोधः । नैतत्, अनुबन्धरूपेण वातजव्यपदेशो, न त्वनुबन्ध्यरूपेणेति ॥ ३ ॥

***उद्गारबाहुल्य-पुरीषबन्ध-तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।**
आटोप आध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥४॥
(वा. नि. अ. ११)

पूर्वरूपमाह—उद्गारेत्यादि । पुरीषबन्धो विड्बन्धः । तृप्तिरनन्नाभिलाषः । **सुश्रुते**ऽपि हि "द्वेषोऽन्ने" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति पठितम् । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् ।

* 'उद्गारबहुलता, तृप्त्यक्षमत्वं सौहित्यासहिष्णुता । अन्त्रविकूजनमन्त्राणामव्यक्तशब्दानुकरणम् । आध्मानमुपान्तयोराध्मानमिव, अपक्तिशक्तिर्मन्दाग्नित्वादाहारस्यापाकः ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

१ 'तच्च नोक्तम्' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आटोपोऽत्र रुजापूर्वकः क्षोभः, तनतनं वा; नतु गुडगुडाशब्दः, तस्यान्त्रकूजनेनैव गृहीतत्वात्; नाप्याध्मानं, तस्योपात्तत्वात् । अपक्तिशक्तिर्मन्दाग्निता; 'अपक्तृशक्तिः।' इति पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

*अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्र-वातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

गुल्मसाधारणरूपमाह—अरुचिरित्यादि ॥ ५ ॥

†रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ६ ॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गल-वक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षि-पार्श्वांस-शिरोरुजं च ॥ ७ ॥
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो नच तत्र रूक्षं कषाय-तिक्तं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥
(च. चि. अ. ५)

वातिकमाह—रूक्षेत्यादि । विषमातिमात्रमित्यन्न-पानविशेषणम् । विचेष्टनं विरुद्धचेष्टाः बलवद्विग्रहादि । अतिमलक्षयो विरेकादिना । निरन्नता निराहारता । विकल्पशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः । स्थानविकल्पो यथा—कदाचिन्नाभौ, कदाचित् पार्श्वयोः, कदाचिद्वस्तावित्यादिस्थानान्तरगमनम् । संस्थानविकल्पो यथा—कदाचिदल्पः, कदाचिन्महान्, वृत्तो, दीर्घो वेति । रुजाविकल्पो यथा—कदाचिदल्पा, कदाचिन्महती, तोदरूपा, भेदरूपा, अनेकरूपा वेति । न च तत्रोपशेते न सुखयति ॥ ६—८ ॥

‡कट्वम्ल-तीक्ष्णोष्ण-विदाहि-रूक्ष-क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ ९ ॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ १० ॥
(च. चि. अ. ५)

---

* 'कृच्छ्रविण्मूत्रवातता कष्टेन विण्मूत्रवातप्रवर्तनम् । अन्त्रविकूजनं गुडगुडाशब्दः, आनाह ऊर्ध्वाधोवातनिरोधः, ऊर्ध्ववातत्वमुद्गारबाहुल्यम् ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

† 'वातगुल्मस्य हेतुपूर्वकं लक्षणमाह—रूक्षेत्यादि । विषमं बहु स्तोकाकालभोजनम्, एवं जलपानमपि, अतिमात्रं मात्राधिकं, एवं जलस्यापि । य इत्यादि । विड्वातसङ्गं विड्वाताप्रवृत्तिः, कण्ठवक्त्रयोः शोषः, श्यावारुणत्वं शरीरस्य, शीतज्वरः, हृत्कुक्ष्यादीनां पीडा, अंसो भुजयोरुपरिभागः । जीर्णे आहारे प्रकुप्यति, भुक्ते च शान्तिं गच्छति, स वातिको गुल्मः । रूक्ष आहारः कषायतिक्तकटुका रसाः, तत्र तस्मिन् वातगुल्मे नोपशेते न सुखयति, वातकारणत्वात् ।' (आ० द०) ॥ ६–८ ॥

‡ 'विदाहि वंशकरीरादि, अतिशब्दो मद्यादिषु योज्यः । एते पैत्तिकगुल्मस्य हेतवः । तस्य लक्षणमाह–ज्वर इत्यादि । ज्वरः प्रसिद्धः, पिपासा पातुमिच्छा, वदनाङ्गरागो मुखे शरीरे चारुणता, आहारे जीर्यति पच्यमाने महच्छूलं भवति, एतत् पित्तगुल्मरूपम् ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पैत्तिकमाह—कट्वित्यादि। आमाभिघात इति विदग्धाजीर्णजनितदुष्टरसेनाभिभवः; अन्ये तु 'आमाभिघातौ' इति पठन्ति, तत्राम उक्तरूपः, अभिघातो लगुडादेः रक्तदूषको ज्ञेयः। जीर्यतीति सप्तम्यन्तम्। व्रणवत् स्पर्शासह इति योज्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

*शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य, सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ ११ ॥
स्तैमित्य-शीतज्वर-गात्रसाद-हृल्लास-कासारुचि-गौरवाणि।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १२ ॥
(च. चि. अ. ५)

श्लैष्मिकमाह—शीतमित्यादि। संपूरणं तृप्तिभोजनम्। सर्व इति वातजाद्युक्तः। निचयात्मकस्य सन्निपातजस्य। कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥

†निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलं च।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १३ ॥
(च. चि. अ. ५)

द्व्यात्मकेषु त्रिष्वेकजहेतुलक्षणातिदेशार्थमाह—निमित्तेत्यादि। निमित्तानि च रूपाणि चेति द्वन्द्वः। दोषबलाबलं चेत्यनेन समद्विदोषद्वन्द्वजत्रयेणैकोल्वणादिद्विदोषजोऽपि ग्राह्य इति दर्शयति, अन्यथा बहुत्वापत्तेः। औषधकल्पनार्थमित्येकदोषजाभिहितचिकित्सामेलकेन तांश्चिकित्सेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

‡महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम्।
मनः-शरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १४ ॥
(च. चि. अ. ५)

सान्निपातिकमाह—महारुजमित्यादि। अश्मवद्घनोन्नतं पाषाणवत् कठिनमुन्नतं च। मन इत्यादि मनोऽपहारिणं मनोवैकल्यकारिणं, शरीरापहारिणं कृशत्व-वैवर्ण्यकरम्, अग्न्यपहारिणमग्निवैषम्यकरं, बलापहारिणमसामर्थ्यकरम्। ननु, असाध्यमिति विरुद्धं, "सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः।" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति सुश्रुतवचनात्।

* 'शीतादिभिर्द्रव्यैः, अचेष्टनमव्यायामः। संपूरणमित्याहारादिना कोष्ठस्य तृप्तिरिव, एतत् सर्वं कफगुल्मस्य हेतुः। एतस्यैव श्लोकपादेन सान्निपातिकस्य हेतुमाह—सर्व इति। निचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य गुल्मस्य वातजाद्युक्तं हेतुः कारणं, तथा सर्वदोषोक्तलक्षणानि च भवन्ति। पुनः श्लैष्मिकस्यैव लक्षणमाह—स्तैमित्यं निश्चलत्वं, शीतज्वरादयः सुबोध्याः, शैत्यं शीतगात्रता।' (आ॰ द॰) ॥ ११ ॥ १२ ॥

† 'लिङ्गानि लक्षणानि, द्विदोषजे गुल्मे दोषाणां बलाबलं ज्ञात्वा व्यामिश्रलिङ्गान् मिलितलिङ्गान् परांस्त्रीन् गुल्मानौषधकल्पनार्थमादिशेत्।' (आ॰ द॰) ॥ १३ ॥

‡ 'त्रिदोषजस्यासाध्यत्वमाह—महारुजमित्यादि। महारुजं तीव्रपीडाकरं, दाहपरीतदेहं संतापेन व्याप्ताखिलदेहं, शीघ्रेण विदाहकरं, दारुणं मारणात्मकम्, एतल्लक्षणं विकृतिविषमसमवेतस्य।' (आ॰ द॰) ॥ १४ ॥

१ एतच्च 'निमित्तलिङ्गानि' इति पाठाभिप्रायेण।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नैवम्, अयं च विकृतिविषमसमवेतोऽसाध्यः, प्रकृतिसमसमवेतस्तु साध्य इत्याहुः। ननु, सोऽप्यसाध्यः, यदाह **सुश्रुतः**–"सर्वात्मके सर्वरुजोपपत्तिस्तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति। उच्यते–तं चापीत्यपिशब्दादचिरोत्थितः साध्यो विश्वामित्रसंवादादिति **गयदासः** ॥ १४ ॥

***नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा।**
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्।
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ १५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४२)

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १६ ॥
(च. चि. अ. ५)

रक्तगुल्ममाह—नवेत्यादि। आमगर्भं विसृजेदिति नवममासादर्वाक् प्रसूते। ऋतावार्तवप्रवृत्तिकाले, अहितभोजनेति संबन्धः। एतच्चोपलक्षणार्थं, तेनाहाराचारादिकं ज्ञेयम्। यदाह **चरकः**–"ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविधारणैश्च। संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति॥" (च. चि. स्था. अ. ५) इति। पैत्तस्य पैत्तिकगुल्मस्य। विशेषणं पैत्तिकगुल्माद्विशेषलक्षणम्। पिण्डितः समुदितः। एवकारोऽत्रावधारणे। एतदेव स्फुटयति–नाङ्गैर्नावयवैश्चिरात् स्पन्दत इति संबन्धः। समगर्भलिङ्ग इति आर्तवादर्शन-मुखस्रवण-स्तनमुखकृष्णत्व-दोहदादिगर्भलक्षणयुक्तः, एतच्च व्याधिप्रभावात्; यथा–क्षयार्शसोः स्त्रीरिरंसा-कृष्णत्वङ्खादयः। अन्ये तु समगर्भलिङ्गोऽविकृतगर्भलिङ्ग इत्याहुः। उक्तविशेषणैरेव स्त्रीभवत्वे लब्धे स्त्रीग्रहणेन कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति, अनुद्भूत-क्षीणरजस्कत्वात्तयोः। व्यतीतेऽतिक्रान्ते। गर्भसमानलिङ्गत्वेन संशयः–गर्भो वा, रक्तगुल्मो वा, इति; तच्छङ्कानिरासार्थं दशमे मासे व्यतीते इत्युक्तं; नवम-दशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके। तन्न, 'यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः' इत्यादिनैव विशेषदर्शनेन संशयस्य निवर्तितत्वात्। गर्भो हि निरन्तरं प्रत्यङ्गैर्निःशूलं स्पन्दते, गुल्मस्त्वेतद्विपरीतेन। किंच नवमे दशमे प्रसूत इत्युत्सर्गः, नतु नियमः, तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनात्, आगमाच्च। उक्तं हि **चरके**–"तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्।" (च. शा. स्था. अ. २) इति। तस्मान्नेदं दशममासव्यतिक्रमे चिकित्साविधानस्य प्रयोजनं, किंतु व्याधिमहिम्ना तावतैव कालेन तस्य चिकित्सया सुखोच्छेदनमिति। यथा ज्वरे पुराण एव क्षीरपान-विरेचने। उक्तं हि तन्त्रान्तरे–"रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य

* 'स्त्रीणां रक्तजगुल्मस्य संप्राप्तिमाह–नवेत्यादि। या स्त्री नवप्रसूता सत्यहितभोजना भवति, ऋतावार्तवप्रवृत्तिकालेऽहितभोजनेति संबन्धः। तस्य लक्षणमाह–पैत्तस्येत्यादि। पैत्तिकगुल्मस्यास्यैवापरं विशेषणं, तदेव स्फुटयति–चिरात् पिण्डीभूत इव स्पन्दते हस्तपादादिभिरित्यर्थः। सशूलः पीडायुक्तः। स स्त्रीभव एव रक्तजो गुल्मो दशमे मासे व्यतीते सति चिकित्स्यः स्यात्। रौधिर इत्यनेन विशेषणेनार्तवायुक्तां कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीणरजस्कत्वात्तयोः।' (**भा० द०**) ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लक्षणम्।" इति। पुराणता चास्य दशममासव्यतिक्रमेणैव भवति। **जेज्जटेनाप्युक्तं**–यद्यर्वाग्रक्तभेदनं क्रियते तदा गर्भशय्यां क्षिणोति, तल्लीनत्वाद्रक्तस्य; एकादशमासे तु परिपिण्डितगुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भशय्याया विकृतिमादधाति रक्तभेदनमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥

*संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ॥ १७ ॥
दौर्बल्यारुचि-हृल्लास-कास-च्छर्द्यरति-ज्वरैः।
तृष्णा-तन्द्रा-प्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ १८ ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वास-च्छर्द्यतीसारपीडितम्।
हृन्नाभि-हस्त-पादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १९ ॥
(च. चि. अ. ५)
श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता।
जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २० ॥
(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि। महावास्तुपरिग्रहः सकलोदरव्यापी। कृतमूलो धात्वन्तरावगाही। सिरानद्धः सिराजालवान्। गृहीत्वेत्यादि। हृदयादौ गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्षति, 'मरणाय' इति शेषः। श्वासेत्यादि ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनमिति। ननु च, अन्तर्विद्रधि-गुल्मयोः को भेदः? समानस्थानसंभवत्वात्। उच्यते–विद्रधिः पच्यते, गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात्। यदाह **सुश्रुतः**—"न निबन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः। गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांस-शोणिते॥ विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः क्वापि न पच्यते।" (सु. नि. स्था. अ. ९) इति। ननु, गुल्मोऽपि पच्यत एव। यदाह **चरकः**–"विदाह-शूल-संक्षोभ-स्वप्ननाशारति-ज्वरैः। विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥" (च. चि. स्था. अ. ५) इति। उच्यते–गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात्; यदा तु कारणवशादाश्रयं मांसादिकमासादयति, वातोपशमनार्थं कृतस्वेदादिभिर्वा रक्तदुष्टिर्भवति, तदा पच्यमानो विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति। उक्तं हि–"स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते।"

* 'संचित इत्यनुपक्रान्तत्वाच्चिरकालानुबन्धित्वात्, क्रमशः क्रमेण, संचितो वृद्धिं गतो गुल्मो यदा कूर्मवदुन्नतः स्यात्, दौर्बल्यादिभिरुपद्रवैर्युक्तो भवति, तदा न सिध्यतीत्यर्थः। पुनरसाध्यलक्षणमाह–गृहीत्वेत्यादि। गुल्मिनं गुल्मयुक्तं रोगिणं, कर्षति मारयतीत्यर्थः। सज्वरश्वासं ज्वरश्वासाभ्यामुपद्रुतम्[1]। पुनश्चासाध्यलक्षणमाह–श्वासेत्यादि। श्वासादय उपद्रवा गुल्मिनो मरणाय भवन्ति।' (आ० द०) ॥ १७–२० ॥

१ एतच्च 'सज्वरश्वासं' इति पाठाभिप्रायेण।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(च. सू. स्था. अ. ५) इति । न च हि यस्मात् विकाराद्यदुत्पद्यते विकारान्तरं तत् स एव भवतीति; माभूत् प्लीहैवोदरं, अश्मर्येव शर्करा, इत्यादिशास्त्रोक्तविरोधविस्तरः। तस्माद्विद्रधिः पच्यते, गुल्मो न पच्यत इति सिद्धान्तो निरपवादः । ये त्वन्तर्विद्रधिं न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः—गुल्मे पक्के विद्रधौ च पाटन-शोधनरोपणादेः, अपक्के च विरेक-लेप-विम्लापनादेश्चिकित्सितस्य प्रायो विशेषाभावादलं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७-२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

*अत्युष्णगुर्वन्न-कषाय-तिक्त-श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तम्, अतो हृदयसंकीर्तनाद्धृद्रोगारम्भः । प्रसङ्गः सातत्येन सेवा, अत्युष्णादयो यथायोग्यं वातादीनां क्रिमेश्च निदानमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

†दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥
(सु. उ. अ. ४३)

तस्य संप्राप्तिं सामान्यलक्षणं चाह—दूषयित्वेत्यादि । दूषयित्वा रसमिति रसस्य हृदयाश्रयत्वात् । विगुणाः कुपिताः । हृद्रोगमिति वाच्ये यद्बाधाग्रहणं, तद्दोषभेदेन बाधावैचित्र्यज्ञापनार्थं, बाधाशब्देन चात्र नानाविधा पीडेति **जेज्जटः**, भङ्गवत् पीडेति **गयदासः** । हृद्रोगमिति 'वा शोकष्यञ्रोगेषु–' इति रोगे परे हृदयस्य हृद्भावः, अथवा हृदो रोगो हृद्रोगः ॥ २ ॥

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४३)

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्यते आकृष्यत इव । तुद्यते सूच्येव । निर्मथ्यते दण्डेनेव । दीर्यते द्विधेव क्रियते । स्फोट्यते आरयेव । पाट्यते कुठारेणेव ॥ ३ ॥

---

* 'गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तमतो गुल्मानन्तरं हृद्रोगारम्भः । तस्य हेतुमाह–अतीत्यादि। उष्णादिभिरतिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। उष्णादयोऽतिसेविता वातजादीनां हृदामयानां क्रिमिजस्य च हेतवो भवन्ति। श्रमो धनुःकर्षणादिः, अभिघातो हृद्येव, संचिन्तनं नृपतिभयादिकम्। स च पञ्चप्रकारः–वातादिभिस्त्रयः, सन्निपातेन, क्रिमिभिश्च ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

† 'विगुणाः कुपिता दोषा रसं दूषयित्वा हृदयं गताः, हृदि रोगो हृद्रोग इति निरुक्तिः।' (आ० द०) ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*तृष्णोष्मा-दाह-चोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः।
धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४३)

पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि। ऊष्मा किंचिद्दाहः। हृदयक्लमो हृदयाकुलत्वं, ग्लानिरिति यावत् ॥ ४ ॥

†गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम्।
माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४३)

श्लैष्मिकमाह—गौरवमित्यादि। बलासावतते कुपितकफव्याप्ते, "दोषा दुष्टा दूषयितारो भवन्ति" इत्यागमात् ॥ ५ ॥

‡विद्यात्त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं, तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूम्।
(च. चि. अ. २६)

उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ४३)

सान्निपातिकमाह—विद्यादित्यादि। सर्वलिङ्गमित्यनेन प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वमुक्तं, तेन चिकित्साऽप्यस्य प्रत्येकं वातादिजस्य या सा मिलितैव कार्या। अपचाराच्चेह ग्रन्थिरुपपद्यते ततः क्रिमिसंभवः। उक्तं हि **चरकेण**—"त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिल-क्षीर-गुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ॥ मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति। संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः ॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति। तस्यैवेदं लक्षणमाह-तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूमिति। उत्क्लेद इत्यादिना तमोन्तं त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणं; तत्र तोद-शूले वातात्, उत्क्लेद-हृल्लासौ कफात्, तमः पित्तात्, ष्ठीवनं कफपित्तात्। अरुचिरित्यादिना क्रिमिजस्येति **जेज्जटः**; **गयदासस्त्वाह**—श्यावनेत्रत्वपर्यन्तेन त्रिदोषजलक्षणमिति। स्यादेतत्, त्रिदोषजपदं न तावदत्र **सुश्रुतेन** पठितम्; अतः सर्वमेवोत्क्लेदादि शोथान्तं क्रिमिजलक्षणं भविष्यति। नैवं, "विद्यात्त्रिदोषं

* 'ऊष्मा प्रादेशिको दाहः, हृदि किंचिद्दाह इत्यर्थः; दाहः सार्वाङ्गिकः; चोषश्चूष्यत इव, धूमायनं धूमोद्गिरणमिव, क्लेदः[1] किंचिद्दुर्गन्धः सटित इव, मुखस्यैव शोषश्च।' (**आ० द०**) ॥ ४ ॥

† 'गौरवं हृदयस्य, स्तम्भो जडता, मार्दवं जलप्लुतमिव, माधुर्यं मुखे।' (**आ० द०**) ॥ ५ ॥

‡ 'त्रिदोषजक्रिमिजयोर्मिलितमेव लक्षणमाह-विद्यादित्यादि। विद्यात्त्रिदोषमित्यादि दृढबलोक्तलक्षणम्, उत्क्लेद इत्यादिकमेकं पद्यं सुश्रुतोक्तं; तीव्रार्तितोदमिति भिन्नतन्त्रीयत्वात् पौनरुक्त्यं न वाच्यम्। त्रिदोषजे सर्वदोषाणां लिङ्गानि भवन्ति। क्रमयो जायन्तेऽस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तोदो व्यथाविशेषः। उत्क्लेदोऽपक्वदोषाणां स्वांशोदयाच्च्युतिः, हृल्लासो हृदयादीषदम्बुनिर्गमः, तमोऽन्धकारप्रविष्टस्येव; एतत्त्रिदोनघलक्षणम्[2]। अरुचीत्यादिना क्रमिजस्येति। एतत्सुगमम्।' (**आ० द०**) ॥ ६ ॥

१ एतच्च 'क्लेदः शोषो मुखस्य च' इति पाठाभिप्रायेण। २ लक्षणमिति शेषः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूम् ।" (च. चि. स्था. अ. २६) इति दृढबलस्य वाक्यात् । उत्क्लेद इत्यादिस्त्वेक एव श्लोकः सुश्रुतेन पठितः, नतु पृथक् सन्निपातलक्षणं, ततस्त्रिदोषजस्यानभिधाने सुश्रुते न्यूनत्वं स्यात् । त्रिदोषाश्मरीवत्तस्यासंभव एवेति चेत्? नैवं, तन्त्रान्तरेषु पठितत्वात् । तथाच हारीतः—"सर्वाणि रूपाणि च सन्निपाताच्चिरोत्थितं चापि वदन्त्यसाध्यम् ।" इति । चरकेऽप्युक्तं—"हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इति; तथा—"त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादि । कण्ठरवेण तु त्रिदोषजपदं यन्न पठितं सुश्रुतेन, तत् क्रिमिजस्यापि त्रिदोषजत्वख्यापनार्थमित्याचक्षते। ननु, दोषजावान्तरावस्थाविशेषत्वात् क्रिमिजोऽपि दोषज एव, तत् कथं हृदामयः पञ्चविध इति? नैवं, रोगजस्यापि रोगस्य पृथक्त्वदर्शनात् । यदुक्तं—"निदानार्थकर" (च. चि. अ. ८) इत्यादि । द्विदोषजस्त्वनुक्तोऽपि प्रकृतिसमवायत्वाद्बोध्यः ॥ ६ ॥

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्रिमिजे क्रिमिजातीनां श्लैष्मिकाणां च ये मताः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

सर्वेषामुपद्रवानाह—क्लम इत्यादि । श्लैष्मिकाणां क्रमीणां ये उपद्रवास्ते क्रिमिजहृद्रोगेऽपि स्युः । ते च हृल्लासास्यस्रवणाविपाकादयः ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

***व्यायाम-तीक्ष्णौषध-रूक्ष-मद्यप्रसङ्ग-नित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।**
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ ॥ १ ॥
पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥
(च. चि. अ. २६)

* 'सप्तोत्तरे मर्माशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयबस्तयः प्रधानानि, हृदयस्य प्रधानमर्मत्वात् प्राग् हृद्रोगानभिधाय बस्तेरपि मर्मत्वाद्धृद्रोगानन्तरं बस्तिव्याधित्वान्मूत्रकृच्छ्रारम्भः । तस्य हेतुमाह—व्यायामेत्यादि । तीक्ष्णौषधं राजिकादियुक्तं, मद्यप्रसङ्गोऽतिमद्यसेवा । नृत्येत्यादि पृष्ठयानात् अश्वादिपृष्ठयानात् । अन्ये—नित्यद्रुतपृष्ठयानादिति पठन्ति । नित्यं शीघ्रं तुरगादिगमनात् । अनूपाः सजलप्रदेशचारिणो मत्स्यादयः, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह—पृथगिति । पृथक् भिन्नाः, अथ सर्वैः स्वैर्हेतुभिः कुपितास्ततो बस्तौ मूत्राशये कोपं प्राप्य यदा मूत्रमार्गं मेढ्रं परिपीडयन्ति, तदा नरः कष्टेन मूत्रयतीत्यर्थः ।' (आ० द०)

१ एतच्च 'नृत्यद्रुतपृष्ठयानात्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरो-हृदय-बस्तयः प्रधानानि । तत्र हृदयगतविकारानभिधाय बस्तिगतविकारानाह—व्यायामेत्यादि । मूत्रकृच्छ्राणीति मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिः । अष्टाविति दोषैः पृथक् त्रीणि, सन्निपातेनैकं, शल्यज-पुरीषज-शुक्र-जाश्मरीजानीत्येकैकानि । ननु, शर्कराजं मूत्रकृच्छ्रं **सुश्रुतेन** पठितं; तच्चात्र **संग्रहेऽपि** पठितम्—"अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभव-लक्षणे ।" इत्यादिना, तत् कथमष्टौ? नव प्राप्नुवन्ति । उच्यते—शर्करा अश्मरीभेद एव । यदाह **दृढबलः**—"एषाऽश्मरी मारुत-भिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ।" (च. चि. स्था. अ. २६) इति । अतोऽश्मरीजेनैव शर्कराजग्रहणमिति मन्यमानो **दृढबलो**ऽष्टावित्यपठत् ॥ १ ॥ २ ॥

***तीव्रार्तिरुग्वङ्क्षण-बस्ति-मेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।**
पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥
बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्व-शोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥४॥

(च. चि. अ. २६)

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥ ५ ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।
शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ॥ ६ ॥
आध्मानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ।
अश्मरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

(सु. उ. तं. अ. ५९)

शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।
सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्बस्ति-मेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

---

* 'तीव्रा मारणात्मिका, वङ्क्षणे ऊरुवृषणमेढ्राणामन्तरालसंधौ, स्वल्पं स्तोकं, मुहुर्वारंवारं, वातात् कृच्छ्रम् । पैत्तिकमाह—पीतमित्यादि । इह पित्तात् कृच्छ्रे पीतादिलिङ्गं मूत्रं मुहुर्मूत्रयति, 'नर' इति शेषः । पीतं सरक्तं चेति वर्णद्वयं न्यूनाधिकपित्तप्रकोपात् । श्लैष्मिकमाह—बस्तेरित्यादि । बस्तेः सलिङ्गस्य मेहनयुक्तस्य गुरुत्वशोथौ भवतः । त्रिदोषजमाह—सर्वाणीत्यादि । सर्वाणि सर्वदोषलिङ्गानि, तत् कृच्छ्रं त्रिदोषजं कृच्छ्रतमं कष्टसाध्यम् । शल्यजमाह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवहस्रोतःसु शल्येन क्षतेषु सत्स्वथवाऽभिहतेषु पीडितेषु तदाघाताद्भृशदारुणं तीव्रं मारणात्मकम् । पुरीषजमाह—शकृत इत्यादि । पुरीषस्य प्रतीघातादवरोधाद्विगुणीभूतो दूषितो वायुराध्मानं वातशूलं मूत्रनाशं च कुर्यात्, ततो मूत्रकृच्छ्रं जायते । अश्मरीजमाह—अश्मरीहेतु मूत्रकृच्छ्रमिति तस्य कृच्छ्रस्याश्मर्येव कारणम् । शुक्रजमाह—शुक्र इत्यादि । शुक्रस्रवणन्यथायुक्तः 'पुरुष' इति शेषः ।' (**आ॰ द॰**) ॥ ३-८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मूत्रकृच्छ्रस्य वातजादिभेदेन लक्षणान्याह—तीव्रेत्यादि । सलिङ्गस्य समेढ्रस्य । सपिच्छं पिच्छिलम् । कृच्छ्रतमं कष्टसाध्यम् । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । मूत्रवाहिष्वति मूत्रवहस्रोतःसु । अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति अश्मरीहेत्विति लक्ष्यपदं, तत्पूर्वमिति लक्षणपदं, तत्पूर्वमश्मरीपूर्वकम् ॥ ३–८ ॥

*अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभव-लक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥
पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥
हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥ ११ ॥
मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।
यावदस्याः पुनर्नैति गुडिका स्रोतसो मुखम् ॥ १२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५९)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोरश्मरी-शर्करयोः समानतामवान्तरभेदं चाह—अश्मरीत्यादि । अश्मरी शर्करा चैवेत्यनन्तरं 'एते' इत्यध्याहार्य 'तुल्यसंभवलक्षणे' इत्यनेन द्विवचनान्तेन संबन्धनीयं, यथा–"तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।" इत्यादिवत् । तुल्यः संभव उत्पत्तिकारणं लक्षणं च ययोस्ते तथा, 'तुल्ये संभवलक्षणैः' इति पाठान्तरे स एवार्थः । विशेषणं विशेषः । तमेव विवृणोति—पच्यमानेत्यादि । कफसंधानं कफेनावयवसंश्लेषः; कफ एव वा संधानं कफसंधानं, संधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । तेन पित्तपाकवातशोषौ संधानविमोक्षहेतुत्वेनोक्तौ । क्षरन्तीति बस्तितः । **चरके** हि–"स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती" (च. चि. स्था. अ. २६) इत्येवं पठितम् । कुक्षौ शूलमिति संबन्धः । तया शर्करयेति ॥ ९–१२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

---

* 'अश्मरी च शर्करा चैते उभे तुल्यसंभवलक्षणे तुल्यः संभव उत्पत्तिर्लक्षणं च ययोस्ते तथा, समाननिदानलिङ्गे इत्यर्थः । कीर्तयतः कथयतो मम शर्कराया विशेषणं शृणु । पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, एतेन पाचनाद्विशोषणाच्च पित्तवातौ संधानरूपस्य कफस्य शोषणत्वेन शर्कराया हेतुत्वेनोक्तौ; पित्तेन पाचिता, वायुना शोषिता, श्लेष्मणा संधिताऽश्मरी; ताभ्यां विमुक्तसंधाना शर्करारूपा क्षरन्ती सती शर्करा मता; क्षरन्तीति बस्तितः । एतावता हेतुलक्षणत्वेनैक एव रोगः; संधानाभावभावात् क्रियाभेदः, अतो मूत्रकृच्छ्रे द्वे अपि कारणे । तस्योपद्रवानाह–हृदित्यादि ।' (आ० द०) ॥ ९–१२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ मूत्राघातनिदानम् ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥

मूत्रविकारसाधर्म्यान्मूत्राघातानाह—जायन्त इत्यादि । मूत्रकृच्छ्र-मूत्राघातयोश्चायं विशेषः-मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयितम्, ईषद्विबन्धः; मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान्, कृच्छ्रत्वमल्पमिति । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगविधारणादिभिः; आद्यशब्देन पुरीष-शुक्रवेग-विघातादीनां रूक्षाशनादीनां च ग्रहणम् । वातकुण्डलिकादयस्त्रयोदशेति संबन्धः ॥ १ ॥

*रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः ।
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते ।
वातकुण्डलिकां तां तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५८)

वातकुण्डलिकामाह—रौक्ष्यादित्यादि । आविश्येत्यावृत्य; 'आविध्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः । चरति गच्छति । विगुणः कुपितः । कुण्डलीकृत इति वात्यावद्वस्तावेव भ्रमं-स्तिष्ठतीति ॥ २ ॥ ३ ॥

†आध्मापयन् बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्र-विण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

अष्ठीलामाह—आध्मापयन्नित्यादि । रुद्ध्वेति बस्तिगुदमेव । अष्ठीलातुल्यत्वादष्ठीला, सा च वातव्याधावुक्ता ॥ ४ ॥

‡वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्ति-कुक्षिनिपीडितः ।
वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५८)

---

* 'तेषां मध्ये वातकुण्डलिकालक्षणमाह—रौक्षेत्यादि । रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः, कुण्डलीभूतो वायुः, बस्तौ मूत्राशये, चरति प्रधावति, आबद्धत्वाद्वात्यावद्भ्रमं-स्तिष्ठतीत्यर्थः । आविश्य आवृत्य मूत्रमिति । तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सव्यथं प्रवर्तते, तं व्याधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारुणं मारणात्मकत्वात् ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

† 'आध्मापयन् पूरयन् बस्तिगुदं, तथा बस्तिगुदमेव रुद्ध्वा वायुरष्ठीलां कुर्यात्; अष्ठीला उत्तरापथे नदीषु पाषाणपिण्डी । चलोन्नतां चलां चलनशीलाम्, उन्नतामूर्ध्वस्थिताम् । तीव्रार्तिमतिव्यथाम् । मूत्रमार्गो मेढ्रं, विण्मार्गः पायुः, तयो रोधिनीम् ।' (आ० द०) ॥४॥

‡ 'अकुशलो मूर्खः, तस्य पुरुषस्य बस्तेर्मुखं निरुणद्धि बस्तिगतो वायुः, तेन वायुना मूत्रसङ्गं विद्यात् । 'बस्तिकुक्षी निपीडयन्' इति पाठे तत्र बस्तिकुक्षौ चरन् ।'(आ०द०)॥५॥६॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वातबस्तिमाह—वेगमित्यादि । बस्ति-कुक्षिनिपीडित इति बस्तौ कुक्षौ च निपीडितः संपिण्डितो वायुरिति संबन्धः; 'बस्ति-कुक्षी निपीडयन्' इति पाठान्तरे बस्ति-कुक्षो रुजाकर इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

*चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

मूत्रातीतमाह—चिरमित्यादि । त्वरया न प्रवर्तत इति मूत्रमित्यर्थः । मेहमानस्य मूत्रं त्यजतः । 'वहमानस्य' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ७ ॥

†मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५८)

मूत्रजठरमाह—मूत्रस्य वेग इत्यादि । तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितोदावर्तनिमित्तः । अधोबस्तिनिरोधनमिति बस्तेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५८)

मूत्रोत्सङ्गमाह—बस्तावित्यादि । नाले मेढ्रे । मणौ मेढ्राग्रे । प्रवृत्तं सज्जेतेति संसक्तं सन्न प्रवर्तते । सरक्तं वा प्रवाहत इति प्रवाहणकुपितवायुना बस्त्यादिभेदजनितरक्तयुक्तं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १० ॥ ११ ॥

§रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्त-मारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
(सु. उ. तं. अ. ५८)

तदाह्वयमिति मूत्रक्षयाख्यं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १२ ॥

---

* 'चिरं चिरकालं मूत्रं धारयतः पुंसस्त्वरया वेगेन न प्रवर्तते, मेहमानस्य प्रवर्तते चेत्तदा मन्दं शनैः ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'अपानोऽपानसंज्ञको वातः कुपितोऽतिशयेनोदरं पूरयति । ततो नाभेरधस्तात्तीव्रवेदनमाध्मानं कुर्यात् ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥

‡ 'बस्तौ मूत्राशये, मूत्रं सज्जते न प्रवर्तते सरक्तं वा प्रवर्तते; प्रवाहत इति शनैर्मन्दम्, अल्पमल्पं स्तोकं सव्यथं वा रुजारहितं वा प्रवर्तते मूत्रमिति संबन्धः ।' (आ० द०) ॥ १० ॥ ११ ॥

§ 'क्लान्तदेहस्य श्रान्तशरीरस्य, बस्तिस्थौ मूत्राशयस्थौ, पित्तमारुतौ मूत्रनाशं कुरुतो व्यथादाहयुक्तम् ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
(वा. नि. अ. ९)

मूत्रग्रन्थिमाह—अन्तरित्यादि । अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे । ग्रन्थिर्गुडकाकारः । ननु, स्थान-वेदना-कारणानामभिन्नत्वादश्मर्या सह को भेदः ? उच्यते—अश्मर्या पित्तादिकं संहन्यते, अत्र तु रक्तमेव । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—"रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् । ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम् ॥ अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ॥" इति । विशेषज्ञानं तु कुत इति चेत् ? अश्मरीपूर्वरूपोक्तस्य मूत्रे वस्तसगन्धत्वादेर्भावाभावाभ्याम् ॥ १३ ॥

†मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।
(वा. नि. अ. ९)

मूत्रशुक्रमाह—मूत्रितस्येत्यादि । मूत्रितस्य मूत्रवेगितस्य । स्थानाच्युतं स्वस्थानाद्भ्रष्टं शुक्रम् ॥ १४ ॥—

‡व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलान्वितम् ॥ १५ ॥
बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत् स्रावयेदधः ।
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ॥ १६ ॥
कृच्छ्रात् पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं ब्रुवन्ति तम् ।
(सु. उ. अ. ५८)

उष्णवातमाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामाद्विरोधिसौम्यधातुक्षयात्तेजोवृद्ध्या पित्तवृद्धिः । अनिलान्वितमनिलसंयुतम् । 'अनिलावृतं' इति पाठान्तरं सुगमम् । सरक्तमीषल्लोहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥—

§पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ॥ १७ ॥
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।

---

* 'स्थिरोऽचलः, अल्पो लघुरामलकाकारः । अथवा अयं सहसा भवेद्, अश्मरी तु संचयेन । अन्यच्च—अश्मरी पित्तेन पच्यते, वायुना शोष्यते, कफेन बध्यते, अत्र तु रक्तमेवेत्यश्मर्या सह भेदः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

† 'मूत्रयतो मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य प्राक् प्रथमं प्रवर्तते, अथवा पश्चात्; भस्ममिलितोदकसदृशम् ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

‡ 'बस्तिं प्राप्य बस्त्यादिकं प्रदहन् मूत्रमधः स्रावयेत् । कीदृशं ? हारिद्रम्, अथवा सरक्तमीषद्रक्तम्, अथवा केवलं रक्तमेव ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

§ 'वातेन संहन्येते स्त्यानीक्रियेते, पित्तेन पीतरक्तं, कफेन श्वेतं घनं, त्रिदोषेण समस्तवर्णम् ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सदाहं रोचना-शङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ॥ १८ ॥
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ।
(वा. नि. अ. ९)

मूत्रसादमाह—पित्तमित्यादि । संहन्येते स्त्यानीक्रियेते । शुष्कमल्पं तन्मूत्रं पित्तेन रोचनाभं, कफेन शङ्खचूर्णाभं, समस्तवर्णमुक्तसकलवर्णं सन्निपातात् ॥ १७ ॥ १८ ॥-

*रूक्ष-दुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा ॥ १९ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
(वा. नि. अ. ९)

विड्विघातमाह—रूक्षेत्यादि । अनुपद्येत प्राप्नुयात् । विड्गन्धमित्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

†द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
शूल-स्पन्दन-दाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ २२ ॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्र-विषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ।

बस्तिकुण्डमाह—द्रुतेत्यादि । लङ्घनमुत्पतनम् । उद्वृत्तः स्वस्थानादूर्ध्वं गतः, गर्भवदिति गर्भिण्या उदरान्तर्गतापत्यवत्, एतेन बस्तिपुटस्य पार्श्वगमनं दर्शितम् । पीडित इति नाभेरधः । उद्वेष्टनार्तिः उद्वेष्टनरूपाऽऽर्तिः । शस्त्र-विषोपमं शस्त्र-विषसदृशामिति विभिन्नार्थ-सूचनार्थं प्रसिद्धानुभवोपदर्शनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ॥ २३ ॥
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।

वातस्यैव दोषान्तरानुबन्धिनो लक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि । श्लेष्मणा अन्विते तस्मिन्निति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥—

‡श्लेष्मरुद्धविलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ॥ २४ ॥
अविभ्रान्तबिलः साध्यो, न तु यः कुण्डलीकृतः ।

---

* 'द्वयोस्तयोर्वातेनाध उदावृतं मूत्राशयात् स्रोतांस्यनुपद्येत आप्नुयात्, तदा विट्संसृष्टं पुरीषमिश्रं विड्गन्धं मूत्रं कृच्छ्रान्मूत्रयेत । 'उदावर्तं' इति पाठान्तरं, तत्रापि स एवार्थः ।' (आ० द०) ॥ १९ ॥ २० ॥

† 'द्रुताध्वलङ्घनं द्रुतेनाध्वगमनं, लङ्घनमुत्पतनं वा, अभिघाताल्लगुडादिभिः, प्रपीडनाद् निष्पीडनात्, एतैर्हेतुभिस्तथा संस्तम्भादियुक्तः, उद्वेष्टनरूपाऽर्तिरुद्वेष्टनरूपपीडादियुक्तम् । शस्त्रोपमं शीघ्रेणेव मारणात्मकं, विषोपममिति कालान्तरेण । विषमत्र गरः प्रायेण वातबहुलम् ।' (आ० द०) ॥ २१ ॥ २२ ॥

‡ 'अविभ्रान्तबिलः कफेनारुद्धमुखः, घनकफेन कुण्डलीकृतो न भवति स साध्यः, कुण्डलीकृतस्त्वसाध्यः ।' (आ० द०) ॥ २४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तस्यैव साध्यत्वासाध्यत्वमाह—श्लेष्मरुद्धबिल इत्यादि । बिलं बस्तिमुखछिद्रम् । पित्तोदीर्णं उपचितपित्तः, स एवाविभ्रान्तबिलोऽनावृतबिलः । कफेन कुण्डलीकृतोऽसाध्य इति बोध्यम् । अकुण्डलीकृतस्तु साध्यत्वेनोक्तः ॥ २४ ॥

***स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥**

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

कुण्डलीभूतस्यैव लिङ्गमाह—स्यादित्यादि । एतौ विड्विघात-बस्तिकुण्डलौ **सुश्रुतेन** न पठितौ, तेन हि मूत्रोदकसादमेव द्विधा पठित्वा 'द्वादश मूत्राघाता' इत्युक्तं, सर्वानभिधानं तु पराधिकारत्वेनेति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्राघातनिदानं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

अथाश्मरीनिदानम् ।

†वात-पित्त-कफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजाऽपरा ।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥
नैकदोषाश्रयाः सर्वाः,

(च. चि. अ. २६)

मूत्ररोधित्वसाधर्म्यादश्मरीमाह—वातेत्यादि । श्लेष्माश्रया इति श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजां विना; तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् । तथा च **दृढबलः**—"विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं" (च. सु. स्था. अ. २६) इत्यादि, एतच्च सामान्योक्तमपि विशेषेण संबध्यते । यथा—हल्ङ्याब्दिसूत्रे 'दीर्घात्' इति विशेषणं ङ्याभ्यां संबध्यते, न तु हला । अत एवात्र प्रायोग्रहणं कृतवान् । अन्ये तु शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्त्येव, विरोधाभावात् । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमोपमा इति असति चिकित्सितेऽवश्यमेव मारकत्वात् । विशोषयेदित्यादि पित्तेष्विवेति वातशोषितेषु । नैकदोषाश्रया इति त्रिदोषजाः, उद्गतदोषेण व्यपदेशः ॥ १ ॥ २ ॥

---

* 'श्लेष्मणा रुद्धबिलो बस्तिः कुण्डलाकारत्वेन तिष्ठति । "वातकुण्डलिकाऽष्ठीला वातबस्तिस्तथैव च । मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥ मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च । मूत्रसादो विड्विघातो बस्तिकुण्डलिका तथा ॥" एते मूत्राघातास्त्रयोदश ज्ञेयाः ।' (आ० द०) ॥ २५ ॥

† 'तस्याः संप्राप्तिमाह—विशोषयेदित्यादि । पवनो बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा शोषमुपनयेद्यदा तदाऽश्मरी भवति, क्रमेण शनैर्वर्धमाना यथा गोः पित्तेषु रोचना भवति ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*अश्मर्याः पूर्वलक्षणम् ।

बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ॥ ३ ॥
मूत्रेषु बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ।
(वा. नि. अ. ९)

पूर्वरूपमाह—अश्मर्या इत्यादि । बस्तसगन्धत्वं बस्तसमानगन्धत्वम् ॥ ३ ॥–

†सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभि-सेवनी-बस्तिमूर्धसु ॥ ४ ॥
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गे निरोधिते ।
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ।
(वा. नि. अ. ९)

तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि । रुक् शूलं, बस्तिमूर्धा नाभेरधोदेशः। विशीर्णधारं सविच्छेदधारम् । तया अश्मर्या । मार्गो मूत्रवाहिस्रोतः । तद्व्यपायाद्वायुना कदाचिदश्मरीकृतमार्गरोधव्यपगमात् । मेहेत् मूत्रयेत् । अच्छमनाविलम् । गोमेदकोपममिति गोमेदको लोहितमणिस्तद्वर्णम् । तत्संक्षोभान्निरुद्धमार्गमूत्रेण पीडनादश्मरीसंपाताद्वा क्षते जाते मूत्रवहादौ, सास्रं सरक्तं मूत्रं प्रवर्तते । आयासात् प्रवाहणादिजनितक्लमात् ॥४॥५॥

‡तत्र वाताद्भृशं चार्तो दन्तान् खादति वेपते ॥ ६ ॥
गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन् ।
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ॥ ७ ॥
श्यावारुणाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ।
(वा. नि. अ. ९)

वातजामाह—तत्रेत्यादि । क्वणन् आर्तनादं कुर्वन् । सशब्दं मूत्रप्रवृत्त्यर्थं कृतातिकुन्थनात् । मेहति बिन्दुश इति बिन्दुं बिन्दुं मूत्रयति, "बह्वल्पार्थाच्छस्

* 'बस्त्याध्मानमित्यादि । बस्त्याध्मानं बस्तेरापूरः, तदासन्नदेशेषु बस्तिशिरोमुष्कमेढ्रादिषु, परितः समन्तात्, अतिरुगतिवेदना । मूत्रे बस्तसगन्धत्वं बृहत्तमबस्तमदगन्धत्वं, तथा मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिश्च भवति ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥–

† 'मार्गनिरोधने मूत्रवाहिस्रोतस आवरणे सति तस्मिन् रुद्धे सति । गोमेदकोपममिति गोमेदक आलोहितपीतमणिस्तद्वर्णम् । आयासात् प्रवाहणादिजनितात्; प्रवाहणं कण्ठबलेन शब्दकरणं, निकुन्थनमिति लोके ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥ ५ ॥

‡ 'भृशमत्यर्थमार्तः पुमान् दन्तैर्दन्तान् खादति कटकटायते, वेपते कम्पते, मेहनं लिङ्गं, मृद्नाति मश्नाति, अनिशं क्वणन् क्रन्दन् नाभिदेशं पीडयति । शकृत् पुरीषं, सानिलं सशब्दं मुञ्चति, मुहुर्वारंवारं, श्यावारुणा किंचिच्छयामा किंचिद्रक्ता कण्टकैरन्वितेव ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'मार्गे निरोधिते' इत्यत्र 'मार्गनिरोधने' इति पाठाभिप्रायेण । २ 'गृह्णाति' इत्यत्र 'मृद्नाति' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारकादन्यतरस्याम्" इति अल्पार्थे शस्प्रत्ययः । श्यावेत्यादि अश्मर्या आकारकथनम्; एतच्चाकृष्टानां प्रत्यक्षसंवादेन शास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थमित्याहुः, आकृष्टासु दोषोचित-चिकित्सार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥

***पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ॥ ८ ॥**
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्त-पीताऽसिताऽश्मरी ।
(वा. नि. अ. ९)

पित्तजामाह—पित्तेनेत्यादि । पच्यमानः क्षारेणेव । ऊष्मवान् उष्णस्पर्शः । असिता कृष्णा ॥ ८ ॥

†बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥ ९ ॥
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ।
(वा. नि. अ. ९)

श्लेष्मजामाह—वस्तिरित्यादि । श्लक्ष्णा मसृणा । मधुवर्णा ईषत् पिङ्गलशुक्ला ॥ ९ ॥

‡एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ १० ॥
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः ।
(वा. नि. अ. ९)

एता इति त्रिदोषजा बालानां स्युः, तेषां तन्निदानाभ्यासात् । भूयसा प्रायेण, तेन महतामपि त्रिदोषजा भवन्ति । तेषामेव बालानां ग्रहणाहरणे सुखा इति संबन्धः । आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो बस्तिः, उपचयः स्थौल्यं, तयोरल्पत्वं; तच्च तद्देहाल्पत्वात् । आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणं, ग्रहणं तदर्थमेवाङ्गुलिभ्यां धारणम् । उक्तं हि **सुश्रुते**—"प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्न-समशनाध्यशन-शीत-स्निग्ध-मधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति, तेषामेवाल्पबस्ति-कायत्वादल्पमांसोपचयाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ।" (सु. नि. स्था. अ. ३) इति ॥ १० ॥—

§शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ ११ ॥
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥ १२ ॥

* 'पित्तेन याऽश्मरी तया बस्तिर्मूत्रकोशो दह्यते; भल्लातकास्थिसंस्थाना भल्लातकमज्जाकारा ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

† 'बस्तिर्निस्तुद्यत इव शूलेनेव, शीतस्पर्शः, गुरुर्गौरवयुक्तः, महती कुक्कुटाण्डतुल्या, सिता शुभ्रा ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

‡ 'अतस्ता ग्रहणाहरणे सुखाः सुखेनाहर्तुं शक्याः । महतां तु यथोक्तहेत्वभावाद्ग्रहणाहरणे ता दुःखावहा इति । ग्रहणं बडिशादिना, आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणम् ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

§ 'च्युतममुक्तमिति मैथुनदुपस्थितवेगस्य शुक्रस्य धारणादित्यर्थः । अमुक्तं धृतमित्यर्थः । तथाभूतं शुक्रमनिल एकीकृत्य शोषयति, सा शुक्राश्मरीति । उत्पन्नमात्रायां तस्यां यदा सा कथमपि विलीयते विलयं याति, तदा शुक्रमेति मूत्रपथादागच्छति परमवकाशे छिद्रे पीडिते सति ।' (आ० द०) ॥ ११–१२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बस्तिरुङ्-मूत्रकृच्छ्रत्व-मुष्कश्वयथुकारिणी।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते॥ १३॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

(वा. नि. अ. ९)

शुक्राश्मरीमाह—शुक्रेत्यादि। तुशब्दोऽवधारणे; तेन महतामेव नतु बालानां, तेषां वक्ष्यमाणसंप्राप्तेरभावात्; न तु शुक्राभावात्, अन्यथा षड्धातुकत्वं स्यात्। शुक्रधारणादुपस्थितशुक्रवेगस्य मैथुनाकरणात्। मुष्कयोरन्तरे 'मेढ्रेण सह' इति शेषः। **सुश्रुते** हि "मेढ्र-वृषणयोरन्तरे" (सु. नि. स्था. अ. ३) इत्येवोक्तम्। मेढ्र-वृषणमध्यगतवस्तिमुख इत्यर्थः, तत्रैव शुक्रवहस्रोतसो वस्तिमुखेन सह संबन्धात्। तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरीति। बस्तिरुग्बस्तिशूलं, मुष्कश्वयथुकारिणी वृषणयोः शोथकारिणी। तस्यां शुक्राश्मर्याम्। एति वर्तते। तुशब्दोऽवधारणे। अवकाशेऽस्मिन्निति मेढ्र-वृषणयोरन्तरे। अस्मिन्नेव पीडिते सति विलीयते प्रविलयमापद्यत इत्यर्थः। अत एव **सुश्रुतः**—"पीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे प्रविलयमापद्यते।" (सु. नि. स्था. अ. ३) इति॥ ११–१३॥

अश्मर्यैव च शर्करा।

(वा. नि. अ. ९)

सैवावस्थाभेदादश्मरी शर्करा, पञ्चमी न भवतीत्याह—अश्मर्यैव चेति। चकारात् सिकताऽपि भवतीति मन्तव्यम्। अत एव 'शर्करा सिकतान्विता' इति वक्ष्यति। शर्करासिकतयोश्च महत्त्वाल्पत्वाभ्यां भेदः॥—

***अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे॥ १४॥**
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते।

(वा. नि. अ. ९)

मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्॥ १५॥
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम्।
पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्॥ १६॥

(सु. नि. अ. ३)

* 'सैवाश्मर्यणुशो वायुना भिन्ना विदारिता शर्करा कथ्यते। सा शर्करा, अनुलोमगे मूत्रस्रोतसाऽधःप्रवृत्ते तस्मिन् वायौ मूत्रेण सह एति; प्रतिलोमगे ऊर्ध्वं प्रवृत्ते वायौ, विबध्यते[1] बन्धं प्राप्नोति न बहिर्मूत्रेण निष्क्रामति; अश्मरी त्वनुलोमगे मारुते न निरेति, शर्करा तु मूत्रेण सह निष्क्रामतीत्यनयोर्भेदः। साऽश्मरी मूत्रमार्गप्रवृत्ता सक्ताऽनिर्गता दौर्बल्यादीनुपद्रवान् कुर्यात्। तानेवाह–दौर्बल्यमित्यादि। दौर्बल्यमिन्द्रियाणां, सदनं ग्लानिः, कार्श्यमङ्गानां, कुक्षिशूलं, हृदयशूलम्, उष्णवातं मूत्राघातनिदानोक्तं, शेषं सुगमम्।' (आ० द०)॥ १४–१६॥

१ एतच्च 'प्रतिलोमे विबध्यते' इति पाठाभिप्रायेण।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह—अणुश इत्यादि । अणुशोऽल्पशः । अत्रार्थे **सुश्रुतः**—"पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥" (सु. नि. स्था. अ. ६) इति । मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्तेति मूत्रमार्गगा सती संलग्नेत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥

*प्रशूननाभि-वृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १७ ॥
(सु. सू. अ. ३३) ।

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

असाध्यलक्षणमाह—प्रशूनेत्यादि । रुजातुरं शूलपीडितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रमेह-प्रमेहपिडकानिदानम् ।

†आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥
(च. चि. अ. ७)

चन्द्रोदयप्रणयपीवरदुग्धसिन्धुपूरभ्रमं वहति यद्गुणकीर्तिगुच्छः ।
तेन व्यधायि गुरुणा विजयेन शिष्यप्रेम्णाऽश्मरीरुगवधेर्मधुकोषबन्धः ॥ १ ॥
श्रीकण्ठदत्तभिषजा गुरुभक्तिलेशादारभ्यते प्रभृति संप्रति मेहरोगात् ।
सूक्तीर्विचिन्त्य मधुशीकरमुद्गिरन्तीष्टीकाकृतः कतिपयस्य तदीयशेषः ॥ २ ॥

अश्मरीरोगानन्तरं बस्तिविकृतिसाम्यात् प्रमेहनिदानमुच्यते—आस्यासुखमित्यादि । आस्या उपविष्टस्य चेष्टोपरमः, तेन कृतं सुखमास्यासुखम्; एवं स्वप्नसुखमिति द्रष्टव्यम् । तेनासनादिदोषादास्यादुःखं स्वप्नदुःखं वा न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतमिति गुडविकाराः शर्करादयस्तथा गुडकृताश्च भक्ष्याः । प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वमित्यनुक्तहेतुसंग्रहार्थमुक्तम् । एष साधारणो हेतुः प्रमेहस्य; विशेषहेतुस्तु **चरके** निदानस्थाने-"हायनकोद्दालक" इत्यादिना कफजस्य, 'उष्णाम्ललवण' इत्यादिना पित्तजस्य, 'कटुतिक्तकषाय'

---

* 'प्रशूननाभिवृषणं श्वयथुयुक्तनाभिवृषणं पुरुषमश्मरी क्षपयति विनाशयति; सिकता वालुका, तत्सदृशी या शर्करा, तया सहिताऽश्मरीत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥

† 'आसनमास्या । दधीनीति बहुवचनात् सर्वजातीनां दध्नां निषेधः । ग्राम्यौदकानूपरसाः रस्यन्त इति रसाः; रसशब्देनाहार उच्यते, कार्ये करणोपचारात् । कानि ग्राम्यौदकानि ? मांसानि; तत्र ग्राम्या छागोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयः, औदका मत्स्यकूर्मादयः, आनूपा जलसंनिधिचारिणो हंसचक्रवाकादयः, एषां मांसानि; पयांसि क्षीराणि, अत्रापि बहुवचनं दधिवत्; पानं नवाभिवृष्टजलपानम् । एतत् सर्वं प्रमेहहेतुः । कफकृच्च सर्वमिति आहाराचारादिकं कफकारि ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(च. नि. स्था. अ. ४) इत्यादिना वातजस्याभिहितः । एतेन सामान्यहेतुसहितो विशिष्टहेतुः कफजादिप्रमेहस्य । किं वा कफजनिदानमप्येतदास्यासुखादि बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

***मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य ।**
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ २ ॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षड् याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ॥ ३ ॥
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

(च. चि. अ. ६)

कफ-पित्त-वातजमेहानां क्रमेण संप्राप्तिमाह—मेद इत्यादिना । अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । तानेवेति मेदो-मांस-शरीरजक्लेदान् । उष्णैरिति उष्णवीर्य-स्पर्शैर्द्रव्यैः । क्षीणेषु दोषेष्विति प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु समाना-पेक्षया क्षीणेषु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्लङ्घनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्य-मेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति सूच्यते । तत्र हि चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति । यदुक्तं-"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि धातुष्वतिकर्षितेषु[१] कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥" (च. चि. स्था. अ. ६) इति । दोषेष्विति कफ-पित्तेषु, द्वयोश्च बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुत्वात् । अवकृष्येति बस्तिमुखं नीत्वा । धातूनिति वसा-मज्जौजो-लसीकाख्यान् । समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटु-तिक्तादिक्रियायाः । अत्र व्याधि-महिम्ना तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतुः । तेन "न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृ-तिर्भवेत् ।" (च. सू. स्था. अ. ११) इति चरकवचनं कष्टसाध्यतार्थं नोद्भावनी-यम् । यदुक्तं-"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुख-साध्यस्य लक्षणम् ॥" इति । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य प्रमेहप्रधानदूष्यस्य च मेदः-प्रभृतेश्चान्योन्यविपरीतक्रियत्वात्; पित्तहरं हि मधुरादि मेदस्करं, मेदोहरं च कट्वादि

* शरीरजं क्लेदं बस्तिगतं बस्तिप्राप्तं प्रदूष्य श्लैष्मिकान् मेहान् करोति । यदुक्तं-"मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये चापि बस्तौ ते संभवन्ति हि ॥" इति । समुदीर्णवेगं पित्तं तानेव मेदोमांसशरीरक्लेदान् बस्तिगतान् प्रदूष्य पैत्तिकान् मेहान् करोति । पित्तप्रमेहसंप्राप्तिमुक्त्वा वातप्रमेहसंप्राप्तिमाह—क्षीणेष्वित्यादि । अनिलो दोषेषु क्षीणेषु बस्तौ धातूनवकृष्य मेहान् वातजान् कुरुते । मेहानिति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुत्वात् । क्रमेण कफपित्तवातजानां साध्यासाध्यत्वमाह—साध्या इत्यादि । दोषदूष्याणां समक्रियत्वादिति अत्र दोषः श्लेष्मा, दूष्याणि रसमांसमेदोमज्जाशुक्रलसीकौजांसि; दोषस्य श्लेष्मणः, एषां दूष्यवर्गाणां च कटुतिक्तकषायादिभिः समैव क्रिया, अत एव कफजाः प्रमेहाः दश साध्याः; प्रमेहं विनाऽन्येषां रोगाणामतुल्यदूष्यत्वमेव साध्यत्वहेतुः । दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वादिति अत्र दोषः पित्तं, दूष्याणि रसमांसादीनि; शीतमधुरादिका क्रिया पित्तहन्त्री, सा रसमांसमेदो-जनयित्री; एतेन विषमक्रियत्वात् षट् पित्तजा याप्याः । महात्ययत्वाद्विनाशकारित्वात् ।' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

१ 'मेहेष्वतिकर्षितानां' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तकरमिति क्रियावैषम्यम्; अत्र व्याधिस्वभावो हेतुः, तेनान्येषु व्याधिषु परस्परविरुद्धदोष-दूष्यसंसर्गेऽप्युभयप्रत्यनीकभेषजविधिरविरोधीति । महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षकत्वेन बहुव्यापत्तिकरत्वात्; आशुकारित्वादितीशानः । चकाराद्विषमक्रियत्वं च वातजानां समुच्चीयते ॥ २ ॥ ३ ॥

*कफः सपित्तः पवनश्च दोषा, मेदोऽस्र-शुक्राम्बु-वसा-लसीकाः ।
मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः, प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥४॥
(च. चि. अ. ६)

सर्वमेहानां दोष-दूष्यसंग्रहमाह—कफ इत्यादिना । वसा मांसस्नेहः, सर्वदेहस्नेह इत्यन्ये । लसीका उदकविशेषः । यथाह **चरकः**—"यत्तु मांसत्वगन्तरे उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।" (च. शा. स्था. अ. ७) इति । रसौज इति रसश्च ओजश्च इति द्वन्द्वः । ओजश्चात्रार्धाञ्जलिपरिमितं श्लेष्मरूपं; यदुक्तं—"श्लेष्मलस्यौजसोऽर्धाञ्जलिः परिमाणम् ।" (च. शा. स्था. अ. ७) इति; नत्वष्टबिन्द्वात्मकं, तस्य भ्रंशेन मरणाभिधानात् । ननु, रस एवौजो रसौज इति कुतो न कल्प्यते ? रसोऽप्योजःशब्देनोच्यते; यदुक्तं—"तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठमागतम् । मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किंचिदोजसे ॥" (च. चि. स्था. अ. ८) इति; ओजसे इति रसायेत्यर्थः । नैवम्, ओजसो हि मधुमेहे दूष्यत्वेनोक्तत्वात्, ओजःशब्दोपादानवैफल्याच्च । यद्यप्यत्र बहूनि मेदःप्रभृतीनि दूष्यत्वेनोच्यन्ते, तथाऽपि पूर्वं मेदो-मांस-शरीरजक्लेदानां सर्वमेहेष्ववश्यम्भाविदूष्यत्वेन पृथगभिधानम् । मज्जादयस्तु मेहविशेषे दूष्याः । तद्यथा—लसीका-वसा-मज्जौजांसि वातिके, न पैत्तिके, न श्लैष्मिके । **ईशानः** पुनराह—रस-रक्त-शुक्राणि सर्वमेहेषु कदाचिद्दुष्यन्ते, न त्ववश्यमिति । किंच सर्वमेहानामेव दोषत्रयजन्यत्वं सकलदूष्याश्रयित्वं च 'कफः सपित्त' इत्यादिनोपदर्श्यते । मेदो-मांसादीनि त्वत्यन्तदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि । यतश्चरकेऽपि कियन्तःशिरसीयाध्याये सकलमेहवाचकमधुमेहकथने दोषत्रयप्रकोपोऽभिहितः । तथाहि—"समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः ॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । तथा **सुश्रुतो**ऽप्याह—"वात-पित्त-मेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति ।" (सु. नि. स्था. अ. ६) इत्यादि । कफादीनां ह्युल्बणादिसंसर्गस्थानन्त्येन सर्वमेहावस्थाविशेषेण मधुमेहेन च संख्याधिक्यप्रसङ्गनिरासायावधारणार्थमाह—विंशतिरेव मेहा इति ॥ ४ ॥

†दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणि-पादयोः ।
दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ ५ ॥

---

* 'सर्वत्र मेहानामयं दोषदूष्यसंग्रहः—त्रयो दोषाः, अस्रं रक्तं, अम्बु शरीरक्लेदः, "तेजोभूतः परं सूक्ष्मः स रक्तरस उच्यते । 'लसीका' नाम लभते समगन्धि(?)स्त्वगाश्रितः ॥" इति । तत्रान्तरेऽपि दूष्यसंग्रह उक्तः—"वसा मांसं शरीरस्य क्लेदः शुक्रं सशोणितम् । मेदो मज्जा लसीकौजः प्रमेहे दूष्यसंग्रहः ॥" इति ।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

† 'हस्तपादयोः संतापः, स्वाद्वास्यं मधुरास्यता ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूर्वरूपमाह—दन्तादीनामित्यादि। आदिशब्देन नयन-तालु-कर्णादीनां ग्रहणम्। यदुक्तं सुश्रुते–"तालु-गल-जिह्वा-दन्तेषु मलोत्पत्तिः।" (सु. नि. स्था. अ. ६) इति। अत्र च मलभूयस्त्वं मेदोदोषात्। चिक्कणता देहे मेदः-कफदुष्टेः। अत्र चकारात् सुश्रुतोक्तकेशजटिलीभाव-नखातिवृद्धी बोध्ये। एतच्च व्याधिविशेषनियतमेव, येनान्यत्र विद्यमानाऽपि कफ-मेदोदुष्टिर्नैवं कर्तुं क्षमा ॥ ५ ॥

*सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता।
दोष-दूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते।
(वा. नि. अ. १०)

सामान्यलक्षणमाह—सामान्यमित्यादि। प्रभूतेत्यादि प्रभूतमूत्रत्वं दूष्यद्रवधातुसंबन्धात्, आविलत्वं दोष-दूष्यसंसर्गात्। ननु, कथं कफेन दश, पित्तेन षडित्यादिव्यवस्था? यतः कारणभेदात् कार्यभेद इत्याशङ्क्याह–दोष-दूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषत इति। तेषां दोष-दूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगभेदाद्भेदो मेहेषु भवति। यथा—पञ्चानां वर्णानां श्वेत-कृष्ण-पीत-लोहित-श्यावानां संयोगभेदादनेकपिङ्गल-पाटलादिभेदाः। सुश्रुतेऽप्युक्तं–"यथा पञ्चानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषादिसंसर्गान्मेहानां नानात्वम्।" (सु. नि. स्था. अ. ६) इति। संयोगभेदप्रतीतिः कुत इत्यत आह—मूत्रेत्यादि। मूत्रवर्णादिभेदं दृष्ट्वा कारणानां समानानां भेदः कल्पनीयः, यथा–मृदादिकारणकलापस्याभेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगभेदादुदञ्चनादिप्रपञ्चभेदः। ननु, उदञ्चनादौ कुम्भकारादिप्रयत्नभेदात् संयोगभेदः, अत्र तु कः संयोगभेदहेतुः? उच्यते—तत्तदाहारादिकमदृष्टं च भवतीत्यदोषः ॥ ६ ॥—

†अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ७ ॥
मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविल-पिच्छिलम्।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ८ ॥
सान्द्रीभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ ९ ॥

* 'दोषा वातादयः, दूष्या मेदोमज्जादिकाः। मूत्रवर्णादिभेदं दृष्ट्वा कारणानां समानानां भेदः कल्पनीयः, यथा मृत्पात्राणां मृदादिकारणकलापस्याभेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगाद्घट-स्थाल्यादिप्रपञ्चभेदः।' (आ॰ द॰) ॥ ६ ॥

† 'आविलं घनम्। पर्युषितं रात्रौ पात्रे स्थापितम्। पिष्टमेहमाह—संहृष्टेत्यादि। तण्डुलादिकृतालेपनपिष्टवत्। संहृष्टरोमा रोमाञ्चितशरीरः। पिष्टवदित्यनेन श्वेतत्वं, श्लेष्मणः श्वेतत्वात्। सिकता वालुका। मलशब्देन श्लेष्मैवोच्यते, मधुरत्वान्मूत्रं मन्देन वेगेन शनैः प्रमेहति। एवं दश श्लेष्मणः। एते दोषदूष्यसंयोगगुणाद्विंशतिसंख्यां लभन्ते। उक्तं च तन्त्रान्तरे–"शीताच्छशीतैरुदकप्रमेहः स्यादिक्षुवाली मधुराच्छशीतात्। पित्तोत्कटः स्वच्छगुणात् सुराख्यो मूत्रेण युक्तः सिकताप्रमेहः ॥ मन्देन मूत्रेण शनैः प्रमेहो गुरोर्विदग्धाल्लवणप्रमेहः। पिष्टप्रमेहः खर

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितम्।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति॥ १०॥
मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान्।
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम्॥ ११॥
शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम्॥ १२॥
(वा. नि. अ. १०)

अत्र कफस्य श्वेत-शीत-मूर्त-पिच्छिलाच्छ-स्निग्ध-गुरु-मधुर-सान्द्र-प्रसादमन्देषु गुणेषु मध्ये कुत्रचित् किंचिद्गुणप्रकर्षादुदकमेहादयो दश दृश्यन्त इत्याह—अच्छमित्यादि। सान्द्रप्रसादस्त्वेक एव गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहव्यपदेशस्त्वेकदेशेन भविष्यतीति। एतैश्च श्वेतादिभिर्गुणैर्व्यस्तैः समस्तैश्च योगाद्दश मेहा न तु यथाक्रमं, "येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति।' (च. नि. स्था. अ. ४) इति **चरक**वचनात्। नच यथा दशभिर्गुणैर्दश मेहान् करोति तथा संसर्गविकल्पान्तरेणापरानपि कुतो न करोतीत्याशङ्कनीयं, भावस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, अदृष्टकल्पनायाश्चानर्हत्वात्। तत्र श्वेताच्छ-शीतैर्गुणैरुदकमेहः; मधुर-शीताभ्यामिक्षुमेहः; सान्द्र-पिच्छिलाभ्यां सान्द्रमेहः; अच्छेन पित्तानुरागिणा सुरामेहः; शुक्लेन पिष्टमेहः, अत्र पिष्टवदित्यालेपनपिष्टवत्; श्वेत-स्निग्धाभ्यां शुक्रमेहः; अत्र शुक्राभमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रतुल्यं, शुक्रमिश्रं वेति शुक्राभशुक्रमिश्रं; वास्तवशुक्रमिश्रत्वे[1] तु कफजस्याप्यसाध्यत्वं स्यादिति; **व्याप्यचन्द्र**स्तु शुक्रस्य मूत्रेण गुणकृतं सादृश्यं, शुक्रमिश्रं वेति च शुक्रगुणानां संयुक्तसमवायान्मूत्रे दर्शनमित्याह; सान्द्र-मूर्ताभ्यां सिकतामेहः, अत्र मूर्ताणूनिति मूर्तान् कठिनान्, अणून् अल्पान्; मलानिति बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात्, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति **व्याप्यचन्द्रः**; मलोऽत्र प्रकरणात् कफः; गुरु-मधुर-शीतैः शीतमेहः; मन्दमूर्ताभ्यां शनैर्मेहः; पिच्छिलेन लालामेहः। **चरके** सुरामेहस्थाने सान्द्रप्रसादमेहः पठितः, तथा पिष्टमेहः शुक्लमेहशब्देन, तेनैव शीतमेह-लालामेहौ पठितौ, पित्तजश्च कालमेहः; **सुश्रुत**स्तु **चरको**क्तशीतमेह-लालामेहयोः स्थाने फेनमेह-लवणमेहौ, कालमेहस्थाने चाम्लमेहं पठितवान्। सामञ्जस्यं चात्र नास्त्येव, परस्परलक्षणसंवादाभावात्, स्मृतिद्वैध्यवत् सर्वं प्रमाणम्॥ ७-१२॥

शुक्ल(क्र)भागात् समन्दसान्द्रेण तु सान्द्रमेहः॥ स्निग्धेन शुक्ले(क्रे)ण च शुक्रमेहः स्यात् फेनमेहो गुरुस्शुक्रयोगात्। इत्येभिरंशैः कफदोषजातैर्नृणां प्रमेहा दश संभवन्ति। औल्कव्यतोऽयं व्यपदेश एषु संसर्गभावो गुणदोषदूष्यात्। पित्ताम्लनीलहरिद्राम्लक्षारमाञ्जिष्ठशोणितैः। सर्पिर्मेहं मरुकुर्याद्युक्तश्च लवणेन हि॥ मेदोयुक्तो वसायुक्तो वसामेहकरस्तु सः। क्षौद्रमेहे रौक्ष्यगुणाद्विष्टम्भो हस्तिमेहतः॥" इति।' (आ० द०)॥ ७-१२॥

१ 'अवान्तरशुक्रमिश्रत्वे' इति ख.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*गन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ॥ १३ ॥
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत् ।
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १४ ॥
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

(वा. नि. अ. १०)

पित्तात्तु षड्भिः पित्तगुणैः क्षार-नील-काल-पीत-लोहित-विस्रैर्यथाक्रमं क्षारमेहादयः षट्, तान् गन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शैरित्यादिना दर्शयति—गन्धेत्यादि । नीलाभमिति चासपक्षप्रभं, चासः 'स्वर्णचूड' इति लोके ख्यातः; क्वचित् 'टाकुसना चासः' इति **गदाधरः**, तत्पक्षश्च स्निग्धनीलो भवति । दहदिति मूत्रविशेषणम् । 'दहन्' इति पाठान्तरे दाहमनुभवन् पुरुषः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

†वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १५ ॥
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

(वा. नि. अ. १०)

वातेन यथाक्रमं वसा-मज्जौजो-लसीकाभिर्यथाक्रमं वसामेहादयः; तानाह—वसेत्यादि। अत्र मज्जमेहः **सुश्रुते** सर्पिर्मेहनाम्ना, क्षौद्रमेहश्च **चरके** मधुमेहनाम्ना पठितः ॥१५–१७॥

‡अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
बस्ति-मेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाऽम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥
वातजानामुदावर्तः कम्प-हृद्ग्रह-लोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २० ॥

(वा. नि. अ. १०)

---

* 'गन्धादिभिः क्षारतोयवत् क्षारमेहेन । विस्रं विस्रगन्धि । एवं षट् पैत्तिकाः । सर्वत्र मूत्रमिति योज्यम् ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

† 'वसा मांसस्नेहः, वसामिश्रं वसामिलितं, वसाभं वसातुल्यं, मुहुर्मूत्रयेत् । मज्जमेहमाह—मज्जाभमित्यादि । सुश्रुतेऽयं सर्पिर्मेहनाम्ना पठितः, शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । हस्तिमेहमाह—हस्तीत्यादि । अजस्रमनवरतं, वेगविवर्जितं वेगरहितं, सलसीकं लसीकया सह, विबद्धं पिण्डीभूतमिव ।' (आ० द०) ॥ १५–१७ ॥

‡ 'सपीनसः प्रतिश्यायुक्तः, बस्तिर्मूत्राशयः, मेहनं मेढ्रं, विड्भेदो भिन्नपुरीषता । शूलं बस्तिमेहनयोरेव, कासोऽत्र शुष्कः ।' (आ० द०) ॥ १८–२० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

इदानीं कफजादिमेहानां कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं च ज्ञापयितुं भेदेनोपद्रवानाह—अविपाकोऽरुचिरित्यादि । कफजे कास आर्द्रः, वातजे शुष्कः । तोदः संसर्गिवातजन्यः, मेहानां त्रिदोषजन्यत्वात् । मुष्कावदरणं पाकेन । अम्लिका अम्लोद्गारः । लोलता सर्वरसभक्षणेच्छा, इयं तु प्रभावाद्धातुक्षयाद्वा भवति; यथा–वातग्रहण्यां 'गृद्धिः सर्वरसानां' इत्युक्तम् ॥ १८–२० ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च ।
पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
(सु. सू. अ. ३३)

असाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवाविष्टमित्यादि । उक्तैरविपाकादिभिरन्यैश्च **सुश्रुताद्युक्तै**रुपद्रवैः; तद्यथा–कफजे आलस्यास्योपदेह-शैथिल्य-कफप्रसेक-मक्षिकोपसर्पणादिकं, पित्तजे पाण्डुरोगादिकम् । अतिप्रस्रुतमिति अतिशयं धातु-मूत्रस्रावयुक्तम् । पिडकापीडितमिति शराविकादिपिडकापीडितम् । गाढः कालप्रकर्षात् । यद्यपि पिडका अप्युपद्रवत्वेनाभिमताः; यदुक्तं **चरके**–"उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसार-ज्वर-दाह-दौर्बल्यारोचकाविपाक-पूतिमांस-पिडकालजी-विद्रध्यादयः ।" (च. नि. स्था. अ. ४) इति, तथाऽपि पिडकानां पृथगुत्पादसूचनार्थं पृथक्करणम् । उक्तं च **चरके**–"विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । अन्यदप्यसाध्यलक्षणं बोद्धव्यम् । यदाह **चरकः**–"सपूर्वरूपाः कफ-पित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः, साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥" (च. चि. स्था. अ. ६) इति । अस्यार्थः–ये कफजाः साध्यास्ते सपूर्वरूपाः सन्तोऽसाध्याः, पित्तकृतास्तु याप्या ये ते सपूर्वरूपा एवासाध्याः । सर्वरोगाणामेव यद्यपि पूर्वरूपानुवृत्तावसाध्यत्वमुक्तं, तथाऽप्यत्रासकलपूर्वरूपान्वयेऽसाध्यत्वम्, अन्यत्र तु सकलपूर्वरूपान्वये सतीति विशेषः । क्रमेणेति स्वनिदानक्रमेण । तेन निजहेत्वादिकृता ये वातजाश्चत्वारो मेहास्ते पूर्वरूपरहिता अपि नहि साध्याः, ये तु पश्चाद्धात्वपकर्षणाद्वातानुबन्धेन वातजास्ते साध्या याप्या वा । अत एवोक्तं–"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा ।" (च. चि. स्था. अ. ६) इत्यादि ॥ २१ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांस्तान् प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ २२ ॥
(च. चि. अ. ६)

असाध्यतायाः प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । श्लेष्म-मेदसोरतिदुष्ट्या मूत्र-मेदःश्लेष्मणामतिमाधुर्यान्मधुमेहिना जातो यः प्रमेही स चाप्यसाध्यो भवतीति । बीजदोषादिति प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वात् । मधुमेहशब्देन चात्र मेहमात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदा चेतरप्रमेहयुक्तमातृ-पितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वमुक्तं स्यात्; किंच मधुमेहिना जनितस्य मधुमेहित्वमेव कारणानुरूपतया युक्तं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ततश्च मधुमेही मधुमेहिना (वा) जातो न साध्य इति वक्तुमुचितं; तस्यासाध्यत्वमपि न वक्तव्यं, मधुमेहस्यासाध्यत्वादेव । अन्यत्रापि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तम् । यथा-"गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बल-मांसपरिक्षयात् ।" (च. इं. स्था. अ. ९) इति । यदि ह्यत्र मधुमेहोऽभीष्टः स्यात्तदा बल-मांसपरिक्षयादिति न कृतं स्यात्, तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वात् । यथा कियन्तःशिरसीयाध्याये-"उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडका माधुमेहिकाः ।" (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादिना या मधुमेहसंबन्धित्वेनोक्तास्ता एव "प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ताः" (च. चि. स्था. अ. ६) इत्यन्तेन च चिकित्सास्थाने प्रमेहिमात्रसंबन्धितयाऽनूद्य चिकित्सायां संयोजिताः। तस्माद्भाविनीं मधुमेहतामाश्रित्य सर्व एव मेहा मधुमेहशब्दवाच्याः । उक्तं हि **वाग्भटे**-"मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति । सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥" (वा. नि. स्था. अ. १०) इति । **गदाधरेण** तु पिडकासंबन्धेनैव मधुमेहत्वमुक्तं, यतश्च**रके** कियन्तःशिरसीयाध्याये (च. सू. स्था. अ. १७) मधुमेहमभिधाय पिडका उक्ता इति । तन्न मनोहरं, तत्र मधुमेहशब्देन प्रमेहमात्राभिधानात् । यदि तु मधुमेह एवाभीष्टः स्यात्, तदा "उपेक्षयाऽस्य जायन्ते" इत्युपेक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यात्, पिडकानां च मधुमेहभवानां चिकित्सोपदेशो व्यर्थः स्यादिति । कुलजमेहस्यासाध्यताप्रसङ्गे नापरेषामपि कुलजानामसाध्यत्वमाह—ये चापीत्यादि । केचिदिति कुष्ठादयः । कुलजा इति पितृ-पितामहादिसंभूताः । एतेन प्रमेहिपितृ-पितामह-मातामहस्यापि प्रमेहमसाध्यं दर्शयति । ननु, यस्य पितामहः प्रमेही तस्य पिताऽपि प्रमेही, प्रमेहिजातत्वात्; तथाच सति "जातः प्रमेही मधुमेहिना वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।" इत्यनेनैव गतार्थम् । नैवं, न हि प्रमेहिना जात इत्येतावता उत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति, किं तर्हि कालवशेन दुष्टेरभिव्यक्त्या; यथा-कुष्ठिजातस्य कुष्ठम्; एतेन यदाऽनतिदुष्टबीजेन प्रमेहिजातेन पित्रा जन्यते पुरुषः प्रमेही सोऽप्यसाध्य इति । कुलजा इत्यनेनैव मेहस्याप्यसाध्यतायां लब्धतायां पुनस्तद्वचनं प्रमेहाणां प्रायेण सन्तानानुबन्धित्वप्रदर्शनार्थम् । उक्तं च-"प्रमेहोऽनुषङ्गिनाम्" (च. सू. अ. २५) इति ॥ २२ ॥

***सर्वे एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।**
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २३ ॥

(सु. नि. अ. ६)

मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २४ ॥

* 'सर्वे एव प्रमेहा अप्रतिकारिणः प्रतिकारमकुर्वतः पुंसः कालेन मधुमेहत्वमायान्ति, तदाऽसाध्या भवन्ति । स च द्विधा भवति-एको धातुक्षयात् कुपितवायौ, धातुक्षयकुपितवातजस्य तु मधुमेहस्य केवलवातमेहलिङ्गं; यदुक्तं-"कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।

१ 'कुष्ठी' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन्।
क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम्॥ २५॥
(वा. नि. अ. १०)

उपेक्षया हि पित्त-कफजानामपि मधुमेहत्वं प्रदर्शयितुमाह—सर्वे एवेत्यादि। धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुमेहसंभवमाह—मधुमेह इत्यादि। मधुसममिति 'मूत्रं' इति शेषः। स इति मधुमेहः। सावरणलिङ्गमाह—आवृत इत्यादि। आवृत इति आवृतवातकृतः। दोषलिङ्गानीति येन पित्तादिना आवृतस्तस्य वातस्य च लिङ्गानि प्रदर्शयति। अनिमित्तमकस्मात्। क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्ण इति आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति। तथा च **चरकः**-"समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः। दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति। धातुक्षयकुपितवातजस्य तु केवलवातजमेव लिङ्गम्। **गदाधर**स्त्वाह-मधुमेहः सावरणवायुनैव क्रियते। यदाह **चरकः**-"तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति। यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति। केवलवातजेषु तु कषायादिवमनाद्यतियोगादिकृतेषु धातुक्षयजेषु वायोरावरणं नास्तीति भेदः॥ २३-२५॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः॥ २६॥
(वा. नि. अ. १०)

मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—मधुरं यच्च मेहेष्वित्यादि॥ २६॥

***शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी।**
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका॥ २७॥
विद्रधिश्चेति पिडका प्रमेहोपेक्षया दश।
सन्धि-मर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु॥ २८॥
(वा. नि. अ. १०)

प्रमेहोपेक्षया पिडकासंभवं दर्शयितुमाह—शराविकेत्यादि। इह दशपिडकासु विनतायाः पाठो **भोज**विरुद्धः, **भोजे** हि नव पिडकाः; तद्यथा-"शराविका सर्षपिका कूर्मिका जालिनी तथा। कुलत्थिकाऽलजी पुत्री विदारी विद्रधी तथा॥ नवैताः पिडका ज्ञेयाः" इत्यादि। कुलत्थिका **भोजे** मसूरिका ज्ञेया; किंतु **भोज** एव विनता न्यूनेति वक्तुं सुकरं, **सुश्रुते चरके** च विनताया दर्शनात्। **चरके** तु सप्त पिडकाः। तद्यथा-"शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा। अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति। तत्र प्रायोभावात् सप्तानामभिधानम्। यतस्तेनैव कियन्तःशिरसीये "तथाऽन्या पिडकाः सन्ति" इत्यादिनाऽधिकपिडकासंभवः सूचितः।

अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः॥" इति; अपरस्तु दोषैरावृतपथे येन पित्तादिना दोषेणावृतश्च भवति तस्य लिङ्गं लक्षणं दर्शयति। तनोः शरीरस्य माधुर्यात्; अतः सर्व एव प्रमेहा मधुमेहाख्यां लभन्ते।' (आ० द०)॥ २३-२६॥

* 'प्रमेहोपेक्षयाऽप्रतिक्रियमाणेषु कालप्रकर्षादित्यर्थः। संधिमर्मसु संध्याश्रितेषु मर्मसु, अन्ये संधौ मर्मसु चेति व्याख्यानयन्ति।' (आ० द०)॥ २७॥ २८॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रमेहोपेक्षयेत्यभिधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च पिडकासंभवं दर्शयति। अत एव "विना प्रमेहमप्येताः" (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यत्र प्रमेहमात्रग्रहणं कृतम्। धामस्थिति स्थानेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

*अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका।
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ २९ ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः।
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥
अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा।
महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥
महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी।
मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥
रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत्।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३३ ॥
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा।
(सु. नि. अ. ६)

सर्वासामाकृतिमाह—अन्तोन्नतेत्यादि। तद्रूपेति शरावरूपा। अल्पाचिता अल्पपिडकान्तराचिता। विद्रधेर्लक्षणैर्युक्तेत्यभिधानेन विद्रधेरस्या भेदो बोध्यः ॥ २९-३३ ॥

†ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ३४ ॥
(सु. नि. अ. ६)

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३५ ॥
(च. सू. अ. १७)

पिडकानामारम्भककारणमाह—ये यन्मया इत्यादि। तन्मया इति निर्देशः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ङीपं बाधित्वा टापा साधनीयः। तद्दोषं मत्वा कैश्चित् 'तत्कृताः' इति पाठान्तरं कृतम्। अयमत्र पिण्डार्थः—यो यद्दोषोल्बणो मेहस्तद्दोषोल्बणेनैव पिडका भवन्ति। ननु, जालिन्यां तीव्रदाहः पठितः, स च पित्तकृतः,

* 'अन्ते उन्नता मध्ये निम्ना, तद्रूपा शरावरूपा। कच्छपिकामाह—सदाहेत्यादि। दाहयुक्ता कूर्माकारा। जालिनीमाह—जालिनीत्यादि। अतिशयदाहयुक्ता मांसजालैर्व्यावृतेव, अस्या लक्षणं तन्त्रान्तरे—"परस्पराभिसंबन्धात् पिडका चैकदेशजा। पित्तोत्कटा दाहवती भृशरुग्जालिनी मता ॥" इति। विनतामाह—अवगाढेत्यादि। अवगाढरुजाक्लेदा अन्तर्निविष्टवेदनाक्लेदा पृष्ठे वा जठरे वा जायते। महती स्थूला, नीला नीलवर्णा। विदारिका पिडका विदारीकन्दवद्वृत्ता परिवर्तुला, कठिना अश्मवत्।' (आ० द०) ॥ २९-३३ ॥

† 'ये मेहा यन्मया यद्दोषारब्धास्तेषां मेहानामेताः पिडकास्तन्मयास्तद्दोषमया वाच्याः। श्लेष्मजेषु श्लेष्मजाः, पित्तजेषु पित्तजाः, वातजेषु वातजाः। कदाचित् प्रमेहान् विनाऽपि वातादिदुष्टमेदसः पुरुषस्य जायन्ते; एतास्तावन्न ज्ञायन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहो वास्तवधिष्ठानं न भवति।' (आ० द०) ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भोजेऽपि जालिनी पित्तकृतैव पठिता; यथा—"परस्पराभिसंबन्धा पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती भृशरुग् जालिनी मता ॥" इति । तत्कथं जालिन्यां पित्तजत्वनियमाथे यन्मयेत्यादिग्रन्थार्थसंगतिः ? नैवं, प्रचुरपिडकानां तन्मयत्वेन बाहुल्येनाभिधानं; यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति **गदाधरः**; किंवा स्वमहिम्ना जालिनी पित्तप्रधाना भवति, श्लेष्म-वातजमेहभवत्वेन श्लेष्म-वातप्रधाना च; तेन दोषत्रयप्रधानत्वात् सर्वदा सा भवति । अन्यस्त्वाह—तीव्रदाहत्वं पित्तोत्कटत्वं च पैत्तिकमेहजायां जालिन्यामवगन्तव्यम्, अन्यमेहजा त्वन्यदोषोत्कटा निर्दाहा च । अत एव चरके जालिनी कफोल्बणा निर्दाहा एव पठिता । तद्यथा—"शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः । जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाश्रया । रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । न चातिप्रसक्तिः, उक्तं हि **चरके** समर्थ्यते; अस्मिंश्च समाधाने ये यन्मया इत्यादि न व्याहन्यते । **चरक-भोज**वचनयोश्चाविरोधार्थं यत्नान्तरं मृग्यम् । **कार्तिक**स्त्वाह—पाककाले पित्तोत्कटत्वं, "तस्माद्धि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रय एव दोषाः ।" (सु. सू. स्था. अ. १७) इति वचनात्; एतत्तु सर्वत्राविशेषान्नाद्रियते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

***गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।**
सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
(सु. नि. अ. ६)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रमेह-प्रमेहपिडकानिदानं समासम् ॥ ३३ ॥

असाध्यपिडकालक्षणमाह—गुद इत्यादि । सोपद्रवा इति उपद्रवाश्च तृट्-कासादयः । यथाह **चरकः**—"तृट्-कास-मांससंकोच-मोह-हिक्का-मद-ज्वराः । विसर्प-मर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । पिडकास्तु प्रायेणाधःकाय एव, दोषदूष्याणामधःप्रसरणात्, "रसायनीनां च दौर्बल्यान्नोर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां दोषाः ।" (सु. चि. स्था. अ. १२) इति वचनाच्च । केचिदाहुः—स्त्रीणां प्रमेहो न भवतीति । तथाच तन्त्रान्तरे—"रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥" इति । किंतु स्त्रीषु प्रमेहदर्शनात, एतद्धेतुबलादन्यरोगासंभवत्वाच्चैतत् प्रायोवादमाश्रित्योक्तम् । मेहनिवृत्तिलक्षणं च **सुश्रुते** पठितम् । तद्यथा—"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं तिक्त-कटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते ॥" (सु. चि. स्था. अ. १२) इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां प्रमेह-प्रमेहपिडकानिदानं समाप्तम् ॥ ३३ ॥

---

* 'अंसे बाहुमूले, मर्मसु शारीरोक्तेषु । मेहरक्तपित्तयोर्व्यक्तिमाचष्टे **वाग्भटः**—"हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् । यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं तु तं विदुः ॥" इति ।' (आ०द०) ॥ ३६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ मेदोरोगनिदानम् ।

*अव्यायाम-दिवास्वप्न-श्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥
मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
क्षुद्रश्वास-तृषा-मोह-स्वप्न-क्रथन-सादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेद-दौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥
मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥
"मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाश्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
मेदो-मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदर-स्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥"
(च. सू. अ. २१)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

'विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदस' इत्यत्र मेदःसंकीर्तनान्मेदोदुष्टेरभिधानं, मेदोदुष्ट्या च स्थौल्यम् । मधुरोऽन्नरस इति मधुरप्राय आम इवान्नरसः संभवन् स्नेहान्मेदो जनयति । **सुश्रुते**ऽप्युक्तं—"आम इवान्नरसो मधुरतरश्च भवति" इत्यादि । ननु, मेदस्विनस्तीक्ष्णाग्नित्वात् कथमाम इवान्नरसो भवति ? यदुक्तं **चरके**-

---

* 'अव्यायामादिसेविनः पुरुषस्य प्रायो बाहुल्येनाम इव मधुरोऽन्नरसः मेदो वर्धयति । तस्यातिवृद्धां शक्तिमाह—मेदसेत्यादि । अन्ये धातवो रसादयः शुक्रान्ता न पुष्यन्ति, मेदश्चीयते वृद्धिं गच्छति । क्रथनं तस्य कण्ठे घुर्घुररवः, सादनं शरीरस्य, क्षुच्छिक्का, अल्पप्राणो हीनबलः, अल्पमैथुनः शुक्रस्यावृद्धत्वात् । दीप्ताग्नित्वादाहारमभिलषति । कोष्ठान्तः रुद्धमार्गत्वात् प्रवृद्धावग्निमारुतौ विनाशाय भवत इत्यत आह—एतावित्यादि । विशेषात् प्रवृद्धावेतौ रोगोत्पादकौ भवतः । एतौ हि स्थूलं नरं नाशयतः, यथा दावाग्निर्वनम् । पुनरतिप्रवृद्धस्य मेदसो विशेषहेतुमाह—मेदसीत्यादि । विकारान् पूर्वोक्तानेव । स्फिक् ऊर्वोरुपरितनो भागः ।' (आ० द०)॥१-९॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"चरन् सन्धुक्षयत्यग्निं" (च. सू. स्था. अ. २१) इति । अग्नौ च मन्दे आमोत्पादः, यदाह–"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः ॥" इति । उच्यते—श्लेष्मलाहाराध्यशनशीलत्वेन कदाचित् कालव्यतिक्रम-भोजनेन च बहुविकारकरणाग्निव्यापत्तेरन्नरसस्यामतुल्यता, अथवा मधुरतरान्नरसोपलिप्ते-ऽन्नवहस्रोतसि सर्व एवान्नरसो मधुरतरो निष्पद्यते, यथा पित्तयुक्तेऽन्नवहस्रोतसि मधुररस-स्यापि विदाहः । यदुक्तं–"स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ॥" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति; स चामतुल्यत्वादाम इत्युच्यते । अशक्तः सर्वकर्मस्विति मेदसः सौकुमार्यात् । क्षुद्रश्वासः "रूक्षायासोद्भव" (मा. नि. अ.) इत्यादिनाऽभिहितः । क्रथनमकस्मादुच्छ्वासावरोधः । मेदसेत्यादि चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमिति मेदोरुद्धमार्गत्वात् कुम्भकारपवनन्यायेनान्तर्बलवान् वृद्धो वायुरग्निं दीपयति । अतिवृद्धस्तु वायुरग्निवैषम्यजनकः । विकारांश्चाप्नुते घोरानिति वातविकाराणामन्यतमान् । कालव्यति-क्रमात् भोजनकालव्यतिक्रमात् । विकारान् दारुणानिति प्रमेहपिडका-ज्वर-भगन्दर-विद्रधि-वातरोगाणामन्यतमान् । अयथोपचयोत्साह इति अयथावन्मांसोपचय उत्साहश्च यस्य स तथा ॥ १–९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अथोदरनिदानम् ।

***रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।**
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ १ ॥

(वा. नि. अ. १२)

उदरोत्सेधसाधर्म्यादुदरनिदानम् । उदरस्य विशेषेण वह्निदुष्टिजन्यत्वमाह—रोगा इत्यादि । अग्निमान्द्यं च दोषत्रयजनकम् । यदुक्तं–"वर्षास्वग्निबले हीने कुप्यन्ति पवना-दयः ।" (च. सू. स्था. अ. ६) इति । मलिनैरिति अत्यर्थदोषजनकैर्विरुद्धाध्यशनादिभिः । मलसंचयादिति मला दोषाः पुरीषादयश्च, तेषामतिवृद्धत्वात् । तन्त्रान्तरं च–"अति-संचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥" इति । यद्यपि मन्दाग्नित्व-मलिनान्नत्वयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयजनकत्वमस्ति, तथाऽप्यत्रो-भयहेतुजनकत्वेन दोषदुष्टिप्रकर्षः ख्याप्यते, अत एव दुष्टिप्रकर्षख्यापनार्थं 'मलसंचयात्' इत्यत्र संपूर्वं कृतवान् ॥ १ ॥

* 'अत्रोदरस्थो रोगोऽप्युदरशब्देनोच्यते । उक्तं च–"तात्स्थ्यात्तद्धर्मताभ्यां च तत्समीप-तयाऽपि च । तत्साहचर्याच्छब्दानां वृत्तिरेषा चतुर्विधा ।" इति ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥
(च. चि. अ. १३)

संप्राप्तिमाह—रुद्ध्वेत्यादि । स्वेदाम्बुवाहीनीति स्वेदवहान्यम्बुवहानि च । अनयोश्च भेदः, "उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं, क्लोम च; स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं, लोमकूपाश्च ।" (च. वि. स्था. अ. ५) इत्यनेनोक्तो ज्ञेयः । स्रोतोरोधश्चात्र बहिरेव न पुनरन्तः । यदुक्तं **चरके**–"स्वेदस्तु बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तमेवोदकमाप्याययति ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । अत एवोदरपूर्णताऽन्नरसेन। प्राणाग्नीति पुनरग्निदूषणाभिधानेन मन्दस्याप्यग्नेः पुनर्दोषकृतं सुतरां मान्द्यं बोधयति। दोषसंचयगतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धं, यतो वायुना वाय्वन्तरदुष्टिः क्रियत एव । **सुश्रुते** तु पूर्वरूपमस्योक्तं; तद्यथा–"तत्पूर्वरूपं बल-वर्ण-काङ्क्षा वलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः ॥" (सु. नि. स्था. अ. ७) इति ॥ २ ॥

†आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वात-पुरीषयोः ॥ ३ ॥
दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ।
(सु. नि. अ. ७)

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीह-बद्ध-क्षतोदकैः ॥ ४ ॥
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ।

उदराणां सामान्यरूपमाह–आध्मानमित्यादि । दुर्बलाग्नितेति मन्दोऽग्निर्यद्यप्यत्र हेतुस्तथाऽप्यग्नेरतिशयदौर्बल्यं लिङ्गत्वेन ज्ञेयम् । उदराण्यष्टाविति यकृद्दाल्युदरस्य प्लीहोदरेण सार्धं समानचिकित्स्यतया तथोत्पत्तिविशिष्टदकोदरात् क्रमेण भूतदकोदरस्यापि समानलिङ्गचिकित्सितत्वेनाभिन्नत्वादष्टावेत्रोदराणि भवन्ति । प्लीहोदरादीनि च यद्यपि चत्वारि दोषजानि, तथाऽपि हेतु-लिङ्ग-चिकित्साभेदात् पृथगुक्तानि ॥ ३ ॥ ४ ॥—

‡तत्र वातोदरे शोथः पाणि-पान्नाभि-कुक्षिषु ॥ ५ ॥
कुक्षि-पार्श्वोदर-कटी-पृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।

* 'दोषाः स्वेदाम्बुवाहीनि स्रोतांसि रुद्ध्वा प्राणाग्न्यपानान् संदूष्योदरमुत्पादयन्ति । प्रागेत्यादि प्राणो वायुरग्निश्च, अपानो वायुः, एतान्; दुष्टेन वायुनाऽदुष्टस्यान्तर्वायोर्दुष्टिः क्रियत एव ।' (आ० द०) ॥ २ ॥

† 'सदनं सादः । वातपुरीषयोः सङ्ग इति अप्रवृत्तिः । तेषां संख्यामाह–पृथगित्यादि । वातपित्तकफैस्त्रयः, त्रिभिरेकः, प्लीह्ना, बद्धेन, क्षतेनोदकेन चैकैकः, एवमष्टावेवोदराणि ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥ ४ ॥—

‡ 'हस्तपादादिषु श्वयथुः, कुक्ष्यादिषु च पीडा, उदरस्य वामदक्षिणभागे कुक्षिः, पर्वभेदनं सन्धिस्फुटनम्, अधो नाभेरधः पक्वाशये गुरुता, मलसंग्रहः पुरीषस्याप्रवृत्तिः । त्वगादिषु

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ ६ ॥
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ।
सतोद-भेदमुदरं तनु-कृष्णसिराततम् ॥ ७ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्वतोगतिः ॥ ८ ॥
(वा. नि. अ. १२)

वातोदरलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । अकस्माद्वृद्धि-ह्रासवदिति अनियतवृद्धि-ह्रासयुक्तमुदरम् । आध्मातदृतिवदिति वातपूर्णचर्मपुटवदिति ॥ ५–८ ॥

*पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ ९ ॥
पीत-ताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥
(वा. नि. अ. १२)

पैत्तिकमाह—पित्तेत्यादि । दह्यत इति उदरमात्रं दह्यते । दाहस्तु सकलदेहस्यैव बोद्धव्यः । धूमायते धूम इवोर्ध्वमेति । क्षिप्रपाकमिति क्षिप्रपाकाज्जलोदरतां यातीत्यर्थः । प्रदूयते व्यथते ॥ ९ ॥ १० ॥

†श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथु-गौरवम् ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥
(वा. नि. अ. १२)

स्त्रियोऽन्नपानं नख-लोम-मूत्र-विडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बु-दूषीविषसेवनाद्वा ॥ १३ ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥

श्यावारुणत्वम्, आदिशब्देन नखनेत्रग्रहणम् । अकस्माद्दृतिह्रासवदिति दृतिश्चर्मखल्ली, हस्ताहतवातपूर्णदृतिवच्छब्दं करोति, उदरमिति शेषः । सर्वतोगतिः सर्वकोष्ठगतो वायुः सरुक्शब्दो धावति ।' (आ० द०) ॥ ५–८ ॥

* 'तिक्तास्यता तिक्तमुखत्वं, 'कटुकास्यता' इति पाठान्तरम् । भ्रमोऽत्र शङ्खादौ पीतज्ञानमिति, हरित् शाकवर्णनम् ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥ १० ॥

† 'अङ्गसदनमङ्गसादः । स्वापोऽङ्गानामेव, अन्ये आसीनप्रचलायितम् । गौरवमङ्गानाम् । निद्रा निद्राबाहुल्यम् । उत्क्लेशो हृल्लासः । स्तिमितं निश्चलम् । शुक्लसिरानद्धम् । चिराभिवृद्धिरीति चिरपाकमित्यर्थः । गुरु गौरवयुक्तम् । स्थिरं गुडगुडाशब्दरहितम् ।' (आ० द०)

'स्त्रियो नखरोमादिभिर्युक्तं यस्मै अन्नपानं प्रयच्छन्ति; असाधुवृत्ताः सौभाग्यमिच्छन्त्यः

१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ एतच्च—'चिराभिवृद्धिः कठिनं' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

**स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च।
दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव,**

(सु. नि. अ. ७)

सन्निपातोदरमाह—स्त्रिय इत्यादि । स्त्रीग्रहणमविवेकिसंनिहितजनोपलक्षणम् । गरं संयोगजं विषम् । दुष्टमम्बु सगरप्राणि-तृण-पर्णादिक्लेथयुतं, विषमेवाभ्याद्युपहतं मन्दप्रभावं वा दूषीविषमुच्यते । यदुक्तं-"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्नि-वातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥" (सु. क. स्था. अ. २) इति। तेनाशु रक्तमिति विषस्याग्नेयत्वेन रक्तदुष्टिः । कुपिताश्च दोषा इति स्वभावाद्दोषत्रयप्रकोपकं विषं भवति । तच्छीतवातादिषु कुप्यतीति[1] । दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति एतदेव सन्निपातोदरं दूष्योदरं कीर्तितं, न पुनरधिकमित्यर्थः । रक्तं दूष्यं दूषयित्वा भवतीति दूष्योदरं; किंवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरमिति ॥ ११–१४ ॥—

***प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ १५ ॥
विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च ।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १६ ॥
तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्वराग्निः कफ-पित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ।
सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥ १७ ॥**

(सु. नि. अ. ७)

प्लीहोदरमाह—प्लीहेत्यादि । असृक्कफश्चेति असृग्दुष्ट्यैव तत्तुल्यकारणतया पित्तदुष्टिरप्युच्यते, विदाहिना रक्तं पित्तं च दूष्यते; अत एव पश्चाद्वक्ष्यति–'कफ-पित्तलिङ्गैरुपद्रुतः' इति । अत्र पित्तस्य लिङ्गं मन्दज्वरः, कफस्य लिङ्गं मन्दाग्नित्वमिति **गदाधरः** । प्लीहोदर एव यकृद्दाल्युदरस्यावरोधं दर्शयन्नाह—सव्यान्यपार्श्व इत्यादि । सव्यान्यपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे । तदेवेति तादृशमेव, प्लीहोदरसममेव; न विलक्षणमित्यर्थः । यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति यकृद्दाल्युदरम् ॥ १५–१७ ॥

कार्याकार्यविचारविमुखाः, आर्तवं रजः । शत्रवो वा यस्मै गरं संयोगजं विषम् । दूषीविषं विषमेव वाय्वग्न्याद्युपहतं यदल्पप्रभावं, विषपीतस्य वा विण्मूत्रं, तद्दूषीविषमुच्यते; दुष्टाम्बुदूषीविषयोः सेवनाद्वा; तेनाशु रक्तं दुष्टं भवति । सुघोरं भृशं कष्टकारि । जठरमित्युदरविकारम्। तच्छीतवातादिषु कुप्यति कोपं गच्छति, दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् । दह्यते संतप्यते । मूर्च्छति विषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरम् ।' (आ० द०) ॥ ११–१४ ॥

* 'अभिष्यन्दीति दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदप्राप्तिजननम् । असृक्कफश्चेति असृक्कफजैव तुल्यकारणतया पित्तदुष्टिरुच्यते ।' (आ० द०) ॥१५–१७ ॥

१ 'दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् । मूर्च्छति विषयोगात् । प्रसक्तं निरन्तरम् ।' इति क.।
२ 'मुह्यति' इत्यत्र 'मूर्च्छति' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*उदावर्त-रुजानाहैर्मोह-तृड्-दहन-ज्वरैः ।
गौरवारुचि-काठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १८ ॥
(वा. नि. अ. १२)

तत्र दोषसंबन्धमाह—उदावर्तेत्यादि । उदावर्त-रुजानाहैर्वातं, मोह-तृट्-दहन-ज्वरैः पित्तं, गौरवारुचि-काठिन्यैः कफं जानीयात् ॥ १८ ॥

†यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा वालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।
संचीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः संकरवच्च नाल्याम् ॥१९॥
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २० ॥
(सु. नि. अ. ७)

बद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्नैरित्यादि । उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शालुकादिभिः पिहितं विबद्धम् । यथावदिति यथार्हम् । मलः पुरीषम् । सदोष इति दोषत्रयसहितः नाल्यामित्यन्त्रनाल्याम् । संकरवदिति संमार्जनीक्षिप्यमाणतृणाद्यवकरो यथा चीयते क्रमेण तथेत्यर्थः । बद्धगुदमिति गुदोपर्यन्त्रस्य बद्धत्वाद्बद्धगुदम् । यदुक्तं **चरके**–"पक्ष्म-बालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । पुरीषायतनस्य रुद्धत्वात् हृन्नाभिमध्येऽन्नपाकस्थाने वृद्धिः; गुदमात्रनिरोधे तु मलदोषैर्गुदादूर्ध्वमेवोदरवृद्धिः स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

‡शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥२१॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं,
(सु. नि. अ. ७)

क्षतोदरमाह—शल्यमित्यादि । शल्यं कण्टक-शर्करादि । अन्नोपहितमन्नयुक्तम् । भुक्तमागतमिति अर्थतः पाकाशयात्; विलोमेनागतमन्त्रं भिनत्ति, ऋज्वागतं हि शल्यमपि नान्त्रभेदकम् । अन्यथा वेति जृम्भणात्यशनाभ्यामन्त्रं भिद्यते । यदुक्तं **चरके**–"शर्करा-तृण-लोष्टास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः । भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा ॥" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । स्रुत इति गलितः । स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय इति बहु यथा भवति यथाऽन्त्रात् स्रुतः; दोषजेषु पुनरुपस्नेहन्यायेनाल्प एव स्रावो भूयः पुनः पुनर्गुदतः स्रवेत् । तुशब्दश्चार्थे, भूयःशब्दोऽत्रावर्तनीयः; तेनोक्ता व्याख्या साध्वी भवति । ननु, भिन्नान्त्रात्तिर्यगत्र स्रावनिर्गमः; तत् कथं 'स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय' इत्युपपद्यते ? नैवं,

* 'तत्र प्लीहोदरयकृद्दाल्युदरयोः पृथग्लक्षणलक्षितान् मलान् वातादीन् क्रमेणोदावर्तादिभिर्लिङ्गैर्विद्यात् ।' (आ० द०) ॥ १८ ॥

† 'तस्य गुदे पुरीषं निरुध्यते कृच्छ्राच्चाल्पमल्पं निरेति निःसरति ।' (आ० द०) ॥१९॥२०॥

‡ 'निस्तुद्यते शूलेन दाल्यत इव । एतत् परिस्राव्युदरमन्ये छिद्रोदरमाहुः ।' (आ०द०) ॥२१॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सच्छिद्रान्त्रमार्गेण बहिर्गतस्यातिवृद्धस्य पुनरागमनादुपस्नेहन्यायाद्वा गुदतः स्राव उपपन्न एव । **चरके**ऽप्युक्तं-"पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं नृणाम् ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । स्रावेण द्रवस्य निम्नगत्वान्नाभेरधो जठरं वृद्धिमेति; एतच्छिद्रोदरं जलोदरमिति भण्यत इति **गदाधरः** । यतश्चरकेणोक्तं-"तदधो नाभेः प्रायोऽभिनिर्वर्तमानं जलोदरं स्यात् ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । तदन्ये नानुमन्यते, यतश्छिद्रोदरं शीघ्रं जलोदरतां यातीत्यभिप्रायेण **चरकेणो**क्तम्, अन्यथा दकोदरं पृथङ् स्यात् ॥ २१ ॥—

***दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २२ ॥**

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २३ ॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ।
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥२४॥
(सु. नि. अ. ७)

उत्पत्तिविशिष्टं दकोदरमाह—यः स्नेहपीत इत्यादि । स्नेहपीत इति कर्तरि क्तः, तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । दूष्यन्तीति स्वकर्मसु दुष्टानि भवन्ति । तद्वहानि उदकवहानि । तेष्विति उदकवहस्रोतःसु । पूर्ववदिति यथा पूर्वमुक्तम् । अन्नरस उपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृत्योदरं जनयतीत्यर्थ इति **जेज्जटः** । **गदाधर**स्त्वाह—क्षतान्त्रोदरे यथा अधोनाभेरुदराभिवृद्धिर्गुदस्रावश्च तथा जलोदरेऽपि भवतीति । ननु, सर्वेषामेवोपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृतान्नरसमूलत्वात् कथमनुदकत्वं ? नैवं, तेषु हि प्रथमतो नातिमन्दत्वादग्नेरन्नरसस्याल्पत्वाच्चानुदकत्वम्, अल्पत्वेन तद्व्यपदेशात्; अत्र तु प्रागेव भूरिजलोत्पत्तिरिति विशेषः । समाततं वेदनया विस्तार्यमाणमिवोदरं भवति । यथा दृतिः क्षुभ्यतीति दृतिरिव जलपूर्णा क्षुभ्यतीति, अन्तर्जलचलनमिव धत्ते । शब्दायते गुडगुडायते ॥ २२–२४ ॥

†जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥
(च. चि. अ. १३)

* 'तस्य तद्वहानि स्रोतांसि दूष्यन्तीति स्वकर्मण्यसमर्थानि भवन्ति । तदुदरं स्निग्धं भवति, तथा महत्, तथा परिवृत्तनाभि उच्छलितनाभि, समाततं वेदनया विस्तीर्णमिवोदरं भवति ।' (आ० द०) ॥ २२–२४ ॥

† 'उत्पत्तिमात्रेणैव कष्टसाध्यं तदुदरं बलिनः पुरुषस्य अजाताम्बु अजातोदकं सत् यत्नतः साध्यं कृच्छ्रत्वादिति ।' (आ० द०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उदररोगस्य साध्यत्वादिलक्षणमाह—जन्मनैवेत्यादि । जन्मनैवोदरमिति उत्पत्तिमात्रेणैव । अजातोदकस्योदरस्य लक्षणं चरकेऽवगन्तव्यं; तद्यथा—"अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् । सदा गुडगुडायन्तं सिराजालगवाक्षितम् ॥ नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति । हृद्वङ्क्षण-कटी-नाभि-गुदप्रत्येकशूलिनः ॥ कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके । लालया विरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥ अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । अत्र कर्कशमिति वेगवन्तम् । जातोदकलक्षणं च चरके यथा—"कुक्षेरतिमात्रं वृद्धिः सिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिसमानक्षोभस्पर्शनं च भवति ।" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । पक्षादित्यादि बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय भवतीति । जातोदकं पक्षात् । प्रायोग्रहणेन कदाचित् पक्षादूर्ध्वमपि न विनाशाय, तथा शल्यशास्त्राभिमतया चिकित्सया कदाचिज्जातोदकं छिद्रान्त्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति दर्शयति । जातोदकं छिद्रान्त्रं च विनाशाय पक्षादूर्ध्वमिति संबन्ध इति केचित् ॥ २६ ॥

***शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्न-तनुत्वचम् ।**
बल-शोणित-मांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
(च. चि. अ. १३)

पार्श्वभङ्गान्नविद्वेष-शोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥
(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

साध्यतयाऽभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यतामाह—शूनाक्षमित्यादि । 'उदरिणं' इति शेषः । कुटिलोपस्थमिति वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्ना तन्वी त्वक् यस्य तम् । अग्निपरिक्षीणमिति अग्निक्षयश्च यद्यप्युदरे पूर्वमेव भवति, तथाऽप्यत्र विशेषेणाग्निक्षयो लक्षणान्तरयुक्तश्चासाध्यतालिङ्गं संभवतीति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायामुदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

अथ शोथनिदानम् ।

†रक्त-पित्त-कफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ १ ॥

* 'अत्रोदरेणेति शेषः । भग्नं पार्श्वे । विरक्तमपि पूर्यमाणोदरमित्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ २७ ॥ २८ ॥

† 'पच्यतो व्रणस्य वास्तून्यष्टौ, शोथस्य त्वङ्मांसे, इति भेदः; 'सर्वहेतुविशेषैः' इति पाठान्तरे सर्वेषां शोथानां हेतुविशेषैरित्यर्थः । दोषैरिति पृथक् त्रिभिर्दोषैस्त्रयः, मिलितैर्द्वन्द्वैस्त्रयः, अभिघातेनैकः, विषेण चैकः ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः।
सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि।
(वा. नि. अ. १३)

उदरे शोथस्योपद्रवत्वेनोक्तत्वात्तदनन्तरं शोथनिदानम्। तस्य संप्राप्तिमाह—रक्त-पित्त-कफानित्यादि। रक्त-पित्त-कफान् स्वहेतुभिः स्वातन्त्र्येण दुष्टान् कुपितान्, दुष्टः स्वहेतुकुपितो वायुर्बहिःसिरा वाह्या अगम्भीराः सिरा नीत्वा गमयित्वा, तै रक्त-पित्त-कफै रुद्धगतिरावृतमार्गो वायुरुत्सेधमुच्छ्रायं कुर्यादिति योजना। बहिःसिराशब्देनात्रागम्भीरतयोक्तानां स्रोतसामपि ग्रहणम्। त्वङ्मांससंश्रयमित्यनेन व्रणशोथाद्भेदं दर्शयति, अष्टसु व्रणवास्तुषु व्रणशोथस्य संभवात्। यदुक्तं **सुश्रुतेन**—"त्वङ्मांस-सिरा-स्नाय्वस्थि-सन्धि-कोष्ठ-मर्माणीत्यष्टौ व्रणवास्तूनि भवन्ति।" (सु. सू. स्था. अ. २२) इति। संहतं संहतात्मकम्। कुतः संहतात्मकमित्यत आह—निचयादत इति। अतोऽस्मात् पूर्वोक्ताद्रक्तसहितदोषत्रयसमुदायात्; एतेन रक्तसहितत्रिदोषजन्यत्वमस्योक्तं भवति। सर्वमित्यादि सर्वमिति पूर्वेण संबध्यते, सर्वमुत्सेधं शोथमाहुरित्यर्थः। हेतुविशेषैरिति दोषत्रयाभिघातप्रभृतिभिः कारणभेदैर्यो रूपभेदस्तस्मात् सर्वं नवात्मकमाहुरिति पूर्वक्रियया संबन्धः। 'सर्वहेतुविशेषैः' इति पाठान्तरे सर्वेषां हेतुविशेषैरित्यर्थः। द्वयैरिति द्वन्द्वैः, सर्वैस्त्रिभिः ॥ १ ॥ २ ॥—

*तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥
(वा. नि. अ. १३)

पूर्वरूपमाह—तदित्यादि। दवथुरुपतापः। सिरायामः सिराप्रसरणवत् पीडा ॥ ३ ॥

शुद्ध्यामयाभुक्त-कृशाबलानां क्षाराम्ल-तीक्ष्णोष्ण-गुरूपसेवा।
दध्याममृच्छाक-विरोधि-दुष्ट-गरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ४ ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥
(च. चि. अ. १२)

पूर्वरूपानन्तरं कामचारान्निदानमाह—शुद्ध्यामयेत्यादि। शुद्धिर्वमन-विरेचनादिः, आमया ज्वरादयः; अभुक्तमभोजनं विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामबलानां च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुः। दध्यादयः स्वतन्त्रा एव हेतवः, आममपक्वं, दुष्टं दोषजनकं मन्दक-नवोदकादि, गरं संयोगजं विषम्। अचेष्टा निष्क्रियत्वम्। न च देहशुद्धिरिति शोधनार्हेऽपि दोषे देहाशुद्धिः। मर्मोपघात इह दोषकृत एव ज्ञेयः,

* दवथुश्चक्षुरादिषु तीव्रदाहः; यदुक्तं **चरके**—"दवथुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते।" इति।' (श्रा० द०) ॥ ३ ॥

१ 'राम्ल०' इति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बाह्यहेतुजस्य मर्मोपघात आगन्तुशोथहेतुरेव । विषमा प्रसूतिरामगर्भपतनादिका । मिथ्योपचारोऽसम्यक्करणमसम्यगुपचारः । प्रतिकर्मणां वमनादीनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

*सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—सेत्यादि । सगौरवमिति अनवस्थितत्वविशेषणं, तथा सोत्सेधमिति च ॥ ६ ॥

†चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः
सुषुप्ति-हर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥
(च. चि. अ. १२)

वातशोथलिङ्गमाह—चल इत्यादि । तनुत्वक् अबहलत्वक् । असितः कृष्णः । सुषुप्तिः स्पर्शाज्ञता; हर्षो झिणिझिणिवद्वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचिन्निमित्तं विनाऽपि लीनो भवति; 'निमित्ततः' इति पाठे स्नेहोष्णमर्दनादेर्निमित्ततः प्रशाम्यति उपशमं प्राप्नोतीति, उपशयार्थमेतदुक्तम् । प्रोन्नमति प्रपीडित इति प्रपीडितः सन्नन्तरुन्नमतीत्यर्थः । दिवाबलीति दिवा बलवान्, नत्वबली । स्नेहोष्णमर्दनाद्यैश्च प्रशाम्येत्, स च वातिकः; "यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।" (च. सू. स्था. अ. १८) इति चरकवचनात् ॥ ७ ॥

‡मृदुः सगन्धोऽसित-पीतरागवान्
भ्रम-ज्वर-स्वेद-तृषा-मदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्
स पित्तशोथो भृशदाह-पाकवान् ॥ ८ ॥
(च. चि. अ. १२)

पैत्तिकमाह—मृदुरित्यादि । उष्यत इति दह्यते ॥ ८ ॥

¶गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेक-निद्रा-वमि-वह्निमान्द्यकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥ ९ ॥
(च. चि. अ. १२)

कफजमाह—गुरुरित्यादि । अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्ति-विनाशः । रात्रिबलीति रात्रौ स्रोतोऽवरोधजेन देहक्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात्तज्जः शोथो बलवान् भवति; दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे सचेष्टे च न कफो बली भवति, किं तर्हि वायुः, तेन तज्जः शोथो दिवाबली भवति ॥ ९ ॥

* 'ऊष्मसंतापयुक्तं सिराकृशत्वं तासां रक्ताद्ययथालाभात् ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥
† 'चलः स्थानात् स्थानान्तरगतिः, परुषः कर्कशः, अरुणो रक्तवर्णः ।' (आ० द०) ॥७॥
‡ 'मृदुस्पर्शः, गन्धयुक्तः, अक्ष्णो रागकृत्, अतिशयदाहपाकवान् ।' (आ० द०) ॥८॥
¶ 'स्थिरः अचलः, प्रसेको लालास्रावः ।' ॥ ९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥
(च. सू. अ. १८)

व्यामिश्रौत्रधविधानार्थं क्वापि क्वापि प्रकृतिसमवेता अपि शिष्यहितैषितया द्वन्द्व-सन्निपाता अतिदेशेन पठ्यन्ते, ये तु विकृतिविषमसमवेतास्तान् कण्ठरवेण पठन्ति; अतोऽतिदेशेन द्वन्द्वत्रय-सन्निपातानाह—निदानाकृतिसंसर्गादित्यादि। व्यामिश्रलक्षण इति मिलितवातादित्रयलिङ्गः । अनेनैव सर्वाकृतिरित्यस्यार्थे सिद्धे तदभिधानं वातादिप्रत्येकं कृत्स्नलिङ्गनियमार्थम् ॥ १० ॥

†अभिघातेन शस्त्रादिच्छेद-भेद-क्षतादिभिः ।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लात-कपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥
(वा. नि. अ. १३)

अभिघातजं श्वयथुमाह—अभिघातेनेत्यादि । अभिघातेन यः शोथः स शस्त्रादिभिर्भवति । हिमानिलोदध्यनिलैरिति हिमानिलैरुदध्यनिलैश्च; उदधिः समुद्रः । भल्लातकपिकच्छुजै रसैः शूकैरिति भल्लातकरसैः, कपिकच्छ्वाः शूकैश्च; कपिकच्छुः शूकशिम्बी ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-सूत्रणात् ।
दंष्ट्रा-दन्त-नखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥
विण्मूत्र-शुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाह-रुजाकरः ।
(वा. नि. अ. १३)

* 'द्विदोषयोर्निदानलक्षणसंसर्गे द्विदोषजा ज्ञेयाः । सन्निपातात् सर्वाकृतिः । व्यामिश्रलक्षणो मिलितवातादित्रयलिङ्गः ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'हिमानिलः शीतवायुः, उदध्यनिलः समुद्रवातः, एतेषां स्पर्शात्; प्रसरणशीलः, भृशोष्मा अतिशयसंतापकृत्, पित्तश्वयथुलक्षणः ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥

‡ 'सविषप्राणिनः सविषा ये जन्तवः शतपदीलूतादयः, तेषां शरीरोपरि सर्पणं मूत्रणं च द्वयमपि श्वयथोर्हेतुः । अन्ये दंष्ट्रिदन्तनखेति पठन्ति; तत्र दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः, नखाः प्रसिद्धाः । अविषप्राणिनां मनुष्यादीनामप्यभिघातः शोथहेतुः । विण्मूत्रेत्यादि सविषप्राणिनां विण्मूत्राद्युपहतमलवद्वस्त्रस्य संस्पर्शात्; अन्ये 'मलवद्वस्तु' इति पठन्ति, तत्र सविषप्राणिनां विण्मूत्रशुक्रोपहतत्वेनैव यन्मलवद्वस्तु तस्य संपर्कादित्यर्थः । सविषा ये वृक्षास्तेषां योऽनिलः, तस्य स्पर्शादपि । गरः कृत्रिमविषं तस्यावचूर्णनात्, तस्य शरीरस्पर्शादित्यर्थः । मृदुः मृदुस्पर्शः, चलः स्थानान्तरगतिः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ 'गण्यन्ते' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषजमाह—विषज इत्यादि । सविषप्राणिनः सर्पादयस्तेषां परिसर्पणं भ्रमणं तस्मात्, सविषप्राणिनां मूत्रणाच्च । दंष्ट्रा-दन्तेति दंष्ट्रा कुटिला 'दाढ' इति ख्याता, तद्विपरीतश्च दन्तः गोबलीवर्दन्यायात् । विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरादिति सविषप्राणिनां विण्मूत्राद्युपहतं मलवच्च वस्त्रं यत्तस्य संस्पर्शात् । अवलम्बी अधोगमनशीलः । शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः । अयं चागन्तुरपि विशिष्टलिङ्ग-चिकित्सोपयोगात् पृथक् पठितः ॥१३॥१४॥—

*दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥
पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः ।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥
(सु. चि. अ. २३)

यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं कुर्वन्ति तमाह—दोषा इत्यादि । ऊर्ध्वमिति उरः-प्रभृत्यूर्ध्वदेहे । मध्य इति उरः-पक्वाशयमध्ये । अध इति पक्वाशयादधः । सर्वसरं सर्वशरीरसरणशीलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

†यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः ।
अर्धाङ्गे रिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
(सु. चि. अ. २३)

अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥
"नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ १९ ॥"
(वा. नि. अ. १३)

विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बाल-स्थविराबलानां ॥ २० ॥
(च. चि. अ. १२)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शोथनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अतःपरं कृच्छ्रादिभेदमाह—यो मध्यदेश इत्यादि । मध्यदेहगस्य कष्टत्वं तद्देशगशोथप्रभावात् । सर्वग इति सर्वदेहगामी । सर्वज इति पाठान्तरे सर्वजः सान्निपातिकः । रिष्टभूत इति रिष्टतुल्यः, भूतशब्द उह्यमाने; यथा—मातृभूतः, पितृभूत इति । व्याधेरेवात्र रिष्टभूतत्वं, तस्य च निमित्तकृतत्वाद्भूतशब्द उपात्त इति **कार्तिकः** । अन्ये तु भूतशब्दं स्वरूपवचनमाहुः । यश्चोर्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयकमेतत्; चकारात् स्त्रियाश्चोपरिजो योऽधो याति स गृह्यते, तथा गुह्यजो यः सर्वगः । वचनं हि—"यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः

* 'वर्चःस्थानं पुरीषाशयः ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

† 'पादसमुत्थितः पुरुषं हन्ति, नारीं तु मुखजो हन्ति, गुह्यजो बस्तिसंजातः द्वयमिति । साध्यासाध्यलक्षणमाह—नव इत्यादि । नवो नवोत्थानः, उपद्रवरहितः, उपद्रवाः पूर्वोक्ताः श्वासादयस्तैर्मुक्तः स साध्यः ।' (आ० द०) ॥ १७–२० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् । पुरुषं हन्ति, नारीं च मुखजो, गुह्यजो द्वयम् ॥" (च. सु. स्था. अ. १८) इति । अनन्योपद्रवकृत इति अन्यस्य उपद्रवा अन्योपद्रवास्तद्विपरीता अनन्योपद्रवाः; एतेनायमर्थः—शोथस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः । ते च—"श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः । हिक्कातीसार-कासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि ॥" (सु. चि. स्था. अ. २३) इति **सुश्रुतो**क्ताः । **चरके**ऽप्युक्तं—"छर्दिस्तृष्णाऽरुचिः श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च । सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥" (च. चि. स्था. अ. १८) इति । अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृन्निदानम्, नान्योपद्रवकृदनन्योपद्रवकृत्, ततः स्वनिदानात्, 'जातः' इति शेषः; तेन शोथजनकनिदानादेवोत्पन्न इत्यर्थः । पाण्डुरोगादौ तु यः शोथः पादसमुत्थितः सोऽन्योपद्रवकृतो निदानान्तराज्जातः साध्य एव । 'आननोपद्रवगत' इति पाठान्तरेऽयमर्थः—पादयोरुत्थितः पूर्वं पश्चादाननमुपद्रवेण प्रसारेणोपद्रवत्वेन वा गतः । तथाच तन्त्रान्तरं—"पादप्रवृत्तः श्वयथुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखम् । स्त्रीणां वक्त्रादधो याति, बस्तिजश्च न सिद्ध्यति ॥" इति । **क्षारपाणिना**ऽप्युक्तम्—"ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियम् । उभयं बस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः ॥" इति । गुह्यज इति बस्तिजातः । द्वयमिति नरं नारीं च । असाध्यः पुरेरित इति 'अर्धाङ्गे रिष्टभूत' इत्यादिना ॥ १७–२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शोथनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ वृद्धिनिदानम् ।

***वृद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथ-शूलकरश्चरन् ।**
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फल-कोषाभिवाहिनीः ॥ १ ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फल-कोषयोः ।
दोषास्र-मेदो-मूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
(वा. नि. अ. ११)

शोथत्वसामान्याच्छोथानन्तरं वृद्धिरभिधीयते । वृद्धेः संप्राप्तिमाह—क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुरित्यादि । अनूर्ध्वगतिरधोगतिर्वायुर्मुष्कौ प्राप्य चरन् गच्छन्, वङ्क्षणतो मेढ्रजङ्घासन्धेः[1] सकाशात्; फल-कोषाभिवाहिनीरिति फलं च कोषश्च फल-कोषौ, अथवा फलयोः कोषौ; तद्वहा धमनीश्च प्रपीड्य संदूष्य, वृद्धिं करोति । फल-कोषयोरिति द्विवचनमुपलक्षणं, तेनैककोषेऽपि दृश्यमाना वृद्धिः संगता । स वृद्धिरिति "क्विचूत्तौ च

* 'वृद्धेः संख्यामाह—दोषेत्यादि । दोषत्रयैस्त्रयः, रक्तेनैकः, मेदसा चैकः, मूत्रेणैकः, एवं सप्त ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ मेढ्रोरुसन्धेरित्यर्थः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संज्ञायाम्" इत्यनेन क्तिजन्तो वृद्धिशब्दः पुंलिङ्गः, क्तिन्नन्तस्तु स्त्रीलिङ्गः । वृद्धिः कुरण्डोऽभिधीयते । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थं, तेन द्वन्द्वजादिवृद्धेरधिकाया निरासः, असंभवस्तु तस्या व्याधिस्वभावात्; मूत्रान्त्रवृद्ध्योर्वातवृद्ध्यन्तर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासार्थमनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तचिकित्साभेदात् पृथगभिधानं, निमित्तभेदनिबन्धन एव व्याधिभेदः । यदुक्तं—"दोषदूष्यसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां व्याधीनां भेदः ।" (सु. सू. स्था. अ. २४) इति । अत आह—मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलमिति ॥ १ ॥ २ ॥—

*वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ ३ ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्म-पाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ४ ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥ ६ ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फल-कोषयोः ।
(वा. नि. अ. ११)

वातजादीनां मूत्रजान्तानां वृद्धीनां क्रमेण लक्षणान्याह—वातेत्यादि । अहेतुरुगिति अनिमित्ततो दाहादिरुक् । रक्तजे 'कृष्णस्फोटावृत' इति पित्तजवृद्धिलिङ्गादधिकं; तेन हेतुलिङ्गचिकित्साभेदाद्रक्तजवृद्धिः पृथग्गण्यते । मेदोजे तालफलोपम इति पक्वतालफलमिव नीलवर्तुलः । मूत्रजे मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवद्वेदना । चालयन् फलकोषयोरिति फलकोषयोश्चालयन् चलो भवन्नितस्ततो गच्छन् सोऽधः स्यात् । चालयन्निति स्वार्थिको णिच् ॥ ३—६ ॥—

†वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ ७ ॥
धारणेरण-भाराध्व-विषमाङ्गप्रवर्तनैः ।
क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥ ८ ॥

---

* 'दृतिश्चर्मखल्लिः । अनिमित्ततो भेदतोदादिरुक् । पक्वोदुम्बरसंकाशः पक्वोदुम्बरफलाभः, तथा दाहादियुक्तः । कफाद्वृद्धिः शीतः शीतस्पर्शः, तथा गुरुः, स्निग्धः, कण्डूमान्, कठिनोऽश्मवत्, अल्परुक् मन्दवेदनः । रक्तजो वृद्धिः कृष्णस्फोटैश्चितः, पित्तवृद्धिलिङ्गैश्च पक्वोदुम्बरसंकाशादिभिर्युतो भवेत् । कफवत् कफवृद्धिलक्षणः । मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजो भवति, गच्छतः पुंसो जलपूर्णदृतिवत् क्षोभं याति पूरितो भवति, सरुक् सव्यथः, मृदुः मृदुस्पर्शः । 'वलयं फलकोशयोः' इति पाठे फलकोशयोरधस्ताद्वलयं कङ्कणं स्यात् ।' (आ० द०) ॥३—६॥—

† 'वातकोपिभिराहारै रूक्षतिक्तकषायादिभिरासेवितैस्तथा शीततोयावगाहनैस्तथा धारणेरणभारादिभिरन्यैश्च क्षोभणैः क्षोभितः कुपितः पवनो वायुर्यदा यस्मिन् काले क्षुद्रान्त्रावयवं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥
उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मान-रुक्-स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ १० ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

(वा. नि. अ. ११)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अन्त्रवृद्धिमाह—वातकोपिभिरित्यादि । धारणं वेगस्योपस्थितस्य, ईरणमप्राप्तस्य । क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैरिति वलवद्विग्रह-धनुराकर्षणादिभिः । क्षुद्रान्त्रावयवमिति बृहदन्त्रव्युदासार्थम् । विगुणीकृत्येति संकुचीकृत्य । द्विगुणीकृत्येति पाठान्तरे संकोचेन द्विगुणीकृत्य । स्वनिवेशात् स्वस्थानात् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः सन् वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपमसाध्यं श्वयथुं करोति, तत्र ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा कालान्तरेण फलकोषं गच्छतीति । तां मुष्कवृद्धिमाध्मान-रुक्-स्तम्भवतीमुपेक्षमाणस्य अचिकित्सतः पुरुषस्य । अत्र **भोजः**—"अन्त्रं द्विगुणमादाय जन्तोर्नयति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात्तद्वजायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते ॥" इति । प्रध्मापयन्निति उच्छूनयन् । असाध्योऽमिति कथं ? यतोऽस्य चिकित्साऽभिहिता; नैवम्, अप्राप्तफलकोषायामयं चिकित्साविधिः; प्राप्तफलकोषा त्वसाध्या; याप्यायां वा तस्यां चिकित्साविधिः । यदुक्तं **भोजे**—"याप्यां तामन्त्रजां विदुः ।" इति । व्रध्ननिदानं तु तन्त्रान्तरे पठ्यते । तद्यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥ ज्वर-शूलाङ्गसादाढ्यं तं व्रध्नमिति निर्दिशेत् ॥" इति ॥ ७–१० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अथ गलगण्ड-गण्डमालापची-ग्रन्थ्यर्बुदनिदानम् ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

(सु. नि. अ. ११)

वृद्धियुक्तमुष्कसमानलिङ्गत्वात्तदनन्तरं गलगण्डनिदानम् । तस्य सामान्यलिङ्गमाह—निबद्धः श्वयथुरित्यादि । निबद्धोऽनुबन्धवान् । मुष्कवदण्डवत् । **भोजे**ऽप्युक्तं—"महान्तं शोथमल्पं वा हनु-मन्या-गलाश्रयम् । लम्बन्तं मुष्कवद्दृष्ट्वा गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥" इति ॥ १ ॥

स्वनिवेशात् स्वस्थानात्, द्विगुणीकृत्याधो नयेदिति पिण्डार्थः । अन्ये विगुणीकृत्येति पठन्ति । विषमाङ्गप्रवर्तनैर्विषमत्वेन शरीरमोटनैः, पवनो वङ्क्षणसंधिस्थः सन्, स च श्वयथुः करेण पीडितः सशब्दं प्रयाति, मुक्तः सन्नाध्मापयन् पूरयन् पुनरायाति । वातसंचयात् मुष्कयोरन्त्रवृद्धिर्भवति ।' (आ० द०) ॥ ७–१० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये च संश्रित्य तथैव भेदः।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥
(सु. नि. अ. ११)

तस्य संप्राप्तिमाह—वात इत्यादि। वात-कफ-मेदांसि पृथक् गलगण्डकारणानि, तेन त्रय एव गलगण्डाः; पैत्तिकस्तु न भवत्येव, व्याधिस्वभावात्; चातुर्थकज्वरवत्। चातुर्थके हि वचनं—"चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥" (च. चि. स्था. अ. ३) इति। क्रमश इत्यनेन शनैरेव वर्धनं दर्शयति। स्वलिङ्गैः समन्वितमिति 'निबद्धः श्वयथुः' इत्यादिनोक्तगलगण्डलिङ्गैरन्वितम् ॥ २ ॥

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालु-गलप्रशोषः।
†तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ ३ ॥
(सु. नि. अ. ११)

वातजमाह—तोदान्वित इत्यादि। चिरवृद्धिरिति विकारप्रभावात् वातजोऽपि चिरेण वर्धते। यदृच्छया पाकमियादिति कारणाप्रतिनियमेन कदाचित् पाकं याति, कारणाप्रतिनियमश्च बाह्योऽभिप्रेतः, आभ्यन्तरं तु पाककारणं पित्तं रक्तं च नियतमेव। कदाचिदिति न सर्वकालम्। 'यदृच्छया चैव भवेत् कदाचित्' इति पाठान्तरे 'पाक' इति शेषः ॥ ३ ॥

‡स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्।
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालु-गलप्रलेपः ॥ ५ ॥
(सु. नि. अ. ११)

श्लेष्मजमाह—स्थिर इत्यादि। सवर्ण इति प्रकृतिसमवर्णः ॥ ४ ॥ ५ ॥

§स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥ ६ ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम्।
(सु. नि. अ. ११)

* 'मन्ये उभे कण्ठसन्धी। स्वलिङ्गैर्वातकफमेदोलक्षणैः समन्वितमिति।' (आ० द०) ॥२॥

† 'तोदः पीडाविशेषः, कृष्णसिरावृतः, पारुष्ययुक्तः स्पर्शनकर्कशः।' (आ० द०) ॥३॥—

‡ 'स्थिरो निश्चलः, महान् स्थूलः। मन्दरुज इत्यादि कदाचिद्यदा प्रपच्यते तदा मन्दरुज एव प्रपच्यते, पाककाले पीडा न भवतीत्यर्थः। प्रलेप इति श्लेष्मणा लिप्त इव।' (आ०द०) ॥४॥५॥

§ 'अलाबुवत्तुम्बीफलवत्, अल्पमूलस्तनुमूलः। 'गलेन शब्दम्' इति पाठान्तरं सुगमम्।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मेदोजमाह—स्निग्ध इत्यादि । देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त इति देहक्षये क्षयं, देहवृद्धौ च वृद्धिं यातीत्यर्थः । गलेऽनुशब्दमिति अनुनादं करोति । 'गले तु शब्दम्' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ६ ॥—

***कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ॥ ७ ॥**
क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेच्च ।
(सु. नि. अ. ११)

असाध्यतामाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तमित्यादि । कृच्छ्राच्छ्वसन्तं दुःखेन श्वासविमोक्षकारिणम् । भिन्नस्वरं स्वरभेदवन्तम् ॥ ७ ॥—

†कर्कन्धु-कोलामलकप्रमाणैः कक्षांस-मन्या-गल-वङ्क्षणेषु ॥ ८ ॥
मेदः-कफाभ्यां चिर-मन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।
(सु. नि. अ. ११)

स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह—कर्कन्धु-कोलामलकप्रमाणैरित्यादि । कर्कन्धुः शृगालकोलिः, कोलं बृहद्बदरम् । मेदः-कफाभ्यामिति मेदो दूष्यं, कफो दोषोऽत्रारम्भकः, मेदः-कफौ प्राधान्येनोक्तौ; तेन वात-पित्तसंबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । यदाह **भोजः**— "वात-पित्त-कफा वृद्धा मेदश्चापि समान्वितम् । जङ्घयोः कण्डराः प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून् ॥ कुर्वन्ति ग्रथितांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः । तान् दोषानूर्ध्वगो वक्षः-कक्ष-मन्या-गलाश्रितः ॥ नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची स्मृता । तां तु मालाकृतिं विद्यात् कण्ठ-हृद्धनुसन्धिषु ॥ गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम् ।" इति । स्याद्गण्डमालेति मालातुल्यगण्डयोगाद्गण्डमाला । गलमात्र एव गण्डमाला **चरके** पठिता । यथा—"मेदः-कफाच्छोणितसंचयोत्थो गलस्य मध्ये गलगण्ड एकः । स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः" (च. चि. स्था. अ. १२) इति ॥ ८ ॥—

‡ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ॥ ९ ॥
कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
साध्याः स्मृताः पीनस-पार्श्वशूल-कास-ज्वर-च्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥

गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह—ते ग्रन्थय इत्यादि । ते इति गण्डमालारम्भक-दोष-दूष्यकृता ये ग्रन्थयस्त एवेत्यर्थः । कालानुबन्धं चिरमिति चिरकालानुबन्धम् । सैवापचीति तादृशी अनल्परूपा अपची भण्यते । सैवापचीति इतिशब्देनाभिहितत्वात् प्रवदन्तीति क्रियायोगेऽपि न द्वितीया । अपचीनिरुक्तिश्चापरापरोपचीयमानतया ।

* 'मृदुसर्वगात्रं शिथिलसर्वगात्रं, संवत्सरातीतम् अतिक्रान्तवत्सरम् ।' (आ० द०) ॥७॥—

† 'कर्कन्धुर्लघुबदरम् । अंसौ बाहुमूले, मन्या शिरोधः, वङ्क्षणं जघनोरुसन्धिः । "व्यामिश्रदोषसंजाता कृच्छ्रसाध्या प्रकीर्तिता ॥ तासां वातोत्तरा रूक्षा वातवेदनयाऽन्विता । क्षिप्रपाकसमुत्थाना दाहयुक्ता च पैत्तिकी ॥ गूढपाका च कठिना कफात् स्निग्धाऽल्परुक्करा । मेदोभवा श्लैष्मिकी च विशेषादतिमार्दवा ॥ अपची कण्ठमन्यासु कक्ष-वङ्क्षणसन्धिषु । तां तु मालाकृतिसमां कण्ठहृद्धनुसन्धिषु ॥ कण्ठमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम् ।" इति ।' (आ० द०) ॥८॥

‡ 'अवाप्तपाका लब्धपाकाः । साध्याः स्मृता इति पूर्वग्रन्थेन संबन्धः ।' (आ० द०) ॥ ९–१० ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अत एव "चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ।" (सु. नि. स्था. अ. ११) इति सुश्रुतः । चयप्रकर्षश्चापरापरभवनेनैव, साधुत्वं च नैरुक्तेन विधिना । यदुक्तं—"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकार-नाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥" इति । अत एवोक्तं-नश्यन्ति भवन्ति चान्य इति । साध्याः स्मृता इति छेदः । पीनसादिभिरुपद्रवैरसाध्याः । अयं तु ग्रन्थिश्चरके गण्डमालायामस्ति; संग्रहकारेण तु गण्डमाल्या सह तुल्यत्वादपच्या अपच्यामेव पठितः ॥ ९ ॥ १० ॥

***वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च ।**
वृत्तोन्नतं विग्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
(सु. नि. अ. ११)

अनन्तरमपचीगण्डकतुल्यतया ग्रन्थिमाह—वातादय इत्यादि । वात-पित्त-कफाः प्रत्येकं दुष्टाः; दुष्टिश्चात्र वृद्धिरेव न क्षयः, क्षीणानां विकारकरणाक्षमत्वात् । यद्येवं तर्हि कथं वातादिक्षये मन्द-चेष्टादयः? उच्यते–तत्क्षये विरोधिदोषकोपात्; यथा–मधुर-स्निग्धादिभिर्वाते क्षीणे तत्समानत्वाच्छ्लेष्मा प्रकुप्यति । वचनं हि–"वृद्धिश्चापि विरोधिनाम् ।" इति । संदूष्य मेदश्च मांसमसृक् सिराश्चेत्यनेन मेदोजः कफसंवन्धाद्यो भवति तथा सिराजोऽपि वायुना सिरादुष्ट्या यो जन्यते स उच्यते । एवं पञ्च ग्रन्थयः । तथेति संदूष्य । मांसमसृगिति अत्रासृजः क्रमोल्लङ्घनेन पाठोऽप्राधान्यप्रतिपादनार्थः, विसर्पे तु शोणितमेव प्रधानम् । अत एव क्वचित् चकारमप्राधान्यसूचकं निवेश्य 'असृक् च' इति पाठः । चरके तु ग्रन्थिर्ग्रथितकफज एव ग्रन्थिविसर्पशव्देनोक्तः । वृत्तोन्नतमिति वृत्तं वर्तुलम्, उन्नतमुच्छूनम् । विग्रथितं कठिनं, कर्कशं वा; विग्रथितत्वादेव ग्रन्थिरिति संज्ञा ॥ ११ ॥

†आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥ १२ ॥
(सु. नि. अ. ११)

अनिलग्रन्थिमाह—आयम्यत इत्यादि । आयम्ते आकृष्य दीर्घीक्रियते । वृश्च्यतीति छिनत्तीव, अत्र दिवादेराकृतिगणत्वात् 'श्यन्'प्रत्ययः । प्रत्यस्यते क्षिप्यते । मथ्यति आलोडयतीव, अत्रापि पूर्ववत् समाधानम् । भिद्यते विदीर्यत इव । अस्रं स्रावम् ॥ १२ ॥

‡दन्दह्यते धूप्यति वृश्च्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवाऽपि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ १३ ॥
(सु. नि. अ. ११)

* 'मांसमसृक् संदूष्य शोफं कुर्वन्तीति संवन्धः । एतेन त्रयो ग्रन्थय उक्ताः, संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्चेत्यनेन मेदोजः सिराजश्चैवं द्वौ । विग्रथितं विच्छिद्य ग्रथितम् ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'तुद्यते शूलेनेव' (आ० द०) ॥ १२ ॥

‡ 'धूप्यति धूमायत इव, चूर्ष्यते श्रृङ्गेणेव, वर्णेन रक्तोऽथवा पीतः, भिन्नः सन् अतीवातिशयेन दुष्टं रक्तं स्रवति ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

१ 'वृश्च्यते' इत्यत्र 'चूर्ष्यते' इति पाठाभिप्रायेण ।

२ एतच्च–'भिन्नः स्रवेद्दुष्टमतीव चास्रम्' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पित्तग्रन्थिमाह—दन्दह्यत इत्यादि । दन्दह्यते अत्यर्थं दह्यते अग्निनेव । पापच्यते भृशं पच्यत इव क्षारेण, किंवा उत्क्वथ्यत इव । प्रज्वलतीव ज्वलन् भस्मीभवतीव ॥१३॥

*शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्ल-घनं च पूयम् ॥ १४ ॥
(सु. नि. अ. ११)

कफग्रन्थिमाह—शीत इत्यादि । अविवर्णः प्रकृतिवर्णः, ईषद्विवर्ण इति कश्चित् । पाषाणवत् संहननोपपन्न इति पाषाणवत् कठिन इत्यर्थः; किंवा पाषाणवद्भवति, संहननोपपन्न इति संघातान्वितो महानित्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरवृद्धि-क्षयवृद्धि-हानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याक-सर्पिःप्रतिमं तु मेदः ॥१५॥
(सु. नि. अ. ११)

मेदोजग्रन्थिमाह—शरीरेत्यादि । शरीरवृद्धि-क्षयवृद्धि-हानिरिति शरीरवृद्धि-क्षयाभ्यां यथाक्रमं वृद्धि-हानी यस्य स तथा । मेदोजेष्वेवं युक्तिर्धातुस्वभावात् चिरस्थायित्वाद्वा । गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याक-सर्पिःप्रतिमं तु मेद इति भिन्ने सति पिण्याकस्तिलकल्कः, सर्पिरत्र स्त्यानं, तत्सदृशं मेदः स्रवति । **भोजेन** तु मेदोग्रन्थेः संप्राप्तिः पठ्यते । यथा—"मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदथवा त्वचि । तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ कृशः कृशे, महान् स्थूले, ग्रन्थिर्भिन्नश्च पीडितः । तिलकल्कनिभः स्रावो घृतवच्चास्य जायते ॥" इति ॥ १५ ॥

†व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु सिराप्रतानम् ।
संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥१६॥
ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
अरुक् स एवाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥ १७ ॥
(सु. नि. अ. ११)

सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह—व्यायामजातैरित्यादि । संकुच्येत्यन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः, तेन संकोच्येत्यर्थः । संपिण्ड्येति संहतीकृत्य । उन्नतमाशु वृत्तमिति अस्य सामान्यलक्षणेनैव सिद्धे पुनस्तदुक्तिरतिशयार्थम् । स च सिराजो ग्रन्थिर्यदि सरुजश्चलश्च स्यात्तदा कृच्छ्रसाध्यः । स चारुजश्चापीत्यादिना न साध्यः । स चेति चकारेण-

* 'पाषाणवत् संघातान्वितो महानित्यर्थः । भिन्नः सन् शुक्लं घनं पूयं स्रवेत् ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

† 'तैस्तैरिति बलवद्विग्रहादिभिः । सिराप्रतानं सिराभ्यो निर्गतं सूक्ष्मसिराजालम् । उन्नतमुच्चं, वृत्तं वर्तुलम् ।' (आ० द०) ॥ १६-१७ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रुजत्वादिधर्मयोगादपरेऽपि ग्रन्थयोऽसाध्या इति सूचयति । यदुक्तं **भोजे**-"पञ्चैतान् रुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलांस्त्यजेत् । कपोल-गल-मन्यासु दुश्चिकित्स्याश्च सन्धिषु ॥" इति । अन्ये तु मांसासृग्भ्यां षष्ठं ग्रन्थिं वदन्त एवं पठन्ति-"मांसासृजं चार्बुदलक्षणेन तुल्यं हि दृष्टं त्वथ लक्षणज्ञैः ।" इति । किंत्वनार्षोऽयं पाठः, भोजादिसमानतन्त्रेष्वदृष्टत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

*गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ १८ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ॥ १९ ॥
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ।
(सु. नि. अ. ११)

मांस-शोणितदूष्यसाम्यादर्बुदाभिधानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—गात्रप्रदेशे क्वचिदित्यादि । क्वचिदेवेत्यनेनानियतदेशे, न पुनरपचीवन्नियतदेशे । 'संमूर्च्छिता' इति पाठान्तरे संमूर्च्छिता वृद्धाः, दूष्यसंसृष्टा इति **कार्तिकः** । मांसमसृक् प्रदूष्येति सर्वार्बुदसाधारणं दूष्यं, मांसार्बुद-मेदोर्बुदयोस्तु विशेषेण मांसदुष्टिः; मांसार्बुद-मेदोर्बुदयोरपि तद्दूषको दोषोऽस्ति, तेन तत्रापि दोषकर्तृतया संप्राप्तिरियं भवति । मांसोच्छ्रयमिति मांसोच्छ्रयतया प्रतीयमानम् । मेदोजेऽपि मांसमुद्गतं भवति । अत्यगाधमिति दूरानुप्रविष्टम्; अत एवानल्पमूलमित्युक्तम् । वातादिभिस्तदर्बुदं जायते भवति, तेन षडर्बुदानि भवन्ति । ग्रन्थेः समानानीति वात-पित्त-कफ-मेदोग्रन्थिभिर्वात-पित्त-कफ-मेदोर्बुदानां लक्षणानि समानानि, शोणितज-मांसजयोस्तु लक्षणं पृथक् वक्ष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥—

†दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च संकुच्य संपिण्ड्य ततस्त्वपाकम् ॥ २० ॥
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धम् ।
करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु ॥ २१ ॥
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ।
(सु. नि. अ. ११)

रक्तार्बुदमाह—दोषः प्रदुष्ट इत्यादि । संकुच्येति अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । अपाकमीषत्पाकं, तेन सास्रावमित्युपपन्नं भवति । दोष उन्नह्यति उच्छ्रितो भवति । सास्रावमीषत्स्रावम् । मांसपिण्डमाशुवृद्धं शीघ्रवर्धनं, मांसाङ्कुरैराचितं करोति, तथा अजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमपि करोति; रुधिरं चात्राधिष्ठानभूतं सिरागतं प्रवर्तते न तु पाकात्,

* 'मांसार्बुद-मेदोर्बुदयोश्च विशेषेण मांसमेदोदुष्टिः, वृत्तं वर्तुलं, मृदुं मृदुस्पर्शं, मांसमेदाश्रयत्वात् ।' (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

† सुश्रुतोक्तै 'रक्तक्षयोपद्रवैः पाण्डुः स्यात् ।' (आ० द०) ॥ २० ॥ २१ ॥

१ एतच्च-'वृत्तं मृदुं मन्दरुजं' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ईषदेव स्रावस्य क्लेदरूपस्योक्तत्वात्। किंवा उन्नह्यतीत्यन्तर्भावितण्यर्थः, तेन मांसपिण्डमुन्नाहयति उद्गतं करोति। 'दोषाः प्रदुष्टा' इति पाठपक्षे 'सास्रावमुन्नह्य हि' इति पाठः। उन्नह्य उन्नाह्य, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्। हि पादपूरणे ॥ २० ॥ २१ ॥—

***मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम् ॥ २२ ॥**
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम्।
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ २३ ॥
मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं,

(सु. नि. अ. ११)

मांसजन्यसंप्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरित्यादि। अश्मोपमं पाषाणवत् कठिनम्। अप्रचाल्यं स्थिरम्। यद्यपि रक्त-मांसार्बुदयो रक्त-मांसयोर्हेतुत्वेनोक्तिस्तथाऽपि रक्तजे पित्तं, मांसजे वायुरारम्भकः, एवमपि ताभ्यां घृतदुग्धन्यायेन व्यपदेशः। मांसपरायणस्य मांसाशनशीलस्य। तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिः, "मांसं मांसेन वर्धते" इत्यभिधानात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च।
†संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम् ॥ २४ ॥

(सु. नि. अ. ११)

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—साध्येष्वपीत्यादि। संप्रस्रुतं स्रावयुक्तं, स्रावश्चात्रापाकित्वेऽपि त्वगवदरणान्मनागवगन्तव्यः। स्रोतःसु नासादिषु। अचाल्यं स्थिरम् ॥२४॥

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ २५ ॥

(सु. नि. अ. ११)

अध्यर्बुदमाह—यज्जायत इत्यादिना। अधिकमर्बुदमध्यर्बुदम्, एतद्द्विरर्बुदमेव। यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वेति द्वन्द्वजातं युग्मेन जातं, युगपदेकदा क्रमेण वा, तद्द्विरर्बुदं न साध्यम्। तथाच **भोजः**-"अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत्। द्विरर्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत् ॥" इति ॥ २५ ॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु।
दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ २६ ॥

(सु. नि. अ. ११)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गलगण्ड-गण्डमालापची-ग्रन्थ्यर्बुदनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

---

* 'मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गप्रदेशे, अपाकं पाकरहितम्।' (आ० द०) ॥ २२ ॥ २३ ॥

† 'स्रोतस्सु सिरादिषु।' (आ० द०) ॥ २४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—न पाकमायान्तीत्यादि। सर्वार्बुदानि पित्तरक्तजान्यपि न पाकमायान्ति, कुत इत्यत आह—कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च। ननु, अपच्यामपि विशेषतः कफ-मेदसी अधिके, अथ च तस्याः पाकोऽस्त्येव, इत्यत आह—दोषस्थिरत्वादिति। अपच्यां कालान्तरेण हि रक्त-पित्तमधिकं पाकमारभते, तच्चेह दोषस्थिरत्वात् सदा सदृशदोषत्वाद्ग्रथितत्वाच्च न पाकारम्भकम्। अन्ये तु दोषस्थिरत्वादिति दोषोच्छ्राय-रूपशोथकाठिन्यादित्याहुः; तदप्रयोजनकम्, अन्यत्र दोषोच्छ्राय-शोथकाठिन्येऽपि पाक-दर्शनात्। अथ कुतोऽत्रोक्तहेतुसंपदित्याह—निसर्गतस्त्विति। निसर्गतो व्याधिस्वभावात्। भोजेऽप्युक्तं—"न पच्यते स्थिरत्वाच्च ग्रथितत्वात् स्वभावतः।" इति ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां गलगण्ड-गण्डमालापची-ग्रन्थ्यर्बुदनिदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

अथ श्लीपदनिदानम्।

*यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।
तच्छ्लीपदं स्यात् कर-कर्ण-नेत्र-शिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥ १ ॥
वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम्।
अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥
पित्तजं पीतसंकाशं दाह-ज्वरयुतं मृदु।
श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

उत्सेधसाधर्म्यादर्बुदेन सह कफसंबन्धाव्यभिचारसाम्याच्चाथ श्लीपदनिदानम्। तस्य संप्राप्तिमाह—य इत्यादि। वङ्क्षणावस्थानमेवास्य पूर्वरूपम्। क्रमेणेति शनैः शनैः। तच्छ्लीपदं स्यादित्यनेन निरुपाधिरेवेयं संज्ञेति दर्शयति; अन्ये शिलावत् पदं श्लीपदमिति वदन्ति, नैरुक्त्येन च विधिना साधुत्वम्। कर-कर्णादिगतश्लीपदानां यथोक्तसंप्राप्त्यभावात् केचिदाहुरिति परमतेनोक्तिः ॥ १–३ ॥

†वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते।
अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

एषामसाध्यतामाह—वल्मीकमिवेत्यादि। संजातं प्रवृद्धं सत् वल्मीकवद्बहुशिखरा-

---

* 'वङ्क्षणमूरुमेढ्रसंधिः, वङ्क्षणस्थः श्वयथुर्भृशार्तिसहितश्च चरणं गच्छतीत्यर्थः, अकारणेनैव पीडा। बहुशो वारंवारं ज्वरः। पीतसंकाशं पीतावभासं, मृदु मृदुस्पर्शम्। स्निग्धवद्वर्णो यस्य चिक्कणमित्यर्थः। पाण्डु पीतश्वेतम्।' (आ० द०) ॥ १–३ ॥

† 'सर्वात्मकं त्रिदोषजम्। अन्ये अब्दात्मकमिति पठन्ति, तत्रातिक्रान्तवत्सरमित्यर्थः।' (आ० द०) ॥ ४ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कारं ग्रन्थिभिरुपचितं यद्भवति तदसाध्यम् । अन्ये तु पुनरमुं ग्रन्थिं कफजलक्षणत्वेन वर्णयन्ति; तन्न मनो धिनोति, सुश्रुते वल्मीकवज्जातस्यासाध्यत्वेनाभिधानात् । तद्यथा- "तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकमिव संजातं संप्रस्रुतमिति वर्जनीयानि भवन्ति ।" (सु. नि. स्था. अ. १२) इति । अब्दात्मकमित्यादि । अब्दात्मकं संवत्सरातीतम्, अब्दमेकमिति पाठे तु 'अतिक्रान्तं' इति शेषः । महदिति अत्यन्तमुच्छूनम् । वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् ॥ ४ ॥

*त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात् ।
गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥ ५ ॥
(सु. नि. अ. १२)

श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—त्रीण्यप्येतानीत्यादि । ननु, यद्यव्यभिचारी सर्वत्र कफः कथं तर्ह्येकदोषजत्वव्यपदेशः, सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसङ्गात्? उच्यते- अनुबन्धोऽत्र कफः, न त्वनुबन्ध्यः; एतेनात्र न द्विदोषजप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

†पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः ।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥
(सु. नि. अ. १२)

श्लीपदसंभवहेतुं देशमाह—पुराणोदकेत्यादि । अनूपदेशे हि सलिलं पतितं बहूदकं निम्नतया न शोषमुपयाति; जाङ्गले त्वाग्नेयोन्नतभूभागत्वान्न पुराणोदकभूयिष्ठता । स्तिमितस्यानूपस्य मन्दातपत्वेनोष्णर्तावपि शीततेत्यत उक्तं—सर्वर्तुषु च शीतला इति । कर-कर्णादिगतश्लीपदसंदेहे कोपद्वारेण ज्वरेण च श्लीपदावधारणं करणीयम् ॥ ६ ॥

‡यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य ।
सास्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने श्लीपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥

अपरमसाध्यलक्षणमाह—यदित्यादि । अत्युन्नतसर्वलिङ्गमिति येन दोषेणारब्धं श्लीपदं तस्यात्युन्नतानि अतिवृद्धानि सर्वाणि लिङ्गानि यत्र तत्तथा । सकण्डुरमिति अत्यन्तकण्डुमत् । श्लेष्मयुतमिति श्लेष्मानुगम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां श्लीपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥

---

* 'त्रीणि वातजादीनि, यतो गुरुत्वं च श्लेष्मणा विना न स्यात्, अतः श्लीपदं कफाधिकम् ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

† 'पुराणोदकभूयिष्ठा इति अनूपदेशे सलिलं पतितं बहूदकं निम्नभूभागतया न शोषमुपयाति, अतोऽनूपदेशस्य पुराणोदकभूयिष्ठता; जाङ्गले त्वाग्नेयोन्नतभूभागतया सलिलं पतितं न तिष्ठति, स्थितमपि रूक्षोष्णशुष्कत्वाद्देशस्य शोषमुपयाति, इति जाङ्गलदेशस्य न पुराणोदकभूयिष्ठता । सर्वेष्वपि ऋतुषु शीतला ये देशा इति हिमवत्प्रदेशाः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

‡ 'श्लेष्मलाहारो मधुरादिः, विहारो दिवास्वप्नादिः । सास्रावमास्रावयुतम् । अत्युन्नतसर्वलिङ्गं येन दोषेणारब्धं श्लीपदं, तस्यात्युन्नतान्यतिप्रवृद्धानि, सर्वाणि त्रिदोषलिङ्गानि च यत्र तत् ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ विद्रधिनिदानम् ।

*त्वग्रक्त-मांस-मेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथवाऽऽयतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

(सु. नि. अ. ९)

शोथत्वसामान्याद्विद्रधिनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—त्वग्रक्त-मांस-मेदांसीत्यादि । घोरमित्यन्येभ्योऽपि शोथसमुत्थानेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्य आशुकारित्वाद्दारुणम् । उच्छ्रिता भृशमिति अत्यर्थं वृद्धाः । अस्थिसमाश्रिता इत्यनेन स्थानसंश्रयोऽभिहितः । उच्छ्रिता भृशमित्यनेन प्रकोप आविष्कृतः, एतेनैवान्तरीयकतया चय-प्रसरावप्याक्षिप्तौ मन्तव्यौ । महामूलमस्थ्यादिसमाश्रयणाद्गम्भीरमूलम् । रुजावन्तमिति उत्पत्तावेव रुजाप्रकर्षवन्तम्, अतिशायने मतुप् । वृत्तमित्यादि वृत्तं वर्तुलम् । आयतं दीर्घम् । वृत्तायताभ्यां ग्रन्थ्यादिविलक्षणता । विद्रधिरिति ख्यात इति इतिशब्देन निरुपाधिसंकेतमात्रा विद्रधिसंज्ञेति दर्शयति । **चरके** तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसंज्ञा । यदुक्तं–"स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ।" (च. चि. स्था. अ. १७) इति ॥ १–३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

(सु. नि. अ. ९)

वातिकमाह—कृष्ण इत्यादि । विषमो भृशमिति कदाचिदल्पः, कदाचिन्महान् । चित्रोत्थान-प्रपाक इति चित्रौ नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वादुद्गम-प्रपाकौ यस्य स तथा ॥ ४ ॥

†पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थान-प्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

(सु. नि. अ. ९)

पैत्तिकमाह—पक्वेत्यादि । ज्वर-दाहावुत्थानकाल एव, पाककाले तु प्रकर्षवन्तौ ताविति विशेषः ॥ ५ ॥

---

* 'स षट्प्रकारः–त्रिभिर्दोषैस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, क्षतेनैकः, असृजाऽप्येक इति षट् ।' (आ० द०) ॥ १–३ ॥

† 'पक्वोदुम्बरसदृशः, श्यावः श्यामवर्णः, क्षिप्रमुत्थानप्रपाकौ यस्य स तथा ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

***शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः।**
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः॥ ६॥
(सु. नि. अ. ९)

कफजमाह—शरावेत्यादि। शरावसदृश इति महत्त्वसूचनपरम्॥ ६॥

तनु-पीत-सिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः।

पाकानन्तरं संभूतास्रावलिङ्गमाह—तनु-पीत-सिताश्चैषामित्यादि। क्रमश इति यथाक्रमं; तेन वातेन तनुः, पित्तेन पीतः, कफेन सितः; तनुस्रावे वातानुरूपो वर्णो ज्ञेयः॥—

नानावर्ण-रुजा-स्रावो घाटालो विषमो महान्॥ ७॥
विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः।
(सु. नि. अ. ९)

सन्निपातजमाह—नानेत्यादि। नानावर्ण-रुजा-स्राव इति नानाशब्दो वर्णादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते; नाना बहुविधा वर्णाः कृष्ण-पीत-शुक्लवर्णाः, रुजास्तोद-दाह-कण्ड्वादिकाः, तनु-पीत-सिता आस्रावाश्च यस्य स तथा। अन्यत्र शोथे पाककाले नानारुजा, अत्र तु सर्वदा। घाटाल इति घाटा अस्यास्ति स घाटाल इति मत्वर्थीयो लच्, अलुच्छ्रिताग्रत्वेन घाटाल इव। विषमोऽसाध्यत्वात्। विषमं पच्यत इति चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्ध्वानूर्ध्वभेदेन विषमं यथा भवति तथा पच्यत इति; विषमसमम्। ननु, विषमपाकित्वं वातिके विद्रधावुक्तं, तथाऽनुपक्रान्ते च शोथे; यथा—"योऽभ्युत्थितोऽल्पो यदि वा महान् स्यात् क्रियां विना पाकमुपैति शोथः। विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः॥" (सु. सू. स्था. अ. १७) इति; अतः संशये कथं मिथो भेदप्रतीतिः? उच्यते—वातिकेऽप्रतीकारेणैव विषमपाकित्वम्, इह पुनः प्रतीकारेऽपि वैषम्यं; वातिके तु पाकमात्रवैषम्यं, न तु गाम्भीर्यादिना; अतो वातिकः साध्यः॥७॥-

†तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः॥ ८॥
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत्।
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः॥ ९॥
आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः।
(सु. नि. अ. ९)

अभिघातजस्यागन्तोः संप्राप्तिमाह—तैस्तैरित्यादि। तैस्तैरिति काष्ठ-लोष्ट-पाषाणादिभिः। अभिहत इति अस्रुतरक्तस्य मथित-पिच्चितादेरुपलक्षणं, क्षत इति स्रुतरक्तस्य छिन्न-भिन्नादेः; द्वयोरभिहतयोरपथ्यकारिण इति विशेषणम्। क्षतोष्मेति क्षतशब्दस्य

* 'चिरमुत्थानप्रपाकौ यस्य स तथा।' (आ० द०)॥ ६॥

† 'वातेन विस्तारितः, क्षतेन रक्तक्षयात् रक्तं पित्तं चेरयेत् कोपयेत्।' (आ० द०)॥ ८॥ ९॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हिंसामात्रपरिग्रहात् क्षताभिहतयोरप्यूष्मा क्षतोष्मशब्देनोच्यते । वायुविसृत इति क्षते रक्तक्षयादभिहतेऽभिघातादेव वातकोपः, कुपितेन वातेन हेतुभूतेन विसृतः प्रसृतो वायुविसृतः । यद्यप्ययं वात-पित्त-रक्तजस्तथाऽपि प्रागभिघातसंभवत्वेनागन्तुः, वात-पित्त-रक्तानां जनकत्वेनैव विलक्षणाऽस्य संप्राप्तिः । पित्तविद्रधिलक्षण इति अत्रोक्तज्वरादि-व्यतिरिक्तसंस्थान-वर्ण-वेदनादिपित्तविद्रधिलिङ्गयुक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

*कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाह-रुजाकरः ॥ १० ॥
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ।

(सु. नि. अ. ९)

रक्तजमाह—कृष्णेत्यादि । पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन लब्धावपि दाह-ज्वरौ तीव्रता-विशेषार्थमुक्तौ । श्याव इति पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन प्रसक्तस्य पक्वोदुम्बरसंकाशस्या-पवादः । **भोज**प्रभृतयस्तु धातुरक्तजं विद्रधिं परित्यज्य मक्कल्लसंज्ञयाऽऽर्तवलक्षणरक्तजं पठन्ति । तेषां मते आर्तवजेन सह षड्विद्रधयः, **सुश्रुते** तु धातुरक्तजोऽपि तथा मक्कल्लसंज्ञकोऽपि विद्रधिः सामान्येन रक्तज एवेति षड्विद्रधय इति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥—

†पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ ११ ॥
वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।
गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा ॥ १२ ॥
वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाऽप्यथ ।
तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १३ ॥
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
गुदे वातनिरोधश्च, बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥ १४ ॥
नाभ्यां हिक्का तथाऽऽटोपः, कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
कटी-पृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ॥ १५ ॥

* 'कृष्णः कृष्णवर्णः, स्फोटावृतः पिडकायुक्तः, श्यावः श्यामवर्णः; अन्ये 'कृष्णस्फोटा-वृतः' इति पठन्ति, तत्र कृष्णैः स्फोटैरावृतः ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'दोषा वातादयः, पृथग् भिन्नाः, संभूय मिलित्वा वा, अन्तर्मध्ये, गुल्मरूपिणं गुल्मवत् संहतं; वल्मीकवत्समुन्नद्धं वल्मीकं भूमौ कृमिविशेषैः कृतं, तद्वत्समन्तादुन्नतम् । स्थानसंश्रय-माह—गुद इत्यादि । बस्तिमुख इति बस्तिमुखाश्रितमांसादौ; न च बस्तौ, तनुत्वात् । कुक्षौ पार्श्वयोरधोभागे, वङ्क्षणयोरूरुमेढ्रसंध्योः । वृक्कौ मांसपिण्डद्वयम्, एको वामपार्श्वे स्थितः, द्वितीयो दक्षिणपार्श्वस्थितः; प्लीहा उदरस्य वामपार्श्वे स्थितः, यकृत् कालखण्डं दक्षिण-पार्श्वस्थं, हृदयं कमलमुकुलाकारमधोमुखं, क्लोम कालखण्डाधस्तात् स्थितं दक्षिणपार्श्वस्थं तिलकं प्रसिद्धम् । तेषामाभ्यन्तराणां विद्रधीनां लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैरुक्तानि । प्रत्येकं स्थानसंश्रयत्वेन रूपमाह—गुद इत्यादि । गुदे जाते विद्रधौ वातनिरोधो भवति, तथा बस्तौ कृच्छ्रमूत्रताऽल्पमूत्रता च । नाभ्यां हिक्का, तथा आटोपो रुजापूर्वकः क्षोभः । वङ्क्षणोत्थे

१ एतच्च 'कृष्णः स्फोटावृतः' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् ।
सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ॥
श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः ॥ १६ ॥

(सु. नि. अ. ९)

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं साध्यतामसाध्यतां च प्रतिपादयितुमाभ्यन्तरविद्रधिमाह—पृथगित्यादि । इयमधिकविधानार्थमुक्ताऽपि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते । आभ्यन्तरस्य रक्तजस्य तथाऽऽगन्तोश्च विद्रधेर्दोषेण व्यपदेशादियमेव तत्रापि संप्राप्तिर्ज्ञेयेति कश्चित् । बाह्यागन्तुवदाभ्यन्तरागन्तुसंप्राप्तिरित्यर्थः । क्षतजस्याभ्यन्तराभावान्न निर्दिष्टः क्षतज इति तु **जेज्जटः** । गुल्मरूपिणमिति गुल्मवत् संहतम् । एतदाभ्यन्तरविद्रधीनां सामान्यरूपं; विशेषलक्षणं तु बाह्यविद्रधिलक्षणैरेव ज्ञेयम् । वल्मीकवत् उच्छूनत्त्वं, समुन्नद्धं समन्तादुन्नतम्; एतदपि पच्यमानावस्थायां सर्वेषां समानम् । वस्तिमुख इति बस्तिमुख एव, विद्रध्याधारभूतमांसादिसंभवात्; न बस्तौ, तस्य तनुत्वात्। आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः । मारुतकोपनमिति मार्गावरोधाद्वायोः कोपः । वृक्कयोरिति वृक्कमग्रमांसम् । सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यथा, सर्वसिराधिष्ठानत्वाद्धृदयस्य । क्लोम्नीति क्लोम वृक्कादूर्ध्वं पिपासास्थानम् । पेपीयते पय इति पुनः पुनर्जलं पातुमिच्छतीत्यर्थः ॥११-१६॥

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः ।

(सु. नि. अ. ९)

स्रावनिर्गममार्गमाह—नाभेरित्यादि । उपरिजा वृक्क-प्लीहादिजाः । यान्ति स्रवन्ति। नाभिजस्तूभयमार्गस्रावी, ऊर्ध्वाधःस्रावश्च तथागतित्वाद्वातस्य । यदाह **हारीतः**- "ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितोऽपि पूयः । अधःप्रभिन्नेषु च पायुमार्गात्, द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु ॥" इति । इतर इति नाभि-बस्ति-वङ्क्षणजाः ॥-

***अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ॥ १७ ॥**
हृन्नाभि-वस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥ १८ ॥

(सु. नि. अ. ९)

विद्रधौ तीव्रः कटीपृष्ठग्रहो भवति । वृक्कयोरित्यादि पार्श्वसंकोचः पार्श्वोत्पाटनमिव । प्लीह्नि उच्छ्वासावरोधनं भवति । तथा हृदीति हृदयोत्थे विद्रधौ सर्वाङ्गप्रग्रहादय उपद्रवा भवन्तीत्यर्थः । तीव्रो दुःसहः, सर्वेषामङ्गानां प्रकर्षेण ग्रहणमिव सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यथा, सर्वाधिष्ठानत्वाद्धृदयस्य । यकृति जाते विद्रधौ श्वासस्तथा हिक्का च भवति ।' (आ० द०) ॥११-१६॥

* 'साध्यासाध्यत्वमाह—अध इत्यादि । वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकागन्तुरक्तजा इति अयं बाह्येषु विषयः, त्रिदोषजस्त्वसाध्यः । तेषां विद्रधीनामाभ्यन्तरेष्वसाध्यत्वमाह—आध्मातमित्यादि ।

---

१ 'क्षतस्यान्तरभावान्न' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
'आम-पक्व-विदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १९ ॥'
(वा. नि. अ. ११)

आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दि-हिक्का-तृषान्वितम् ।
रुजा-श्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २० ॥
(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

साध्यत्वादिकमाह—अध इत्यादि । अधःस्रुतेष्विति स्वयमेव यदा नाभ्यादिजा भिन्ना अधः स्रवन्ति तदा जीवति । स्रुतेपूर्ध्वं न जीवतीति ऊर्ध्वं पूयस्यासम्यङ्निर्गमान्न जीवनम् । हृन्नाभि-वस्तिवर्ज्या इति प्लीह-क्लोमादिजाः । भिन्नेषु वाह्यत इति वैद्यव्यापारेण भिन्नेषु; अन्ये मर्माद्याशयजेषु स्वयमेव भिन्नेष्विति व्याचक्षते, अन्तर्भिन्नेष्वप्यधःस्राविषु जीवनोक्तेः । नेतरेष्विति हृन्नाभि-वस्तिजेषु भिन्नेषु तेषां मर्मत्वाद् बाह्या आभ्यन्तरा वा वर्ज्याः । कदाचनेति पाके अपाके वा । तथाच **भोजः**—"असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु बस्तिजः ॥ त्वग्जो नाभेरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरिनाभिजः ॥" इति । अत्र मर्मजशब्देन हृदय-नाभिजावुच्येते । बद्धनिष्यन्दमिति बद्धमूत्रम् । एतद्वस्तिजे प्रायः ॥ १७–२० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विद्रधिनिदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

अथ व्रणशोथनिदानम् ।

*एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ।
षड्विधः स्यात् पृथक् सर्व-रक्तागन्तुनिमित्तजः ॥ १ ॥
शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।
विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये ॥ २ ॥

प्रायेण चिकित्सासाधर्म्याद् भाविव्रणत्वसंबन्धतुल्यत्वाच्च व्रणशोथनिदानमाह—एकदेशोत्थित इत्यादि । षड्विध इति संख्याकथनं द्वन्द्वजनिषेधार्थम् । प्रागुक्तैरिति

अत्र केचित्तन्त्रान्तरोक्तं स्तनविद्रधिलक्षणं पठन्ति, तद्यथा—"एवमेव स्तनसिरा विकृताः प्राप्य योषिताम् । सूतानां गर्भिणीनां च संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥ स्तने सदुग्धे चाप्यस्त्वाह्यविद्रधिलक्षणः । नालीनां सूक्ष्मरन्ध्रत्वात् स कन्यानां न जायते ॥" इति।' (आ० द०) ॥१७-२०॥

* 'एकदेशे जातः शोथः, एतद्व्रणपूर्वरूपं; स च षड्विधः—त्रिभिर्दोषैस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, रक्तेनैकः, अन्य आगन्तुकोऽभिघातजः, एवं षट् । तेषां लक्षणनिर्देशं दर्शयन्नाह—प्रागुक्तैरिति; शोथनिदानोक्तैः तनुत्वक्परुषारुणादिकैः ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आमपक्वैषणीयोक्तैः, तत्र हि "वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितः" (सु. सू. अ. १७) इत्यादिना षट्शोथलक्षणान्युक्तानि । विशेषः कथ्यते चैषामिति तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यत इत्यर्थः । पक्वापक्वादिनिश्चय इति अत्रादिशब्देन पच्यमानस्य परिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

*विषमं पच्यते वातात्, पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम् ।
कफजः, पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ३ ॥

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—विषममित्यादि । पित्तवदिति पित्तशोथवदचिरं पच्यते ॥ ३ ॥

†मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता ।
मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥
‡दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।
पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥
भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६ ॥
सोषाचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते ।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ॥ ७ ॥
न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् ।
ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

पच्यमानलक्षणमाह—दह्यत इत्यादि । पच्यमानशोथे पित्तलिङ्गान्येव भूयसा भवन्ति, विदाहस्य पित्तप्रकोपजत्वात्; विदाहश्चात्र दोषादीनामेव । तेन ज्वरतृष्णारुच्यादयोऽत्र पित्तलिङ्गानि । छिद्यत इति द्विधा क्रियत इव । भिद्यत इति विदार्यते । सोषाचोष इति उषा दाहः, चोषः पार्श्वस्थाग्निसंतापवद्व्यथा, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा ॥ ४-८ ॥

---

* 'विषमं श्वयथोरेकदेशे अर्धे वा । पित्तोत्थोऽचिरं शीघ्रं, कफजश्चिरं चिरकालं पच्यते ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'आमशोथलक्षणमाह–मन्देत्यादि । मन्दोष्मता ईषदुष्णता, त्वक्सवर्णता त्वक्सदृश इव वर्णः ।' ॥ ४ ॥

‡ 'अग्निना दह्यत इव, क्षारेण पच्यत इव, पिपीलिकाभिर्दश्यत इव, शस्त्रेण भिद्यत इव, दण्डेन ताड्यत इव, अन्तर्मध्ये, हस्तेन पीड्यत इव, सूचीभिर्विध्यत इव । उषा एकदेशिको दाहः, चोषः चूषणवद्वेदना, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा । विवर्णो म्लानः, अङ्गुल्या इवावघट्यते चाल्यते । आसने तथा शयने तथा स्थाने ऊर्ध्वभवने वृश्चिकविद्धवच्छान्तिं न गच्छेद् । आध्मातवस्तिवद्वायुपूर्णबस्त्याख्यमूत्रकोशवद् श्वयथुराततो भवति, त्वक्संकोचरहित इत्यर्थः । ज्वरतृष्णादयश्चोपद्रवा भवन्ति पच्यमानव्रणशोफे ।' (आ० द०) ॥ ५-८ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*वेदनोपशमः शोथोऽलोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।
प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् ।
वस्ताविवाम्बुसंचारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते ॥ १० ॥
पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।
भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

पक्वलक्षणमाह—वेदनोपशम इत्यादि । दाहादिवेदनोपशान्तिः, विदाहोपशमेन पित्तस्याबलवत्त्वात् । तोदः कण्डूश्चात्र वात-कफलिङ्गम् । प्रादुर्भावो वलीनामिति मांसशैथिल्याद्वलीसंभवः । उपद्रवाणां प्रशम इति पित्तकोपजनिता उषा-चोष-तृष्णारुच्यादयो रोगा एव उपद्रवास्तेषां प्रशमः । निम्नता स्वरूपतः, अङ्गुलिपीडनाद्वा । स्फुटनं त्वचामिति किंचित्त्वगवदरणम् । वस्ताविवेत्यादि । वस्तिश्चर्मपुटकम्, पूयस्येत्यत्र 'संचार' इति शेषः । अयमर्थः—वस्तौ यथाऽम्बुसंचारस्तथा शोथेऽङ्गुलिपीडिते सति पूयस्य संचारः । पीडयत्येकमन्तमन्ते च पिडित इति एकमन्तं देशम्, अन्ते अवयवे पीडिते पीडयत्यवगाहते, 'पूय' इति शेषः ॥ ९–११ ॥

†नर्तेऽनिलाद्रुङ्ग विना च पित्तं पाकः, कफं चापि विना न पूयः ।
तस्माद्धि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रय एव दोषाः ॥१२॥
(सु. सू. अ. १७)

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसंबन्धमाह—नर्तेऽनिलाद्रुगित्यादि । रुग्जा तोदादिरूपा । **सुश्रुते**—"त्रिभिरेतैः शोणितचतुर्थैश्च शरीरमिदं धार्यते" (सु. सू. स्था. अ. २१) इति द्वितीयदर्शने शोणितप्राधान्याख्यापकमाश्रित्योक्तं—"कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥" (सु. सू. स्था. अ. १७) इति । अत्र दर्शने पित्तं विदाहकुपितं शोणितं दूष्यं कर्मभूतं पचति, वात-कफौ वशे कृत्वा क्रोडीकृत्य; हीनार्थो वा वशेशब्दः, वात-कफौ हीनौ कृत्वेत्यर्थः; शोणितं कर्तृभूतं वा, तेन पत्त्यनुकूलत्वाद्विवक्षितं; पूर्वदर्शने कफात्

---

* 'अलोहितः पाण्डुः धूसरो वा, यदुक्तं **सुश्रुते**—"पाण्डुताऽल्पशोथता" इति । भक्ताकाङ्क्षेति वेदनापगमादेव ।' **(आ० द०)** ॥ ९–११ ॥

† 'अनिलाद्वातादृते रुङ् न भवति, पित्तं विना पाको न भवति, कफं विना पूयो न भवति, तस्माद्धेतोः सर्वे शोफाः परिपाककाले त्रिभिरेव दोषैः पाकं गच्छन्ति । प्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयकालावधिना अभि समन्ततो भावेनाभ्युदितं कुपितं पित्तं; पित्तमत्र दोषो ज्ञेयः, शोणितं दूष्यं, तु शब्दोऽत्र पुनरर्थे, वातकफौ वशे कृत्वा आत्मसात् कृत्वा, पाकक्रियायां पित्तस्य प्राधान्यात् । पूर्वमते कफात् पूयः, अत्र तु शोणितादिभिरिति तात्पर्यार्थः ।' **(आ० द०)** ॥ १२ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पूयः, अत्र दर्शने शोणितात् पूय इति विशेषः । गम्भीरपाके शोथे सकलामपच्यमानलक्षणानुदयादज्ञायमाने लक्षणान्तरमुक्तं **सुश्रुतेन** । तद्यथा–"कफजेषु खलु शोथेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति भिषञ्मोहमुपैति, यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोथताऽल्परुजताऽश्मवद्घनता च, न तत्र मोहमुपेयात् ।" (सु. सू. स्था. अ. १७) इति । अस्यार्थः–तदा राग-दाहादिवेदनासमुदयानन्तरं त्वक्सवर्णतादीनि भवन्ति तदा न मोहमज्ञानतामुपेयात् पक्वमेवेति निश्चिनुयात् । **गदाधरेण** तु त्वक्सवर्णतादीनि संशयहेतून्युक्तानि; यतस्तेन "गम्भीरपाकित्वादन्तः पाको बहिः पुनस्त्वक्सावर्ण्यं, गम्भीरपाकित्वादेव बहिः शीतता, कफारब्धत्वान्मन्दरुजताऽश्मवच्च घनता" इत्यभिधाय "शेषं पक्वलक्षणैर्जानीयात्" इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

***कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः संदहति प्रसह्य ।**
तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं सिराः स्नायु च खादतीह ॥१३॥

(सु. सू. अ. १७)

अविनिःसृतस्य पूयस्य दोषमाह—कक्षमित्यादि । कक्षं समासाद्येति कक्षं तृणादिगहनम् ॥ १३ ॥

†आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १४ ॥
यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १५ ॥

(सु. सू. अ. १७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने व्रणशोथनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

श्वपचाविव चण्डालाविव, मन्तव्यौ ज्ञातव्यौ । शेषास्तस्करवृत्तय इति लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तस्करा इव शेषाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां व्रणशोथनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

---

* 'कक्षं तृणादीनां समूहं, वाय्वीरितो वायुप्रेरितः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

† 'आममपक्वं, विदह्यमानं पच्यमानं, सम्यक् पक्वं च, यो भिषक् जानीयात्, स वैद्यो भवेदायुर्वेदवित् स्यात्; शेषा अन्ये आमादिज्ञानवर्जिता लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तस्करा एव । अपक्वपक्वयोश्छेदनाच्छेदनेन वैद्यदोषमाह–य इत्यादि । श्वपचश्चाण्डालः, स हि सर्वभक्षित्वात् श्वानमपि पचति ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ शारीरव्रणनिदानम् ।

*द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः ।
दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १ ॥
"स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ २ ॥
तृष्णा-मोह-ज्वर-क्लेद-दाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥
वहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ ४ ॥"
(च. चि. अ. २५)

रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्

शोथानामनुपक्रान्तानां व्रणभावापत्तेर्व्रणनिदानमाह—द्विधेत्यादि । 'व्रण गात्रविचूर्णने' इत्यस्माद्धातोर्व्रणस्य साधुत्वमुक्तम् । व्रणनिरुक्तिश्च **सुश्रुतेन** कृता । यथा— "वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवास्तु न नश्यति । आदेहधारणाज्जन्तोर्व्रणस्तस्मान्निरुच्यते ॥" (सु. सू. स्था. अ. २१) इति । अन्य इत्यागन्तुः । आगन्तुव्रणे यद्यपि दोषस्तत्कालं तदात्वे न संचय-कोप-प्रसरणशाली विकारकरणसमर्थः कल्पयितुं शक्यते, तथाऽपि सप्तरात्रं क्षतोष्मनिर्वापणाय मधुसर्पिरुपयोगाच्छीतक्रियाविधानाच्च निजव्रणविलक्षणचिकित्सार्थं व्यपदिश्यते ॥ १-४ ॥—

†द्वि-त्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।

रक्तस्यैकैकस्मिन् दोषे द्वन्द्वे च प्रसरमाह—द्वि-त्रिजः स्यात्तदन्वयैरिति । रक्तान्वयैरेकैकदोषैर्द्वन्द्वैश्च; रक्तान्वितैरेकैकदोषैर्द्विजो व्रणः, रक्तान्वितैर्द्वन्द्वत्रयैस्त्रिजः; एवं दोषत्रयेऽपि रक्तसंबन्ध ऊहनीयः; एवं पञ्चदशधा प्रसरो दोषाणामुपगृहीतो भवति । अथवाऽयमर्थः— तदन्वयैर्दोषद्वन्द्व-त्रयान्वयैः, तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजो द्वन्द्वजो व्रणः, दोषत्रयान्वयेन त्रिजः सन्निपातजः ॥—

---

* 'शारीरागन्तुभेदतो व्रणो द्विधा ज्ञेयः, तयोर्द्वयोर्मध्ये आद्यः शारीरः स च दोषैः पवनकफपित्तशोणितसंनिपातैः स्यात्, अन्य इत्यागन्तुः शस्त्रादिक्षतसंभवो भवति । वातिकमाह— स्तब्ध इत्यादि । स्तब्धोऽचलः, तुद्यते शूलेनेव, श्यावः श्याववर्णः । पैत्तिकमाह—तृष्णेत्यादि । एतैर्लिङ्गैः पित्तकृतं जानीयात् । क्लेद आर्द्रता, दाहदुष्टिः दाहवान्, अवदारणं त्वक्स्फोटनं, पूतिकैर्दुर्गन्धैः । कफजमाह—बहित्यादि । बहुपिच्छः भूयः पिच्छिलः, स्तिमितो निश्चलः, अल्पसंक्लेद ईषदार्द्रः ।' (आ० द०) ॥ १-४ ॥

† 'रक्तवर्णो भवति, रक्तस्रावो वा । द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैरिति पृथग्दोषै रक्तानुगैः द्वन्द्वैश्च; तेन पृथग्दोषैः सरक्तैर्द्विजः द्वन्द्वजः, सरक्तैस्त्रिजः, एवं त्रिदोषजेऽपि रक्तं संबन्धनीयम् । तद्यथा—वातजः, पित्तजः, श्लेष्मजः, संघातजः, रक्तजः, वातपित्तजः, वातश्लेष्मजः, पित्तश्लेष्मजः, एवमष्टौ; शोणितसंबन्धात् सप्त, वातशोणितसंबन्धात्तज्जः, पित्तशोणितजः, श्लेष्मशोणितजः, वातपित्तशोणितजः, वातश्लेष्मशोणितजः, पित्तश्लेष्मशोणितजः, सन्निपातशोणितज इति; एवं दोषाणां भेदेन पञ्चदशधा प्रसर उक्तः ।' (आ० द०)॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ ५ ॥
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ।
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ ६ ॥
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः । (च. चि. अ. २५)

साध्यत्वादिकमाह—त्वगित्यादि । सुखे देश इति मर्मरहिते देहावयवे । अनुपद्रव इति ज्वर-तृष्णाद्युपद्रवरहितः । धीमत इति हिताहितज्ञस्य । काले सुखे इति हेमन्ते शिशिरे च । अन्यतमैरिति उक्तानां गुणानां मध्ये एकतमैर्गुणैः ॥ ५ ॥ ६ ॥—

पूतिः पूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ॥ ७ ॥
दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ।

दुष्टव्रणलिङ्गमाह—पूतिरित्यादि । पूयातिदुष्टासृक्स्रावीति पूययुक्तमतिदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः । उत्सङ्गी कोटरवान् । चिरस्थितिरित्यनेन वहुलदोषसंवन्धं दर्शयति । तथाचोक्तम्—"अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ता व्रणाः प्रदूष्यन्ति, वृद्धत्वाद्दोषाणाम् ।" (सु. सू. स्था. अ. २२) इति । दुष्टव्रण इत्यत्र 'परिभाषित' इति शेषः । अतिगन्धादिरिति आदिशब्देन वर्ण-स्राव-वेदनाकृतयो गृहीताः, अतिशब्देन च विशिष्यन्ते । शुद्धलिङ्गविपर्यय इति वक्ष्यमाणशुद्धलिङ्गविपरीतः पूतित्वादियोगादेव । 'पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्रावी' इति क्वचित् पाठे पूतिशब्दः पूयदुष्टासृग्विशेषणम् ॥ ७ ॥—

†जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ॥ ८ ॥
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।

शुद्धव्रणलक्षणमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वातलाभ इति जिह्वातलवदाभा प्रभा यस्य स तथा; तलशब्दः स्वरूपवचनः । जिह्वातलाभशब्दश्चात्र मृदु-श्लक्ष्ण-स्निग्धशब्दैः प्रत्येकमभिसंबध्यते; तेन जिह्वातलाभो मृदुः, श्लक्ष्णः, स्निग्धश्चेत्याहुः । सुव्यवस्थ इति उत्सन्नोत्सङ्गित्वरहितः । निरास्राव इति दोषकृतस्रावरहितः । **चरके** तु पठ्यते—"नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिस्रावो न चातिरुक् । न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥" (च. चि. स्था. अ. २५) इति, तद्दर्शनादत्र निरास्रावत्वं दोषकृतस्रावहीनत्वं, विगतवेदनत्वं च वाताद्युक्तवेदनारहितत्वम् । व्रणस्रावकृतवेदनायुक्तत्वं पुनरस्त्येव, अत एव रूढलिङ्गे अरुजमित्युक्तम् ॥ ८ ॥—

* 'धीमतोऽतरलबुद्धेः । व्रणस्य कष्टसाध्यत्वमाह—गुणैरित्यादि । प्रागुक्तानां गुणानां मध्येऽन्यतमैर्गुणैर्हीनो रहितः, त्वङ्मांसजादीनामित्यर्थः । स व्रणः कष्टसाध्यः । असाध्यमाह—सर्वैरित्यादि । सर्वैस्त्वङ्मांसजादिकैर्गुणै रहितः, निरुपक्रमोऽनुपक्रान्तः' (आ० द०) ॥५॥६॥

† 'सुव्यवस्थ इति शोभनाकृतिः, तेनोत्सन्नोत्सङ्गित्वरहितः किंतु सम इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥—

१ एतच्च 'भूर्युपद्रवः' इत्यत्र 'निरुपक्रमः' इति पाठाभिप्रायेण । 'सर्वैर्विहीनोऽसाध्यस्तथैवोपद्रवान्वितः' इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ९ ॥
स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।
(सु. सू. अ. २३)

रुह्यमाणलक्षणमाह—कपोतेत्यादि । कपोतवर्णप्रतिमा इति पाण्डुधूसराः, स्थिरा अदरणाः । 'चिपिटिकावर्णा' इति पाठान्तरे चिपिटिका मांसचेली, तद्वर्णाः ॥ ९ ॥–

†रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ १० ॥
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ।
(सु. सू. अ. २३)

सम्यग्रूढलक्षणमाह—रूढवर्त्मानमित्यादि । रूढवर्त्मानमिति वर्त्म व्रणमार्गो व्रणवास्तु रूढो यस्य तम् । अन्तःपूयाभावादशूनमरुजं च । त्वक्सवर्णं त्वचा समानवर्णम् । समतलमिति समं तलेन जिह्वातलेन करतलेन वा । अग्रन्थिमित्यनेनोपर्युच्छूनताया निषेधः, समतलेन त्वधोनिम्नताया निषेधः ॥ १० ॥—

‡कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ।
वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥ १२ ॥
आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्येन्न सिद्ध्येद्दोषसंभवः ।
(सु. सू. अ. २३)

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—कुष्ठिनामित्यादि । कुष्ठे विशेषेणात्यन्तदोषदूषितरक्तादिदूष्यत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृच्छ्रसाध्यत्वम् । विषजुष्टानामिति दूषीविषार्तानाम् । शोषे मधुमेहे च धातुक्षयात्, व्रणे च रक्तस्रावादाहारसंयमनादधिका दुष्टिः । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेदिति मज्जा अस्थिस्नेहः, मस्तुलुङ्गं घृतिका । न सिध्येद्दोषसंभव इति दोषैरतिदूषितानां वसादीनां स्रावस्य बहुव्यापत्तिकरत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥–

§मद्यागुर्वाज्य-सुमना-पद्म-चन्दन-चम्पकैः ॥ १३ ॥
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः । (सु. सू. अ. २८)

---

* 'यस्य व्रणस्यान्ताः प्रान्ताः क्लेदेन वर्जिताः । स्थिरा अचलाः कठिना इत्यर्थः । 'चिपिटिकावन्तः' इति पाठे चिपिटिका मांसचेली चर्मवलीति यावत्, 'करोचडी' इति लोके, ता विद्यन्ते येषां ते चिपिटिकावन्तः ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥—

† 'अशूनं श्वयथुरहितम्, अरुजं पीडारहितम् ।' (आ० द०) ॥ १० ॥—

‡ 'वसा मांसस्नेहः, मस्तुलुङ्गो मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः, वसादीनां स्रावादागन्तुजे व्रणे कृच्छ्रसाध्यत्वं, किंतु दोषजे व्रणेऽसाध्यत्वम् ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥ १२ ॥—

§ 'मद्यं प्रसिद्धम्, अगुरु गन्धद्रव्यम्, आज्यं घृतं, पद्मं कमलं, मद्यादिभिः समानगन्धाः ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रिष्टरूपां गन्धविकृतिमाह—मद्यागुर्वाज्येत्यादि । सुमना जाती, सगन्धाः समानगन्धाः, दिव्यगन्धा अपरिकल्पिताद्भुतपारिजातादिगन्धाः ॥ १३ ॥—

*ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ १४ ॥
दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥
प्राणमांसक्षय-श्वास-कासारोचकपीडिताः ।
प्रवृद्धपूय-रुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

(सु. सू. अ. २८)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता इति मर्मसु न जाता अपि भृशवेदनाः, मर्मजातत्वेन हि भृशवेदनावत्त्वं युक्तम् । प्राणमांसक्षय इति प्राणक्षयेण शक्तिक्षयः, मांसक्षयेण चोपचयक्षयः । अनुक्तमप्यशेषं रिष्टं संगृह्णन्नाह—क्रियाभिरित्यादि ॥ १४–१७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

अथ सद्योव्रणनिदानम् ।

†नानाधार-मुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च ।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

(सु. चि. अ. २)

शारीरव्रणमभिधायागन्तुव्रणमाह—नानाधारमुखैरित्यादि । नाना धारा मुखानि च येषां तानि तथा । स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेनाकृतिविशेषे हेतुरित्यत उक्तं—नानास्थाननिपातितैरिति ॥ १ ॥ २ ॥

* 'ये बहिःशीतलाः, अन्तर्मध्ये अत्यर्थं दह्यन्ते । मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । पुनश्चासाध्यत्वमाह—क्रियाभिरित्यादि; पादचतुष्टयान्विताभिः ।' (आ० द०) ॥ १४–१७ ॥

† 'नानाधारामुखैः शस्त्रैः, नानास्थाननिपातितैः, एभिर्नानाकृतयो व्रणा भवन्ति, मे मत्सकाशात्तान् व्रणान् निबोध जानीहि । तत्षाड्विध्यमाह–छिन्नमित्यादि । एवं छिन्नादिभेदेनागन्तवः षड्विधा भवन्ति ।' (आ० द०) ॥ १ ॥ २ ॥

१ अस्याग्रे "व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥ तौ च रुक्च दिवास्वापात्, ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् ॥" इति ख. पुस्तकेऽधिकं पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*तिर्यक् छिन्न ऋजुर्वाऽपि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तच्च छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

(सु. चि. अ. २)

छिन्नलक्षणमाह—तिर्यगित्यादि । तिर्यगिति तिर्यग्व्यवस्थितः । छिन्नश्छेदसंपन्नः । ऋजुरवक्रः । गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशरूपस्य वा गात्रस्य पातनम् ॥३॥

†शक्ति-दन्तेषु-खड्गाग्र-विषाणैराशयो हतः ।
यत्किंचित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

(सु. चि. अ. २)

भिन्नलक्षणमाह—शक्तीत्यादि । विषाणं दन्तः शृङ्गं च । एतद्भिन्नलक्षणं पारिभाषिकं; तेन व्यध एवाशयदेशे भेद उच्यते, आशयदेशरहिते तु व्यधः । यत्किंचिदित्यादि । यस्य मूत्र-रुधिरादेर्य आशयो भिन्नः स तत् प्रस्रवेत्; तेन बस्तिर्भिन्नो मूत्रं, रुधिराशयो रुधिरमित्यादि ॥ ४ ॥

‡स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्ग-गुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥
मूर्च्छा श्वासस्तृषाऽऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्र-वातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
पक्वाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

(सु. चि. अ. २)

* 'यो व्रणस्तिर्यक्छिन्नोऽथवा ऋजुश्छिन्नः सन्नायतो भवेत्, 'तिरश्चीनः' इति पाठान्तरे स एवार्थः; ऋजुरवक्रः, अनयोर्द्वयोरप्यायत इति विशेषणम् । डल्लणस्तु व्याचष्टे—शस्त्रादि-प्रहारेण गात्रस्य हस्तादेः पातनं, चकारादपातनं च ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

† 'शक्त्यादिभिराशयो हतः सन् यत्किञ्चित् प्रस्रवेत् तद्भिन्नलक्षणमुच्यते । कुन्तो भल्लः; यत्किञ्चित् प्रस्रवेदिति किमपि निर्देष्टव्यमित्यर्थः; उदरं मेदः, पुरीषाशयः पुरीषम् ।' (आ०द०) ४

‡ 'स्थानशब्द आमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते, आमादीनां स्थानानि कोष्ठ इत्यभिधीयते । ज्वरमूर्च्छादय उपद्रवा भवन्ति, विण्मूत्रवातानां सङ्गोऽप्रवृत्तिः, मुखस्य लोहगन्धता, हृत्पार्श्वयोः शूलमिति संबन्धः । अतिमात्रमाध्मानम् आध्मातबस्तिरिवोदरपूर्णता, दारुणं मारणात्म-

१ 'कुन्ते°' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

यत्र भूयसामाशयानां स्थाने भेदव्यपदेशस्तमाह—स्थानानीत्यादि । आमस्य स्थानमामाशयः, अग्नेः पच्यमानाशयः, मलस्य पक्वाशयः, मूत्रस्य बस्तिः, रुधिरस्य यकृत्प्लीहानौ, हृत् हृदयं, उण्डुक इक्षुरसपाकमलवद्यः शोणितमलस्तज्ज उण्डुकः, स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानमिति, फुप्फुस इति हृदयस्य वामपार्श्वे 'फुप्फुस' इति ख्यातः । मूत्रमार्ग-गुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छतीति वस्त्यादौ भिन्ने मेहन-गुदाभ्यां रक्तं निःसरति, आमाशयादिभेदे तु मुख-घ्राणाभ्यां रक्तनिर्गमः । स्वेदास्राव इ[ति] स्वेदस्यात्यन्तस्रुतिः । पार्श्वयोश्चापीति शूलमिति संबन्धः । मे इत्यव्ययं मत्त इत्यर्थः। आमाशयस्थ इत्यादि आध्मानं रक्तावततत्वाद्वायोः । रुजा शूलम् । गौरवं रक्तबहुत्वात्। अधःकाये विशेषेण शीततेति व्याधिप्रभावात् ॥ ५–१० ॥

***सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना ।**
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

(सु. चि. अ. २)

विद्धलक्षणमाह—सूक्ष्मास्यशल्येत्यादि । आशयं विनेति उक्तामाद्याशयं विना । उत्तुण्डितमनिर्गतशल्योपलक्षणं, तेनानुत्तुण्डितमुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते । निर्गतेन च निर्गतमुखं विद्धं सर्वथा निर्गतं च गृह्यते; तेन तन्त्रान्तरे "विद्धमुत्तुण्डितमनुत्तुण्डितं भिन्नं निर्भिन्नम्" इति यच्चतुष्प्रकारमभिहितं तत् सर्वं संगृहीतम् ॥ ११ ॥

†नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं त्वभिधीयते ॥ १२ ॥

(सु. चि. अ. २)

क्षतमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि । नातिच्छिन्नमिति नावगाढच्छेदम् । नातिभिन्नमिति नातिविदीर्णाशयम् । उभयोर्लक्षणान्वितमिति स्तोकच्छेद-स्तोकावदरणयोगादुभयलक्षण-युक्तम् । विषमं व्रणमङ्गे यदिति अङ्गवैषम्यकरं व्रणं यत्तत् क्षतम् ॥ १२ ॥

‡प्रहार-पीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्ज-रक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥

(सु. चि. अ. २)

पिच्चितलक्षणमाह—प्रहारेत्यादिना । प्रहारो मुद्गरादिना, पीडनं कपाटादिना । पृथुतामिति चिप्पिटताम् । मज्ज-रक्तपरिप्लुतमित्यनेन व्रणभावात् मज्ज-रक्तागमं दर्शयति । तेन यद् व्रणं पिच्चितं तद्भग्नस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयम् ॥ १३ ॥

कम् । पक्वाशयस्थितस्य रक्तस्य लक्षणमाह—पक्वेत्यादि । रुजा शूलम् । गौरवमिति नाभेरधो बोद्धव्यम् ।' (आ० द०) ॥ ५–१० ॥

* 'आशयं विना सूक्ष्मास्येन शल्येन यदङ्गमभिहतमुत्तुण्डितमुन्नमितत्वङ्मांसमीषद्दृष्टमुखं वा, 'निर्गतं निर्गतशल्यं, तेनानुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते ।' (आ० द०) ॥ ११ ॥

† 'उभयोरिति छिन्नभिन्नयोरित्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १२ ॥

‡ 'पीडनं करादिना, पृथुतां विपुलतां, सास्थि अस्थिखण्डान्वितम् ।' (आ० द०) ॥ १३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उषा-स्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥

(सु. चि. अ. २)

घृष्टलक्षणमाह—घर्षणादित्यादि । घर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना । विगतत्वचमिति पाठं त्यक्त्वा 'विगतत्वचा' इति पाठः साधुः, विगतत्वचोपलक्षितमङ्गम् । उषा ऊष्मनिर्गमव्यथा ॥ १४ ॥

†श्यावं सशोथं पिडकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च ।
मृदून्नतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥
'त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥ १६ ॥'

(सु. चि. अ. २)

कोष्ठभेदमाह—त्वच इत्यादि । त्वच इति सप्त त्वचः । सिरादीनीति मांस-स्नाय्वस्थिसन्धीनि । परिहृत्य वेति परिहारपक्षेऽपि कोष्ठभेदस्य संगतत्वात्; सिराव्यधलिङ्गं चात्रैव "सुरेन्द्रगोपप्रतिमं" इत्यादिना व्यक्तीभविष्यति । उक्तानिति प्रनष्टशल्यविज्ञानीये । तत्र ह्युक्तं—"कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्र-पुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखाद्भवति ।" (सु. सू. स्था. अ. २६) इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

‡तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु-शीतपादकराननम् ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

असाध्यकोष्ठभेदलिङ्गमाह—तत्रेत्यादि । तत्र कोष्ठे । अन्तर्लोहितमिति अभ्यन्तरस्थितरक्तम्, अनिःसृतरक्तमिति यावत् । आनद्धमित्यानाहवन्तम् ॥ १७ ॥

§भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥ १८ ॥
मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दशार्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ १९ ॥

(सु. सू. अ. २५)

---

* 'यदङ्गं घर्षणात् कर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना अभिघाताद्वा विगतत्वचं भवति; अन्ये 'विगतत्वचा' इति पाठं पठन्ति, अत्र विगतत्वचा लक्षितमङ्गम् ।' (आ० द०) ॥ १४ ॥

† 'श्यावं श्याववर्णम् । मुहुर्वारंवारं, शोणितस्रावयुक्तं, मृदु कोमलम्, उन्नतं तुम्ब्याकारावस्थितं, बुद्बुदेन सदृशं मांसं यस्य तं, सरुजं पीडायुक्तम् । कोष्ठभेदमाह—त्वच इत्यादि । परिहृत्य वेति संत्यज्य वा ।' (आ० द०) ॥ १५ ॥ १६ ॥

‡ 'पाण्डूनि शीतानि पादकराननानि यस्य तं, तथा आनद्धं आनाहयुक्तम् ।' (आ० द०) ॥ १७ ॥

§ 'भ्रमश्चक्रारूढस्येव, पतनं भूमौ, प्रमोहः मनोमोहः, ग्लानिः शरीरशैथिल्यं, ऊर्ध्ववात इति उद्गारबाहुल्यं, वातकृता रुजस्तास्ता दण्डापतानकाक्षेपकाद्याः ।' (आ० द०) ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मांस-सिरा-स्नाय्वस्थि-सन्धि-मर्मसु पञ्चसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह—भ्रम इत्यादि। विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं कर-चरणादिक्षेपादिकम्। ग्लानिर्बलक्षयः। स्रस्ताङ्गता अङ्ग-सन्धिविस्रंसवद्व्यथा। मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः। इन्द्रियार्थोपरम इन्द्रियाणां स्वविषयेषु रूपादिषु उपरमो ग्रहणाशक्तिः। दशार्धसंख्येषु पञ्चसु ॥ १८ ॥ १९ ॥

***सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः।**
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्धास्वथ क्षतासु ॥ २० ॥
कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥
शोथाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिम्।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥
(सु. सू. अ. २५)

सिरादयो मर्मरूपा अमर्मरूपाश्च सन्ति, तत्र पूर्वं मर्मरहितानां सिरादीनां विद्ध-लिङ्गमाह—सुरेन्द्रगोपेत्यादि। यथोक्तानिति शोणितवर्णनीयोक्तान्। तथा चोक्तं-"तदतिप्रवृत्तं शिरोभितापमान्ध्यमाक्षेपादींश्च करोति।" (सु. सू. स्था. अ. १४) इति। विद्धासु बाणादिना। क्षतासु खड्गादिना। कौब्ज्यं कुब्जता। तुमुला गहनाः। सन्धिष्वचलाचलेष्विति अचलेषु निश्चेष्टेषु, चलेषु चेष्टावत्सु; सन्धयश्चलाचलभेदेन द्विविधाः। तथाच **सुश्रुतः**—"शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तश्च सन्धयः। शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञातव्याः स्थिरा बुधैः ॥" (सु. शा. स्था. अ. ५) इति ॥ २०-२३ ॥

†यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु।
(सु. सू. अ. २५)

मर्मरहितानां सिरादीनां विद्धलक्षणमभिधाय सिरादिमर्मविद्धलिङ्गमतिदेशयन्नाह—यथास्वमेतानीत्यादि। विभावयेच्चेति चकारो भिन्नक्रमे; तेन एतानि लिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि च जानीयादित्यर्थः ॥—

* 'इन्द्रगोपो वार्षिकः कीटः, तत्क्षयजः तस्य रुधिरस्य क्षयाज्जातो वायुः। यस्य कौब्ज्यादिचिह्नं भवति तं पुरुषं स्नायुविद्धं व्यवस्येत् जानीयात्। तच्च अन्तर्बहिरायामजं द्विधा, अवयवावसादोऽवयवानां स्वकर्मण्यसामर्थ्यं, क्रियास्वशक्तिः सर्वशरीरस्योत्क्षेपणापक्षेपणप्रसारणाकुञ्चनक्रियाणामशक्तिः; अन्ये तु वातपित्तकफजनिता एकत्र व्याकुलीभूतवेदनास्तुमुला उच्यन्त इति वदन्ति। अचलाचलेषु सन्धिषु क्षतेषु सत्सु शोफातिवृद्ध्यादिलिङ्गं स्यादिति। कर्मोपरमः कर्मोपरतिः। अस्थिविद्धमाह—घोरा इत्यादि। तमस्थिविद्धं जानीयात्, सर्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु, विदितार्थसूत्रोऽधिगतशल्यतन्त्रः।' (आ० द०) ॥ २०-२३ ॥

† 'एतानि मर्मविद्धसिरादिलिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि भ्रमप्रलापादीनि च।' (आ०द०)॥-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाण्डुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिपीडितः स्यात् ॥ २४ ॥

(सु. सू. अ. २५)

अनुक्तमांसमर्मणो विद्धस्य लिङ्गमाह—पाण्डुर्विवर्ण इत्यादि । ननु, सिरादिविद्धलिङ्गवत् मांसविद्धलिङ्गमपि पूर्वं कुतो नोपदिष्टम् ? उच्यते-केवलमांसविद्धस्याबहुव्यापत्करत्वात् पूर्वमनुपादानम् ॥ २४ ॥

*विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्माद-व्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

(च. चि. अ. २५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह—विसर्प इत्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

अथ भग्ननिदानम् ।

†भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्ट-विश्लिष्ट-विवर्तितं च तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च ॥ १ ॥

आगन्तुसामान्याद्भग्ननिदानम् । द्विविधं हि भग्नं सव्रणमव्रणं च, तत्र सव्रणमभिधायाव्रणमाह—भग्नं समासादित्यादि । **हुताश** इति **अग्निवेश**संबोधनं, **चरके**[2] **हुताश**शब्देना**ग्निवेशो**ऽभिधीयते, एकदेशेनापि समुदायप्रतीतेः । काण्डे च सन्धौ चेति सन्धिविच्छिन्नमेकं, द्वितीयं काण्डभग्नं; काण्डमस्थिकाण्डः, काण्डेन च नलक-कपाल-वलय-तरुण-रुचकानां ग्रहः, तत्र भग्नं काण्डभग्नं; द्वयोरस्थ्नोः, सन्धानं सन्धिः, तद्विश्लेषः सन्धिमुक्तम् । तत्र सन्धाविति सन्धौ मुक्ते 'लिङ्गमभिधीयते' इति शेषः । ननु कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते ? अस्थ्नां हि भङ्गो युक्तः । उच्यते—अस्थिविश्लेषोऽत्र भङ्गोऽभिप्रेतः, स च काण्डभग्ने सन्धिमुक्ते चास्तीति न दोषः ॥ १ ॥

---

* 'व्रणरुजो व्रणपीडाः, वेपथुः कम्पः ।' (आ० द०) ॥ २५ ॥ २६ ॥

† 'भग्नं समासाद्द्विविधमाहुः, कथमित्याह-काण्डे भग्नं तथा सन्धा चेति । सन्धिमुक्तस्य षाड्विध्यमाह-उत्पिष्टेत्यादि । तत्र सन्धाविति तत्र तयोः काण्डभग्नसन्धिभग्नयोर्मध्ये, काण्डभग्न-मुत्पिष्टादिभेदेन षोढा भवति ।' (आ० द०) ॥ १ ॥

---

१ 'षोढा' इति पा० । २ संप्रत्युपलभ्यमाने चरकतन्त्रे भग्ननिदानं न पठ्यते ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

***प्रसारणाकुञ्चन-वर्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम्।**
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणेत्यादि। प्रसारणाकुञ्चन-वर्तनोग्रा रुगिति प्रसारणादिषु उग्रा रुक्। वर्तनं निष्क्रियतयाऽवस्थानम्॥—

† मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात्॥ २॥

विशेषतो रात्रिभवा रुजा च, विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम्।
विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति॥ ३॥
‡ क्षिप्तेऽति शूलं विषमत्वमस्थ्नोः, क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः।

उत्पिष्टादिलिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेरित्यादि। उत्पिष्टं द्वाभ्यामस्थिभ्यां सन्धौ घर्षणम्। श्वयथुः समन्तादिति उभयभागे शोथः, उभयतः सन्ध्यस्थ्नोर्घर्षितत्वात्। विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकुपित एव रात्रौ शैत्येनात्यन्तं वृद्धो वायुः रुजां करोति। अत्र चूर्णितत्वेन मार्गावरणाद्वातकोप इत्यर्थः। विश्लिष्टज इति विश्लिष्टजाते सन्धिमुक्ते, विश्लिष्टं मनाक् सन्धिविश्लेषः शिथिलतामात्रं, विश्लिष्टमिति भावे क्तः। तौ चेति विश्लिष्टे रात्रिरुजा-समन्ताच्छोथौ; समन्ताच्छोथोऽप्यत्राल्पो बोध्यः, सन्धेरनभि(ति)घातात्। सन्धिविक्रियया अस्थ्नोरपसृतत्वान्मध्यनिम्नत्वं, "उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत्।" इति वचनात्; मनाग्विक्रियया वा। रुजा च नित्यमिति सर्वदा रुजा बलवती भवतीत्युत्पिष्टाद्विशेषः। विवर्तिते इति 'सन्धौ' इति शेषः, विवर्तिते विपरीतं वर्तिते; विवर्तनं सन्धौ द्वयोरस्थ्नोर्विवृतिर्विभ्रमगमनार्जवता। पार्श्वरुजश्च तीव्रा इति आभ्यन्तरसन्धिस्थानयोः पार्श्वसन्ध्यस्थ्नोः पार्श्वगमनात्तीव्राः पार्श्वरुजः। तिर्यग्गत इति तिर्यक्क्षिप्ते। अत्र ह्येकं सन्ध्यस्थि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्याति। क्षिप्तेऽतीति अतिक्षिप्ते; 'ऊर्ध्वं' इति शेषः। अत्र ह्येकास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा द्वयोरप्यस्थ्नोः परस्परातिक्रमणं दूरगमनं वा; विश्लिष्टे तु मनाक् शिथिलतामात्रम्; अधःक्षिप्ते तु किंचिदधोगमनमिति विशेषः। 'विषमाश्च सक्थ्नोः' इति पाठे तु 'रुज' इति शेषः। क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेरिति अधःक्षिप्ते रुक् रुजा, सन्धेर्विघटश्च विघट्टनम्। 'विरुद्धचेष्टा विघटस्य' इति पाठान्तरे विघटितस्य सन्धेरित्यर्थः। अत्र अधोऽस्थिगमनम्। अधःक्षिप्तवदूर्ध्वं क्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्ते अनुक्तिरतिक्षिप्तेऽवरोधात्॥२॥३॥—

* 'प्रसारणादिषु उग्रा रुक् व्यथा, एतत्सामान्यलिङ्गम्।' (आ० द०)॥—

† 'पार्श्वरुजश्चेति चकारात् सन्धिसंश्रययोरप्यस्थ्नोर्व्यावर्तनेन पार्श्वोपगमनाद्विषमाङ्गतेति डल्हणः। शूलं विषममिति कदाचिद्धीनं, कदाचिद्विवृद्धम्।' (आ० द०)॥ २॥ ३॥

‡ 'छिन्नं द्विधेति कश्चिदेकतरपार्श्वलग्नमपरत्र विदीर्णमित्याह। सामान्येन काण्डभग्नलक्षणमाह—स्रस्ताङ्गतेत्यादि। काण्डे भग्नस्यैतच्चिह्नं स्रस्ताङ्गता शोफरुजयोरतिवृद्धिः। संपीड्यमाने

१ 'विषमा रुगस्थ्नोः' इति पा०। २ 'रात्रिघूर्णितत्वेन' इति क.।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्ण-विचूर्णितं पिच्चितमस्थिछल्लिका ॥ ४ ॥
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ।
छिन्नं द्विधा द्वादशधाऽपि काण्डे स्रस्ताङ्गता शोथ-रुजातिवृद्धिः ५
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासह-स्पन्दन-तोद-शूलाः ।
सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥ ६ ॥

अतःपरं काण्डे भग्नमभिधीयते—काण्डे त्वत इत्यादि । काण्डे इत्यत्र भग्नमिति शेषः । अत इति अतः परम् । कर्कटकेति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेनाहतावनतम्, अत एव मध्ये ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटतुल्यत्वात् कर्कटकम् । अश्वकर्णेति अश्वकर्णवत् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् । विचूर्णितमिति क्षुण्णमस्थि, तच्च शब्द-स्पर्शाभ्यामवगन्तव्यम् । पिच्चितमिति यन्त्रितं बहुशोथम् । अस्थिछल्लिकेति छल्लं वल्कलं तदत्रास्तीत्यस्थिछल्लिका, अत्र मत्वर्थीयष्ठिकन् । अत्र तु आ न भवति, वृद्धेरनित्यत्वात् । एषा पार्श्वगतस्तोकास्थ्यवयवविश्लेषाद्भवति । 'अस्थिछल्लितम्' इति वा पाठः, छल्लमस्य संजातमिति छल्लितम् । काण्डेषु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नमभिधीयते, प्रसारणे कल्पमानं काण्डभग्नम् । यद्यपि काण्डभग्नं सर्वमेव कर्कटादि, तथाऽपि विशिष्टे काण्डभग्ने काण्डभग्नसंज्ञेयं बोद्धव्या । यथा—जाङ्गलशब्दो जङ्घालाद्यष्टविधमांसवर्गे[१] सामान्ये, विशेषे पुनरेणादावेव च वर्तते । अतिपातितमिति अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितम् । मज्जागतमिति अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् । स्फुटितं स्तोकं बहुधा विदीर्णं शूकपूर्णमिव वेदनावत् । वक्रमिति अविमुक्तास्थि कुब्जीभूतं वक्रम् । वक्रताऽपि भग्नत्वं ज्ञेयम् । छिन्नं द्विधेति एकमणुविदीर्णं, बहुविदीर्णमन्यत्; एकतरपार्श्वलग्नमेकं विदीर्णं, संलग्नमपरं विदीर्णं द्विधाभूतम्; अन्यस्तु विपुलैकविदरणमित्याह; सुश्रुते एतत् पाटितसंज्ञम् । काण्डभग्नस्य द्वादशविधत्वं नियमयति—काण्ड इति । अत्र भग्नमिति शेषः । अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः, स चावधारणार्थ, तेन छिन्नमित्यत्र संबध्यते । छिन्नमेव द्विधा, न कर्कटादि ॥ ४–६ ॥

***भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ७ ॥**

काण्डे भग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—भग्नमित्यादि । समासतो नामभिरेव तुल्यमिति संक्षेपतो नामानुरूपमेतदवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

†अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ८ ॥
(सु. चि. अ. ३)

हस्तादिना मृदिते सति शब्दः, स्पर्शासहश्च, तथा स्पन्दन-तोद-शूला भवन्ति । सर्वासु शयनासनादिकास्ववस्थासु शर्मलाभो न भवति ।' (आ० द०) ॥ ४–६ ॥

* 'यस्येदृशास्थि भग्नं तस्यैवं नामेत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

† 'अल्पाशिन आहाररहितस्य, अनात्मवतोऽपथ्याशिनः ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

१ 'बिलेशयादौ' इति क. ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कष्टसाध्यतामाह—अल्पेत्यादि । वातात्मकस्येति वातप्रकृतेः । उपद्रवैरिति उपद्रवा ज्वराध्मान-मूत्रपुरीषसङ्गादयः ॥ ८ ॥

भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।
जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥
असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् ।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

(सु. नि. अ. १५)

असाध्यतामाह—भिन्नं कपालमित्यादि । भग्नमिति वाच्ये भिन्नमिति यत् कृतं तत् कपालानां प्रायशो भेदात् । अत एवोक्तं–"कपालानि विभज्यन्ते" (सु. नि. स्था. अ. १५) इति । ननु, कट्यस्थ्नः कपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्नं कपालं कट्यामिति ? तदुक्तं **सुश्रुते**–"जानु-नितम्बांस-गण्ड-तालु-शङ्ख-वङ्क्षण-शिरःसु कपालानि ।" (सु. शा. स्था. अ. ५)—इति; उच्यते—नितम्बग्रहणेन तत्र कटीग्रहणाददोषः; अथवा सर्वं कपालसंज्ञितमस्थिभिन्नं, तथा कट्यां चास्थिभिन्नं वर्जयेत् । असंश्लिष्टकपालं चेति तु नियमार्थं; तेन ललाटे कपालस्यासंश्लिष्टस्यासाध्यत्वं, नान्यथा भिन्नस्येति। भिन्नं कपालमिति काण्डभग्नमेतत् । सन्धिमुक्तमिति नानाविधमपि सन्धिमुक्तं कट्यां न सिध्यतीति । च्युतमिति अधःक्षिप्तम्, अन्यस्तु विश्लिष्टमाह; अथवा कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतलक्षणं न सर्वम् । जघनं प्रतिपिष्टं चेति जघनस्थाने पिष्टमुत्पिष्टमेतत्तथा च्युतमिति च । सन्धिमुक्तं पुनर्विशेषार्थमुक्तं, विशेषाभिधानादन्यस्य कटीसन्धिमुक्तस्य कदाचित् साध्यता सूच्यते, अत एव चिकित्सिते "ततः स्थानस्थिते सन्धौ" (सु. चि. स्था. अ. ३) इति वक्ष्यति । असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यदिति यथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं, तथा ललाटे चूर्णितं च यत् विघटितसन्धि तदसाध्यम् । भग्नमिति सामान्येन सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं च गृह्यते । अन्ये तु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नविशेषं 'प्रसारणे कम्पमानं' इत्यनेनोक्तं वदन्ति । उक्तं च **भालुकिना**–"शङ्खे मूर्ध्नि स्तनान्तरे वा काण्डेभग्नं मरणाय ।" इति । स्तनान्तरे उरसि, मूर्ध्नि चूडास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेप-निबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

(सु. नि. अ. १५)

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यत्वमाह—सम्यगित्यादि । सन्धितं संयमितम् । दुर्निक्षेपनिबन्धनादिति दुःस्थापनात्तथा दुष्टबन्धनात् । संक्षोभाद्वेति अभिघातभयादिसंक्षोभात् । अयमर्थः–सम्यक् संयमितमपि दुःस्थापनात्, सुन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात्, सुन्यस्तं सुबद्धमपि संक्षोभाद्विकृतमसाध्यम् ॥ ११ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*तरुण्यस्थीनि नम्यन्ते, भिद्यन्ते नलकानि च।
कपालानि विभज्यन्ते, स्फुटन्ति रुचकानि च॥ १२॥
(सु. नि. अ. १५)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भग्ननिदानं समाप्तम्॥ ४४॥

अस्थिविशेषे भग्नविशेषमाह—तरुणास्थीनीत्यादि। नम्यन्ते वक्रीभवन्ति, तेनात्र वक्रलक्षणं भग्नम्। घ्राण-कर्णाक्षिपुटेषु तरुणं कोमलमस्थि। भिद्यन्ते नलकानि चेति अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्भिद्यन्ते, अतिपातितलक्षणेन च भग्नेन नलकानि युज्यन्ते; अन्ये तु द्वादशविधमपि भग्नमत्रेच्छन्ति। कपालानि विभज्यन्त इति कपालेषु विदरण-लक्षणो भङ्गः। 'विभिद्यन्ते' इति पाठान्तरं, अर्थस्तु स एव। रुचकानि दन्ताः, तेषु स्फुटितलक्षणो भङ्गः। अस्थीनि पञ्चविधानि तरुण-नलक-कपाल-वलय-रुचकभेदात्। रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि स्फुटितानि भवन्तीति। एतत् सुश्रुते स्फुटितं भग्नम्॥ १२॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भग्ननिदानं समाप्तम्॥ ४४॥

अथ नालीव्रणनिदानम्।

†यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः॥ १॥
(सु. नि. अ. १०)

भग्नस्यापि व्रणस्योपेक्षया नाली भवति, अतोऽनन्तरं नालीमाह—यः शोथमित्यादि। उपेक्षत इति पीडन-शोधनादिकं न करोति। प्रचुरपूयमित्यनेन गम्भीरपाकित्वमुक्तम्। असाधुवृत्तोऽहिताहाराचारः। स्थानानि पूर्वविहितानीति व्रणास्रावविज्ञानीयोक्तानि त्वङ्मांस-सिरा-स्नायु-सन्ध्यस्थि-कोष्ठ-मर्माणि॥ १॥

‡तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नालीव यद्वहति तेन मता तु नाली।
(सु. नि. अ. १०)

तस्येति पूयस्य। नालीवेति अन्तःशुषिरलतादिनालीवत्।

---

* 'घ्राणकर्णाक्षिकूटेषु तरुणास्थीनि कोमलास्थीनि।' (आ॰ द॰)॥ १२॥

† 'योऽपक्वं शोफमाममुपेक्षते, अथवा यः पुरुषः प्रचुरपूयं व्रणमुपेक्षत इति संबन्धः। स पूयस्तस्य पूर्वोक्तानि स्थानानि विदार्यान्तः प्रविशति।' (आ॰ द॰)॥ १॥

‡ 'पूयस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते, इष्यते चेति चशब्दो नालीनिरुक्तिपक्षान्तरसमुच्चये।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ २ ॥
(सु. नि. अ. १०)

तासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह—दोषैस्त्रिभिरित्यादि । दोषैः पृथक् तिस्रः । एकशश्च संमूर्च्छितैरिति प्रत्येकं वृध्या मिश्रीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी; कार्तिकस्तु सन्निपतितैरित्यध्याहार्य एकशश्च सन्निपतितैरन्या । संमूर्च्छितैः संश्लिष्टैरपरास्तिस्रः अत एवोक्तं **सुश्रुते**–"दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ।" (सु. नि. स्था. अ. १०) इति । व्यतिकरप्रभवा द्वन्द्वप्रभवाः; अपि-चकारौ सार्थकाविल्याहुः । न चोक्तपञ्चसंख्याहानिः, अस्मिन् पक्षेऽतिदेशेनोक्तयोर्द्वन्द्व-सन्निपातयोः सर्वत्रागणनात् । शल्यनिमित्ततोऽन्येति आगन्तुरपरेत्यर्थः । इति पञ्च नाल्यः ॥ २ ॥

*तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।
(सु. नि. अ. १०)

वातजामाह—तत्रेत्यादि । अधिकं स्रवति क्षपास्विति शैत्याद्वातवृद्धौ रात्रावधिकं स्रवणम् ॥—

†पित्तात्तृषा-ज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ३ ॥
(सु. नि. अ. १०)

पित्तजामाह—पित्तादित्यादि । अधिकमुष्णमहःसु चेति दिवा औष्ण्येन पित्तकोपात् ॥ ३ ॥

‡ज्ञेया कफाद्बहु-घनार्जुन-पिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ।
(सु. नि. अ. १०)

कफजामाह—ज्ञेयेत्यादि । बहु-घनार्जुन-पिच्छिलास्रेति अत्रार्जुनः श्वेतः, घनः सान्द्रः, आस्रशब्द आस्रावशब्दैकदेशपाठः, **पदेऽपि** पदैकदेशप्रयोगात् । यथा "जे प्रोष्ठपदानाम्" इत्यत्र जे इत्यनेनैव जात इत्युच्यते । पिच्छिलास्रुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । आस्रुशब्दः संपदादिषु पाठात् क्विबन्तः; तुगभावस्त्वागमानित्यत्वात् ॥—

तामेव नालीनिरुक्तिमाह–नालीत्यादि । येन हेतुना नालीव प्रणालीव यद्वहति, तेन हेतुना नाली मतेत्यर्थः । अन्तःशुषिरनाला नाली ।' (आ० द०)—

* 'परुषं कर्कशं सूक्ष्मं मुखं यस्याः सा तथा ।' (आ० द०)

† 'परिदाहः समन्ताद्दाहः ।' (आ० द०) ॥ ३ ॥

‡ 'बहुरधिकः, घनः सान्द्रः, अर्जुनः श्वेतः, पिच्छिल आस्र आस्रावो यस्यां सा तथा । रजनीप्रवृद्धेति शैत्येन श्लेष्मणः प्रकोपात् ।' (आ० द०)—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दाह-ज्वर-श्वसन-मूर्च्छन-वक्त्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ॥ ४ ॥
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपा-
द्धोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ।
(सु. नि. अ. १०)

त्रिदोषजामाह—दाहेत्यादि । अभिहितानीति प्रत्येकं वातादिजनालीकथितानि । असुक्षयकरीमिति मारणात्मिकां, कालरात्रिं मरणकारिणीं यमभगिनीमिव । 'गतिं त्वसुहरां' इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥—

*नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ॥ ५ ॥
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ।
(सु. नि. अ. १०)

शल्यनिमित्तामाह—नष्टमित्यादि । नष्टमदृश्यमानम् । कथंचिदिति वेगक्षयादिकारणानामनियमार्थमुक्तम् । अनुमार्गं मार्गं लक्षीकृत्य । केचित् 'अणुमार्गं' इति पठित्वा शल्यविशेषणतया योजयन्ति । किंत्वस्मिन् पक्षेऽणुमार्गत्वेनैव शल्यस्यादर्शने प्रयुक्ते कथंचिदिति निरर्थकं स्यात् । उदीरितेष्विति त्वगादिषु । फेनिलं फेनवन्तम् । मथितमुन्मथितम् । उष्णमुष्णस्पर्शम् । एते च धर्माः प्रसारणाकुञ्चनादौ चलता शल्येन मांसादिक्षोभेण भवन्ति ॥ ५ ॥

†नाली त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥ (सु. चि. अ. १७)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नालीव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४५ ॥

असाध्यत्वादिकमाह—नालीत्यादि । ननु, नाली त्रिदोषप्रभवा न सिध्येदिति पुनरुक्तम्, असुक्षयकरीमित्यनेनैवासाध्यत्वस्योक्तत्वात् । नैवम्, अयं ग्रन्थः **सुश्रुतेन** निदानस्थानोक्तमेव त्रिदोषनाल्या असाध्यत्वमनूद्य तदन्यासां शेषत्वनिश्चयेन यत्नसाध्यत्वप्रतिपादनाय चिकित्सिते पठितः, स एवात्र **माधवकरेण** लिखित इत्यदोषः ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां नालीव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४५ ॥

---

* 'कथंचित् प्रमादात् ।' ॥ ५ ॥

† 'शेषा वातपित्तकफशल्यजा इति ।' (आ० द०)

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ भगन्दरनिदानम्।

*गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकाऽऽर्तिकृत्।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः॥ १॥

नालीर्विशेषत्वात् संख्यासाम्याच्च भगन्दरनिदानम्। भगन्दरपूर्वरूपपिडकामाह—गुदस्येत्यादि। क्षेत्रे देशे। सैव भिन्ना भगन्दरः। निरुक्तिरस्य **सुश्रुतेन** कृता; तद्यथा—"गुद-भग-बस्तिप्रदेशदारणात् भगन्दराः।" (सु. नि. स्था. अ. ४) इति भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणम्। **भोजे**ऽप्युक्तं—"भगं परि समन्ताच्च गुदं बस्तिं तथैव च। भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो भगन्दरः॥" इति। पूर्वरूपं त्वस्य **सुश्रुते** पठ्यते; यथा—"कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोथश्च गुदस्य भवति।" (सु. नि. स्था. अ. ४) इति। एवत् सामान्यं पूर्वरूपम्। कटीकपालमत्र कटीफलकम्। पञ्चविध इति संख्याकथनं रक्तज-द्वन्द्वजभगन्दरसंभावनानिरासार्थम्॥ १॥

कषाय-रूक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम्।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी॥ २॥
तत्रागमो मूत्र-पुरीष-रेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्।

शतपोनकमाह—कषायेत्यादि। अपानदेश इति गुददेशे। उपेक्षणादिति विम्लापनाद्यकरणात्। रुजा च भिन्नेति रुजा रुजान्विता, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्, भिन्ना विदीर्णा। व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेदिति शतपोनकतुल्यत्वात् शतपोनकः; शतपोनकश्चालनिका, सहस्रधारेत्यन्ये; किंवा शतपोनकः शूकदोषे पठितो विकारः "छिद्रैरणुमुखैः" इत्यादिना, किंतु यदि शूकदोषपठितशतपोनकतुल्यत्वमस्य तदा छिद्रैरणुमुखैरित्यादिनिमित्तस्योभयत्र पठितत्वात् किं तत्सादृश्यप्रवृत्तेयं संज्ञा, सा वा एतत्सादृश्यप्रवृत्तेति दुर्विज्ञानात्तत्रापि चालनिकातुल्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानेन **जेज्जटेन** चालनिकातुल्यत्वमत्र वर्णितम्। शतपोनकवदनेकमुखत्वे वातिकभगन्दरस्वभाव एव हेतुः॥ २॥—

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम्॥ ३॥
तदाऽऽशुपाकाऽहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्॥ ४॥

उष्ट्रग्रीवलक्षणमाह—प्रकोपणैरित्यादि। तदाशुपाकाहिम-पूतिवाहिनीमिति तदेति तत्काले, पित्तजत्वेनाशुपाका च सा अहिम-पूतिवाहिनी उष्ण-पूतिवाहिनी च सा आशुपाकाहिमपूतिवाहिनी ताम्। अत्र पिडकावस्थागतगलवक्रत्वेनोष्ट्रग्रीवाकारत्वं, तेनोष्ट्रग्रीवसंज्ञा॥ ३॥ ४॥

* 'पार्श्वतः समीपतः पिडका, सैव भिन्ना भगन्दरार्तिकृत्। स च पञ्चविधः—दोषैस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, शल्येन चापरः।' (मा० द०)॥ १॥

१ "कटीकपालनिस्तोद-दाहकण्डूरुजादयः। भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे॥" इति ख. पुस्तकेऽधिकं पठ्यते।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ५ ॥

परिस्राविणमाह—कण्डूयन इत्यादि । परिस्रावी कफजः, स च घनस्रावयोगात् परिस्रावी ॥ ५ ॥

†बहुवर्ण-रुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।
शम्बूकावर्तवन्नाली शम्बूकावर्तको मतः ॥ ६ ॥

सन्निपातजं शम्बूकावर्तमाह—बहुवर्ण-रुजा-स्रावेत्यादि । प्रत्येकदोषजभगन्दरपठित-वर्ण-वेदनाः स्रावश्च । शम्बूकावर्तवत् पूर्णनद्याः शम्बूकावर्तवदावर्तनं वेदना दोषगति-विशेषाद्भवन्तीति शम्बूकावर्तः । तथा च **भोजः**-"नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्तका यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिताः ॥" इति ॥ ६ ॥

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते
ह्युपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्य ते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखै-
र्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमागन्तुमाह—क्षताद्गतिरित्यादि । क्षतादिति कण्टकादिघातात् । विदार्य त इति ते क्रिमयो विदार्य मार्गं प्रकुर्वत इति योजना । अनेकधा मुखैरनेक-मुखैः । अत्रोन्मार्गेण क्रिमिकृतविमार्गेण पुरीषादिगमनादुन्मार्गिसंज्ञा ज्ञेया । तन्त्रान्तरे त्वर्शोभगन्दरः पठितः । तद्यथा-"कफपित्ते तु पूर्वोत्थे दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः । अर्शोमूले ततः शोथः कण्डूदाहार्तिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्व-भिन्नोऽस्य क्लेदयन मूलमर्शसः । स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः ॥" इति । अयमन्यतमस्मिन् शत-पोनकादीनां दोषलक्षणदर्शनादन्तर्भाव्यः ॥ ७ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥
(सु. नि. अ ४)

प्रतीकारप्रयत्नानाह—घोरा इत्यादि । दुःखा इति दुःखप्रदाः । क्षतजश्च विशेषत इति क्षतजोऽपि विशेषमनेकव्रणयोगं क्रिमिसंभवादिकं च वीक्ष्यासाध्यः, अत एव चिकित्सितेऽसाध्यतां प्रतिज्ञाय क्रियां वक्ष्यति । विशेषत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी; विशेषतोऽतिशयादसाध्य इत्यर्थः, यापनार्थं क्रियाविधिरिति । क्वचित् 'क्षतजश्च भग-न्दरः' इति पाठः । क्षतजो विशेषतः साधयितुं घोरोऽसाध्य एव, स्रावरूपविशेषस्य युक्तत्वादिति **गदाधरः** ॥ ८ ॥

* 'कण्डूयनः कण्डूबहुलः ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥
† 'शम्बूकावर्तवत् लघुशङ्खवदावर्तः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

१ '°व्रणयोगात्' इति पा० ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*वात-मूत्र-पुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ ९ ॥
(सु. सू. अ. ३३)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अवस्थायामसाध्यतामाह—वात-मूत्र-पुरीषाणीत्यादि । भगन्दरात् स्रवन्त इ… 'अमी विशेषा' इति शेषः ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अथोपदंशनिदानम् ।

†हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदंशनिदानमाह—हस्तेत्यादि । नख-दन्तपातादिति बलवदनुरागोदयान्नख-दन्तच्छेदस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नख-दन्तपातः; यदुक्तं **कामशास्त्रे**—"शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः । प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न शास्त्रं नापि च क्रमः ॥" (का. सू. सां. अ. अ. २) इति । कलहादिवशाद्वा मेहने नख-दन्तपातः । अधावनादप्रक्षालनात् । रत्यतिसेवनादिति व्यवायस्यात्यन्तसेवनात् । योनिप्रदोषादिति दीर्घ-कर्कशरोमादियोगाद्योनिदुष्टेः । शिश्ने मेहने । विविधापचारैरिति अशुद्धसलिलप्रक्षालन-ब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । उपदंशसंज्ञा च दंशनोपाधिमन्तरेणापि रूढा बोद्धव्या । यद्यप्यभिघातक्षते मेहने उपदंश आगन्तुः षष्ठः संभाव्यते, तथाऽपि तस्य दोषलिङ्गयुक्ततया दोषज एवान्तर्भावः ॥ १ ॥

‡सतोद-भेद-स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम् ।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन

पैत्तिकमाह—पीतैरित्यादि । स्फोटैरित्यनुसंजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि ॥—

§रक्तात् पिशितावभासैः ॥ २ ॥
स्फोटैः सकृष्णै रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।
सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ॥ ३ ॥

---

* 'अमी वाताद्या विशेषा भगन्दरात् स्रवन्तस्तमातुरं विनाशयन्ति ।' (आ० द०) ॥९॥

† 'नखदन्तपातादिति बलवदनुरागोदयात् प्रबलकामरागवशात् कामिनां मेहने दन्तनखपातो भवति, योनिप्रदोषात् अल्पमहाद्वारदीर्घकर्कशरोमसंकीर्णदेशत्वादियोनिदोषात्, रोगप्रभूतेर्वा योनिदुष्टेः । विविधापचारैरिति क्षारोष्णमलिनाम्भःप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । पञ्चोपदंशा इति वातेन, पित्तेन, शोणितेन, कफेन, संनिपातेन—एवं पञ्च ।' (आ० द०) ॥१॥

‡ 'भेदो द्विधा क्रियत इव । व्यवस्येत् जानीयात् । पित्तजमाह—पीतैरित्यादि । पीतै रक्तैर्वेति विकल्पः, पित्तेन बहुक्लेदयुतैरार्द्रताबहुलैः, स्फोटैरिति शेषः ।' (आ० द०)—

§ 'कफजमाह—सकण्डुरैः कण्डूयुतैः, महद्भिः महत्परिग्रहैः, घनैर्निबिडैः, स्फोटैरिति शेषः ।' (आ० द०) ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रक्तजमाह—रक्तादित्यादि । रक्तात् पिशितावभासैरिति मांसवत्ताम्रैः स्फोटैः रक्ताच्छोणितादुपदंशं व्यवस्येत् । 'रक्तैः' इति पाठान्तरे रक्तैः शोणितैः ॥ २ ॥ ३ ॥

नानाविधस्राव-रुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ।

सन्निपातजमाह—नानाविधेत्यादि । नानाविध-स्रावरुजोपपन्नमिति प्रत्येकदोषोक्तवेदनायुक्तम् । त्रिमलोपदंशमिति त्रिदोषोपदंशम् ॥—

***विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥**

असाध्यतामाह—विशीर्णेत्यादि । मुष्कावशेषमिति विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम् ॥ ४ ॥

†संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथ-क्रिमि-दाह-पाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ॥ ५ ॥

उपक्रमे चिकित्साकरणार्थमाह—संजातेत्यादि । विषये प्रसक्त इति अतिव्यवायरतः । कालेन चिरकालेन ॥ ५ ॥

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥ ६ ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा ।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।
लिङ्गवर्तिरभिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उपदंशनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

एकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्श आह—अङ्कुरैरित्यादि । अङ्कुरैरङ्कुरसदृशैरीषद्दीर्घैः, संघातैर्मांसप्रतानैः, 'संजातैः' इति पाठे 'मांसैः' इति शेषः । ताम्रचूडशिखोपमेति ताम्रचूडः कुक्कुटः, तच्चूडातुल्या । सन्धाविति मेढ्रन्ध्रसन्धौ, सर्वसन्धिगतेत्यनेन सर्वसन्धेरुक्तत्वात् । एषा त्रिदोषजा; अत एव 'सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।' इति क्वचित् पाठः । सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदंशः पठ्यते । यथा—"मेढ्रसंधौ व्रणाः केचित् केचित् सर्वाश्रयास्तथा । कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् पद्मदलोपमाः ॥ रुजा-दाहार्तिबहुलाः कृष्णास्तोदसमन्विताः । शीघ्रं केचिद्विसर्पन्ति शनैः केचित्तथाऽपरे । स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः ॥" इति । किंतु समानतन्त्रेष्वदर्शनादेतदनार्षमाहुः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुपदंशनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

---

* 'विशीर्णमांसं शटितमांसं, कृमिभिः प्रजग्धं भक्षितम्' ॥ ४ ॥

† 'यो मूढो विषयप्रसक्तो व्यवायादितत्परः, स तेनोपदंशेन कालेन कालान्तरेण म्रियते । शोथादिभिरुपद्रवैः प्रशीर्णशिश्नो गलितमेहनः ।' (आ० द०) ॥ ५ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अथ शूकदोषनिदानम्।

*अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः॥ १॥

समानस्थानत्वाच्छूकदोषनिदानमाह—अक्रमादित्यादि। शूको जलशूकः, स विषजन्तुर्जलमलोद्भवः सशूकः, तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनादु योगः शूक उच्यते; तस्य दोषो वैकृतमसम्यक्करणात्, ततो वा दोषो वातादिः, तत्कृतो वा विकारः, "दोषा अपि व्याध्याख्यां लभ्यन्ते" इत्यागमात्; अत एव शूकदोषविवरणे शूकदोषनिमित्ता व्याधय एव बोद्धव्याः। एवं च यदत्र 'कुम्भिका रक्तपित्तोत्था' इत्यादिकारणान्तरोपवर्णनं तत् शूककृतरक्तपित्तादिरूपं ज्ञेयम्। अन्ये त्वादिशब्दलोपात् शूकादिदोषनिदानमाहुः। आदिशब्देन दुष्टयोनि-गूढान्तर्लोमदुर्भगा-गमनादि गृह्यते; तन्न मनोहरं, 'वृद्धिं योऽभिवाञ्छति' इत्यनेन विशेषणेन दुष्ट-योन्यादेरयोग्यस्य ग्रहीतुमनर्हत्वात्। अन्ये तु दुष्टयोन्यादीन्युपदंशहेतुत्वेनोक्तत्वान्ना-नुमन्यन्ते; तदनैकान्तिकम्, एकजातीयहेतूनामनेकरोगकरणदर्शनात्। अक्रमादित्यनु-चितवृद्धिक्रमात्; अनुचिता च वृद्धिर्भूरिविकारकरजलशूकयोगानामवचारणात्, जल-शूकयोगानां **वात्स्यायनादौ** विस्तरः। यथा—"भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्रम-न्तर्विदह्य मतिमान् सह सैन्धवेन। एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्टमालेपनं महिषविड्वि-मलीकृतेऽङ्गे॥ स्थूलं महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु शेफं करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति॥" इत्यादि। यच्च जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम्। यदुक्तं-"अश्व-गन्धा-वरी-कुष्ठ-मांसी-सिंहीफलान्वितम्। चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्॥ स्तन-लिङ्ग-कर्णपालिवर्धनं म्रक्षणादिदम्॥" इति। **गदाधरस्त्वाह**—लिङ्गवृद्धिरेव कामपरायण-निन्दितपुरुषैः क्रियमाणा अक्रमः। दश चाष्टौ चेत्यष्टादश; संख्येयनिर्देशादेव लब्धायां संख्यायां पुनस्तदुक्तिः संमूढपिडकादौ द्वित्वशङ्कानिरासार्थम्॥ १॥

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका।
पिडका श्लेष्म-वाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा॥ २॥
(सु. नि. अ. १४)

सर्षपिकामाह—गौरेत्यादि। शूकदुर्भुग्नहेतुकेति दुर्भुग्नशूकहेतुकेत्यर्थः। पिडकादिषु उभयवचनमिति (?) परनिपातः। दुर्भुग्नो दुरवचारितः। 'शूक-दुर्भगहेतुका' इति पाठान्तरे शूकनिमित्ता, दुष्टयोनिनिमित्ता चेत्यर्थः॥ २॥

†**कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत्।**
(सु. नि. अ. १४)

* 'तन्मुख्यत्वाल्लिङ्गवृद्धावन्येऽपि योगाः शूकाः कथ्यन्ते, शूकस्य दोषो विकारः, शूकस्य कारणत्वादत्र शूकजा इति शूकदोषजा व्याधयः।' (आ० द०)॥ १॥

† 'भुग्नैर्वक्रैः।' (आ० द०)॥—

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्ठीलिकामाह—कठिनेत्यादि। विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकैरित्यनेन संबध्यते। विषमैरिति अप्रशस्तैः। अष्ठीलिका लोहकारस्य भाण्डविशेषः, तत्तुल्यत्वादष्ठीलिका॥—

*शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तत् कफात्॥ ३॥

(सु. नि. अ. १४)

ग्रथितमाह—शूकैरित्यादि। शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितमिति शूकैः सर्वदा पूरितं लिङ्गं यद् ग्रन्थिलं तद् ग्रथितमित्यर्थः; ग्रन्थितुल्यत्वाद् ग्रथितसंज्ञा॥ ३॥

†कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा।

(सु. नि. अ. १४)

कुम्भिकामाह—कुम्भिकेत्यादि। कुम्भी कुम्भीलता, तस्याः फलं कुम्भी; तद्धितस्य लुक्; 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्, कुम्भीफलवत् कुम्भिका। अशुभेति शुभं शुक्लं तद्विरोधे नञ्, कृष्णेत्यर्थः। 'आशुजा' इति पाठान्तरम्॥—

‡तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणः॥ ४॥

(सु. नि. अ. १४)

अलजीमाह—तुल्यजामित्यादि। तुल्यजामिति प्रमेहपिडका अलजी तत्तुल्यसंभवा, सा च रक्ताऽसिता स्फोटचिता। तुल्यत्वमेव विवृणोति—यथाप्रोक्तामिति। अलजी यथाप्रोक्ता यादृशलक्षणा तथेयमपीत्यर्थः। एषा च कारण-चिकित्साभेदात् प्रमेहं विना लिङ्ग एव संभवाच्च ततः पृथग्भूता ज्ञेया॥ ४॥

मृदितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः।

(सु. नि. अ. १४)

मृदितमाह—मृदितमित्यादि। पीडितमिति अविकृतत्वाच्छूकपातानन्तरं पीडितमिति ज्ञेयं, पीडितं 'लिङ्गं' इति शेषः। संरब्धं सशोथम्॥—

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत्॥ ५॥

(सु. नि. अ. १४)

संमूढपिडकामाह—पाणिभ्यामित्यादि। पाणिभ्यां भृशसंमूढे इत्यधिकारात् पातितशूके लिङ्गे पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्चितावनते, अत्रापि 'वातकोपात्' इत्यनुवर्तते॥ ५॥

---

* 'ग्रथितत्वाद् ग्रथितसंज्ञा। शश्वदिति अहरहः। शूकपूरणं शेफसि, एतेनैकदिनान्तरपूरणं प्रशस्तमिच्छन्ति कामतन्त्राचार्याः। नित्यपूरणाद्ग्रथितनाम्नो रोगस्योत्पत्तिः।' (आ० द०)॥ ३॥

† 'कुम्भिका कुम्भिकाकारा, तथा जाम्बवास्थिरूपा जम्बूफलास्थिसदृशी, सा च रक्तपित्तजनिता।' (आ० द०)

‡ 'विचक्षणोऽलजीपिडिकां विद्यात्। किंभूतां? तुल्यजामिति। इयमपि दुष्टशूकावचारणाज्ज्ञेया।' (आ० द०)॥ ४॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

*दीर्घा वह्वयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
सोऽधिमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना-रोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥
(सु. नि. अ. १४)

अधिमन्थमाह—दीर्घा इत्यादि । कफासृग्भ्यामिति शूकपातकृताभ्याम् । एवमन्यत्रापि सामान्येन शूकदोषाभिहिते शूकपातोऽनुक्तोऽपि ज्ञेयः । वेदनारोमहर्षकृदिति वेदनया रोमहर्षं करोति ॥ ६ ॥

†पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥
(सु. नि. अ. १४)

पुष्करिकामाह—पिडकेत्यादि ॥ ७ ॥

‡स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।
(सु. नि. अ. १४)

स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं त्वित्यादि ॥—

§मुद्ग-माषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ ८ ॥
व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ।
(सु. नि. अ. १४)

उत्तमामाह—मुद्गमाषेत्यादिना । एषोत्तमा व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजा भवति, शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुरवचारितशूकविकृतिरूपमेव । 'व्याधिरेषोत्तमो नाम' इति पाठान्तरे एषोत्तम इति निर्देशः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वात् साधुः ॥ ८ ॥—

¶छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ॥ ९ ॥
वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ।
(सु. नि. अ. १४)

शतपोनकमाह—छिद्रैरणुमुखैरित्यादिना । छिद्रैरिति दुरवचारितशूकदोषजनितवातशोणितजैः, चितमुपचितम्, अत एव चिकित्सायां लेखनोपदेशः । शतपोनकश्चालनिका, तत्तुल्यत्वात् शतपोनकः ॥ ९ ॥—

---

* 'दीर्घा विस्तीर्णाः, वह्वयो वहुलाः ।' (आ० द०) ॥ ६ ॥

† 'या पिडकैव पिडकाभिश्चिता व्याप्ता । पद्मकर्णिकसंस्थानेति कमलकोशतुल्या, पुष्करिकेति संज्ञा पित्तशोणिताद्विज्ञेया ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

‡ 'स्पर्शहानिनामानं व्याधिविशेषं, शूकदूषितं शूकेन दुष्टिं नीतं रक्तं जनयेद् ।' (आ० द०) ॥—

§ 'एष उत्तमो नाम व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजो भवति, शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुरवचारितशूकविकृतिरूपमेव, तदेव निमित्तं, ततो जायत इति ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥

¶ 'यस्य लिङ्गं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः समन्ततः सर्वतश्चितं व्याप्तं, स व्याधिः शतपोनको ज्ञेयः ।' (आ० द०) ॥ ९ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

***वात-पित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वर-दाहकृत् ॥ १० ॥**

(सु. नि. अ. १४)

त्वक्पाकमाह—वात-पित्तकृत इत्यादि । शूकदोषेषु क्वचित् कस्यचिद्दोषस्याभिधानं शूकविशेषादाहाराचारभेदाच्च समर्थनीयम् ॥ १० ॥

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् ।
यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

(सु. नि. अ. १४)

शोणितार्बुदमाह—कृष्णैः स्फोटैरित्यादिना । पिडकाभिरिति स्वल्पाभिर्निपीडितं लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । यस्य वास्तुरुज इति वास्तु व्रणाधिष्ठानं, तत्र रुजः, अगाधोच्छ्रितमांसशोथत्वात् । 'बस्तिरुजश्चोग्रा' इति पाठान्तरम् । अर्बुदं दुरवचारितशूकजशोणितकृतम् ॥ ११ ॥

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ।

(सु. नि. अ. १४)

मांसार्बुदमाह—मांसदोषेणेत्यादि । मांसदोषेणेति शूकपातानन्तरं प्रहारादिना कृतेन मांसदोषेण ॥—

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १२ ॥
विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।

(सु. नि. अ. १४)

मांसपाकमाह—शीर्यन्ते यस्येत्यादि । शीर्यन्ते गलन्ति, सर्वाश्च वेदना इति वात-पित्त-कफजाः ॥ १२ ॥—

विद्राधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ॥ १३ ॥

(सु. नि. अ. १४)

विद्रधिमाह—विद्रधिमित्यादि । सन्निपातेन यथोक्तमिति 'नानावर्ण-रुजा-स्रावः' इत्यादिना सन्निपातजविद्रधिलक्षणं विद्रधिमिह जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

†कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि वा ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १४ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥

(सु. नि. अ. १४)

---

* 'वातपित्तकृतः त्वक्पाकनामा व्याधिर्ज्ञेयः । स च ज्वरदाहौ करोति । अयं च दुरवचारितशूकदूषितवातपित्तज इत्यर्थः ।' (आ० द०) ॥ १० ॥

† 'यस्य पुंसः शूकानि कृष्णानि, अथवा चित्राणि, अथवा सविषाणि, तानि संहत्याशु शीघ्रं निरवशेषतः समग्रं मेढ्रं पचन्ति, तथा कालानीति कृष्णानि परिणततिलफलवर्णानि भूत्वा, शीर्यन्ते गलन्ति, तान् सन्निपातजान् तिलकालकान् विद्यात् ।' (आ० द०) ॥१४॥१५॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तिलकालकमाह—कृष्णानीत्यादि । चित्राणीति नानावर्णानि । सविषाणीति शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । कालानीति कृष्णानि, कृष्णतिलतुल्यत्वात् तिलकालकसंज्ञा । शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥

***तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।**
विद्रधिश्च न सिद्ध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥
(सु. नि. अ. १४)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

शूकदोषेष्वसाध्यानाह—तत्र मांसार्बुदमित्यादि । यच्चेति चकारोऽयं भिन्नक्रमः, स च न सिद्ध्यन्तीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः; तेन साध्यताऽप्येषामचिरत्वादिना भवति, अत एव प्रत्याख्याय चिकित्साविधानमुपपन्नमिति गदाधरः । दुर्ज्ञानात् साध्ये एवासाध्यतारोपादसंपूर्णावस्थायामसाध्येऽपि क्रियासिद्धेश्च मा निवर्ततां भिषगिति प्रत्याख्याय चिकित्सां कारुणिकतया आचार्य उपदिशतीति गन्तव्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

अथ कुष्ठनिदानम् ।

†विरोधीन्यन्नपानानि द्रव-स्निग्ध-गुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
घर्म-श्रम-भयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ॥ २ ॥
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ।
नवान्न-दधि-मत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ॥ ३ ॥
माष-मूलक-पिष्टान्न-तिल-क्षीर-गुडाशिनाम् ।
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥ ४ ॥
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ५ ॥
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥ ६ ॥
(च. चि. अ. ७)

* 'तत्र तेषु शूकदोषेषु मध्ये यन्मांसार्बुदं, तथा विद्रधिः, तथा ये च तिलकालकाः स्युः एते न सिध्यन्ति ।' (आ० द०) ॥ १६ ॥

† 'एतदाचरतां नृणां कुष्ठानि जायन्त इति संबन्धः । प्रतिघ्नतां प्रतिघातं कुर्वताम् । अजीर्णमनग्निपक्वमन्नं; पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्माणि वमनविरेकादीनि, तेषामपचारिणां व्यापत्त्वयोगिनाम् । व्यवायं मैथुनं, दिवा च निद्रां भजताम् ।' (आ० द०) ॥ १-६ ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अष्टादशसंख्यारूपेण तुल्यत्वात् कुष्ठनिदानमुच्यते । विशेषेण कुष्ठजनकं निदानमाह—विरोधीनीत्यादि । विरोधीनि "न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्" (च. सू. स्था. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । भजतामिति पूर्वेण संबध्यते । आगतामिति उपस्थितवेगाम् । वेगांश्चान्यानिति मूत्र-पुरीषादिवेगान् । व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वेति कृत्वा व्यायाममतियुज्य सन्तापमतियुज्य निषेविणामिति एतयोरेव सेवनशीलानां; निषेविणामित्यनेन सह प्रथमतः संबन्धे कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात्, ततश्च व्यायामस्यातिसन्तापस्यातिनिषेविणामिति प्रयोगः प्रसज्येत । 'शीतोष्ण-लङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्' इति पाठान्तरे शीतोष्णादीनां यदा येन क्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्वैपरीत्येन तान् सेव्यमानानाम् । शीतोष्ण-लङ्घनाहारानित्यनन्तरं प्रतीति द्रष्टव्यं, तेन शीतोष्णादीन् प्रति यः क्रमस्तं मुक्त्वा एतेषामेव निषेविणाम् । घर्म-श्रम-भयार्तानामिति घर्मादिभिरार्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनाम् । घर्म आतपः । अजीर्णाध्यशिनामिति अजीर्णमामसन्नम्, अपक्वमिति यावत्, तद्भुञ्जानानाम्; अध्यशिनामाहारे एवापरिणते भुञ्जानानाम् । अशिनामिति अजीर्णाधिशब्दाभ्यां सह संबध्यते । पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणाम् । नवान्न-दधि-मत्स्यानीति अतिशब्दो नवान्नादिभिः सर्वैः संबध्यते । व्यवायं चाप्यजीर्णे इति विदग्धादिरूपे ऽजीर्णे । धर्षयतामिति अभिभवताम् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषार्थम् । दोष-दूष्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना—वातादीनां त्रित्वे प्रतीतेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां दुष्टिप्रदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते; यथा—"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।" (च. सू. स्था. अ. १) इति । अर्थलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं पुनरुक्तम् । ननु, विसर्पाणां समुत्पादे एतावत्येव सामग्री, यदुक्तं—"रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥" (च. चि. स्था. अ. २१) इति । लसीकया च तत्रोदकमुच्यते, तत् किंनिबन्धनः कुष्ठ-विसर्पयोर्भेदः ? उच्यते—कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैरप्रबलरक्तपित्तैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्त्वचिरविसर्पणशीलैः प्रबलरक्तपित्तैः; कुष्ठे गुरुप्रधर्षण-परद्रव्यापहारादयो निमित्तं, न विसर्पे । अन्ये त्वाहुः—विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्ति, यदुक्तं—"पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।" (च. चि. स्था. अ. २१) इति, कुष्ठं तु त्रिदोषजमेवेति । किं त्वेतत्समाधानं त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पाणामेकदोषजकुष्ठवदेकदोषजत्वकीर्तनं सङ्गतमिति न मनोहरम् । अतः कुष्ठानीति अत इत्यस्मात् दोष-दूष्यसमुदायात् । सप्त चैकादशैव चेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रत्वमिति बोधयति ॥ १-६ ॥

*कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ ७ ॥
(वा. नि. अ. १४)

* 'कुष्ठानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि; कथमित्याह—पृथग्दोषैः वातेन, पित्तेन, श्लेष्मणा, त्रीणि; तथा तैरेव दोषैर्द्वन्द्वैर्वातपित्ताभ्यां, वातकफाभ्यां, कफपित्ताभ्यां, त्रीणि; तथा तैरेव दोषैः

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युल्वणदोषेण सप्तप्रकारतामाह—कुष्ठानीत्यादि । दोषैः पृथक् त्रयः, द्वन्द्वैस्त्रयः, समागतैः सन्निपतितैरेक इति सप्तत्वम् । व्यपदेशोऽधिकत्वत इति यथा—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि ॥ ७ ॥

*अतिश्लक्ष्ण-खरस्पर्श-स्वेदास्वेद-विवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥ ८ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥ ९ ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।
(वा. नि. अ. १४)

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्ष्णेत्यादिना । अतिश्लक्ष्णोऽतिमसृणः । खरो रूक्षः (खरः कर्कशः), अतिश्लक्ष्णो वा खरो वा स्पर्शः । स्वेदास्वेदौ स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ । स्वापः स्पर्शाज्ञानम् । कोठोन्नतिः वरटीदष्टसंकाशः शोथः कोठः, तस्योन्नतिः । शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव । निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनमिति अन्यथाऽपि दुष्टशोणितत्वाद्व्रणानां देहगतानामल्पेऽपि हेतौ कोपः । कुष्ठलक्षणमग्रजमिति कुष्ठानां पूर्वरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥—

†कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ॥ १० ॥
कापालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम् ।
रुग्दाह-राग-कण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ॥ ११ ॥
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ।
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ॥ १२ ॥
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ।
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ॥ १३ ॥
यदृष्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ।
सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ॥ १४ ॥
सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते ।
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ॥ १५ ॥

समागतैः सन्निपतितैरेकम्, इति सप्तत्वम् । नन्वेवं सत्येकदोषजं द्विदोषजं कुष्ठं तत्सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्याह-सर्वेष्वित्यादि । सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्स्वधिकत्वतोऽधिकत्वाद्व्यपदेशो निर्देशः कार्यः, सन्निपातस्य समविषमत्वात् ।' (आ० द०) ॥ ७ ॥

* 'विवर्णता वैवर्ण्यं, दाहः सर्वाङ्गीणः, कण्डूस्त्वचि, [1]भ्रमोऽनायासजः । अल्पेऽपि निमित्ते कोपो व्रणानाम् ।' (आ० द०) ॥ ८ ॥ ९ ॥—

† 'कृष्णारुणा ये स्फुटितघट्याः खण्डास्तद्वर्णम्, अन्ये कृष्णारुणकपालं शर्करावर्णमाहुः । रूक्षं रूक्षस्पर्शी, तोदबहुलं तोदाढ्यं, त्वग्दाहरागकण्डूभिर्युक्तम्, उदुम्बरफलाभासं पक्वोदुम्बरवर्णम् । मण्डलकुष्ठमाह-एवंविधं कुष्ठं मण्डलं मण्डलसंज्ञयोच्यते, श्वेतं रक्तं तदाभासं

१ 'भ्रमः' इत्यत्र 'श्रमः' इति पाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम् ।
यत् काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ॥ १६ ॥
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ।

(च. चि. अ. ७)

सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह—कृष्णारुणकपालाभमित्यादि । कृष्णारुणकपालाभं कृष्णारुणकपालवर्णं, कपालं खर्परशकलम् । परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक्, विषमं दुश्चिकित्स्यम् । औदुम्बरमाह—रुगित्यादि । रोमपिञ्जरमिति रोमभिः पिञ्जरं कपिल-रोममित्यर्थः । मण्डलकुष्ठमाह—श्वेतेत्यादि । स्थिरं कठिनं, स्त्यानमार्द्रं सजलं वा । उत्सन्नमण्डलमुद्गतमण्डलम् । कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम् । अन्योन्यसंयुक्तमिति अपरापरैर्मिलितम् । ऋष्यजिह्वमाह—कर्कशमित्यादि । ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, 'रोझ' इति प्रसिद्धः, तस्य जिह्वाकारम् । पुण्डरीकमाह—सश्वेतमित्यादि । पुण्डरीकदलोपममिति पुण्डरीकं रक्तपद्मं तत्पत्रोपमं, तेन सश्वेतं रक्तपर्यन्तम् । सरागमिति सलोहितं, मध्ये श्वेतलोहितमित्यर्थः । सिध्मलक्षणमाह—श्वेतमित्यादि । श्वेतं ताम्रमिति श्वेतलोहितात्मकम् । प्रायश्चोरसीत्युरसि तद्बाहुल्येन भवति, कफप्रधानत्वात् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि भवति । काकणमाह—यदित्यादि । यत् काकणन्तिकावर्णमिति काकणन्तिका गुञ्जा । गुञ्जासवर्णत्वेन च मध्ये कृष्णमन्ते रक्तम्, अथवा मध्ये रक्तमन्ते कृष्णम् । कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलक्षणत्वे सिद्धे त्रिदोषलिङ्गमिति पुनरुक्तं प्रबलदोषत्रयलिङ्गत्वोपदर्शनार्थम् । इति सप्तमहाकुष्ठानि । महत्त्वं चैषां शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहन-बहुदोषजत्व-क्रियाभूयस्त्वयोगात् ॥१०–१६॥–

*अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ १७ ॥
तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ।
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ १८ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ १९ ॥

स्त्यानं सान्द्रं सजलं वा, अन्योन्यसंसक्तमिति परस्परैर्मिलितम् । ऋक्षजिह्वमाह—कर्कशमित्यादि । कर्कशं खरस्पर्शम् । ऋक्षो नीलाण्डो हरिण इति, अन्ये ऋक्षः 'रिछ' इत्याहुः, तज्जिह्वाकारम् । पुण्डरीकं श्वेतकमलं, सोत्सेधमुन्नतम् । सरागमिति प्रान्तेऽधिकरागप्रतिपादकं, सरागमित्यत्र 'सदाहम्' इति क्वचित्पाठः । तनु अघनं, यद्दृष्टं सरजश्चूर्णं मुञ्चतीति । तथा सपाकं, तथा तीव्रवेदनं, तथा त्रिदोषलिङ्गं, तत् काकणाख्यं कुष्ठं नैव सिद्ध्यति ।' (आ० द०) ॥ १०–१६ ॥—

* 'तदेककुष्ठं नाम, अस्वेदनं स्वेदरहितम् । श्यावं श्याववर्णम् । पाणिपादयोः स्फुटनं विदारणं, वैपादिकं कुष्ठम् । अलसकुष्ठमाह—कण्डूमद्भिरित्यादि । चितं युक्तम्, अलसकाख्यं कुष्ठम् । दद्रुमण्डलमाह—सकण्डूरागाः कण्डूरागसंयुक्ताः पिडका यत्र तत् सकण्डूराग-

१ अयमेवमेव पाठमूरीकरोति । २ 'यदृक्षजिह्वसंस्थानमृक्षजिह्वं' इति पाठाऽभिप्रायेणैतत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सकण्डू-राग-पिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २० ॥

(च. चि. अ. ७)

सूक्ष्मा बह्वयः पिडकाः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः ।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च ॥ २१ ॥
'स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २२ ॥
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ।'

(च. चि. अ. ७)

अतः परमेकादशक्षुद्रकुष्ठान्युच्यन्ते—अस्वेदनमित्यादि । महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यस्य त्वक्सदृशम् । चर्माख्यं चर्मकुष्ठम् । बहलमपत्तलम् । किटिभमाह—श्यावमित्यादि । किणखरस्पर्शमिति किणो व्रणस्थानम् । परुषं रूक्षम् । वैपादिकमिति विपादिकायाः स्वार्थेऽण् । अलसकमाह—कण्डूमद्भिरित्यादि । गण्डैरिति स्फोटैः दद्रुमण्डलमाह—कण्डिमत्यादि । दद्रुमण्डलमिति मण्डलरूपतयोत्पादाद्दद्रुमण्डलमिति कीर्तनम् । ननु, कथमस्य **चरके** क्षुद्रत्वेनाभिधानं, **सुश्रुते** महाकुष्ठे दद्रोरुक्तत्वात्; तथा सिध्म **चरके** महाकुष्ठे, **सुश्रुते** क्षुद्रकुष्ठे दर्शितम् । उच्यते—असिता दद्रुरवगाढमूला **सुश्रुते** महाकुष्ठम्, असितेतरदद्रुश्च**चरके**ऽनवगाढमूला क्षुद्रकुष्ठं, **सुश्रुते** असितेतरदद्रुा विसर्पकुष्ठेऽन्तर्भावः, विसर्पणयोगात्; तथाऽवगाढं सिध्म **चरके** महाकुष्ठं, सिध्मपुष्पिका तु त्वङ्मात्रगता **सुश्रुते** क्षुद्रकुष्ठम्; असितदद्रौ असितसिध्मनोऽवरोध इति **गदाधरः । जेज्जट**स्त्वाह—**चरको**क्तं सिध्मैव **सुश्रुते** दद्रुशब्दाभिहितं, नामभेदः केवलं परं न वस्तुभेदः, सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानीत्यविरोधः । किंत्वियमसाध्वी व्याख्या, लक्षणवैलक्षण्यात्; किंच **चरक-सुश्रुतयोः** कुष्ठं प्रति बहुप्रकारो विरोधः, तथा हि—**सुश्रुतोक्तमरुणं न चरके** पठ्यते, मण्डलं **चरको**क्तं न **सुश्रुते**, क्षुद्रकुष्ठे **चरको**क्तचर्माख्यालसक-शतारुप्रभृतीनि न **सुश्रुते**, **सुश्रुतो**क्त-

---

पिडकं, तथा उद्गतमुत्सन्नमेवंविधं मण्डलं यत्, तद् दद्रुनाम कुष्ठम् । चर्मदलमाह—रक्तमित्यादि । दलयति विदारयति, अस्पर्शसहं च वस्त्रादिस्पर्शनाक्षमं, तच्चर्मदलं नाम । पामामाह—सूक्ष्मा इत्यादि । एवंविधाः पिडकाः पामा इत्युक्ता वैद्यैरित्यर्थः । बह्वयः प्रभूताः, स्रावक्त्यः स्रावयुक्ताः, कण्डूमत्यः कण्डूयुक्ताः । कच्छुमाह-सैवेत्यादि । सैव पामा पाण्योः हस्तयोः, स्फिचोः कटिप्रोथयोश्च कच्छुः कथ्यते । तीव्रदाहैस्तीव्रसंतापैः, स्फोटैरित्यर्थः । विचर्चिकामाह—सकण्डूरित्यादि । सकण्डूः पिडका भवेद् । श्यावा वर्णतः, बहुस्रावा भूरिप्रस्रावा ।' **(आ० द०)** ॥ १७–२२ ॥—

---

१ एतादृशपाठाभिप्रायेण ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

...व न चरके; तस्मादयं समाधिरुचितः—कुष्ठानामसंख्येयत्वमिति ...चित् चरके, केचित् सुश्रुते कुष्ठप्रकारा उच्यन्ते। उक्तं हि चरके—"कुष्ठं सप्तविधम्, अष्टादशविधं, असंख्येयं वा।" (च. नि. स्था. अ. ५) इति। चर्मदलमाह—रक्तमित्यादि। यद्गलत्यपीति गलति विदीर्यते। शतारुमाह—रक्तेत्यादि। शतारुरिति ...व्रणयोगान्वितं नाम। विचर्चिकामाह—सकण्ड्वित्यादि। सकण्डूः पिडका श्यावा बहु...ा विचर्चिकेति अत्र कफकार्यं कण्डूः, बहुस्रावत्वं पित्तात्, श्यावत्वं वातात्; ...वं सर्वत्र दोषत्रयलिङ्गमूह्यम्। ननु, एककुष्ठमारभ्य विचर्चिकापर्यन्तेन द्वादशक्षुद्रकुष्ठानि भवन्ति, तत् कथमेकादशेति? उच्यते—विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विदारणयोगाद्विपादिका भवति, तेन न संख्यातिरेकः। तथा च भोजः-"दोषाः प्रदूष्य त्वङ्मांसं पाणि-पादसमाश्रिताः। पिडकां जनयन्त्याशु दाह-कण्डूसमन्विताम्॥ दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका। पादे विपादिका ज्ञेया स्थानान्यत्वाद्विचर्चिका॥" इति गदाधरः। अन्ये त्वाहुः-सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरित्यभिधानेन पामैव तीव्रदाह-वृहत्स्फोटयुक्ता कच्छूः, न ततो भिन्नेति॥ १७-२२॥—

*खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात् कुष्ठं सवेदनम्॥ २३॥
पित्तात् प्रकथितं दाह-राग-स्रावान्वितं मतम्।
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू-शैत्य-गौरवम्॥ २४॥
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं, त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्।

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह—खरं श्यावारुणमित्यादि। श्यावारुणमिति श्यावं वा अरुणं वा भवति। चरके कुष्ठमधिकृत्य दोपविशेष-कुष्ठजनकहेतूनां परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकत्वमुक्तं; यथा—"कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि। ज्ञायन्ते, ते हेतुं, हेतुस्तांश्च प्रकाशयति॥" (च. चि. स्था. अ. ७) इति॥ २३॥ २४॥—

†त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते॥ २५॥
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम्।
कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते॥ २६॥
बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते॥ २७॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च॥ २८॥

* 'सवेदनं वेदनायुक्तम्, एतद्वातकुष्ठं जानीयात्। पित्ताच्च प्रकथितं शटितमिव। क्लेदि क्लिन्नतायुक्तं, घनं निबिडम्। द्वन्द्वजे कुष्ठे द्विदोषलिङ्गं, सान्निपातिके त्रिदोषलिङ्गम्।' (आ० द०)॥ २३॥ २४॥—

† 'वैवर्ण्यमङ्गानां विवर्णता। बाहुल्यं स्थूलमण्डलता, स्फोटस्त्वचः स्फुटनं, स्थिरत्वमचलत्वम्। गतिक्षयो गमनाशक्तिः, क्षतप्रसरणम्। नासाया भङ्गोऽवदरणम्। अक्षिरागो नेत्र-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभ
स्वरोपघातश्च भवेदस्थि-मज्जसमाश्रिते ॥
दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणित-शुक्रयोः
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ।

इदानीमुत्तरोत्तरसप्तधातुगतकुष्ठस्य लक्षणं क्रमेणाह— त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुप्रस्तावात्; त्वक्शब्देन **जेज्जट**स्तु त्वचमेवाह । बाह्यायास्त्वचश्चरके उदकधरत्वे द्वितीयाऽसृग्धराऽत्रोक्ता, उदकाच्च रसो भिन्नः; तथा ह्युक्तम् रसो नवाञ्जलिमितः ।" (च. शा. स्था. अ. ७) इति । प्रागेव रसं क्रोडीकृत्य तिर्यक्सिरागतैर्दोषैः कुष्ठजननात्, तस्याशयः । साक्षाद्रस इत्यनभिधानाद्बृहत्कुष्ठं रसगतं न यतः **सुश्रुतेने**वोक्तं–"तेषां तु महत्त्वं सर्वधात्वनुसारित्वात् । इति, सर्वशब्देन च रसस्यापि ग्रहणम् । **भोजे**ऽप्युक्तं रसासृङ्मांससंश्रिताः । कुष्ठानि जनयन्त्याशु शरीरेषु शरीरिण रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ।" इत्येतत् केचिच्छोणितगतस्य रसगतस्येति । इह रौक्ष्यं स्वेदातिप्रवृत्तिर्लोमहर्षश्च कुष्ठारम्भे भवति । यदुक्तं–"स्वेदवाहिषु दुष्टेषु पारुष्यं रोमहर्षणम् । अ जायते ॥" इति । विपूयक इति विशेषेण पूययोगित्वम् । संभेद इति अङ्गानां भङ्गः । प्रागुक्तानि तथैव चेति रस-र इत्यर्थः; एतच्चैकत्राभिहितमपि क्रमेण परापरधातुदुष्टौ पूर्व न्यायस्य समानत्वात् । यदुच्यते—"समानेष्वर्थेष्वेकत्राभि नीयः ।" इति । शुक्रगतकुष्ठलिङ्गमाह–दम्पत्योरित्यादि । कुष्ठि इत्यर्थः । अत्र शुक्रदुष्टिलक्षणप्रस्तावेन तत्तुल्यकार्या स्त्रीगत पीत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिमज्जान्तर्गतकुष्ठलिङ्गानि संजातं कुष्ठमस्येति तारकादित्वादितच् । अत्र दुष्टं शुक्रमार्तवं घातादपत्यजनकं, परन्तु विकृतं जनयतीति द्रष्टव्यम् ॥ २५-

***साध्यं त्वग्रक्त-मांसस्थं वात-श्लेष्माधिकं**
मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं, वर्ज्यं मज्जास्थिसं

लौहित्यं, क्षतेषु कृमिसंभूतिः, स्वरहानिश्च । दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः, दुष्टिः; अन्ये कुष्ठिलमिति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ।' (आ०

* 'त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत्तत् साध्यं, वातश्ले

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

SAMPLE STOCK VERIFICATION
1988
VERIFIED BY..........

ARCHIVES DATA BASE
2011 - 12

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या 430.04 / 28 आगत संख्या 36,602

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा ५० पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

430.04
विषय संख्या 28 आगत नं० 38,602
लेखक Srikanthadattaasyaraksita
शीर्षक Dhavanidma

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि न लगाये।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar